

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ДАНКО Љ. ЛЕОВАЦ

**СРБИЈА И РУСИЈА ЗА ВРЕМЕ ДРУГЕ
ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИХАИЛА
(1860–1868)**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

DANKO Lj. LEOVAC

**SERBIA AND RUSSIA DURING THE
SECOND RULE OF PRINCE MICHAEL
OBRENOVIĆ (1860–1868)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Др Сузана Рајић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

Др Радош Љушић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Др Радомир Ј. Поповић, научни сарадник, Историјски институт,
Београд

СРБИЈА И РУСИЈА ЗА ВРЕМЕ ДРУГЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИХАИЛА (1860–1868)

Резиме: У оквиру рада детаљно су анализирани односи између Србије и Русије за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868). Период који је обрађен представља заокружену целину, са неопходним освртом на период прве владавине кнеза Михаила (1839–1842), Обреновиће у емиграцији и њихов повратак на престо, те положај Србије и Русије у контексту промена након Париског мировног уговора (1856). Детаљно су анализирани сложени унутрашњи и спољнополитички положај Кнежевине Србије, у контексту руско–српских односа. Истовремено, пажња је усмерена на то да се руско–српски односи и везе сагледају у оквиру широке позадине европске политичке сцене. Истраживање је у основи базирано на изворној грађи архива Руске федерације (Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Государственный архив Российской федерации (ГАРФ), Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Научно–исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеке (НИОР РГБ), Отдел письменных источников Государственного Исторического музея (ОПИ ГИМ), до сада необјављеним или пак, слабо истраженим. Користећи грађу руске и домаће провенијенције, објављене изворе, штампу, те страну и домаћу литературу, настојали смо да одговоримо на бројна, мало расветљена питања у историографији: руску дипломатску подршку Србији у кључним питањима, руску подршку кнезу Михаилу на унутрашњем плану у Србији, личне односе водећих српских и руских државника и политичара, укљученост и улогу Русије у стварању Балканског савеза, улогу Русије у планирању рата на Балкану, улогу руских официра у питању реорганизације српске војске.

Кључне речи: кнез Михаило Обреновић, Србија, Русија, Османско царство, Балкан, велике силе, политика, дипломатија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК:

327(497.11:470)"1860/1868"

323(497.11)"1860/1868"

SERBIA AND RUSSIA DURING THE SECOND RULE OF PRINCE MICHAEL OBRENOVIĆ (1860–1868)

Abstract: In this paper were detailed analyzed relations between Serbia and Russia during the second rule of Prince Michael (1860–1868). Processed period was completely covered, with the necessary references to the period of the first rule of Prince Michael (1839–1842), Obrenovićs in exile and their return to the throne, and the position of Serbia and Russia in the context of changes after the Paris Peace Treaty (1856). Complex internal and foreign policy position of the Principality of Serbia, in the context of Russian–Serbian relations were detailed analyzed. At the same time, attention was directed to the fact that the Russian–Serbian relations and connections perceived in the broad background of the European political scene. The research is essentially based on original documents from the archives of Russian Federation (Archive of Foreign Policy of Russian Empire, State Archive of Russian Federation, Russian State Archive of Military History, Scientific Research Department of Manuscripts at Russian National Library, Department of Written Sources of State History Museum), so far unpublished or poorly researched. Using the sources of the Russian and local provenance, published sources, newspapers, and foreign and domestic literature, we have tried to answer to many, little clarified questions in historiography: Russian diplomatic support to Serbia on key issues, Russian support to Prince Michael at the internal level in Serbia, personal relations among Serbian and Russian statesmen and politicians, and the involvement of Russia in the creation of the Balkan League, Russia’s role in the planning of the war in the Balkans, the role of Russian officers in the reorganization of the Serbian army.

Key words: Prince Michael Obrenović, Serbia, Russia, Ottoman Empire, Balkan, the Great powers, politics, diplomacy.

Academic Expertise: History

Field of Academic Expertise: Modern history of the Serbian people

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
ДОБА ЗНАЧАЈНИХ ПРЕОКРЕТА	
Обреновићи – од престола до емиграције	13
Руске позиције на Балкану након Кримског рата	27
Отац и син	36
ДРЖАВНИ ИНТЕРЕСИ ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА	
Кнежев програм и избор ослоња	48
Гарашанин у Цариграду – муслимани у Србији	58
Преображенска скупштина	65
ДОБА НАПЕТОСТИ	
Чукур-чесма и Канлица	75
Афера „оружје”	97
Српски зајам у Русији	110
ВЕЛИКА КРИЗА	
Пољска емиграција у Европи и на Балкану	117
Кнез Михаило – узданица руске политике	128
Рат на помолу?	138

БАЛКАНСКИ САВЕЗ – ОД ИДЕЈЕ ДО РЕАЛИЗАЦИЈЕ

Петогодишњи преговори	149
Окосница савеза – Црна Гора и Грчка	169
Улога Румуније	179
Бугари, Арнаути и Хрвати	187

ПЛАНИРАЊЕ РАТА И РУСКА ВОЈНА МИСИЈА

Коначан изглед и војна снага Балканског савеза	202
Долазак руских официра и први утисци	213
Ратни планови и несугласице	227

КНЕЖЕВ “ПРЕОКРЕТ” – РУСОФИЛ ИЛИ ПРАГМАТИЧАР?

Предаја градова	243
(Не)промењена политика	255
Топчидерска катастрофа	277

ЗАКЉУЧАК

286

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

292

ПРИЛОЗИ

Биографије руских конзула у Србији за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)	316
Руски представници и амбасадори у најзначајнијим европским престоницама шездесетих година 19. века	320

Биографија аутора

323

ПРЕДГОВОР

У домаћој историографији не постоји студија која се бави односима између Србије и Русије за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868). Поједини фрагменти обрађени су у монографијама: *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез)*¹ и *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*². Аутори поменутих књига користили су грађу француских, британских и у одређеној мери немачких и аустријских архива. Посебно истичемо да домаћи истраживачи овог периода до сада нису користили руску архивску грађу. У дисертацији Александра В. Карасјова, *Россия и балканский союз 60-х годов XIX века*³, обрађени су поједини сегменти руске политике према Србији у периоду 1866–1868. године, али грађа руских архива није искоришћена у потпуности. Тиме смо остали ускраћени за једну темељну анализу руско–српских односа за време друге владавине кнеза Михаила, те за бројне детаље око дипломатске, финансијске и војне помоћи коју је Русија пружила Кнежевини Србији.

Основни циљ нашег истраживања био је да на основу доступних извора и литературе сагледамо и објаснимо српско–руске односе у целини, за време друге владавине кнеза Михаила. Користећи званичну и незваничну кореспонденцију руских дипломатских представника, белешке руских и српских политичара и државника, те мемоаре значајних личности, покушали смо да прикажемо утицај и деловање Русије на унутрашња и спољнополитичка питања Кнежевине Србије. Да би приказали руско–српске односе у поменутом периоду указали смо и на основне покретачке мотиве спољне политике Русије и Србије, који су утицали на доношење најважнијих одлука, те у мери у којој је то било од важности за тему, догађаје и проблеме који су одредили правац међународних односа (дипломатска изолација Русије – “ кримски систем”, руско– француско зближавање, италијанско

¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, Београд, 1963.

² Љ. Алексић–Пејковић, Београд, 1967.

³ диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1984.

питање, пољско питање (криза), претња новом изолацијом Русије, пруско– руско зближавање, критско питање).

Наш главни циљ био је усмерен на то да објаснимо и пружимо одговоре на питања, која су у домаћој историографији нерасветљена или мало позната: руска подршка Србији у овом периоду; став званичних руских кругова према кнезу Михаилу и његовим првим сарадницима; наоружавање Србије 1862/63. и 1867. године; став Петрограда према унутрашњим збивањима у Србији; улога пољске емиграције у Србији и у догађајима на Балкану; улога Русије у склапању првог Балканског савеза; улога руске војне мисије у Србији 1867. године, оцена спремности српске војске за евентуални рат против Турске и руски предлози ратних планова против Османског царства; питање односа између Србије и Русије у последње две године кнежеве владавине; место Русије у Топчидерској катастрофи 1868. године; односи Русије са осталим великим силама и улога Србије.

Шездесете године 19. века донеле су многе промене, и на унутрашњем плану у Србију, али и на европској политичкој сцени. Друга владавина кнеза Михаила обележена је бројним реформама – јачање власти кнеза, смањење власти Савета, формирање и организација народне војске. На европској политичкој сцени искрсла су велика питања – италијанско уједињење, немачко уједињење, пољско питање, питање Шлезвиг– Холштајна, критско питање. Управо у оквиру ових догађаја треба тражити и место активне спољне политике Србије и питања спољнополитичког ослонаца.

Улога Русије на Балкану била је пресудна све до 1856. године и завршетка Кримског рата. Париски мир променио је односе међу великим силама, али и међународни положај Србије. Пред руском дипломатијом тада се поставио захтев за дефинисање принципа будуће спољне политике. Нову етапу у развоју руске спољне политике отворио је министар иностраних послова, Александар Михаилович Горчаков. Основни циљ те политике била је подршка ослободилачким покретима балканских народа, у којој је Србија заузимала централно место. Кнез Михаило и његов дугогодишњи први министар, Илија Гарашанин, управо су у Русији видели главни спољнополитички ослонац. На прави начин су схватили положај Русије након пораза у Кримском рату, те да је

један од главних циљева руске спољне политике било враћање изгубљених позиција на Балкану.

Подршку коју је Русија пружала Србији можемо сагледати из више углова: дипломатског, финансијског и војног. Већ у новембру 1860. године, приликом сусрета А. М. Горчакова и Јована Мариновића, руски министар је говорио о великој улози коју ће Србија играти у односу према “ поробљеним Словенима”. Србија је требало да буде језгро око кога ће се окупити сви словенски народи на Балкану. Први кораци у руској помоћи видели су се за време Преображенске скупштине (1861), када је Русија дипломатским путем и бројним саветима подржала промене које је кнез спровео у земљи. Дипломатску подршку Русије, Србија је добијала и касније (Канличка конференција 1862; Питање градова 1867 итд). Финансијска помоћ огледала се у гаранцији два зајма – првог 1862. године и другог 1867. године. Оба зајма била су усмерена на припреме за рат против Османског царства, а руска подршка том циљу видела се и у испорукама оружја Србији 1862/63. и 1867. године, те раду руске војне мисије у Србији 1867/68. године.

Српско питање у овом периоду било је у доброј мери одређено руско–аустријским и француско–аустријским супарништвом. Управо захваљујући сарадњи две велике силе, Русије и Француске, кнез Михаило је могао да очекује решавање доста замршених односа на Балкану. Истанчаним дипломатским вештинама, кнез се тајно везао за Русију, али се у првим годинама своје владавине, није одрицао ни подршке водећих западних држава (Француске и Велике Британије). Русија је била на првом месту због финансијске и војне помоћи, али и због угледа који је, као највећа словенска држава, уживала на Балкану. Руски представници у Београду су током целе владавине кнеза Михаила били упознати са свим питањима, јавним или тајним, на којима је рађено. Један од примера свакако су петогодишњи преговори за склапање Балканског савеза, са којима су Руси не само били упознати, већ су у њих били и активно укључени, посебно у раду на споразумевању Србије са Грчком и Црном Гором.

Структура рада

Рад се састоји из садржаја, предговора, седам главних поглавља, подељених у мања потпоглавља, закључка, списка извора и литературе и прилога.

У поглављу *Доба значајних преокрета*, које представља уводно поглавље, анализирали смо однос Русије према кнезу Михаилу за време његове прве владавине (1839–1842), када је Русија била један од највећих противника кнежеве смене и Вучићеве буне. Како су кнежеви Милош и Михаило Обреновић време до 1858. године провели у емиграцији, осврнули смо се на планове Обреновића и неуспешне покушаје за повратак на престо, бројне везе са Русијом, истрошеност уставобранитељског режима и догађаје који су представљали увод у ситуацију, која ће епилог добити на Светоандрејској скупштини, те посебно руску спољну политику пре и након Париског мира 1856. године.

У поглављу *Државни интереси између Истока и Запада* истражили смо почетак друге владавине кнеза Михаила (до 1862), кнежеве покушаје да пронађе избор спољнополитичког ослоња и улогу Русије. Ставови великих сила и њихово расположење према српским захтевима кнез је покушао да провери дипломатском мисијом, која је поверена државном саветнику Јовану Мариновићу. Већ након Мариновићевих посета Бечу, Петрограду, Берлину, Паризу и Лондону, кнез је јасно дефинисао избор будућег ослоња – Петроград. Од овог тренутка, руски дипломатски представници у Београду, Цариграду, Букурешту и Атини активно су се укључили у решавање бројних српских захтева. Дипломатска подршка Русије значајно се осетила у време Гарашаниновог боравка у Цариграду и преговора са Портом око исељавања муслимана, а посебно у време Преображенске скупштине. Један од главних кнежевих саветодаваца у овим питањима био је управо руски представник у Београду.

Наредна целина носи назив *Доба напетости*, и у највећој мери обухвата кључну 1862. годину, обележену првим, већим заплетима који су обележили другу владавину кнеза Михаила. Крај 1861. године обележио је долазак Илије Гарашанина на место председника владе и министра иностраних послова. Посебну благонаклоност према избору нових кнежевих сарадника исказала је управо Русија. Већ наредне, 1862. године, руска подршка коначно је испливала на

површину. Кнежевини Србији одобрен је врло повољан зајам под гаранцијом руске владе. Званични Петроград подржао је српске интересе након сукоба на Чукур чесми и бомбардовања Београда, а посебно у време рада Канличке конференције. Круну руске подршке свакако је представљало одобрење испоруке оружја. Ова три важна питања, показала су кнезу да може да очекује финансијску, дипломатску и војну подршку Русије.

Четврто поглавље носи назив *Велика криза* и у њему је истражен и анализиран период 1863–1865. године, када су два значајна питања потресала Европу – пољско и Шлезвиг–Холштајн. Пољска емиграција је већ са почетком устанка 1863. године деловала у Београду, у циљу подизања устанка на Балкану. Српска влада се тада суочавала и са намерама италијанских националиста и мађарских емиграната, који су такође подржавали идеје револуционарне акције на Балкану. Притисци Русије на кнеза и српску владу да прекину све везе са пољским емигрантима били су доста јаки. У исто време, Порта је концентрисала војне одреде на границама Кнежевине, у циљу спречавања евентуалног устанка. Турске војне мере у овом периоду указивалале су на забрињавајућу временску повезаност са истрагом по предмету завере саветника Антонија Мајсторовића. Истрага је потврдила ранија сазнања српске владе о договорима завереника са турским старешинама и открила да конци те завере воде преко границе Србије. Залагањем Русије, Порта је прекинула ратне припреме, чиме је опасност одложена, али не и отклоњена. У питању завере против кнеза и осуде завереника, руски конзул је, по саветима из Петрограда, пружио кнезу безрезервну подршку.

Једном од најважнијих питања спољне политике кнеза Михаила – Балканском савезу посвећено је поглавље: *Балкански савез – од идеје до реализације*. Национална политика кнеза Михаила развијала се на окупљању и организовању околног становништва под турском влашћу и у склапању савеза са балканским државама и политичарима. Преговори за склапање савеза трајали су више од пет година. Резултат је био Први балкански савез, створен од 1866. до 1868. године, склапањем уговора са Црном Гором (1866), споразума са Хрватском народном странком (1867) и Бугарским одбором (1867), уговором о савезу са Грчком (1867) и војном конвенцијом (1868), те уговором са Румунијом (1868). Улога Русије у овим споразумима била је велика. Руски дипломатски

представници у Београду и Атини активно су радили на споразумевању Србије и Грчке, а део преписке је размењиван управо руским дипломатским каналима. Бројни руски савети у погледу споразума између Србије и Црне Горе били су усмерени на превладавање династијског питања и заједнички рад на једном циљу – ослобођењу и уједињењу хришћана. Н. П. Игњатијеву, тадашњем руском амбасадору у Цариграду, одобрено је преко 200.000 рубаља за поткупљивање арнаутских првака, ради заједничког рада под окриљем Србије. Споразумевање са бугарском Добродетелном дружином је у великој мери ишло преко руског дипломате у Букурешту, Г. Г. Офенберга.

Шесто поглавље носи назив *Планирање рата и руска војна мисија*. Ради истраживања могућности рата између балканских држава и Османског царства сматрали смо за сходно да прикажемо коначан изглед и војну снагу савеза, будући да у историографији до сада не постоји таква анализа. У Србију је средином 1867. године послата званична руска војна мисија, коју су чинили: Генрих А. Лер, пуковник Генералног штаба и професор тактике Николајевске академије, Василиј И. Постељников, пуковник и инжењер, и Николај А. Сњесорев, артиљеријски капетан. Руски официри су се детаљно упознали са стањем у српској војсци и посетили стратешке тачке у земљи. Лер је саставио општи план деловања у случају рата, Постељников је нагласак ставио на тачке које је требало утврдити, а Сњесорев се бавио српском артиљеријом, оставивши записе о њеном стању, организацији и наоружању, те побољшањима и довођењу артиљерије у могућност да активно делује у случају рата.

Последње поглавље носи назив *Кнежев “преокрет” – русофил или прагматичар?* и у овој целини истражили смо улогу Русије приликом добијања градова, анализирали смо питање смене Илије Гарашанина са места председника владе и улогу Миливоја Петровића Блазнавца, министра војног. Истражили смо и однос Русије према политици кнеза Михаила у последње две године његове владавине, налазећи да уопште није било мимоилажења у њиховим ставовима, како је истицано у историографији. Промена се огледала у томе што су се и Русија и кнез, због све већег притиска осталих великих сила, окренули потпуно тајним акцијама. На крају смо покушали да одгонетнемо и одговоримо на питање ко је стајао иза убиства кнеза Михаила, те како је Русија гледала на Топчидерску

катастрофу.

У *Закључку* смо сумирали резултате истраживања и дали нашу оцену српско–руских односа за време друге владавине кнеза Михаила.

Методолошки поступак

Приликом израде тезе применили смо традиционалну методологију историјских истраживања, која се састоји у прикупљању и анализи изворне грађе, синтези тако добијених резултата и њиховом изношењу у форми писаног текста, уз коришћење постојеће, релевантне научне литературе.

Проучавање прошлости српског, али и осталих балканских народа захтева добро познавање, не само домаће архивске грађе, већ и архива држава које су играле важну и често пресудну улогу на Балканском полуострву. Ту на првом месту мислимо на велике силе – Русију, Хабзбуршку монархију (Аустро–Угарску), Велику Британију, Француску и Пруску (Немачку). Ово тумачење добија још више на значају када погледамо домаћу архивску грађу и степен њене очуваности, нарочито када је у питању период друге владавине кнеза Михаила (1860–1868). Као пример, можемо навести кнежеву архиву, која је махом спаљена након његовог убиства, а по сведочењима савременика “црн и густ дим се из Топчидера могао видети три наредна дана”.

У проучавању српске историје 50-их и 60-их година 19. века, највећи број аутора до сада, истраживао је грађу енглеских и француских, у мањој мери немачких и аустријских архива. Најмање тема рађено је на основу грађе из руских архива. У вези са значајем руске политике на Балкану је и значај грађе из руских архива. Та архивска грађа је махом необјављена и у великој мери била је неприступачна истраживачима све до распада Совјетског савеза 90-их година прошлог века, а неки фондови и све до почетка 21. века. Званични државни документи Руске империје, те рукописи из личних архива и колекција, богати су подацима за проучавање руске историје, односа Русије према другим великим сила, према Балкану и Србији, за истраживање политичке, културне и друштвене

историје. У другој половини 20. века објављено је више десетина инвентарских описа архивских фондова, док је извештај део остао необрађен.⁴

Највећи део рада написали смо на основу архивске грађе, похрањене у архивима Руске федерације, Велике Британије, Архиву Србије, Архиву Српске академије наука и уметности и Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду. Ова грађа се разликује, како по квалитету, тако и по садржају. Најважнију изворну подлогу за овај рад пронашли смо у фондовима следећих руских архива: Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Российский государственный архив древних актов (РГАДА), Научно–исследовательский Отдел рукописей, Российской государственной библиотеки (НИОР РГБ).

Архив спољне политике Руске империје (Архив внешней политики Российской империи) је, по значају, на првом месту, по грађи која се односи на спољну политику Русије, проучавање утицаја Русије на Балкану и руско–српске односе. За истраживање 50-их и 60-их година 19. века најзначајнији су следећи фондови: Ф. 133 (*Канцелярия министра иностранных дел*)⁵, Ф. 161 (*Спб Главный архив V–A2*) – са три главна дела: 161/1 (*Политические донесения по Ближнему Востоку*); Ф. 161/3 (*Политодел*) и Ф. 161/4 (*Дела Азиатского департамента МИД не вошедшие в описи Главного архива*)⁶, те фондови *Архива Миссии в Белграде* (Ф. 166) и *Консульство в Белграде* (Ф. 209).

Други архив по значају свакако је Државни архив Руске федерације (Государственный архив Российской Федерации). Грађа овог архива која се односи на српску историју махом је распоређена у личним фондовима, од којих

⁴ Опширније: Д. Леовац, *Значај руских архива за изучавање српске историје 50–их и 60–их година 19. века*, Зборник радова “Хуманизација универзитета”, Ниш, 2013, 388–398.

⁵ У фонду се могу пронаћи бројни документи и извештаји руских дипломатских представника из престоница европских сила и мањих држава који су слати у Министарство иностраних дела. За Србију су од посебне важности извештаји дипломатских представника из Београда, Цариграда, Беча и Букурешта, али и из Париза, Лондона и Берлина. Неопходно је истаћи извештаје руских конзула из Београда који су слати министру иностраних послова, са његовим мишљењима око важних државних питања.

⁶ У оквиру ових фондова може се пронаћи углавном тајна преписка (означена са “весьма секретно”), која је “долазила” или “одлазила” из Министарства иностраних дела, односно, што је за српску историју још важније, из Азијског департамента МИД-а, који је и био надлежан за послове у Османском царству.

посебно издвајамо: лични фонд цара Александра II (Ф. 678)⁷, лични фонд Николаја Павловича Игњатијева (Ф. 730)⁸, који је од 1861. године био директор Азијског департамента МИД-а, а од 1864. године и руски амбасадор у Цариграду, лични фонд Александра Михајловича Горчакова (Ф. 828)⁹, руског министра иностраних послова, лични фонд Андреја Фјодоровича Будберга (Ф. 1127), који је био руски дипломата у Берлину и Паризу, лични фонд Ионина Александра Семеновича (Ф. 939), руског дипломате и писца, који је обављао конзулске послове у Сарајеву, Јањини, Дубровнику, а 80–их година 19. века и у Софији.

За проучавање војних односа, питања војне помоћи Србији за време друге владавине кнеза Михаила и испоруке оружја издвајамо Руски државни војно–историјски архив (Российский государственный военно-исторический архив). У оквиру овог архива од изузетног значаја је грађа *Коллекция Военно-ученого архива*, распоређена у више фондова: Ф. 428 (Австро–Венгрия); ф. 432 (Германия); Ф. 434 (Греция); Ф. 437 (Италия); Ф. 438 (Румыния – Молдавия и Валахия); Ф. 439 (Сербия); ф. 440 (Франция); Ф. 450 (Турция). У оквиру ових, изузетно богатих фондова, налазе се извештаји руских војних агената, преписка о стању војске у различитим државама, војним реформама, наоружавању војске, те бројни статистички подаци. За историју Србије и Балкана од посебног значаја су извештаји руских војних агената из Цариграда.

Вреди поменути и Руски државни архив старих аката (Российский государственный архив древних актов), где је за српску историју најзначајнији фонд Ф. 3 (Разряд III) – *Дела, Относящиеся до внутренней и внешней политики России*, у оквиру кога се налази преписка кнеза Михаила Обреновића са руским дипломатама (1841–1843), преписка кнеза Александра Карађорђевића са руским дипломатама и војним лицима (1852–1853), те различити записи о Османском царству и Србији (1841–1843), са бројним тајним записима руских дипломата у вези са решавањем Источног питања у првој половини 19. века.

⁷ Фонд се састоји од 1177 јединица. Документи обухватају време од 1825. до 1899. године. За опширније податке о фондовима у Државном архиву Руске федерације видети: С. В. Мироненко, Г. Л. Фриз, *Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории России XIX – начала XX в, том I*, Москва, 1994.

⁸ Фонд се састоји од 5266 јединица. Документи обухватају време од 1623. до 1918. године. Највећи број докумената посвећен је државничкој и дипломатској делатности Н. П. Игњатијева.

⁹ Фонд се састоји од 1479 јединица. Документи обухватају време од 1770. до 1919. године. Највећи број докумената посвећен је државничкој и дипломатској делатности А. М. Горчакова.

Када је реч о библиотекама и рукописним одељењима Руске федерације посебно издвајамо Научно–истраживачко Одељење рукописа Руске државне библиотеке (Научно–исследовательский Отдел рукописей Российской государственной библиотеки), где се чува фонд Дмитрија Алексејевича Миљутина, руског министра војног (Ф. 169). У оквиру овог фонда налази се важна преписка о испорукама оружја Србији 1862/63. и 1867. године, те лична преписка са кнезом Михаилом и министром војним Миливојем Петровићем Блазнавцем. У састав фонда улазе и подаци о раду званичне руске војне мисије у Србији 1867–68. године.

Грађу из Британског националног архива (The National Archives) користили смо у оригиналу, а не микрофилмоване копије, похрањене у Архиву Србије. Од великог значаја били су нам фондови: FO 78/2033 (преписка Лонгворта, енглеског конзула у Београду, јануар–јун 1868), FO 421/17 (наоружавање српске војске 1862/63), FO881/1500 (преписка у вези са српским питањем 1866/67).

Од домаћих архивских институција, посебно издвајамо Архив Србије, где су нам од највеће користи били лични фонд Илије Гарашанина и фонд Поклони и откупи. Фонд Министарства иностраних дела – инострано одељење (МИД–И), користили смо само у појединим сегментима, будући да је грађа тог фонда у поређењу са грађом коју смо пронашли у руским архивима другоразредног значаја и у највећој мери је искоришћена у домаћој историографији. У Архиву Српске академије наука и уметности наглашавамо значај Заоставштина Драгослава Страњаковића и Гргура Јакшића, а посебно Јакшићеве Иписе из Париских архива.

Од великог значаја за обраду наше теме били су објављени документи из руских архива: *Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875. Грађа из совјетских архива*¹⁰ и *Русия и блъгарското национално–освободително движение 1856/1876. Документи и материали*¹¹. Документа објављена у поменутиим зборницима највећим делом су похрањена у Архиву спољне политике Руске империје и због тога су била од прворазредног значаја за наше истраживање. Од

¹⁰ приредила В. Н. Кондратјева, Нови Сад, 1977.

¹¹ том I, част I (февруари 1856 – декември 1860), ред. Х. Христов и др, Софија, 1987; том I, част II (јануари 1861 – декември 1863), ред. Х. Христов и др, Софија, 1987; том II (јануари 1864 – мај 1867), ред. З. Маркова и др, Софија, 1990; том III (мај 1867 – декември 1869), ред. О. Маждракова и др, Софија, 2002.

збирки докумената домаће провенијенције на првом месту издвајамо дело *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*¹², где су изабрана и објављена најважнија документа из домаћих архива, односна на период од Париског мира (1856) до 1866. године. Од изузетне важности била нам је и збирка докумената *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*¹³. На основу преписке *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. I (од 29. марта 1848. до 31. децембра 1858. године) и књ. II (од 4 јануара 1859. до 29. марта 1874)¹⁴ може се стећи увид у размишљања два, свакако најзначајнија државника друге владавине кнеза Михаила, њихов однос према Русији и великим силама, положају Србије и Источном питању. *Преписка између Кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867*¹⁵, иако невелика обимом, свакако је од значаја за проучавање различитих питања спољне политике Србије. Од мемоарске грађе издвајамо *Мемоаре Николе Христића*¹⁶, дугогодишњег министра унутрашњих послова за време друге владавине кнеза Михаила, који је као један од првих кнежевих сарадника био упућен у бројна државна и политичка питања.

О спољној политици Русије у периоду након Кримског рата (1853–1856) и о међународним односима у целини, 50–их и 60–их година 19. века, написано је више студија, од који издвајамо само најзначајније синтезе: *Россия и отмена неутрализацији Черногo мора, 1856–1871 гг: к историји Восточногo вопроса*¹⁷, импозантно дело групе аутора *История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза)*¹⁸, те студије попут *Двуглавый российский орел на Балканах 1683–1914*¹⁹, *Международные отношения на Балканах*²⁰, *Русија у међународним односима*

¹² књ. I (1856–1866), приредили В. Крстић и Р. Љушић, Београд, 1983.

¹³ прир. В. Вучковић, Београд, 1965.

¹⁴ средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, књига XXII, Београд, 1931.

¹⁵ Београд, 1897.

¹⁶ *Мемоари 1840–1862*, приредио В. Христић, Београд, 2006.

¹⁷ Л. И. Нарочницкая, Москва, 1989.

¹⁸ под редакцией В. М. Хевролини и др., Москва, 1999.

¹⁹ В. Н. Виноградов, Москва, 2010.

²⁰ Исти, књ. I (1830–1856), књ. 2 (1856–1878), Москва, 1990, 1986.

*1856–1894: od Krimskog rata do saveza sa Francuskom*²¹, *Borba za prevlast u Evropi (1848–1918)*²². Поједини сегменти спољне и унутрашње политике кнеза Михаила, обрађени су у бројним научним радовима, које смо навели у одговарајућим целинама нашег рада. У подробнију анализу свих радова нисмо се могли упуштати. На значај одређене литературе, евентуалне пропусте, као и посебне ставове указаћемо у напоменама.

Карактер предмета истраживања, односно тесна међусобна повезаност и испреплетаност појединих проблема наметнула је нимало једноставно питање структуре рада. Без хронологије није могуће објаснити ниједно од постављених питања. Истовремено, чисто хронолошки приступ теми битно би умањило могућност изоштравања појединих, и у теоријском и у историјско–политичком смислу, јасно издвојених проблема, попут стварања првог Балканског савеза. Зато је изабран комбиновани приступ, примарно хронолошки и секундарно проблемски.

Све датуме у основном тексту навели смо по новом календару. У напоменама смо најчешће користили и стари и нови календар, и то онда када смо обележавали време настанка документа на који смо се позивали.

Велику захвалност дугујемо ментору, проф. др Сузани Рајић, која нам је уступила фотографисану грађу из Британског националног архива и без чије несебичне помоћи, савета и сугестија не би успели да приведемо овај рукопис крају.

²¹ Д. М. Ковачевић, Београд, 2012.

²² А. Ј. Р. Тејлор, Сарајево, 1968.

ДОБА ЗНАЧАЈНИХ ПРЕОКРЕТА

Обреновићи – од престола до емиграције

Улога Русије на Балкану у великој мери била је одређена њеним империјалним и геостратешким циљевима. У том правцу треба посматрати и однос Русије према Србији и династији Обреновић. Тај однос прошао је кроз више фаза, од сарадње, помоћи и слоге до захлађења, што је у великој мери било повезано са унутрашњом политичком борбом између српске политичке елите, интересима других држава на Балкану и могућностима Русије. Утицај силе заштитнице у Србији био је доста јак, што су добро увидели сви који су покушали да јој се супротставе. Кнез Милош Обреновић је пред крај прве владавине (1815–1839), лично осетио моћ руске балканске политике. У покушају да Србију отргне из “руског загрљаја” уз помоћ Велике Британије, кнез је посустао и убрзо и абдицирао.²³ Од тренутка када је протеран из земље, и то уз учешће руског конзула Вашченка,²⁴ из основа је променио своје погледе. Сада је добро знао колико је јак утицај Русије на Балкану, те да се без њене подршке тешко може опстати на српском престолу. Русија је у борби кнеза Милоша и уставобранитеља подржала уставобранитеље, јер је кнез за њу у то време представљао већу опасност и јачег противника.

²³ Енглеско–руско ривалство у Србији најбоље се видело у уставној кризи, посебно у периоду 1837/38. године. Напуштен од Русије, а притиснут од опозиције, кнез Милош се окренуо енглеском конзулу Хоџесу. Међутим, енглеска политика је произвела само активније деловање Русије. Решење уставног питања на Порти и доношење тзв. “Турског устава”, отрезнило је кнеза Милоша, који је увидео своје грешке, али сада сувише касно. Опширније о последњим годинама прве владавине кнеза Милоша Обреновића, сукобу са Русијом и абдикацији: Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 2004, 451–481; Ч. Мијатовић, *Кнез Милош и пуковник Хоџес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша*, Споменик СКА XVII (1892), 41–116.

²⁴ Герасим Васиљевич Вашченко (1790–1850?), дипломата, политичар, саветник. У периоду 1817–1821. и 1826–1828. године службовао је у саставу руске мисије у Цариграду. У међувремену је био секретар Комисије у Одеси за помоћ грчким избеглицама (1821–1826). Био је руски конзул у Молдавији (1835–1837) и Оршави (1837–1838), а од 1838. до 1843. године први руски дипломатски представник у Србији, у рангу конзула.

Након абдикације кнеза Милоша, у јуну 1839. године, изабрано је Намесништво, у саставу Аврама Петронијевића, Јеврема Обреновића и Томе Вучића Перишића. Земљом су управљали девет месеци, најпре у име болесног кнеза Милана, а потом у име одсутног кнеза Михаила.²⁵ Иако је руски утицај у овом периоду знатно порастао, Русија није рачунала на две важне ствари: да уставобранитељи неће презати од сарадње са Турцима да би ојачали свој утицај, без обзира на услове, те да ће се унутрашње поделе у земљи између уставобранитеља и присталица династије Обреновић знатно продубити. Изгледа да нико од руских представника није бринуо, нити размишљао о последицама абдикације кнеза Милоша.

Захваљујући утицају Аврама Петронијевића на Порти, турска влада је признала избор намесника, упркос непостојању правног основа за такву одлуку.²⁶ Уставобранитељи су потом започели активне припреме за смену династије Обреновић и довођење на власт Карађорђевића, иако су митрополит, намесници, министри и сви саветници 8. јула 1839. године потписали молбу султану, у којој су га молили да призна Михаила Обреновића за кнеза.²⁷ Резултат политичких сукоба и роварења против кнеза Михаила имао је за последицу губитак наследности кнежевског достојанства. Порта је лако искористила унутрашње борбе и у Берату кнезу Михаилу нагласила да је изабран, пошто је наслеђивање по принципу првородства прекинуто смрћу кнеза Милана.²⁸ Кнеза су, поред изборног положаја, посебно забринула писма великог везира Авраму Петронијевићу и Томи Вучићу Перишићу, којима су они практично постављени за његове саветнике.²⁹ Овим потезима, Порта се трудила да што више ограничи кнежеву власт и утицај династије Обреновић, па је руски конзул Вашченко, по саветима из Петрограда, обећао подршку Русије кнезу Михаилу и пожелео му срећан повратак у Србију.³⁰

²⁵ Р. Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, Београд, 1995, 31.

²⁶ Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић (1791–1852)*, Београд, 2012, 124.

²⁷ РГАДА, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1 (Дополнения), ед. хр. 10, л. 1–2об.

²⁸ Берат кнезу Михаилу султан је потписао у септембру 1839. године, а посебан ферман, где се изричито помиње као “главни кнез” потписан је од стране султана 3. фебруара 1840. године. Прочитани су на Калемегдану 17. марта 1840. године. РГАДА, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1 (Дополнения), ед. хр. 8, л. 316–319; *Србске новине*, бр. 11, 16/28. март 1840.

²⁹ *Србске новине*, бр. 11, 16/28. март 1840; Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, 126–128.

³⁰ Архив Србије (=АС), Поклони и откупи (=ПО), к. 70, бр. 170, Г. В. Вашченко – кнезу Михаилу, 10/22. фебруар 1840.

Кнез је убрзо, од цара Николаја I, одликован високим орденом Свете Ане првог степена.³¹ Русија је, јасно подржавши кнеза, покушавала да исправи пут којим се кренуло 1838. године и да на неки начин помири сукобљене стране. У Петрограду су добро знали да би смена кнеза Михаила и неизвесност политичке борбе могли да угрозе руски утицај у Србији, посебно што је међу уставобранитељима било бројних противника Русије. И сам кнез је у руском цару видео заштитника коме може да верује, па је у марту 1840. године написао један *Мемоар* Николају I, у коме је по тачкама изложио права која је, по његовом мишљењу присвојио Савет, а по Уставу су припадала кнезу. Поред тога, кнез се руском цару жалио на поједине уставобранитеље, који су отворено радили на томе да га лише власти у корист Карађорђевића.³² Руском цару је признао и да је сам писао *Мемоар*, мешавином руског и српског језика, јер није смео да било шта повери канцеларији, којом је управљао Аврам Петронијевић. Ишчекујући руску подршку, кнез је у потпуности потпао по утицај Вашченка, који не само да се мешао у унутрашње послове Србије, већ је у својим рукама имао апсолутну и неприкривену власт.³³

Нешто више од годину дана након именовања за кнежеве саветнике и интензивне борбе са кнезом, Петронијевић и Вучић су, 1. маја 1840. године, поднели оставке, а потом затражили заштиту београдског паше. Тај корак су образлагали непријатељским деловањем кнеза против њих.³⁴ Након доласка Муса ефендије, Портиног комесара, рада Скупштине која је требало да разреши унутрашњу кризу и неуспелих преговора са кнезом, уставобранитељи су, заједно са турским изаслаником напустили земљу, средином октобра 1840. године. Један

³¹ АС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење (=МИД–И), 1840, I, 147; *Србске новине*, бр. 15, 13/25. април 1840, 113; Орден Свете Ане уведен је 1735. године, а од 1797. године званично се налазио на листи државних ордења Руске империје. Имао је посебно значење код припадника династије Романов, а девиза ордена била је “Amantibus Justitiam, Pietatem, Fidem”. G. S. Sainty, R. Heydel-Mankoo, *World Orders of Knighthood and Merit*, vol. 1, London, 2006, 720–722.

³² Кнез је посебно истакао Тому Вучића Перишића, Лазара Симића, Лазара Теодоровића, Аврама Петронијевића, Стефана Стефановића и Илију Гарашанина. АС, ПО, к. 70, бр. 152; Упоредити: *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића у два дела од 1813 до 1842 и од 1858 до 1867*, приредио Ж. Живановић, Београд, 1928, 310–313.

³³ А. Phyllis, *Необјављени документи енглеског министарства о Србији 1837–1911*, Историјски часопис 12–13 (1963), 418.

³⁴ АВПРИ, Ф. 180, Оп. 517, Но. 2688, год. 1840, л. 9, кнез Михаило – А. П. Бутењеву 27. април/9. мај 1840; АС, МИД–И, 1840, II, 38, Г. В. Вашченко – кнезу Михаилу, 17/29. април 1840; Опширније о овом питању видети: Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, 128–133; Д. Леовац, *Извештај барона Ливена о Србији (1840)*, Српске студије 4 (2013), 323–335.

део уставобранитеља је остао у Видину, а други су отпутовали за Цариград.³⁵ У овој фази унутрашњих сукоба у Србији, Русија је потпуно стала на страну кнеза, посебно негодујући због слања комесара из Цариграда, чиме се нарушавала аутономија Кнежевине.³⁶ Боравак уставобранитеља у турској престоници и питање њиховог повратка у Србију, постали су предмет дипломатске игре између Порте и Петрограда. Како су се емигранти готово сасвим приближили Порти, од које су очекивали највећу помоћ, а у Србији је јачала струја која је желела повратак кнеза Милоша, Русија је покушала да смири страсти и приволи кнеза да дозволи повратак изгнаницима. Међутим, кнез није одмах пристао на овакво изнуђено решење.³⁷

У Крагујевац је 25. марта 1841. године допутовао специјални изасланик руског цара, барон Вилхелм К. Ливен, који је требало да пронађе решење за уставобранитеље и приволи кнеза да одобри њихов повратак. Иако је ово био званичан циљ мисије, не треба изгубити из вида време када је руски изасланик дошао у Србију. Наиме, 1841. године истицао је Ункјар-Искелесијски уговор између Русије и Османског царства, а британска дипломатија је чинила ванредне напоре да се тај уговор не обнови.³⁸ Непосредно пред Ливенов полазак из Цариграда парафиран је текст будућег Дарданелског уговора, по коме су мореузи, Босфор и Дарданели, били трајно затворени за пролаз војних бродова у мирнодопским условима, док је Турска, за време рата, имала право да пропушта бродове државе, са којом се накнадно о томе договори.³⁹ У интересу Русије било је избијање мањег потреса у Османском царству, у коме би се Петроград званично показао као заштитник и сила од које зависи одржање Османлија.

³⁵ *Србске новине*, бр. 43, 19/31. октобар 1840; Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, 133–137; Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813 до 1858 године*, Београд, 1937, 85–88.

³⁶ АС, Илија Гарашанин (=ИГ), 50, А. П. Бутењев – кнезу Михаилу, 12/24. јун 1840.

³⁷ АВПРИ, Ф. 180, Оп. 517, Но. 2689, год. 1841, л. 5–11, кнез Михаил – В. П. Титову, 29. јануар/10. фебруар 1841.

³⁸ Ункјар-Искелесијски уговор закључен је између Русије и Турске 20. јула 1833. године и имао је карактер одбрамбеног уговора, али је тачка која је Русији давала предност била та, да се Порта обавезала да, у случају рата између Русије и неке друге државе, неће пуштати ратне бродове у Дарданеле. Русија је овим уговором, који је закључен на осам година, обезбедила одређену врсту протектората над “болесником на Босфору”, чиме је тачка њеног утицаја у Османском царству доживела кулминацију. В. Н. Виноградов, *Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг.*, 19–27.

³⁹ М. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923*, London – Melbourne – Toronto, 1966, 104–109; *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII–начало XX в.)*, ответственный редактор Н. С. Киняпина, Москва, 1978, 113–118.

Мање од месец дана након Ливеновог доласка у Србију, избила је тзв. Нишка буна. Иако нема директних доказа да су руски агенти и/или званична Србија дали сигнал за почетак буне, индиректно нас ка томе упућује податак да је депутација завереника боравила у Крагујевцу код кнеза Михаила и барона Ливена непосредно пред почетак побуне. Иако је Русија желела буну, није желела њено ширење, већ дипломатску победу у смиривању, којом би јасно показала свој утицај у Османском царству. О томе сведочи и савет да се кнез Михаило држи уздржано, иако је свима било јасно да је званична Србија одлично упозната са почетком буне, те да пружа помоћ устаницима.⁴⁰

Буна је врло брзо угушена, док су се у Цариграду пронеле гласине, у којима су активно учествовали и прогнани уставобранитељи, да Русија свим силама подржава кнеза Михаила, преко кога жели да подигне устанак у Османском царству и тако прошири своје границе.⁴¹ Вести да су чланови уставобранитеља у Цариграду успоставили контакте са пољском емиграцијом примљене су са великом пажњом у Петрограду. Ово питање добило је на значају када се сазнало да је Михаило Чајковски, представник грофа Адама Чарторијског, у Цариграду ступио у изразито пријатељске односе са Риза-пашом, министром војним и миљеником султана. Како је Чајковски имао огроман утицај у највишим турским органима власти, чланови српске емиграције су преко њега лако придобили подршку Порте и француског посланика у Цариграду. Порта је тада, уверена да се кнез Михаило сувише приближио Русији, дала јасну подршку уставобранитељским првацима да смене владајући поредак у Србији. Тиме су, већ у лето 1841. године, почеле припреме за смену на српском престолу. Када је кнез Михаило донео одлуку да дозволи повратак прогнаним првацима, са њима је из

⁴⁰ Кнез Михаило је 22. априла 1841. године издао Прокламацију у којој је истакао да ће Кнежевина Србија остати неутрална. *Србске новине*, бр. 15, 12/24. април 1841; АС, ИГ, 54, И. Гарашанин – С. Симићу 5/17. април 1841; РГАДА, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1 (Дополнения), ед. хр. 8, л. 43–44, кнез Михаило – барону В. К. Ливену 14/26. април 1841. године.

⁴¹ *Записки Михаила Чайковского (Мехмет-Садык паши)*, Русская старина 94 (апрел, май, июнь 1898), 676; Довођење руског генерала Ивана Даниловића за заповедника српске војске 1840. године, као и набавка оружја из Русије 1841. године, тумачени су на Порти као припреме Србије за рат (*Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали*, том 2 /Друштвене и политичке везе 1804–1878/, прир. М. Јовановић, А. Тимофејев, Л. Кузмичева, Е. Иванова, Москва–Београд, 2011, 692–693); Ове гласине забринуле су и кнеза Михаила, који је страховао да ће их Порта искористити да још више подкопава његову владу. РГАДА, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1 (Дополнения), ед. хр. 8, л. 55–59, кнез Михаило – барону В. К. Ливену, 6/18. јун 1841.

Цариграда за Београд отпутовао и Лудовик Звјерковски, који је назначен за главног повереника грофа Чарторијског за Србију.⁴²

Повратком прогнаних уставобранитеља у Србију, унутрашња криза није решена. Напротив, само је јасније покренута акција за свргавање кнеза Михаила. До одлучујућих догађаја дошло је крајем лета 1842. године. Након тзв. Вучићево буне, кнез је био принуђен да напусти Србију. Убрзо после преврата, Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић организовали су “Привремено правление”, нову владу коју су признали београдски паша и Портин изасланик, Шекиб-ефендија. На народној скупштини, одржаној 14. септембра 1842. године на Врачару, за кнеза Србије изабран је Карађорђевић син Александар.⁴³ Међутим, новоуспостављени поредак убрзо се суочио са бројним противницима. Међу спољнополитичким посебно се истицала Русија, која је избор Александра сматрала за револуционаран чин. У Петрограду се никако нису могли помирити са чињеницом да је промена режима у Србији извршена без руског знања и одобрења. Одмах на почетку преговора са Портом, Русија је захтевала поништавање избора кнеза Александра, Вучићево и Петронијевићево привремено удаљавање из Србије и смењивање управника београдске тврђаве, Ђамил-паше.⁴⁴

Ослањајући се на наследно право у породици Обреновића и истичући да је избор новог кнеза извршен незаконито, Русија је 1843. године, као заштитница Србије, успела да се избори за сазивање нове скупштине. Колико су Руси били озбиљни, сведочи и постојање комплетног војног плана за упад у Србију, уколико се не удовољи свим захтевима, те прикупљање војних јединица на Дњестру од 22. јуна 1843. године.⁴⁵ Како је Порта поништила берат којим је признала Александра

⁴² *Записки Михаила Чайковского*, 678; В. Я. Гросул, *Польская политическая эмиграция на Балканах в 40 – начале 50-их годов XIX в.*, Балканский исторический сборник II, Кишинев, 1970, 45; Н. Шкеровић, *Врење и завере против Турске четрдесетих година XIX в. (према извештају Портиног повереника Л. Раду-а, а у вези с акцијом пољске емиграције)*, Историјски записи, год. VII, књ. X, св. 2 (1954), 478–494.

⁴³ Указ “Привременог правленија” о избору кнеза Александра Карађорђевића за кнеза и о потврди Порте од 5/17. октобра 1842. године – Рукописно одељење Матице српске (даље: РОМС), М.10554.

⁴⁴ АС, ИГ, 76, Николај I – Абдул Мециду 19/31. октобар 1842; Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд, 2003, 156; В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд, 1957, 43–59; К. В. Никифоров, *Сербия в середине XIX века (начало деятельности по объединению сербских земель)*, Москва, 1995, 14–39; Вучић је енглеском конзулу Фонбланку истицао да на својој страни има Порту и Аустрију, а само Русију против. “Што се тиче других сила оне ништа не значе за Србију и Србија ништа не значи за њих”. А. Phyllis, *Необјављени документи енглеског министарства*, 419.

⁴⁵ РГВИА, Ф. 439, Оп. 1, ед. хр. 9, л. 131а–135об, 154–158, 181об.

Карађорђевића за кнеза, а уставобранитељи одржали нову скупштину, 27. јуна 1843. године, цар Николај I је 2. јула потписао указ о распуштању прикупљене војске. Међутим, поновно ступање на престо Александра Карађорђевића, Русија је условила прогонством Томе Вучића Перишића и Аврама Петронијевића из Србије. Руски захтев за удаљење водећих уставобранитеља заснивао се на потреби учвршћивања мира у земљи, као и враћању руског утицаја и кажњавању уставобранитеља због веза са пољском емиграцијом, за које је Русија посебно кривила управо Вучића и Петронијевића.⁴⁶

Обреновићи се никада нису помирили са сменом на престоу 1842. године, иако је кнез Михаило по том питању био доста умеренији од кнеза Милоша.⁴⁷ Избегли кнежеви, посебно Милош, имали су доста новчаних средстава за бројне антиуставобранитељске акције, а њихове присталице, потиснуте и прогоњене од стране новог режима у земљи или уз тежак живот у Аустрији, били су спремни да се боре за повратак Обреновића на престо. Њима су на руку ишле и спољнополитичке околности. Русија се, као сила заштитница, никада није у потпуности помирила са токовима Вучићеве буне, организоване и изведене без њеног знања и благослова, док је Хабзбуршка монархија чак дозвољавала да се на њеном тлу припремају напади на режим суседне Србије. Кнез Милош је такође, врло добро увидео да руска политика подржава поједине буне на Балкану, чиме одржава стална жаришта и омогућава себи мешање у унутрашње послове Османског царства. Надајући се да ће на тај начин придобити руску подршку за себе и своју династију, кнез Милош је постао доста активан на том пољу.

Прва значајнија акција обреновићеваца одиграла се почетком јануара 1844. године. Откриће тзв. Смедеревске завере, на чијем је челу био Цветко Рајовић, бивши Михаилов министар, узнемирило је кнеза Александра и српску владу. Посебно изненађење изазвала је реакција руског конзула, а потом и порука руског канцелара Неселродеа, да се завереници казне врло благо. Русија је чак била спремна да дозволи повратак Вучића и Петронијевића, уколико кнез Александар и

⁴⁶ *Преписка Илије Гарашанина*, књ. 1 (1839–1849), приредио Г. Јакшић, Београд, 1950, док. 27–28, 30, 34, стр. 32–38; В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању*, 119; К. В. Никифоров, *Србија в средине XIX века*, 48–56; Исти, *Деятельность российской дипломатии в Сербском княжестве после прихода к власти уставобранителей*, Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия, отв. редактор И. В. Чуркина, Москва, 1992, 30–34.

⁴⁷ АС, ИГ, 71, М. Обреновић – Ј. Вучковићу 28. август/9. септембар 1842; Исто, 72, М. Обреновић – М. Жујовићу 18/30. септембар 1842.

влада занемаре ову акцију Обреновића.⁴⁸ Није било сумње да Русија подржава свргнуту династију. Исте године, у септембру изведена је и тзв. Катанска буна, организована са знањем кнеза Милоша. Буна је захватила само Шабац и мање делове Подриња, али су слободно организовање буне у Срему, хусарско одело у које су бунтовници били обучени и муниција којом су били снабдевени дали довољно подстрека српској влади да посумња како су аустријске власти, ако не умешане, онда сигурно знале за припремање буне.⁴⁹ Катанска буна довела је до погоршавања односа између Кнежевине Србије и Аустрије, а за Обреновиће је сада наступио најповољнији период, када су и Русија и Аустрија сматрале да уставобранитељски режим у Србији не одговара њиховим политичким интересима на Балкану. Међутим, како је Хабзбуршка монархија почетком наредне године покушала да изглади спорове са Београдом, кнез Милош је преко руских агената покушао да оствари оно што није успео из Аустрије – повратак на престо.

У таквој атмосфери, дошло је 1846. године до тзв. Мирчине буне. Посматрано у целини, ова буна била је не само покрет за обарање уставобранитељског режима, већ и широко организован национално-ослободилачки покрет на Балкану. Основни циљ је био да се уз помоћ уставобранитељских противника у земљи, обреновићеваца у емиграцији и устаничких вођа из 1841. године, промени режим у Србији и на власт поново доведе породица Обреновић. Конци Милошеве делатности ишли су до Приштине, Врања, Штипа и Велеса. Један од главних Милошевих повереника, трговац Тома из Велеса, био је у вези и са руским конзулом у Солуну. Завера је убрзо откривена, али не и сви завереници.⁵⁰ Од тренутка гушења Мирчине буне, Обреновићи и њихове присталице и даље нису мировали, о чему сведоче њихове

⁴⁸ *Преписка Илије Гарашанина*, књ. 1 (1839–1849), док. 60, 64, стр. 67–70, 72–75; Опширније: В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источној питању*, 129–139; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, Београд, 1947, 153–155.

⁴⁹ Опширније о Катанској буни: Ј. Милићевић, *Историја Катанске буне (Србија 1844 г.)*, Зборник Филозофског факултета у Београду V–1 (1960), 269–312; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, 155–157.

⁵⁰ АС, ИГ, 202, 208, 218, 219, 220; Упоредити и судска акта о кривци Мирчете Стојановића од априла/маја 1846. године (АС, ИГ, 207); АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/1, Но. 326, год. 1846, л. 13–19; *Преписка Илије Гарашанина*, књ. 1 (1839–1849), док. 118–120, стр. 124–127; Опширније о завери: В. Стојанчевић, *Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима 1846. године. Мирчина и Мирчићева буна*, *Историјски часопис XIV–XV* (1963–1965), 111–131.

акције против кнеза Александра и уставобранитеља и наредне године.⁵¹ Међутим, Петроград је сада играо доста опрезније, јер је аустријски утицај у Србији знатно јачао, док је Лондон, од поновног доласка лорда Палмерстона на место министра иностраних послова, био заинтересованији и одлучнији да се одупре руским апсирацијама на Балкану.⁵²

Нове политичке промене донела је револуција, која је 1848. године потресла скоро читаву Европу. Револуционарни покрет међу Србима у јужној Угарској довео је уставобранитељски режим пред нова искушења. Русија и Османско царство захтевали су од владе у Београду неутралност, док су добровољачке чете прелазиле преко Саве желећи да помогну борбу сународника. Био је то и сигнал за свргнуту династију да поново покуша да се врати у Србију, што се додатно искомпликовало средином маја 1848. године, када је откривена преписка између Вучића и кнеза Милоша.⁵³ Акције кнеза Милоша на организовању преврата у Србији примљене су са великом пажњом и страхом у Београду. Посебно узнемирење изазвала је вест да је кнез Михаило из Русије добио писмено уверење да се династија Обреновић враћа на престо. Тада је и Ј. И. Данилевски, руски конзул, морао званично да потврди нетачност тих гласина и истакне да Русија неће дозволити промену на српском престолу. Та изјава руског конзула дала је тадашњој влади одрешене руке, да предузме одлучније мере.

Руски конзул је одмах послао и писмо кнезу Михаилу, у коме га је позвао да обустави свако политичко деловање, док је аустријски писао у Петроварадин и Нови Сад да се оба бивша кнеза уклоне уколико дођу близу граница Србије.⁵⁴

⁵¹ АС, ИГ, 241, 242; Опширније: Ј. Милићевић, *О још једном прилогу о борби Обреновића против уставобранитељског режима*, Гласник Историског архива у Ваљеву 13–14 (1979), 165–171; С. Гавриловић, *Покушај обарања уставобранитеља 1847. године*, Историјски часопис XXIV (1977), 177–189.

⁵² Руски дипломата Федоров, блиски сарадник Николаја Д. Кисељева, руског амбасадора у Паризу писао је 13/25. априла 1847. године из Париза Илији Гарашанину о потреби уклањања кнеза Милоша из Беча ради мира у Србији. АС, ИГ, 239; Крајем 1846. године кнез Александар Карађорђевић је одликован од стране руског цара орденом Св. Ане I степена, што је био опипљивији знак промене руске политике. К. В. Никифоров, *Деятельность российской дипломатии в Сербском княжестве после прихода к власти уставобранителей*, 37.

⁵³ Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, 190; *Преписка Илије Гарашанина*, књ. 1 (1839–1849), док. 148, стр. 161–163.

⁵⁴ Опширније о акцијама Обреновића: Р. Љушић, *Обреновићи у Револуцији 1848. године*, Зборник радова са научног скупа “Српски покрет у Револуцији 1848–1849”, Нови Сад, 2000, 133–144; *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849*, серија 1, књига 1 (март–јуни 1848), Београд, 1952, док. бр. 6, 155, 156, 175, 226, 232, 251–253, 255–258, 260, 306, 338; *Преписка Илије Гарашанина*, књ. 1 (1839–1849), док. 150, 157, 187, стр. 165–169, 180–182, 225–227.

Криза и страх од свргнуте династије, који су врхунац достигли у мају 1848. године, постепено су се стишавали. Обреновићи су и у овом покушају да се врате на српски престо претрпели неуспех, упркос револуционарним догађајима који су им ишли на руку. Пред њима се као јачи противник поново нашао уставобранитељски режим, сада подржаван и од Русије и Османског царства и Аустрије. У наредном периоду Обреновићи су готово прекинули рад усмерен ка повратку на престо. И кнез Милош и кнез Михаило су схватили да је за то потребно сачекати да уставобранитељски режим значајније ослаби, а у Европи се успоставе другачији односи и распоред снага међу великим силама.

Политичка ситуација у Кнежевини се од Револуције 1848/49. године знатно погоршавала. Русија је покушавала да оствари све јачи уплив, што је довело до јавног сукоба руског конзула и Илије Гарашанина, тадашњег министра унутрашњих послова. Поред тога, Вучићева агитација за прихватање руских захтева и смену Гарашанина, окретала је народ у смеру који никако није одговарао влади, док су обреновићевски агенти роварили земљом. Све више су у јавност избијале вести о неслози кнеза и појединих министара.⁵⁵ Политичка ситуација је већ у другој половини 1852. године постала врло нестабилна. Смрћу Аврама Петронијевића у Цариграду, априла 1852. године, остало је упражњено место кнежевог представника и министра иностраних дела.⁵⁶ Питање је било доста сложено, а сам кнез Александар је морао водити рачуна о томе како ће избор новог представника бити примљен у земљи, а нарочито у иностранству. Кнез је ово питање одложио за пуних пет месеци, да би 25. септембра 1852. године именовоа Илију Гарашанина. Француска, Енглеска и Османско царство били су задовољни овим наименовањем, док су га Русија и Аустрија примиле са великим незадовољством.⁵⁷

⁵⁵ АС, ИГ, 682, 687, 695, 717.

⁵⁶ *Србске новине*, бр. 48, 26. април/8. мај 1852; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 156–157.

⁵⁷ Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Заоставштина Матије Бана, V/13, писмо Матије Бана упућено у Цариград, највероватније Чајковском, 29. септембар/11. октобар 1852; И. В. Чуркина, *Илија Гарашанин и его отношение к России (1842–1860 гг.)*, Россия и Балканы. Из истории общественно–политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.), Москва, 1995, 83–84; Анимозитет Русије, који је од раније постојао према Гарашанину повећао се још више његовим држањем према руским конзулима у Београду и руској политици у Србији, везама са пољским и мађарским емигрантима и Гарашаниновим пријатељским односима са француском владом и француским дипломатским представницима у Београду.

Први потез новог кнежевог представника био је нарочито одважан, разрешио је дужности кабинетског саветника Тому Вучића Перишића. Гарашанин је овим изазвао незадовољство не само проруских кругова у Србији, већ и владе у Петрограду.⁵⁸ У јеку тешке унутрашње кризе и отвореног притиска Русије, стигла је вест о мисији кнеза Меншикова, изванредног руског посланика у Цариграду, који је требао да реши спорна питања са Османским царством. Ситуација у Србији, која се крајем јануара и у фебруару 1853. године делимично стишала, од доласка кнеза Меншикова у Цариград добила је неочекивани ток. Кнез је морао да попусти и Указом од 26. марта 1853. године разреши Гарашанина дужности кнежевог представника.⁵⁹ Овим потезом, кнез је желео да задобије руско поверење, посебно страхујући од повратка свргнуте династије. Имао је у виду гласине, које су се проносиле широм земље, да се кнез Михаило враћа у Србију, и то уз помоћ Русије.⁶⁰

Страховима кнеза и владе посебно је доприносио Тома Вучић, који је своје присталице уверавао о скором паду Александра Карађорђевића, па чак припремао и буну.⁶¹ Средином маја 1853. године, Вучић је опоменуо Алексу Јанковића да

⁵⁸ РОМС, 25.277; Русија је доста ценила Тому Вучића, што је барон Ливен у писму кнезу Александру у писму од 15. октобра 1852. године изричито напоменуо (РГАДА, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1 (Дополнения), ед. хр. 9, л. 12–13). Кнеза је оштријим тоном упозорио и руски канцелар Неселроде у новембру 1852. године. АСАНУ, 7051/1617, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 6/18. јануар 1853; Опширније: К. В. Никифоров, *Србија в средине XIX века (начало деятельности по объединению сербских земель)*, 165; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 193–194.

⁵⁹ АСАНУ, Фонд Константина Николајевића, К.61, I/2, 1/56, Јован Мариновић – Константину Николајевићу, 26. децембар 1852/7. јануар 1853; АС, ИГ, 902, Кнез Александар–Државном савету, 14/26. март 1853; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 205; Занимљиво је да је грофица Антонина Блудова у писму М. Ф. Рајевском од 17. маја 1853. године критиковала смену Гарашанина као непромишљен потез руског конзула Ф. А. Туманског, сматрајући да ће нови конзул Н. Е. Мухин здравије расуђивати о човеку који само жели добро својој отаџбини. *Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века*, том II, књ. I, Београд, 1989, док. 62, стр. 93–95; И. В. Чуркина, *Илија Гарашанин и его отношение к России (1842–1860 гг.)*, 85–88.

⁶⁰ РГАДА, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1, д. 120, л. 46об–47, *Запис барона Брунова о Источном питању из јануара 1853. године*; АСАНУ, 7051/1653, Ацика Ненадовић–Стевану Книћанину, 17/29. март 1853; Кнез Михаило је на ове наводе оштро реаговао у писму руском канцелару Неселродеу од 11/23. фебруара 1853. године, сматрајући да те неистине урушавају не само његов углед, већ и углед Русије. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/1, Но. 334, год. 1853, л. 103–104.

⁶¹ Вучић је једном свом пријатељу рекао: “Памтиш ли како сам 1839. године казао да је Обреновића корен из земље ишчупан и сва земља са корена стресена. Јел било тако? Сад ти кажем да овако исто сад у Петрограду овог књаза је корен ишчупан и отресен. Нема од њега ништа. Све је било и прошло.” (АСАНУ, 7051/1690, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 8/20. мај 1853); Полицијске власти у Београду су сазнале да је, у случају неиспуњења руских захтева, Вучић припремао и буну (АС, ИГ, 896; АСАНУ, 7051/1666, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 14/26. април 1853).

врло лако може доћи до повратка Михаила Обреновића на престо у Србији, а “кад он дође одосмо ми онда сви који смо буну правили, па ћемо онда викати еј шта учинисмо.”⁶² Почетак Кримског рата и улазак руске војске у Влашку и Молдавију, подељеност у земљи и гомилање аустријске војске на границама Србије, само су неки од фактора на које су тадашњи кнез и влада морали да рачунају. У јек унутрашње кризе у Београд је стигао извештај да је црногорски кнез Данило, за време боравка у Бечу, склопио уговор са Михаилом Обреновићем против кнеза Александра. Ова вест није званично потврђена, али је задавала ново неспокојство и кнезу и влади.⁶³ Кнез Михаило је реаговао из Беча, 14. јула 1853. године, писмом насловљеним саветницима. У њему је бивши кнез изричито наглашавао да су нетачне све вести које се проносе, да уз помоћ буне хоће да са врати на српски престо. Да је кнез Михаило био заиста искрен сведочи и чињеница да је у то време активно припремао женидбу са Јулијом Хуњади, што је и озваничено на Илиндан исте године. Готово цео период Кримског рата и касније, до 1858. године, Михаило је провео у Бечу или на приватном добру у Иванки, без икаквих акција против режима у Србији.⁶⁴

Кнез Милош у периоду Кримског рата такође није много бринуо за унутрашње борбе у Србији и могућност да се врати на престо. Он је средином 1854. године отпутовао за Одесу. У време боравка у Русији јасно се уочава његова проруска оријентација. Изразито се занимао за борбе, посебно оне око Севастопоља. Тешку зиму и велики снег 1854/1855. године кнез је видео као “бич божији” којим се кажњавају савезници.⁶⁵ Борбе је пратио интензивно, а руске победе је посматрао са великим оптимизмом, све до пада Севастопоља. Када је савезничка војска допловила пред Одесу, кнез је изражавао спремност да лично

⁶² АСАНУ, 7051/1691, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 12/24. мај 1853.

⁶³ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 225; Упоредити: Б. Павићевић, *Данило I Петровић Његош, Књаз црногорски и брдски 1851–1860*, Београд, 1990, 161–165.

⁶⁴ РОМС, 2605; Ј. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд, 1892, 539–541; Р. Љушић, *Писма Данила Медаковића и Карла Пацека о кнезу Михаилу (прилог за биографију)*, Врањски гласник XXXI–XXXII (1998/99), 67; Занимљиво је да је тај миран став кнеза Михаила био доста цењен код аустријских државника. По сведочењу Анастаса Јовановића, готово ниједан вечерњи пријем код кнеза Метерниха у Бечу није прошао, а да на њега није био позиван кнез Михаило. Љ. Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, Годишњак Музеја града Београда III (1956), 414.

⁶⁵ Универзитетска библиотека “Светозар Марковић”, Збирка Јоце Вујића (1863–1934), 2 (Преписка кнеза Милоша), инв. бр. 1488.

брани свој стан, критикујући руску војску, што није предузела адекватне мере.⁶⁶ Врло брзо отпутовао је за Кишињев, али се потом поново вратио у Одесу, где је дочекао и крај Кримског рата.

Док су оба бивша кнеза мировали у периоду Кримског рата, акције обреновићеваца и противника кнеза Александра и уставобранитеља настављене су несмањеном жестином. За њих је питање промене кнеза, било актуелно од почетка саме кризе између Русије и Турске. Стефан Стефановић Тенка наводи да је још руски конзул Мухин по свом доласку саветовао и подстрекивао да се смени кнез Александар и поврати кнез Михаило Обреновић. Изгледа да Мухин од свог захтева није одустајао ни касније, сматрајући да је то једини излаз за Србију. Стефановић наводи да је са намером о смени кнеза упознао и Илију Гарашанина и Тому Вучића Перишића.⁶⁷ О питању промене кнеза сведочи и један Мемоар Ђорђа Протића, који је он 20. марта 1854. године доставио руском конзулу Мухину са намером да га проследи руском Министарству иностраних послова.⁶⁸ Доказујући да влада кнеза Александра води антируску политику, Протић је описао све важније догађаје од 1838. до 1848. године. Уз мемоар је приложио и три списка смењених, мучених и убијених чиновника. Иако је писан из угла обреновићевца, Протићев мемоар у великој мери осветљава дубину политичких подела у Србији и неизбежно питање смене кнеза Александра.⁶⁹

Мисао о промени кнеза остала је да лебди у мислима истакнутих српских политичара, али је непосредна опасност од рата налагала да се политичка елита окрене другим питањима, у време када је будућност саме земље била угрожена. Са престанком непосредне ратне опасности, а нарочито са јасним окретањем кнеза Александра Бечу и јачањем аустријског утицаја, та мисао је поново постала

⁶⁶ Исто, инв. бр. 1492; Опширније о боравку кнеза Милоша у Русији видети: П. Трајковић, *О боравку кнеза Милоша у Русији за време Кримског рата*, Историјски гласник 1–2 (1960), 169–177.

⁶⁷ *Исповест Стефана Стефановића Тенке*, приредио Р. Ј. Поповић, Мешовита грађа (Miscellanea), XXI (2003), 31–32; Ова мисао руског представника се сасвим поклапала са мемоарима који су достављани руском цару, где је Србија навођена као изразито важна тачка руске балканске политике, те у њој мора бити владар који одговара руским интересима. РГАДА, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1, ед. хр. 157, л. 7–8об.

⁶⁸ Ђорђе Протић је заједно са Стефаном Радичевићем био један од најактивнијих обреновићеваца у емиграцији, који су се борили против режима кнеза Александра.

⁶⁹ Опширније о мемоару и сам текст видети: *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, приредио Р. Ј. Поповић, Мешовита грађа 24 (2005), 75–162.

актуелна.⁷⁰ Уставни и политички положај кнеза Александра био је уздрман. Будући да није био наследни кнез, сви су га сматрали привременим владаром, који је стекао углед само захваљујући чињеници да је син великог Карађорђа. Овај став према кнезу Александру постао је нарочито актуелан у руској политици након завршетка Кримског рата и склапања Париског мира.

⁷⁰ Грофица Антонина Д. Блудова је у писму митрополиту М. Ф. Рајевском од 27. марта/8. априла 1854. године упозоравала на скору промену на српском престолу. Сматрала је да кнеза Милоша не воли нова генерација, јер се не слаже са његовим типом владавине, а као највероватнију могућност наводила је кнеза Михаила. Једино му је замерала женидбу са Јулијом Хуњади, због њене католичке вере. *Зарубежные Славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века*, составители В. Матула, И. В. Чуркина, Москва, 1975, док. 30, стр. 55.

Руске позиције на Балкану након Кримског рата

На мировном конгресу којим је завршен Кримски рат, одржаном од 25. фебруара до 16. априла 1856. године у Паризу, донете су одлуке које су обележиле европску историју наредних деценија. Пуноправни учесници били су Велика Британија, Француска, Аустрија, Османско царство и Русија. Пијемонт је учествовао уз поједина формална ограничења, док је Пруска учествовала у раду Конгреса тек када се расправљало о изменама одредаба Уговора о мореузима из 1841. године.⁷¹ Пошто су Руси раније прихватили скоро све захтеве, није било веће борбе око мировних услова. Уговор су 30. марта 1856. године потписали Русија са једне, и Велика Британија, Француска, Османско царство, Пијемонт, Аустрија и Пруска са друге стране. Први пут је руско–турски мировни уговор потписан у једној европској престоници, односно руско–турске односе почела је да решава Европа.

Русија је на Париски конгрес ишла знајући да ће услови мира бити тешки. Још раније је пристала на замену свог протектората над Србијом и Влашком и Молдавијом, колективном гаранцијом сила потписница мира, на успостављање слободе пловидбе Дунавом и затварање Босфора и Дарданела.⁷² Ипак, у инструкцији руским представницима на Конгресу, изражавана је нада да ће успети да искористе противречности интереса коалиционих сила ради добијања што повољнијих услова.⁷³ Руске наде брзо су пропале, јер су коалиционе силе

⁷¹ Велика Британија је била огорчена против пруске политике неутралности, па је инсистирала да се Пруска искључи из мировних преговора. Пошто су преговори закључени, Пруској је дозвољен улазак само на техничкој основи, јер је као потписница Конвенције о мореузима из 1841. године морала да пристане на њену ревизију. А. ДŽ. Р. Тејлор, *nav. delo*, 109.

⁷² W. E. Mosse, *How Russia Made Peace September 1855 to April 1856*, Cambridge Historical Journal, Vol. 11, No. 3 (1955), 303–313; B. E. Schmitt, *The Diplomatic Preliminaries of the Crimean War*, The American Historical Review, Vol. 25, No. 1 (Oct. 1919), 36–37; H. Temperley, *The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution*, The Journal of Modern History, Vol. 4, No. 3 (Sept. 1932), 390–401; J. Милићевић, *Положај Србије уочи Париског мира 1856*, Историјски часопис XXIV (1976), 249–256.

⁷³ *К историји Паризског мира 1856 г.*, подг. И. Я. Бессмертная, Красный архив 2/75 (1936), 16; Руски политичари посебно су страховали од Велике Британије, свесни чињенице да ће се после рата интереси Русије укрстити са енглеским на више фронтова – Балкану, Кавказу и Средњој Азији. АВПРИ, Ф. 137, Оп. 475, Но. 40, год. 1856, л. 238; Руски канцелар Неселроде је у инструкцији првом руском опуномоћеном представнику на Конгресу, А. В. Орлову, писао да “Енглеска јесте и биће руски главни и неумољиви непријатељ”. *К историји Паризског мира 1856 г.*, 17.

понижавајуће услове мира по Русију претпоставиле својим сукобима. Најтежи услови мира по Русију били су чланови везани за неутрализацију Црног мира, те забрана да Русија у том региону држи војне бродове и гради утврђења, чиме је лишена могућности да заштити своје јужне границе. Изгубивши јужну Бесарабију, Русија је изгубила и контролу над ушћем Дунава. На Кавказу је морала да се одрекне заузетог Карса, у корист Турске.

Само питање Србије нашло се на дневном реду Париског конгреса на седницама 24, 25. и 26. марта 1856. године. Силе победнице су намеравале да државноправни положај Србије изједначе са статусом Влашке и Молдавије. Од те намере брзо се одустало. Румунске кнежевине су добиле нову унутрашњу организацију, а за Србију је задржано стање успостављено Хатишерифом из 1838. године. За Влашку и Молдавију (чл. 23.) било је предвиђено састављање комисије, која је имала задатак да прегледа законе и устав, али и да предложи ново устројство у будућности. Прилично је јасно да су силе ишле ка томе да румунска кнежевине добију независност, у циљу стварања тампон зоне према Русији. Страхovalo се да би Србија добијањем истих привилегија постала ризично подручје по Порту. Ојачана, и уз помоћ поражене Русије, лако је могла да крене у ослободилачку мисију на Балкану, евентуалном акцијом у Босни и Бугарској. Чланом 28. мировног уговора за Србију је речено да и даље остаје под врховном влашћу султана, али да чува ранију “независну и народну управу, као и пуну слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе”.⁷⁴ Порта је, чланом 29. задржала право да држи гарнизонску војску у српским градовима. Исти члан је забрањивао и свако оружано мешање у унутрашње ствари у Србији, без договора између свих сила уговорница.⁷⁵ Ова одредба је без сумње била уперена против Русије, али је Србију штитила и од Аустрије.

Одмах након закључења мира, у Русији су истакли трасирање новог пута, у циљу излаза из војне катастрофе, превладавања тешких услова мира, губитка међународног престижа, тешког дипломатског положаја на европској сцени и ослабљених позиција на Балкану и Блиском истоку. Покровитељство које је

⁷⁴ *Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917*, составитель И. В. Ковьменко, Москва, 1952, 23–24.

⁷⁵ Исто; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 1 (1848–1860), Београд, 1887, 217–228.

уживала као сила заштитница хришћана на Балкану прешло је у руке свих сила потписница мира. У Петрограду су за једног од главних криваца за кримску катастрофу сматрали Карла Неселродеа, дипломату који је скоро 40 година водио Министарство иностраних послова. Остарели министар је критикован као човек старог система и “метерниховске школе”, а често је називан и “руским министром аустријских иностраних послова”. За нове задатке био је потребан нови човек. Избор је пао на Александра Михајловича Горчакова, коме је одмах припала, нимало пријатна дужност, да најпре исправи грешке свог претходника.⁷⁶

За разлику од Неселродеа, Горчаков се залагао за самосталну спољнополитичку линију која би, на првом месту, одражавала интересе Русије. Главни циљ била је промена у курсу спољне политике, паралелно са унутрашњим променама. У познатом циркулару руским представницима у европским престоницама од 2. септембра 1856. године Горчаков је формулисао основни принцип новог политичког курса – “Русија се усредсређује”. То је значило да се привремено одустаје од пређашње активне улоге и традиционалне политике. Сходно томе, Русија је требало да се “уздржава од активног мешања” у европске послове, опорављајући се од нанесеног пораза. Циркулар је наредних деценија био нека врста заштитног знака министра, оставивши дубок утисак на европским дворovima. Од посебне важности за будућу оријентацију спољне политике био је део циркулара где се истицало да “спровodeћи националну политику Русија неће жртвовати своје интересе у име других политичких циљева”, што је значило да су на првом месту интереси Русије, а потом, у складу са могућностима, интереси Словена на Балкану. Прва и основна тачка руске спољне политике у овом периоду била је измена чланова Париског мира везаних за неутрализацију Црног мора, па тек потом повратак изгубљених позиција у балканском региону, односно, подршка ослободилачким покретима балканских народа у њиховој борби за

⁷⁶ А. М. Горчаков (1798–1883), истакнути руски дипломата и државни делатник, канцелар Руске империје и министар иностраних послова. Његова каријера ишла је узлазном путањом. Већ средином 30-их година 19. века сматрали су га ауторитетом у дипломатском свету. Његова политичка оријентације повезана је са његовим ментором и узором, грофом Јованом Каподистријом, руководиоцем одсека МИД-а за "источне послове", човека умерено-либералних погледа, чијом се главном политичком линијом – контаката и компромиса, руководио и Горчаков. Већ 20-их година, Горчаков је доста времена проводио у проучавању Источног питања и судбине Османског царства. Обављао је дипломатске послове у Лондону, Берлину, Фиренци, Бечу, Штутгарту и Франкфурту. Од априла 1856. до марта 1882. године водио је Министарство спољних послове Русије, а од јуна 1867. био је и канцелар Руске империје.

стицање и очување аутономних права. Међутим, не сме се изгубити из вида чињеница да је измена чланова Париског мира била тесно повезана са руском балканском политиком. Русија је подршком словенским народима на Балкану градила и својеврсан вид притиска на остале велике силе, јер је њено јачање у овом региону истовремено јачало и њене европске позиције.⁷⁷

Тактика руске политике на Балкану сводила се на присуство у свим сферама живота – политичким, културним и црквеним. Форма деловања била је усмерена на отварање нових конзулских места на Балкану (Сарајево, Мостар, Варна, Трново), слање бројних тајних саветника, новчане и материјалне помоћи.⁷⁸ У том погледу Русија је “играла на карту” православне вере и словенског јединства. На место директора Азијског департмана постављен је Јегор П. Коваљевски, један од највећих познавалаца прилика у словенским земљама. Тиме се посебно подвлачио значај словенског питања у будућој спољној политици Русије. Губитак старих привилегија у Османском царству, условио је и погоршање услова у којима су радили руски дипломатски представници. Њихова делатност на Балкану, од завршетка Кримског рата, обављана је у сталном страху за личну безбедност. Како је задатак руских конзула и даље био да штите не само интересе руских поданика, већ и хришћанског становништва пред локалним турским властима, стицали су све већи број непријатеља.⁷⁹

У погледу оживљавања утицаја на Балкану, Русија је највећу опасност за спољну политику видела у Аустрији. Јачање Дунавске монархије значило је урушавање целокупне руске балканске политике још од Петра I. У руским круговима су добро знали да Беч жели слабе државице, којима би лакше доминирао и манипулисао, због чега се Аустрија највише и противила уједињењу Влашке и Молдавије и промени династије у Србији. Политику Аустрије на Балкану, Горчаков је карактерисао као “изазов и провокацију”, наводећи да

⁷⁷ АВПРИ, Ф. 137, Оп. 475, Но. 75, год. 1855–1880, л. 63–63об.

⁷⁸ У реферату А. М. Горчакова цару Александру II за 1857. годину посебно је истакнут однос Русије према словенским народима на Балкану: “сачувати и утврдити старе везе симпатије и привржености, које нас повезују са хришћанима на Истоку, обезбедити им све што можемо за материјални, морални и верски развој у садашњим околностима ... то је пут на који нам указују наши интереси”. АВПРИ, Ф. 137, Оп. 475, Но. 35, год. 1857, л. 54.

⁷⁹ Министарство спољних послова је крајем септембра 1857. године послало специјални циркулар свим конзулствима на Балкану, у коме се говорило о благим резултатима руских конзулата и са жаљењем истицало да су “поједини од господe конзула наилазећи на прве препреке, уместо да све чине да их савладају, остајали пред њима без икаквог деловања”. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 33, год. 1857, л. 135–136об.

аустријски политички кругови добро разумеју, да између Аустрије и Русије у будућности лежи несавладив јаз: словенско питање.⁸⁰ Врло брзо показало се да Аустрија представља опасност, не само по Петроград, већ и по Париз, будући да је рат Француске и Италије против Аустрије био извештан. Наполеон III је у новим околностима желео да обезбеди руску неутралност и могућу војну подршку, те је показао спремност за договор. Први корак у реализацији тог пројекта било је путовање у Париз царевог брата, великог кнеза Константина Николајевича, а други, састанак два императора. Састанак Александра II и Наполеона III одржан је 25. септембра 1857. године у Штутгарту. Руски цар и Горчаков нису се противили реализацији француских интереса и планова у Италији, али под условом да Француска подржи измене Париског мира. Међутим, француска спремност односила се само на питања заједничког деловања на Балкану, али не и даље измене Париског уговора.⁸¹ Русија је у том тренутку морала да прихвати понуђено. Иако се француска помоћ чинила небитном, Горчаков је након протеривања турске и аустријске војске из Дунавских кнежевина 1857. године и успостављања њихове аутономије 1858. године увидео њен значај. Врло брзо, Париз је стао уз Петроград и приликом промене на српском престолу.

Србија је остала важна тачка руске балканске политике и после Кримског рата. У Петрограду су добро знали какве су симпатије српског народа према

⁸⁰ У опширним инструкцијама које су послате руским представницима у Београду и Букурешту, М. Р. Милошевићу и Н. К. Гирсу, Горчаков је упозоравао на опасности од угрожавања аутономија балканских држава, налажући да се оштро супротстави Порти и њеним саветодавцима, Аустрији и Великој Британији, у покушајима да се мешају у унутрашње послове Србије, Влашке и Молдавије. АВПРИ, Ф. 137, Оп. 475, Но. 36, год. 1858, л. 12, 15; В. Н. Виноградов, *Дипломатическая борьба вокруг объединения Дунайских княжеств (1858–1859 гг.)*, Вопросы истории 8 (1986), 57–73.

⁸¹ РГАДА, Ф. 15, Разряд XV (Дипломатический отдел), Оп. 1, д. 144, л. 1–100; Француска је, имајући у виду престојећи рат против Аустрије, страховала од реакције Велике Британије. Горчаков је сматрао да је француска влада “више показивала своје расположење на речима, него на делима. Што се тиче чињеница, она остаје у орбити енглеске политике”. АВПРИ, Ф. 137, Оп. 475, Но. 36, год. 1858, л. 9; Након договора Француске и Сардиније, потписаног у Пломбијеру јула 1858. године, Наполеон III је морао да добије подршку Русије. У септембру исте године у Варшави је одржан састанак Александра II и Жерома Наполеона, након чега је француска влада појачала преговоре. У Паризу је 3. марта 1859. године потписан тајни договор између Русије и Француске, по коме се Русија обавезала на неутралност за време француско–аустријског рата (*Записка министра иностранных дел князя Горчакова о секретных переговорах за 1859 г.*, Красный архив 3/88 (1938), 188–193; А. Р. Андреев, *Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков. Документальное жизнеописание*, Москва, 1999, 154–156). Жеља Наполеона III да у предстојећи конфликт увуче Русију није успела, иако је Петроград био итекако заинтересован да ослаби Аустрију. Н. С. Киняпина, *Борьба России за отмену ограничительных условий Парижского договора 1856 года*, Вопросы истории 8 (1972), 37–38; Д. М. Ковачевић, *Спољна политика Русије од Кримског рата до почетка Велике источне кризе (1856–1875)*, Истраживања 22 (2011), 283–288.

највећој словенској држави, које нису ослабиле ни након руског пораза у Кримском рату. Сасвим супротно, оне су само ојачале.⁸² Међутим, за активнију политику Србије, која је требало да буде централно руско упориште на Балкану, био је потребан јачи владар. Русија није имала интереса да подржи опстанак кнеза Александра Карађорђевића на престолу, на првом месту због његове отворене аустрофилске политике. У априлу 1858. године, Горчаков је предложио да се сазове конференција великих сила, која би решила питање положаја хришћана у Османском царству. Руски министар желео је да искористи црногорско–турски сукоб, те питање Влашке и Молдавије и дефинише принцип националности, по коме би било уређено Османско царство. У том циљу био је спреман да подржи стварање једне државе, састављене од Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, на челу са династијом Обреновић. Међутим, за тај корак није добио неопходну подршку великих сила, на првом месту Француске.⁸³

Ипак, унутрашње промене у Србији ниједна од великих сила није успела да заустави. Сукоби унутар олигархије, између кнеза и свемоћног Државног савета све више су се интензивирали у годинама након Кримског рата.⁸⁴ Године 1858. ситуација је постала неподношљива. Сазивање Скупштине, која је требало да реши бројна политичка питања и допринесе решавању кризе између кнеза и Савета, захтевано је у готово свим круговима у земљи. Још почетком новембра, руски представници у Београду и Цариграду подржавали су идеју о скупштини и

⁸² То се посебно види у извештајима британског конзула Фонбланка. Видети: Lj. P. Ristić, *Serbo-Russian relations from 1856 to 1862 according to reports by british consuls in Belgrade*, *Balkanica* 27 (1996), 100–101.

⁸³ На конференцији у Паризу, маја 1858. године, расправљало се само о будућем уређењу Влашке и Молдавије и доношењу посебног Статута (неке врсте Устава) за те државе. G. W. East, *The Union of Moldavia and Wallachia, 1859: An Episode in Diplomatic History*, Cambridge, 1927, 139–168; С. А. Никитин, *Русская дипломатия и национальное движение южных славян в 50–70 годы XIX в.*, у: *История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации*, V международный съезд славистов (София, сентябрь 1963), Москва 1963, 164–165.

⁸⁴ Кнез Александар је у периоду након 1856. године покушао одлучније да сузбије моћ Државног савета. Након откривања Тенкине завере (1857) и затварања већине саветника, чинило се да је кнез успео да скрши моћ тог државног тела. Међутим, осуде и смене, те окрутно поступање са затвореницима у Гургусовачкој кули довели су до протеста како у земљи, тако и у иностранству. Због тога је у Србију послат, од стране Порте, специјални изасланик Етем-паша. Та мисија је до краја урушила углед кнеза, ујединивши готово све опозиционе елементе. Кнез је морао да попусти, како због притиска у земљи, тако и због притиска од Порте и великих сила. Са ослобађањем саветника, њиховим враћањем на претходне дужности и доношењем измена и допуна *Закона о устројству Савета*, углед и моћ Савета су поново обновљени. Опширније: Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 1, 229–276; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1990, 158–183; *Зборник закона и уредаба XI (1858)*, 74–81; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, 181–189.

јасно агитовали за њено сазивање, а све у циљу повратка Обреновића на престо.⁸⁵ У Београду је најпре решено да се донесе *Закон о Народној скупштини*. Међутим, пре представљања Закона на седници Савета, стигао је телеграм од Порте, у коме се захтевало опозивање скупштине, јер Србија није имала права, нити потребе да је сазове. Порта је штитила своје интересе, јер се већ јавно говорило о повратку Обреновића на престо, династије која је сматрана руским приврженицима. Да би предупредили смену кнеза Александра, у Цариграду су планирали и слање комесара у Београд. Најгласнији противник турског мешања био је Петроград, коме се врло брзо прикључио и Париз. У заједничком акту предатом Порти, а који је формулисао руски амбасадор у Цариграду, Лобанов-Ростовски, наводило се да било какво турско мешање у Србији представља кршење аутономних права. Сазивање Скупштине и доношење Закона, били су, по мишљењу руског и француског представника у Цариграду, унутрашња ствар Србије.⁸⁶ Порта је тиме изгубила сваку могућност да се умеша и спречи промене.

Непосредно на почетку рада Светоандрејске скупштине, формирана је одређена врста савеза између либерала и присталица династије Обреновић.⁸⁷ Док су први били млади интелектуалци, школовани на највећим европским универзитетима, другу групу су чинили углавном сељаци и сеоски трговци. Док су либерали веровали у парламентаризам, присталице Обреновића били су носталгични за данима деспотске владавине кнеза Милоша, који је био благонаклон према сељацима. Без обзира на разлике, делили су уверење о неопходности династичке промене. Руски представник у Београду, писао је да је сарадња између либерала и присталица династије Обреновић представљала најзначајнију комбинацију, упркос неслагањима о унутрашњој организацији земље. Та комбинација је требало да доведе до смене кнеза Александра. Он је сматрао да промена династије представља *fait accompli* и да је у интересу Русије да обезбеди спречавање мешања страних сила. Једино питање које се постављало

⁸⁵ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 1065, л. 1.

⁸⁶ Исто, ед. хр. 1064, л. 10б–2; *Светоандрејска скупштина*, приредио Андрија Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука СХИИ, Нова серија 15, Београд, 1964, док. 115, стр. 233.

⁸⁷ В. Јовановић, *Успомене*, приредио В. Крстић, Београд, 1988, 78; А. Васиљевић, *Моје успомене*, приредио Р. Љушић, Београд, 1990, 74–84; *Записи Јеврема Грујића. Књига друга. (Светоандрејска скупштина)*, Београд, 1923, 37–37, 49. Опширније: С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, 203–259; Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858–1869) – начела и пракса*, Српске студије I (2010), 221–224.

било је везано за начин на који је требало извести смену кнеза. Бекство Александра Карађорђевића у београдску тврђаву дошло је као “дар са неба”. У Петрограду су били свесни да налажење уточишта под скутом београдског паше води неминовном свргавању кнеза Александра са престола, али као издајника. То је и учињеном одлуком Скупштине од 23. децембра 1858. године.⁸⁸ Одлука је требало да ступи на снагу када је потврди Савет, али су либерали и присталице династије Обреновић вешто представили идеју да Скупштина изабере одмах новог кнеза, дајући објашњење да народ “не може бити без главе”. Либерали су затим упутили Скупштини акт о збацивању кнеза Александра и повратку кнеза Милоша Обреновића на престо. Понашање руског конзула М. Р. Милошевића недвосмислено је указивало да је био упознат са намером о повратку династије Обреновић и пре истицање те идеје у Скупштини. Виђенијим либералима и обреновићевцима је истицао да је учињен важан корак, те да сада не треба пристајати ни на какве уцене и предлоге Порте, отворено им ставивши до знања да имају пуну руску подршку.⁸⁹ Међутим, по директним налозима из Петрограда руски представници у Београду и Цариграду требало је да остану привидно неутрални, да се не би стекао утисак да Русија стоји иза промене на српском престолу.⁹⁰

Русија је свакако била свесна страха Порте и Аустрије од повратка Обреновића. Међутим, док су и Петроград и Париз улогу Порте схватили као минорну, министре спољних послова, Горчакова и Александра Валевског, посебно је забринула депеша аустријског министра Буола, у којој је наводио да ће аустријска војска помоћи београдском паши, у случају опасности и уколико он буде затражио помоћ.⁹¹ Став Аустрије открио је карте Русије и Француске и њихове интересе у подржавању промена у Србији. Горчаков је у овом питању видео директно кршење Париског мировног уговора, док је гроф Валевски одмах затражио изјашњење Русије у случају рата. Управо на том примеру јасно се види да су Французи подржали промене у Србији, у нади да ће се Аустрија војно

⁸⁸ *Зборник закона и уредаба* XI (1858), 165–167.

⁸⁹ *Светоандрејска скупштина*, док. 117, 119, 123, стр. 235–236, 238.

⁹⁰ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1414, л. 27, 29–30.

⁹¹ *Граф П. Д. Киселев и его время. Материалы для истории императоров Александра I, Николая I и Александра II*, том третий, подготовил А. П. Заблоцки-Десятовски, Санкт Петербург, 1882, 77–78; *Светоандрејска скупштина*, док. 105, 106, 124, 126, стр. 224–226, 238–240.

умешати, чиме би и Русија евентуално ступила у рат. Међутим, руски амбасадор у Паризу је одмах добио наређење да не даје никаква превремена обећања, док је Горчаков преко посланика у Бечу послао оштру ноту аустријској влади. Званичан став Русије умногоме је утицао на смиривање Аустрије, али и разочарање Француске.⁹² У Петрограду су схватили да би нови рат за Русију био погубан и да се питање промене династије у Србији мора решити на миран начин и у што скоријем року. Руси су добро знали да ће Беч морати да призна промене у Србији и повратак династије Обреновић, јер су сваког дана ишчекивали устанак италијанских покрајина и могући рат са Француском.⁹³

Затегнути односи између великих сила, посебно између Француске и Аустрије били су добар разлог и за британску интервенцију код Порте за признавање новог поретка у Србији и повратка Обреновића. Иако је кнез Милош у британским извештајима јасно називан “руским партизаном”, у том тренутку ниједној од великих сила није одговарало продубљивање кризе у Србији.⁹⁴ Петроград је прогласио веома важну дипломатску победу, јер је ова промена само погодовала руским интересима. У званичним руским круговима сматрало се да промена кнеза Александра Карађорђевића и повратак на престо династије Обреновић значи и повратак јачег руског утицаја у Србији и на Балкану. Русија је била посебно задовољна јер су француски представници, подржавајући повратак Обреновића, подржавали и руске интересе. Да би се очувао мир, Порта је морала да призна избор Милоша Обреновића за кнеза, у јануару 1859. године.⁹⁵

⁹² Граф П. Д. Киселев и его время, 78; ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1414, л. 160; Светоандрејска скупштина, док. 120, стр. 236; Упоредити; Љ. Алексић, Став Француске према Србији, 30–35.

⁹³ РГВИА, Ф. 428, Оп. 1, Д. 82, л. 168–192; НИОР РГБ, Ф. 327, К. 4, ед. хр. 19, л. 1–15.

⁹⁴ Светоандрејска скупштина, док. 112, стр. 230.

⁹⁵ АСАНУ, Историјска збирка, 7376; Србске новине, бр. 1, 3/15. јануар 1859, 1; Записи Јеврема Грујића. Књига друга. (Светоандрејска скупштина), 241–258; Ј. Продановић, Историја политичких странака и струја у Србији, књ. 1, 230–238.

Отац и син

У време одржавања Светоандрејске скупштине кнез Милош Обреновић био је у Букурешту. Скупштинска депутација је 14. јануара 1859. године стигла у престоницу Влашке и обавестила кнеза о скупштинским одлукама. Наредног дана, кнез је телеграфом послао депешу да до повратка у Србију за свог местозаступника поставља Стевчу Михаиловића, а полазак из Букурешта најавио је за 20. јануар 1859. године.⁹⁶ У Србији су извршене опсежне припреме, од Кладова до Београда, за дочек старог кнеза, који је у Београд стигао 6. фебруара. Исте вечери, на кнежев лични позив, у Топчидерски конач стигао је руски конзул Милошевић. Прва дипломатска посета старом кнезу, његов присан разговор са руским конзулом и кнежева захвалност руској подршци били су јасан знак спољнополитичке оријентације Србије.⁹⁷ Наредног дана кнеза су посетили сви инострани конзули, Осман-паша, заповедник београдске тврђаве и Кабули ефендија. На Калемегдану је 9. фебруара прочитан султанов берат, којим је Милош потврђен у кнежевском достојанству, а кнез је истог дана потписао *Прокламацију свему народу србском*, истакавши да ће земљом владати као наследни кнез, те да је његов син Михаило законити наследник престола и будући српски владар.⁹⁸ Русија је у потпуности подржала кнежеву иницијативу у погледу наследности престола. У Петрограду су сматрали да је Порта сама, у виду Берата прогласила наследно кнежевско достојанство у породици кнеза Милоша још за време његове прве владавине. Горчаков је био мишљења да то што је у “традицији српског народа да сам себи бира главу не може бити препрека за већ проглашену наследност”.⁹⁹

Иако у поодмаклим годинама, кнез Милош је одмах показао да има намеру да настави тамо где је стао 1839. године. Програм кнеза Милоша према Турској сводио се на следеће тачке: повратак наследства престола, суспензија

⁹⁶ *Србске новине*, бр. 3, 8/20. јануар 1859; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 1–5, 13–18; *Записи Јеврема Грујића. Књига друга. (Светоандрејска скупштина)*, 227–230.

⁹⁷ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 37, год. 1858–59, л. 7–9.

⁹⁸ *Србске новине*, бр. 13, 29. јануар/10. фебруар 1859; Исто, бр. 14, 31. јануар/12. фебруар 1859.

⁹⁹ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1414, л. 82–83, А. М. Горчаков–П. Д. Кисељеву, 29. децембар/10. јануар 1859.

Хатишерифа из 1838. године и доношење новог устава и исељење Турака. Подршку у својој политици кнез је очекивао на првом месту од Русије. Потврду те подршке кнез је јасно добио већ почетком марта 1859. године, када је руски цар Александар II одликовао кнеза Милоша Орденом белог орла.¹⁰⁰ Том приликом кнез је руском конзулу изјавио да је увек био одан руском цару, како у срећи, тако и у несрећи, у отаџбини и у изгнанству, те да су та осећања непромењена и да ће им остати веран до краја живота.¹⁰¹ Кнез је добио обећања од руског представника да ће Русија подржати питање промене унутрашњег уређења Србије, али не путем усвајања новог устава већ преко закона, којима би се стари устав делимично мењао. Из Петрограда и Цариграда је саветовано руском представнику да утиче на кнеза да води строго обазриву политику промене унутрашњег уређења, да би избегао сваки покушај мешања страних држава у унутрашње послове Србије, нарочито Велике Британије, Аустрије и Османског царства, које ионако нису благонаклоно гледале на промену на српском престолу.¹⁰²

Како кнез није могао да се ослони на Савет, где га је чекао отпор конституционалиста, сматрао је да ће потпору своје политике наћи у послушној скупштини, са гомилом сељачких посланика којима би лакше манипулисао. Распустио је Светоандрејску скупштину, након чега је образован законодавни одбор, који је требало да припреми предлоге за нову скупштину. План о промени устава, кнез је саопштио руском конзулу. Обојица су се сагласили да је најбоља варијанта да се Србија директно са Портом договори око измена одређених тачака устава и тиме избегне страно мешање. Како је Порта упорно одбијала овакву идеју, руски конзул је добио наређење да утиче на кнеза да одустане од промене устава и да сачека боље време.¹⁰³ Кнез је са видним незадовољством прихватио овај руски предлог, посебно јер је желео да законски у потпуности ограничи права чланова Савета. У договору са руским конзулом донето је прелазно решење,

¹⁰⁰ Орден белог орла је као одликовање установљен 1705. године у Пољској, а од 1831. године је ушао у састав руских одликовања. У хијерархији руског ордења, од 1835. године, заузимао је четврто место, одмах иза ордена Св. Александра Невског. Девиза ордена била је: “За веру, цара и закон”. Истакнути носиоци ордена били су генерали И. О. Вите и П. П. Пален, за подвиге у Пољској 1831. године, адмирал П. С. Нахимов, за одбрану Севастопоља 1855. године, генерали А. С. Адлер, М. Н. Дохтуров, А. И. Арнолди за успехе у руско–турском рату 1877–1878. С. С. Шишков, *Награды России 1698–1917*, т. 1, Владивосток, 2003, 272, 296.

¹⁰¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 243, год. 1859, л. 5–6, 7–8.

¹⁰² Исто, Ф. 209, Оп. 825, Но. 37, год. 1858–1859, л. 30–31.

¹⁰³ Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 242, год. 1859, л. 8–10, 14.

којим је делимично ограничена власт саветника. Саветници су правно одвојени од султана, а везани за кнеза, о чему сведочи нова заклетва у којој није било помена султана или Порте.¹⁰⁴

Питање промене Устава је у периоду од средине марта до почетка јула 1859. године стављено у други план, јер су европски догађаји повукли Србију у другом смеру. Пример Влашке и Молдавије, које су постигле уједињење почетком 1859. године, показао је шта се све може постићи упорношћу.¹⁰⁵ Италијанско питање, које је до тада тињало, букнуло је 1859. године, и тако окренуло све очи у том правцу. Влада Сардиније је одлучила да отвори конзулате у Београду и Букурешту, видевши у Србији и Румунији потенцијалне савезнике, који би диверзијом у Аустрији, олакшали посао италијанским јединицама. Конзул Астенго стигао је у Београд средином марта 1859. године. Већ у првим разговорима са кнезом Милошем ставио је до знања српском владару француско-италијанске планове и позвао је Србију на сарадњу. Међутим, и кнез Милош и његов син су видели да Србија овим плановима не добија ништа конкретно, иако се од ње очекивала сарадња на подизању устанка Мађара и аустријских Срба, те уколико Енглеска узме учешћа у рату на страни Аустрије, и дизање хришћанских народа у Турској. Конзул Астенго је од кнеза Михаила добио јасну изјаву да Србија није способна да учествује у предложеној акцији, највише због оскудице у наоружању.¹⁰⁶ Било каква акција и улазак у рат, без претходног писменог споразума са Француском и Сардинијом, за Србију су представљали опасност да се изложи нападу Аустрије и Турске, у случају неуспеха, односно несигурна територијална обећања у случају успеха.

По одобрењу кнеза Милоша, Михаило је предузео пут у Беч, Париз и Лондон, да би директно сазнао шта се може очекивати од рата у Италији. У Беч је стигао 30. марта 1859. године, где је обавио разговор са аустријским министром

¹⁰⁴ *Решење о заклетви саветника*, 3/15. март 1859, *Зборник закона и уредаба*, XII, 35–36; АС, ПО, к. 39, бр. 206.

¹⁰⁵ Велике силе су свакако биле изненађене обртом ситуације у Влашкој и Молдавији. Аустрија и Турска су тражиле војну интервенцију, Енглеска им је асистирала, док су Французи, који су били у затегнутим односима са Аустријом, признали двоструки избор Александра Кузе, а тиме и уједињење. Француску су следиле и Русија, Пруска и Пијемонт. Свакако да је италијанско питање тада скренуло велике силе са питања уједињења Влашке и Молдавије, L. Riall, *The Italian Risorgimento. State, society and national unification*, London-New York, 1994, 11–15. Опширније: О. В. Серова, *Горчаков, Кавур и објединение Италији*, Москва, 1997.

¹⁰⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 21.

спољних послова, грофом Буолом. Од посебног значаја био је разговор кнеза Михаила са руским амбасадором у Бечу, Виктором Балабином. Русија није знала како ће се завршити италијанско-аустријски сукоб, као ни да ли ће се рат пренети на Турску и отворити Источно питање. Балабин је изразио мишљење да Србија у тој неизвесној ситуацији гледа да сачува оно што има, а уколико дође до рата у Турској, сматрао је да се Србији евентуално може обећати добитак Босне и Херцеговине. До тада, Србија је била дужна да сачува резервисан став, али да се тајно припрема за рат. Кнез Михаило је подвукао тешкоће које Србији стварају турска насиља и пребегивање хришћана из Босне и Бугарске. Балабин је затражио хитну дипломатску интервенцију од Горчакова, али је истовремено саветовао да српска влада народним старешинама које долазе у Београд за помоћ, истакне да се стрпе и не дају Турцима повод за сумње у припрему побуне. Кнез Михаило је изразио мишљење “да из свију замешателства света, не само неће бити за нас квара и штете, него користи и напретка, само треба да и ми мало порадимо, а не, као што је по несрећи до сад било, са скрштеним рукама гледамо како нам други капу кроје”.¹⁰⁷ Свакако да руски амбасадор није имао дозволу из Петрограда да обећа чак и евентуални добитак Босне Србији, због чега је касније оштро критикован од стране министра Горчакова.

У разговорима које је у Паризу водио са Наполеоном III, Михаило је сазнао да Француска планира да покрене само италијанско, али не и Источно питање.¹⁰⁸ Имао је намеру да једним Меморандумом подстакне француског цара да пружи подршку Србији. Меморандум је занимљив, јер почиње као жалба на турску управу на Балкану, а завршава се понудом ратног савеза Француској против Османског царства и Аустрије.¹⁰⁹ Кнез је најпре, са садржајем Меморандума упознао руског амбасадора у Паризу, П. Д. Кисељева, коме је истакао да Србија може да обезбеди 80.000 војника, али јој недостају оружје и разне ратне залихе.¹¹⁰ Кисељев је деловао врло опрезно, не дајући никаква обећања, али је подржао кнеза да Наполену III изнесе садржај Меморандума, покушавајући да утврди

¹⁰⁷ М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд, 1895. У белешци на стр. 19 налази се писмо из Беча кнеза Михаила од 29. марта / 10. априла 1859. године, вероватно кнезу Милошу, из кога је цитиран овај део.

¹⁰⁸ РГВИА, Ф. 440, Оп. 1, ед. хр. 170, л. 55–60.

¹⁰⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 242, год. 1859, л. 119–125.

¹¹⁰ *Граф П. Д. Киселев и его время*, том третий, 105–106.

незванични пулс Француске према осетљивом питању уласка Србије у рат против Турске и Аустрије. Како је француски цар убрзо напустио Париз, да би преузео команду над војском у Италији, намере и кнеза Михаила и руског амбасадора остале су неостварене. Русији у том тренутку није одговарало компликовање ситуације, те је званични Петроград могао да одахне. Сам кнез Михаил је био свестан да би неизвестан рат са Турском, без подршке великих сила, могао да угрози све што је у Србији до тада урађено на плану и спољне и унутрашње политике.

Михаило се потом у Лондону састао са енглеским званичницима и вођом мађарске емиграције, Лајошем Кошутом.¹¹¹ Енглеска влада је страховала да би побуне хришћанских народа у Турској, у ситуацији када је већ букнуо рат у Италији, довеле до слома целог Царства, а Цариград би се лако нашао на домету руске војне акције. Пред том опасношћу, Енглеска је на све начине покушавала да отклони поводе за устанак на Балкану.¹¹² Кошут је предлагао кнезу Михаилу да Србија посредује између Мађара и Хрвата за склапање споразума по коме би Хрвати сарађивали са Мађарима у рушењу Аустрије, и помагали Мађаре у јужној Угарској. О територијалним накнадама није било ни говора. У очима Кошута Србија је посматрана као могућа војна база и полазна територија за војне операције, на којој би се организовале јединице мађарских добровољаца.¹¹³ Кнез Михаил није могао да пристане на ове неизвесне комбинације, поготово што Кошутов план Србији није доносио ништа, осим пријатељства обновљене и независне Мађарске.¹¹⁴ Вративши се у Београд, Михаил је био мишљења да било

¹¹¹ Кнеза Михаила су у Лондону примили Џејмс Хауард Харис, Ерл од Малмсберија, државни секретар за спољне послове и сер Едвард Каст, задужен за церемонијал на двору. *The London Gazette*, No. 22266, 20 May 1859, 2033.

¹¹² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 29–32; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, Београд, 2008, 137–140.

¹¹³ Неколико месеци пре састанка са Михаила и Кошута, у марту 1859. године, мађарска емиграција је склопила споразума са кнезом Кузом, који је на румунској територији одобрио успостављање магацина оружја, те политичко и војно организовање мађарских емиграната. Аустријска влада је сазнала да је у Влашкој спремно 25–30.000 пушака за кријумчарење у Мађарску. Под будним оком Беча наша се и Србија, јер се страховало да из Србије треба да се пошаље још већи део пушака. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), прир. Никола Петровић, Сремски Карловци, 1968, док. бр. 7, 31–32; L. Kossuth, *Memories of my exile*, translated from the original hungarian by Ferencz Jausz, New York, 1880, 300–320; Г. Бона, *Покушаји јужнословенско–мађарске војне сарадње 1849–1867. године*, у: Српско–мађарски односи и сарадња 1848–1867, ур. Василије Крестић, Београд, 1987, 136–137.

¹¹⁴ О постизању наводног споразума постоје подаци само у Кошутовим успоменама (L. Kossuth, *Memories of my exile*, 324–337). И у историографији су, приликом писања о споразуму, цитирали

каква акција на дизању устанка мора да сачека повољнији тренутак. Српско питање није могло да буде повезано са италијанским. Међутим, то нису схватили сви у Кнежевини Србији, те су ратоборнији кругови, највише либерали, оптуживали власт да “касни за европским догађајима”.

Догађаји у Италији праћени су у Београду са великом пажњом, а влада је предузела и мере за повећање оружаних одреда у свим окрузима, али је након турских противмера морала да попусти.¹¹⁵ Руски амбасадор из Беча је 18. маја 1859. године писао да је “народ у Србији узбуркан”, те да је мржња према Турској и Аустрији достигла највећи степен. Кнез Милош је почео да се зближава са Гарашанином и, по руским извештајима, намеравао је да га постави за кнежевог представника.¹¹⁶ То је био један од главних показатеља да је Србија покушавала да делује одлучније у политици према Турској, нарочито након француских победа код Мађенте и Солферино, крајем јуна 1859. године.¹¹⁷ Међутим, склапање примирја у Вилафранки 11. јула, између Наполеона III и Франца Јозефа, довело је и до смањења тензија у Србији. Кнез је наставио политику спречавања било каквих нежељених граничних сукоба са турском војском и отказивања помоћи агитаторима за подизање устанка у Турској. Опрезна политика Србије показала се као потпуно оправдана, јер је италијански рат локализован, а односи Србије са Аустријом и Османским царством нису знатно погоршани.

Након смиривања ситуације у Европи, у Србији је питање промене устава поново постало актуелно. Ближило се заседање скупштине, а притисци Порте против идеје мењања устава били су све израженији. У тренутку када су се ставу Порте и аустријски и енглески конзули, проширила се вест о смрти Томе Вучића. Турска, Аустрија и Велика Британија су тада покушале да питање уставне промене пребаце на оптужбе о апсолутистичкој владавини кнеза Милоша. Њима је добро дошла вест о Вучићевој смрти и његовом наводном страдалништву у

само Кошутове успомене (Љ. Алексић, *Став Француске*, 98–99). Једино су Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 32–34, покушали да приступе критички наводном споразуму између кнеза Михаила и Кошута, али са погрешним закључком да се кнез слагао са Кошутовим идејама, што је у супротности са даљом политиком Србије.

¹¹⁵ РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 59, л. 61–62; Кнез Милош је у овом периоду посебно изражавао жаљење “што у трактатима нигде нема одредбе о бројности турских гарнизона у тврђавама у Србији”, АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 242, год. 1859, л. 14.

¹¹⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 242, год. 1859, л. 75–78.

¹¹⁷ А. Dz. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi (1848–1918)*, Sarajevo, 1968, 130–131.

затвору војне болнице.¹¹⁸ Руски конзул је још од повратка кнеза Милоша у Србију страховао од оваквог развоја догађаја. Стога је кнезу саветовао да покаже великодушност и милосрђе и да се води синовљевим идејама, који је желео да помири све завађене стране.¹¹⁹ Одмах након Вучићеве смрти, 12. јула 1859. године, почеле су да круже гласине да је отрован. Руски конзул је у разговорима са својим колегама, посебно британским и аустријским представницима, истицао став да не постоје докази који могу окривити кнеза за Вучићеву смрт, те да Русија неће дозволити никакво мешање страних сила у ово, унутрашње питање Србије.¹²⁰ Кнез је одбио да да дозвољу да се изврши обдукција, на којој је инсистирао турски паша, образложивши тај поступак чињеницом “да се обдукција коси са православном вером, те да би била узрок народног незадовољства”. Руски конзул Милошевић је такође био противан идеји о обдукцији, наводећи да је та идеја одраз самољубља енглеског представника Фонбланка и мржње турског паше, који су само желели да на сваки начин компромитују кнеза.¹²¹ Обдукција није обављена, док су саме вести о тровању Томе Вучића остале предмет чаршијских разговора. Милошевић је сматрао да су за све интриге у Београду криви некомпетентни и необразовани људи које је кнез Милош држао у врху власти. Упркос лошим људима из кнежевог окружења, по његовом мишљењу, кнежева безгранична посвећеност Русији заслуживала је сву могућу помоћ и подршку са руске стране.

Притисци на кнеза и покушаји да се на сваки начин спречи изношење предлога о новом уставу, нису имали успеха. По схватањима Јеврема Грујића, које је изнео кнезу, народ је преко Скупштине имао право да усвоји Устав, као што има право да поставља династију, а увереност да ће гарантне силе подржати уставну промену дала је кнезу подстицај да да наређење за израду уставног нацрта.¹²² У разговорима са руским конзулом, кнез је ипак одлучио да успори. Схватао је да отварање уставног питања неизбежно отвара и међународну

¹¹⁸ Кнез Милош је још 25. јануара 1859. године, наредио да против Вучића, тада председника Савета, започне процес због незаконитог сакупљања новца за подизање споменика Карађорђу. Комисија коју је образовала скупштина је проширила оптужбе за надокнаду штета причињених обреновићевцима 1842. и 1844. године. Вучић је ухапшен 11. фебруара 1859. године. Опширније: Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Першић*, 241–246.

¹¹⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 242, год. 1859, л. 6.

¹²⁰ Исто, л. 33–35.

¹²¹ Исто, л. 32.

¹²² АС, ПО, к. 40, бр. 63.

димензију тог питања. Из Петрограда су упозоравали да промена уставног поретка може врло лако довести до мешања великих сила, посебно Велике Британије. Русија није била довољно снажна да стане иза реформи у Србији, што је кнезу јасно саопштено.¹²³ Кнез Милош је тада одустао од доношења новог устава из два разлога. Први је био међународни, јер је био свестан да промена уставног поретка неће проћи без већих дипломатских потреса, а други унутрашњи, јер није благонаклоно гледао на законодавну власт Скупштине и његову позицију као ограниченог монарха, што је било предвиђено у Грујићевом либералном нацрту. Свакако да кнез није желео да са Грујићем понови грешку коју је учинио са Димитријем Давидовићем, приликом доношења Сретењског устава. Донео је одлуку да уставно питање врати на стари пут – преговоре са Портом.

Иако од Русије није могао да очекује помоћ у промени устава, руску подршку је добио за решавање питање наследства престола. Малогоспојинска скупштина је усвојила *Закон наследству кнежевског престола*, према коме је престо требало да наслеђују мушки потомци из „племена Милоша Обреновића I“. У односу на Берат из 1830. године наследно право је проширено на бочну линију, док је Порта била „ограничена“ да издаје Берат српским владарима само у случају нестанка династије Обреновић. Кнез је имао право да за живота усвоји сина као престолонаследника, уз договор са Саветом и Скупштином.¹²⁴ Русија је отворено подржала нови закон, упркос противљењу и Порте и свих осталих сила. Конзулу у Београду је наређено да кнезу пружи сву подршку и одржи чврст став по овом питању.¹²⁵ Из Петрограда су изражавали велико жаљење и незадовољство због тешкоћа око наименовања Михаила Обреновића за наследника престола. Горчаков је упозоравао да таква политика Порте и осталих великих сила директно угрожава унутрашњи мир у Србији, отварајући могућности за поновне насилне

¹²³ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1416, л. 50–51, А. М. Горчаков –Лобанову–Ростовском, 25. август/6. септембар 1859.

¹²⁴ Зборник закона и уредаба XII (1859), 66–69.

¹²⁵ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 38, год. 1859, л. 107–108; Мишљење француског Министарства иностраних послова било је да је кнез пожурио са овим Законом, те да је кнез Михаило након очеве смрти могао од султана да затражи наследно достојанство. Руском амбасадору у Паризу је истакао критике на рачун руског конзула у Београду, Милошевића, који је, по његовом мишљењу, утицао на кнеза да прави политичке и дипломатске грешке. *Граф П. Д. Киселев и его время*, том третий, 183–184.

промене на престолу.¹²⁶ Званична Русија је била посебно забринута вестима руског војног агента из Цариграда, који је наводио да се турска војска припрема за насилан упад у Србију у циљу повратка Александра Карађорђевића на престо. Притисак руског амбасадора у Цариграду утицао је на Порту да не прави даља затезања по овом питању.¹²⁷

Планирано слање депутације у Цариград одложено је по руским саветима, док се не стиша ситуација око питања наследства престола. У марту 1860. године, депутација која је требало да ради на промени уставног поретка и да реши спорна питања са Портом, отпутовала је за турску престоницу. У мемоару, који је достављен Порти отворено је изнето да Србија има право да самостално донесе устав. Тај став одмах је наишао на велики отпор, не само турских великодостојника, већ и амбасадора Аустрије и Британије. Руски амбасадор држао се уздржано, знајући да би његово залагање одмах отворило сумњу да је српски захтев изнет у договору са Русијом. Порта је, у време доласка депутације у Цариграду, била револтирана акцијама избеглица из Босне и околних крајева Османског царства, које су још од краја 1858. године налазиле уточиште у Србији. Како је кнез Милош одбијао екстрадицију бегунаца, Порта је то искористила и заузела још чвршћи став према српским захтевима. Депутати су потом предложили измене мемоара, без усвајања новог Устава, али уз тзв. *Пројекат додатка султановом Хатишерифу из децембра 1838. године*. Порта је показала благонаклоност учињеном изменом и спремност да ради на том пројекту. Међутим, Лобанов–Ростовски је депутатима јасно предочио да спремност Порте на сарадњу не води ка самосталном уставном конституисању Србије, већ до креирања новог “Турског устава”. Након тога депутација је повукла претходни захтев, оставши при тумачењу да „Србија има право на независно унутрашње конституисање“.¹²⁸

¹²⁶ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1416, л. 397–398, А. М. Горчаков–Лобанову–Ростовском, 2/14. фебруар 1860.

¹²⁷ У Цариграду су сматрали да би признање Михаила за Милошевог наследника, било разочарење за многе Турке, те да “Москови не могу збијати шале са султаном и да се у Србији не могу понашати као код куће, јер је Србија само једна од провинција моћног падишаха”. РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 59, л. 61–62.

¹²⁸ *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome premier (janvier, février, mars 1861), Paris, 1861, 100–102.

Неуспех депутације у Цариграду није била једина брига кнеза Милоша. Посебно су биле забрињавајуће вести да су се из кругова избеглица средином 1860. године почеле стварати хајдучке чете и ковати планови за устанак у Босни. Супротно ставовима званичне политике, либерали, предвођени митрополитом Михаилом и председником Савета, Стевчом Михаиловићем, помагали су бегунце из Турске и подстицали их на упаде у Босну.¹²⁹ Ова либерална група остварила је добре везе са истакнутим руским словенофилима, чији је један од представника, Иван Аксаков, у јулу 1860. године боравио у Београду. Планови о устанку и штампање *Посланице Србима из Москве* створили су додатне унутрашње проблеме. Словенофили су стављени под јачу присмотру руских тајних агената, док је кнез Милош знатно оштрије реаговао према њиховим пријатељима у Србији.¹³⁰

¹²⁹ АС, ПО, к. 73, бр. 29, 31, 32, 35, 36; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. 136, стр. 143–146.

¹³⁰ *Србима посланица из Москве*, адаптација текста В. Крстић, Београд, 2006; Уздижући руску традицију и православље, руски словенофили су се залагали за промене у политичком и социјалном систему, радили на развоју славистике и јачању словенске узајамности. Основани као тековина Послекримске епохе, словенски добротворни комитети у Русији, представљали су друштвене организације, настале са циљем пружања помоћи словенским народима, најпре под османском, а затим и под аустријском влашћу. Уз одобрење руског цара Александра II и А. М. Горчакова, међу првима, основан је Московски словенски добротворни комитет, јануара 1858. године. За садржај саме *Посланице Србима*, знали су и пре штампања митрополит Михаило и Стевча Михаиловић. Како је И. С. Аксаков писао у једном писму мајци, 19. августа 1860. године, он је, по њиховом наговору и одлучио да је штампа у Лајпцигу. ГАРФ, Ф. 109, Оп. 4а, ед. хр. 399, л. 2; Упоредити: С. С. Беляков, *Южные славяне глазами московского славянофила: Путешествие И. С. Аксакова по славянским землям: май–август 1860*, *Славянский альманах 2002*, 94–111; Страх од сарадње либерала и руских панславистичких кругова само је подгрејао оптужбе које су већ постојале против њих. Према извештајима Николе Христића либерали су се састајали ноћу, у стану митрополита Михаила, где су правили комбинације о довођењу неког страног принца на српски престо (Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 328–336; *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића*, 237–238). Врло брзо су уследиле смене и отпуштања из државне службе: Стојана Бошковића, Јована Илића, Ранка Алимпића и Владимира Јовановића. Председник Савета Стевча Михаиловић и митрополит Михаило нису смењени, већ упозорени (В. Јовановић, *Успомене*, приредио В. Крстић, Београд, 1988, 104–106; Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић: историјат светоандрејског либерализма*, Београд, 1964, 135–136). Кнез Милош је убеђивао Стевчу да се одвоји од либерала речима “одвоји се Стевча од те дружине, па ћемо тада бити и ја и ти спокојни. Ти имаш друштво са којим се можеш дружити, боље је и корисније сједињавати људе, но их делити. Ето шта ја желим и шта оћу...”, Н. Попов, *Друга влада Милоша Обреновића (1859–1860)*, 108; Став М. Екмечића (*Стварање Југославије 1790–1918*, књ. II, Београд, 1989, 150, 151) о утицају словенофилства преиспитао је Милан Суботић, који је у њиховом филозофском систему нашао само „привидну сагласност“ са ставовима либерала, чија су се изворишта у начелу налазила у лаицизму, угледању на Запад, а самим тим и националном поимању државе. У том смислу, пансловенство либерала је било израз политичких околности, а Јован Илић и митрополит Михаило пре су чинили изузетак, него правило у погледима тадашњих српских либерала. М. Subotić, *Sricanje slobode. Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Niš, 1992, 139–157.

Држање Русије и њених представника у овом периоду било је доста противречно. Док је руски конзул у Београду подстицао акције либерала и бегунаца, дотле је руски амбасадор у Бечу покушавао да смири ситуацију и саветује српску владу на опрезност. У Петрограду су у потпуности разумели деловање избеглица, али су желели да спрече “општи пожар”, јер Русија никако није била спремна да укључи у евентуални сукоб.¹³¹ Став званичне Русије, од ноте министра А. М. Горчакова, 20. маја 1860. године, у којој је изнео тешко стање хришћана у Турској и настојања Русије да их одврати од бунтовних покрета уз критику дволичне политике осталих европских сила, био је да устанак треба озбиљно припремити.¹³² Озбиљне припреме устанка захтевале су не само војне, већ и дипломатске акције. Руска влада је припремила пројекат реформи у Османском царству, по коме би Порта дала административну аутономију хришћанским областима, који би плаћали данак, али би добили бољи положај и аутономна права. Био је то најрадикалнији пројекат, који је Русија касније модификовала у складу са ситуацијом на европској политичкој сцени. Османско царство би се, по мишљењу руских државника, постепено урушавало, до тренутка када би Србија, уз договор са Русијом, била спремна да отпочне покрет за ослобођење хришћана. Горчаков је потом предузео кораке ка споразумевању са Француском и Пруском, од којих је очекивао подршку у политици на Балкану.¹³³

Свакако да је Русија од тог тренутка почела да полаже огромне наде у Милошевог наследника, Михаила. Узаврела политичка ситуација у Европи, подвиг Ђузепеа Гарибалдија, који је са свега хиљаду добровољаца успео да подигне устанак у јужној Италији и погоршање односа са Османским царством могли су лако да запале варницу на Балкану. Због тога се кнез Милош званично, а на иницијативу сина, обратио почеком маја 1860. године, Азијском департману руског Министарства иностраних дела, у циљу набавке пушака за српску војску.

¹³¹ *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire. Tome quatrième, 7. année (octobre, novembre, décembre 1867)*, Paris, 1867, 1447–1450, А. М. Горчаков – П. Д. Кисељеву, 12. мај 1860; У писму амбасадору у Лондону, барону Брунову, од 5. августа 1860. године Горчаков је истицао “...ми желимо да одржимо Османско царство, али под условом побољшања положаја хришћана, а ако је време Царства одзвонило, ми не желимо никакву територијалну надокнаду, под условом да и друге силе покажу ту незаинтересованост.” Исто, 1465–1466; Упоредити: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 64, 68–69.

¹³² ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 146, 78–81; *Archives diplomatiques 1867. Tome quatrième*, 1455–1457, Депеша А. М. Горчакова – амбасадорима у европским престоницама, 20. мај 1860.

¹³³ ГАРФ, Ф. 1127, Оп. 1, ед. хр. 10, 28–31, 33–34; *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire. Tome quatrième*, 1457–1463, А. М. Горчаков–П. Д. Кисељеву, 3. јун, 7. јул, 21. јул 1860.

Руско Министарство војно је донело позитивну одлуку 12. јула.¹³⁴ Стари кнез није дочекао ново оружје, нити је успео да реши старе проблеме. озбиљно болестан, умро је 26. септембра 1860. године. Својом спољном политиком и ослоном на Русију, на одређени начин је оставио путоказ наследнику. Кнез Михаило је пре доласка на престо био итекако свестан неколико важних чињеница. Прво, једину озбиљнију подршку на спољнополитичком плану, Србија је могла да очекује из Петрограда и друго, питање ослобођења и уједињења српског народа није се могло везати са италијанским, или било којим другим европским покретом. Балкан је представљао осетљиво питање, а рушење Османског царства тачка за коју је требало обезбедити подршку великих сила. Међутим, и сама Русија, које је била најзаинтересованија сила за повратак утицаја на Балкану врло је тешко показивала спремност да учини коначан корак који би довео до нестанка “болесника на Босфору”.

¹³⁴ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Но. 2, год. 1860, л. 1, 3–6; Интересантан је податак да је у руским војним круговима одлучено да српском кнезу не шаљу пушке система Гувнел, за које се сматрало да су застареле, већ нове шесто-линејне винтовке, којима се у то време наоружавала и руска пешадија.

ДРЖАВНИ ИНТЕРЕСИ ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА

Кнежев програм и избор ослонца

Истог дана када је умро кнез Милош Обреновић, кнез Михаило је потписао Прокламацију *Моме љубезном народу*, којом је објавио да на престо ступа као наследни кнез “сходно царским хатишерифима”, али се истовремено позвао и на *Закон о наследству престола*. Да не би у потпуности увредио Порту, кнез је објавио да ће се обратити сизереном двору, ради добијања прописаног берата.¹³⁵ Страни конзули су кнежеву Прокламацију добили циркуларним писмом. Наредног дана, око 14 часова, прочитан је проглас управитеља вароши Београда Николе Христића, којим је житељима престонице објављено да је на престо ступио кнез Михаило Обреновић III, а потом је иста вест прослеђена по читавој Србији. Сат времена касније, кнез је примио заклетву верности од стране војске и адресу оданости од Савета. Већ око 16 часова, Осман–паша, београдски мухафиз и сви страни конзули пристигли су код кнеза, изјављујући му саучешће због смрти оца, али истовремено и честитке поводом ступања на престо.¹³⁶ Овим посетама, кнез је и формално добио потврду да се ниједна страна држава неће противити његовом доласку на престо.

Убрзо након промене на српском престолу дошло је и до промене руског конзула у Србији. На место Михаила Р. Милошевића дошао је Александар Г.

¹³⁵ *Зборник закона и уредаба XIII* (1860), 145–147; *Србске новине*, бр. 110, 14/26. септембар 1860; Кнез Михаило се у Прокламацији позвао на *Закон о наследству књажевско–србског престола* од 20. октобра / 2. новембра 1859. године, у коме је, по чл. 3, прописано да ће престо након смрти кнеза Милоша наследити његов син, кнез Михаило М. Обреновић. *Зборник закона и уредаба XII* (1859), 66–70.

¹³⁶ *Србске новине*, бр. 111, 15/27. септембар 1860; М. Ђ. Милићевић, *Смрт књаза Милоша Обреновића I и ступање на владу књаза Михаила Обреновића III*, Београд, 1860, 24–25.

Влангали.¹³⁷ Нови конзул био је официр, инжењер и дипломата. Горчаков је промену конзула наредио из два разлога: први, јер је у Београду желео способнијег и енергичнијег човека, који ће бити у стању да изнесе сву тежину односа на релацији Србија – Османско царство – остале велике силе, и други, јер је био свестан лоших односа између Милошевића и кнеза Михаила.¹³⁸

Кнез Михаило се одмах након ступања на престо сусрео са важним државним питањима, и на унутрашњем и на спољнополитичком плану. Основу кнежевог програма чинила су питања промене Устава из 1838. године, јачање власти владара, исељење Турака и помирење партијских размирица. Кнез је био свестан да се тек након њиховог решавања може створити политичка клима у земљи која би водила главном спољнополитичком циљу – споразумевању балканских држава и народа и рату против Турске. Прво питање које је кнез покушао да реши односило се на помирење странака. То питање интересовало је и Русију, која је желела да се у Србији састави стабилна влада, која би могла да води земљу кроз будуће догађаје.¹³⁹ Руски конзул је био мишљења да се конзервативци и либерали у Србији могу помирити, те је нагињао саставу владе коју би водио Илија Гарашанин или Јован Мариновић, а у коју би ушли и истакнути либерали попут Стевче Михаиловића и Јеврема Грујића. Он је опрезно и дискретно изнео кнезу овај предлог, истакавши да је то његово лично мишљење и пријатељски савет, те да Русија не жели да се меша у унутрашње послове Србије. Кнез је био готово истог мишљења као и Влангали, па је и његов први корак био да сачека повратак Илије Гарашанина из Париза и понуди му место првог министра. Гарашанин је одмах одбио да уђе у владу са Јевремом Грујићем, а исто мишљење делио је и Мариновић.¹⁴⁰ Ситуација се показала као нерешива, јер је сарадња конзервативаца и либерала била немогућа. Руски конзул је занемарио чињеницу да његови добри односи и са конзервативцима и

¹³⁷ Видети Прилог бр. 1 (Биографије руских конзула у Србији за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868))

¹³⁸ До неспоразума између конзула Милошевића и кнеза Михаила дошло је највише око питања бугарских и босанских избеглица почетком 1860. године. Руски конзул је, упркос званичном ставу српске владе да се спречи припремање било какве буне агитовао међу припадницима избеглица за побуну. Поред тога ширио је гласине, којима је још пре ступања на престо кнеза Михаила поткопавао његов положај. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 65, 68–69.

¹³⁹ ОПИ ГИМ, Ф. 346, ед. хр. 19, л. 185–187, Влангали – М. Ф. Рајевском 4/16. маја 1861.

¹⁴⁰ АС, ИГ, 1139, Илија Гарашанин – Иполиту Мондену, 18/30. октобар 1860; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 350–351.

либералима, не значе и њихову заједничку сарадњу, док кнез није рачунао на тврдо супротстављене личне и политичке ставове обе стране.¹⁴¹ Након низа комбинација, 8. новембра 1860. године састављена је влада Филипа Христића, која је била више “пословно министарство” и једини излаз из готово безизлазне ситуације.¹⁴² У влади је, као министар правде, једини либерал био Јеврем Грујић, док су у Савет наменовани Стевча Михаиловић, као председник и Димитрије Црнобарац и Андрија Стаменковић, као чланови. Једини конзервативац у саставу Савета био је Јован Мариновић.¹⁴³ Новим наименовањима нису били задовољни ни конзервативци ни либерали. Прва струја је очекивала улазак Гарашанина и Мариновића у састав кабинета, док су други очекивали да ће Грујић добити место министра унутрашњих послова. Недостатак такта утицао је на даљу подвојеност обе струје, а сам кнез је добро схватао опасности раздора по унутрашњу и спољну политику.¹⁴⁴ Именовањем Филипа Христића за кнежевског представника и Николе Христића за министра унутрашњих послова, у које је гајио пуно поверење, те пензионисањима старих државних саветника, кнез је јасно показао да најважније полуге власти остају у његовим рукама. Док је енглески конзул Лонгворт говорио о слабостима идеје увођења просвећеног апсолутизма, Руси су поздрављали овај кнежев потез, уз опаске да је за чланове владе требало изабрати способније личности.¹⁴⁵ Кнежев избор владе, нови представник Христић објаснио је руском конзулу као привремен. Пошто је кнез планирао да Мариновића пошаље у дипломатску мисију у европске престонице, кабинет је требало да буде реконструисан након његовог повратка, и то именовањем Мариновића за

¹⁴¹ Стевча Михаиловић је покушај ове сарадње описао причом “како је ђаво хтео неку пробу да учини, те начини нека кола и упрегне у та кола: једну тицу и једну кртицу, једну рибу и једног рака, па онда ошине камцијом. Тица оће у ваздух, кртица оће у земљу, риба оће у воду, а рак затегне, па неће никуд”, *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића*, 232.

¹⁴² Састав Владе чинили су: Филип Христић, кнежевски представник и министар иностраних послова, Никола Христић, привремени министар унутрашњих послова, Јеврем Грујић, министар правде и просвете и Јован Гавриловић, министар финансија. На месту управника војске задржан је Младен Жујовић.

¹⁴³ *Србске новине*, бр. 131, 29. октобар/10. новембар 1860.

¹⁴⁴ Кнез Михаило је у првом разговору са Николом Христићем, новим министром унутрашњих послова, истицао да је стање “много горе, него што га ви можете на први поглед спазити. Код нас оћеду сви да владају и заповедају, а нико нема воље да слуша и своју дужност врши. Сви се одали политизирању”. Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 353.

¹⁴⁵ Филип Христић је по мишљењу руског конзула био частан човек, али без посебних способности, док је Никола Христић, министар унутрашњих послова, по мишљењу Влангалија био “без образовања, више брз него паметан”, без правог познавања ситуације у земљи и суседним провинцијама Османског царства, АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 69–70.

кнежевог представника. Задатак Христићеве владе био је да тренутно утврди кнежев положај у земљи.¹⁴⁶

За решавање осталих делова државног програм било је неопходно сазнати пуле гарантних сила. Кнез је управо потезима око питања издавања берата и наследног права у породици Обреновић покушавао да дозна званичан и незваничан став великих сила у односу према политици Србије. Енглески конзул Лонгворт је био мишљења да је наследно право у породици Обреновић престало да постоји увођењем принципа избора кнеза 1842. и 1858. године, али да кнезу ипак треба признати наследство престола, јер би тврдоглавост и српске и турске стране могла да доведе до већих немира.¹⁴⁷ Аустријска влада је била наклоњена енглеском ставу, док су Французи сматрали да је кнез направио грешку позивајући се на *Закон о наследству престола* и на тај начин без потребе изазвао негативне реакције у Цариграду. Француски конзул је и раније, када је донет поменути Закон, сматрао да српски народ нема право да сам бира наследну династију, чија права су, по његовом мишљењу, у рукама султана.¹⁴⁸ Став званичног Петрограда био је усмерен на тумачење да је оснивач династије Обреновић, кнез Милош, од Порте добио наследно достојанство, још 1830. године, а Србија хатишерифима унутрашњу аутономију, те да Цариград нема права да сваки пут након доласка на престо новог владара отвара питања за која нема основа.¹⁴⁹ Берат је потписан од стране султана 19. октобра 1860. године, а у Београд је донет месец дана касније. Мишљење о Берату кнез Михаило је изразио тиме што је одбио да се исти прочита уз велику свечаност на Калемегдану, како је налагала традиција. Уместо да кнез оде у београдску тврђаву, Енис-бег и Осман-паша су са Бератом дошли код кнеза, у Топчидерски конак. У двору, на скромној свечаности, Берат је прочитан 19. новембра 1860. године. Том приликом кнез је

¹⁴⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 69–70.

¹⁴⁷ Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, 177–178; О погледима Велике Британије и очекивањима њене дипломатије према кнезу Михаилу видети: Ј. Пауновић–Штерменски, *Два британска документа из Цариграда о промени на престолу Србије 1860. године*, Мешовита грађа 32 (2011), 349–368; Иста, *Два српска кнеза, отац и син – слике из британских дипломатских извештаја*, Историјски часопис 60 (2011), 333–335.

¹⁴⁸ *Annuaire des deux mondes. Histoire générale des divers états X* (1860), Paris, 1861, 506; АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 38, год. 1859, 107–108; АСАНУ, 12577/Б5, Исписи из париских архива, *Note sur la question de l'hérédité en Serbie*, 14. април 1866.

¹⁴⁹ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 38, год. 1859, л. 107–108; *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860–1862*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва, 1999, 231–232.

изјавио лојалност сизереном двору, али је истовремено нагласио да ће владати као кнез који чува и брани народна права и установе.¹⁵⁰ Последњи део кнежевог говора турски представници су примили “погнуте главе”, а обезвређивање примања Берата, показало је даљи правац кнежеве политике према Турској. Лонгворт је у овом потезу видео каприциозност кнеза, док је Влангали писао о његовој снази и уздизању угледа у народу, јер нико није очекивао потез којим ће “кнез – ‘европски дипломата’ показати да на овај начин (не)поштује сизерени двор”.¹⁵¹ Неколико дана након спорне ситуације око читања Берата, руски цар Александар II потписао је Указ којим је кнеза Михаила одликовао Орденом белог орла. Овим потезом Русија је показала да у потпуности подржава ступање кнеза на престо. Кнез је Орден примио 11. децембра 1860. године из руку руског конзула.¹⁵² Занимљиво је да је свечаност поводом пријема руског ордена била много већа него приликом читања Берата, а кнез се у говору након пријема ордена захвалио руском цару назвавши га “највишим гарантом Србије”.

У овом периоду кнез је ступио у још ближе везе са руским конзулом. Приближавање је највероватније обављено преко Јована Мариновића.¹⁵³ Главно питање на њиховим састанцима тицало се закључења зајма у Русији, те подршке Русије приликом покретања питања промене Устава из 1838. године и иселења Турака. Преко руског конзулата, кнез је послао писмо цару Александру II са назнаком да планира да у Петроград пошаље поверљиво лице, које би упознало руске ministre са плановима српске владе.¹⁵⁴ Избор је пао управо на државног саветника Јована Мариновића. Он је требало да посети Беч, Петроград, Берлин,

¹⁵⁰ *Србске новине*, бр. 135, 8/20. новембар 1860; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 2 (1860–1868), Београд, 1887, 9–10.

¹⁵¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 244, год. 1860, л. 56–60; *Записи Јеврема Грујића*, књ. 3 (Друга влада Обреновића и турски ратови), 80; Ј. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, 178–179.

¹⁵² *Србске новине*, бр. 144, 29. новембар/11. децембар 1860.

¹⁵³ Митрополит Михаил Ф. Рајевски је руском конзулу препоручио Мариновића као поверљиву и изузетно важну личност, те је Влангали од самог доласка у Београд успоставио добре односе са Мариновићем, а преко њега одмах и са кнезом. ОПИ ГИМ, Ф. 346, ед. хр. 19, л. 185–187, Влангали – М. Ф. Рајевском 4/16. маја 1861; Мариновић се још средином 1853. године, приликом посете Русији, упознао са грофицом Блудовом, а преко ње и са митрополитом Рајевским. Обоје су га изразито ценили (И. В. Чуркина, *Илија Гарашанин и его отношение к России (1842–1860 гг.)*, 87).

¹⁵⁴ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 2–4.

Париз, Лондон и Торино.¹⁵⁵ У главни циљ мисије били су упућени кнез, Мариновић, Никола Христић и руски конзул. Званично образложење српске владе о мисији била је нотификација наследства кнежевског достојанства. Ово објашњење прихватили су енглески и француски конзули, док су истакнутији српски политичари сматрали да је циљ мисије питање промене Устава.¹⁵⁶ Нико није ни претпостављао да је један од главних циљева мисије осигуравање руске подршке и решавање закључења зајма у Русији. Кнез је посебно инсистирао да се овај део мисије држи у највећој тајности, јер је сматрао да би то могло да изазове велики притисак европских сила и одлагање руске помоћи.¹⁵⁷ Тражећи ослонац у Русији, кнез је рачунао на њену традиционалну балканску политику и жељу да промени ограничења која су јој наметнута Париским миром. Иако није желео да се веже само за Русију, посебно због подозрења Порте, Аустрије и Енглеске и иако је српска влада стављала до знања конзулима других великих сила да јасно разликује српске интересе од руских, кнез је већ тада направио важан корак ка избору спољнополитичког ослонца.

Мариновић је крајем новембра 1860. године кренуо пут Петрограда. Руски министар иностраних послова примио га је 21. децембра. Једно од првих питања у разговору било је питање промене Устава, односно смањења власти Савета и јачања власти кнеза. Иако је Горчаков подржао српске захтеве за изменом, сматрао је да то питање треба пажљиво разрадити и покренути преко Народне скупштине. Предлог руског министра је био да се не иде са формом “промене Устава”, већ да се измене изврше доношењем основних закона.¹⁵⁸ На тај начин би се промена устава извршила као унутрашња ствар Србије, чиме би се спречило мешање Порте и осталих гарантних сила. По питању исељавања Турака, Горчаков је сматрао да би његово отварање довело до многих компликација у односима са Портом, али да је Русија спремна да пружи сву дипломатску подршку Србији. У склопу питања исељавања Турака било је речи и о питању избеглица из околних крајева Османског царства у Србији. Горчаков је у потпуности подржао акцију

¹⁵⁵ АС, Хартије Јована Мариновића, I–12; Посета Торину отказана је по кнежевом наређењу крајем фебруара 1861. године, непосредно након проглашења уједињене Краљевине Италије у Торину. Тиме се избегло додатно подозрење Аустрије. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 52.

¹⁵⁶ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 78; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 43; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, 180–181.

¹⁵⁷ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 4–5.

¹⁵⁸ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 359. Упоредити: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 55–56.

српске владе на прихватању босанских и бугарских избеглица и изразио се против протеста Порте, која је захтевала њихово изручење.¹⁵⁹ Питање зајма остало је отворено и захтевало је додатне преговоре. У Петрограду је било речи и о ангажовању Гарашанина на државним пословима. Највероватније је руски министар за мисију која је планирана у Цариграду, саветовао слање Гарашанина, тада једног од најупућенијих политичара у српско–турске односе.¹⁶⁰ Горчаков је потом обавестио кнеза Михаила о разговору са Мариновићем, истакавши подршку цара интересима српског народа и питањима која је Мариновић покренуо. Посебно је кнезу препоручио сарадњу са руским конзулом у Београду, наводећи да је Влангали искрени пријатељ Србије и да ће пружити сву могућу помоћ.¹⁶¹ Руски министар је био свестан да Русија не може да очекује резултате у политици на Балкану само изразима саосећања и обећањима. Србији се морала пружити дипломатска, финансијска, али и војна помоћ.¹⁶²

У периоду Мариновићевог боравка у Петрограду, кнез је доживео непријатно изненађење сазнањем да Русија помаже делатност Матије Бана и Одбора српско–босанског. Он је знао за постојање “неке” организације која

¹⁵⁹ О овоме посредно сведочи писмо Ј. Мариновића српском капућехаји у Цариграду од 23. децембра 1860/4. јануара 1861. године. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Но. 5, год. 1860, л. 8–9.

¹⁶⁰ О овом питању Мариновић је обавестио Гарашанина, који му је у писму од 9/21. јануара 1861. године одговорио: “Видио сам шта ти је онај великаш у Петербургу о мени говорио и шта је желио. Све је то лепо, но шта ћемо ако ствари тако далеко оду, да и ја ништа не узмогнем учинити?” *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 80.

¹⁶¹ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1419, л. 84–86; Енглески конзул Лонгворт је сасвим погрешно проценио да пријем Мариновића у Петрограду није био онакав како се очекивало у Београду. Као узрок наводном захлађењу односа кнеза Михаила и руске владе наводио је кнежево игнорисање русофила и забрану штампања листа *Народна Скупштина* чији је уредник требало да буде Милован Јанковић (Ј. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, 181; Lj. P. Ristić, *Serbo–Russian relations from 1856 to 1862 according to reports by british consuls in Belgrade*, 108–109). Наиме, кнез је, приликом Јанковићеве аудијенције, у рукама имао његово писмо Вуку Караџићу, писано са пуно неповерења у напредак под Обреновићима, па се чак претило и “ужасима Француске револуције”. После пријема код кнеза, Јанковић, Владимир Јовановић и Стојан Бошковић су покушали да покрену лист “Народна скупштина”. Покретање листа је прво одобрено, али је убрзо суспендовано, а покретачи су завршили у затвору. (В. Јовановић, *Успомене*, 109–111; *Записи Јеврема Грујића*, III, 81–83; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 81, 83). Ови поступци либерала и кнеза Михаила прошли су код руских званичника готово незапажено, уз наређење Е. П. Коваљевског, директора Азијског департамента, руском конзулу у Београду да се држи по страни и констатацију да “играрије групице личности” не смеју да угрозе више циљеве и стабилност српске владе. И сам Влангали је писао да не жели да се виђа са Јанковићем и сличним “бујним главама, које желе да спремају немире у своју корист”. *Зарубежњие Славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века*, составители В. Матула, И. В. Чуркина, Москва, 1975, 95–96.

¹⁶² Горчаков је на овоме инсистирао у писму цару Александру II од 17/29. децембра 1860, неколико дана након разговора са Мариновићем. Посебно је нагласио да се Србији мора одобрити зајам. ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1419, л. 108–109.

припрема устанак, али је детаље о раду самог Одбора сазнао тек почетком децембра 1860. године.¹⁶³ Српску владу је посебно бринуо податак да Бан и Одбор подбуњују избеглице у Србији и представкама великим силама “у име грађана Старе Србије”, у којима су они молили за спас од турског зулума, још више погоршавају српско–турске односе.¹⁶⁴ Ово питање је било посебно важно, јер је Мариновић у европским престоницама требало да добије додатна објашњења и подршку за решавање овог спора са Портом дипломатским путем.¹⁶⁵ Кнез је од руског конзула затражио објашњење поводом наводне руске подршке Одбору, наводећи да је време да се престане са “двоструким играма руске дипломатије”. У руском одговору се наглашавало да званична Русија нема никакве везе са Одбором, те да је циљна група Бана била у словенофилским круговима, од којих је очекивао и добио највећу новчану помоћ.¹⁶⁶ Руски амбасадор у Бечу, Балабин, наглашавао је 15. марта 1861. године Горчакову да се мора повести јасна контрола над протоком новца на Балкан, те да подршка подухватима одређених авантуриста, какав је био Бан, мора да престане, јер је само штетила интересима Кнежевине Србије. Сва пажња се морала усмерити на подршку кнезу Михаилу и званичној Србији. Он је навео да се кнезу укаже на то да нарастајућа сила Угарске

¹⁶³ Прва седница овог Одбора одржана је на Преображење, 18. августа 1860. године. Овај Одбор се најчешће назива као Одбор српско-босански, иако се касније помиње као Централни и Средоточни одбор. За покровитеља Одбора изабран је митрополит Михаило, а за члана Иван Аксаков из Москве. Циљ Одбора је био да ради на организовању устанка српског народа у Турској (*Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. 139, стр. 149–150); У извештају руског конзула из Београда такође се говори да је кнез сазнао за детаље око Одбора четири месеца након његовог оснивања. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 68–76; Љ. Дурковић–Јакшић, *Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862. године*, Историјски записи, год. XVII, књ. XXI, св. 1 (1964), 11–19.

¹⁶⁴ О овим представкама постоје бројни подаци у прилозима извештајима руског конзула из Београда, АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 39, год. 1860–1861.

¹⁶⁵ Филип Христић је преко капућехаје у Цариграду покушавао да реши ово питање, али је Порта непопуларним мерама, попут одлуке о насељавању Татара у Видин и околину, само погоршавала ово питање и повећавала број избеглица. *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième (avril, mai, juin 1861), Paris, 1861, 104–105.

¹⁶⁶ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России*, Москва, 1960, 147–152; Сумњиво је колико су и словенофили обећавали помоћи Бану, будући да је Аксаков наводио да је Бану и Блангалију обећао и дао само 3.000 рубаља. *Иван Сергеевич Аксаков в его писмах*, ч. 2, т. 4 (1858–86), С-Петербург, 1896, 52; Влангали је, као симпатизер српског ослободилачког покрета врло лако потпао под утицај Матија Бана. У саму аферу око Бановог Одбора, од припадника званичне руске дипломатије, били су упућени Влангали у Београду, Балабин, руски амбасадор у Бечу и Ковалевски, директор Азијског департмана у Петрограду. Влангали је у опширном писму Горчакову морао да оправда своје деловање. Сам је сматрао да је олако ушао у аферу, искрено се кајао због тога и жалио митрополиту Рајевском у Бечу да не зна како да се избави из те ситуације и поврати кнежево поверење. *Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века*, том II, књ. I, док. 140, 141, 147, стр. 170–171, 175–176.

и слабљење Аустрије мора да доведе до јачања словенског елемента, да је однос са Хрватима доста сложен, због њихових аспирација на Босну и Херцеговину, те да ће добити неопходну подршку Русије да почне одлучније деловање.¹⁶⁷ Након што је аустријска полиција открила планове Одбора о слању оружја у Хрватску, Славонију и Далмацију, и жалбе кнеза Михаила директно Горчакову, у коме је подвлачио учествовање руских представника у Београду и Бечу у закулисне радње Одбора, цар Александар II је наредио да се одмах престане са тим деловањем. Тиме су и акције Одбора и Матије Бана изгубиле на значају до коначног гашења.¹⁶⁸

У време стишавања ситуације око активности Матије Бана, средином јануара 1861. године, Мариновић је стигао у Париз. У мемоарандуму који је предао Тувнелу, француском министру иностраних послова, изнесени су предлози о решавању спорних питања са Турском: успостављање српске јурисдикције над муслиманима настањеним ван градова, уколико се они претходно не иселе; промена непрактичног и застарелог устава и давање уточишта избеглицама из пограничних крајева Турске. Тувнел је обећао подршку Француске у вези са питањем јурисдикције над муслиманима када се то питање покрене на Порти, али се није сложио са исељавањем муслимана. Француски савети у погледу промене устава били су слични руским – заобилажење устава које не би изазвало страно мешање. У погледу прихватања избеглица из Турске, Тувнел је био мишљења да је то право Србије и да јој се оно у начелу не може оспоравати.¹⁶⁹ У Београду су очекивали много већу подршку Француске, па не чуди мишљење појединих

¹⁶⁷ АВПРИ, Ф. 133, Но. 78, год. 1860–1861, л. 60–63; Матија Бан је у више наврата слао Балабину мемоаре о ослобођењу Јужних Словена и планове о подизању устанка у Османском царству. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 146, 149, стр. 157–161, 163–170.

¹⁶⁸ Руски амбасадор у Бечу је након притисака из Петрограда морао да одрекне сваку везу са Баном и истакне да не може да забрани да му одређена лица, попут Бана, шаљу представке и мемоаре. Иако је Бан тврдио да је од Балабина добио подршку у вези стварања велике словенске државе на челу са кнезом Михаилом, руски амбасадор је одрицао своје учешће у томе. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 151, 152, 165, стр. 171–175, 188–190; Љ. Дурковић-Јакшић, *Бранислав*, 100–101; М. Екмечић, *Покушај организовања устанка у Босни 1860–62. године*, 104; Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862. године*, 19–34; Д. Леовац, *Ослободилачки планови и акције Србије почетком 60-их година 19. века*, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку: зборник радова (поводом 170 година од избијања Нишке буне), Ниш, 2012, 161–172.

¹⁶⁹ АС, ПО, к. 28, бр. 106, Јован Мариновић–кнезу Михаилу, Париз, 3/15. фебруар 1861; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 44–45; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 57–58.

чланова српске владе да је ова сила била више на страни Турске.¹⁷⁰ Након сусрета Мариновића и енглеског амбасадора у Паризу отказана је планирана посета Лондону. У Србији су очекивали да ће након подршке Енглеске владе Сардиније и ослободилачки покрет на Балкану моћи да очекује ослонац у Лондону. Међутим, лорд Џон Расел, председник владе, није био вољан да одобри на Балкану оно што је похвалио у Италији. Након Мариновићеве мисије, кнез је био свестан да је тренутно највећу помоћ Србији нудила Русија.¹⁷¹

¹⁷⁰ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 359.

¹⁷¹ У писму од 16/28. фебруара 1861. године, руски амбасадор у Паризу, П. Д. Кисељев, упознао је Горчакова са ставовима Париза и Лондона по питању Мариновићеве мисије, односно само потврдио оно што су у Петрограду већ знали. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 211–212.

Гарашанин у Цариграду – муслимани у Србији

Односи Кнежевине и сизерена додатно су нарушени почетком фебруара 1861. године, и то од стране Порте. У новинама *Journal de Constantinople* од 25. јануара изнесена је тврдња да је Порта због интереса народа признала наследство престола кнезу Михаилу, али да су народна права и повластице угрожени апсолутистичким мерама. Истицано је да се Порта труди да успостави ред, правду и једнакост у својим провинцијама, али да је тај посао отежан јер Србија подстиче буне и немире на границама и прихвата разбојнике.¹⁷² У *Србским новинама* је, као одговор, објављен низ чланака у којима су побијане турске тврдње и истицано да се Порта и раније на сваки начин трудила умањити права која је Србија стекла хатишерифима из 1829, 1830. и 1833. године. Посебно је објашњавана намера, још кнеза Милоша, да преко депутације коју је слао у Цариград реши спорна питања са Турском и стална опструкција од стране Порте. Навођени су и бројни злочини од стране муслимана у Србији и оптужбе на рачун београдског паше, који је, по саветима из Цариграда, покушао да оствари “господарећи положај у Србији”.¹⁷³ Овај “рат” Порте и Србије одговарао је интересима званичне Русије, која је у том периоду инсистирала да се у Цариграду сазове конференција амбасадора великих сила, која би приморала Порту да пристане на побољшање положаја хришћана. Погоршањем односа између Србије и Порте, те пребегавањем све већег броја породица из Бугарске и Босне у Србију, Русија је рачунала да ће моћи да изврши већи притисак на Цариград и Велику Британију да пристану на њене захтеве за конференцијом.¹⁷⁴

Кнез Михаило је реаговао 22. фебруара, на састанку са конзулским кором у Београду. Лонгворт је сматрао да су напади на кнеза неправедни, али и да је

¹⁷² АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 13–14; *Србске новине*, бр. 15, 4/16. фебруар 1861; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, књ. 2, 12–15.

¹⁷³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 27–50; АСАНУ, Историјска збирка, 10030/3; *Србске новине*, бр. 16, 7/19. фебруар 1861; Исто, бр. 17, 9/21. фебруар 1861; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, књ. 2, 28–48; Практично све наводе *Србских новина* Филип Христић је још раније изнео у упутствима капућехаји у Цариграду, уз налог да се њихово решавање покуша са Портом. Ипак, ове акције српске владе су остале без одјека у Цариграду. *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième (avril, mai, juin 1861), Paris, 1861, 104–106.

¹⁷⁴ *Русия и българското национално-освободително движение, том I, част II (јануари 1861–декември 1863)*, док. 251, 260, л. 22–29, 51–53.

писање *Србских новина* било веома агресивно. Француски конзул Тасти је био на српској страни, истакавши мишљење да треба осудити писање *Journal de Constantinople*, док је аустријски представник Боровичка сматрао да то питање треба да реше Порта и гарантне силе. Руски конзул за време овог састанка није проговорио ни реч.¹⁷⁵ Док другим конзулима није била јасна оваква реакција руског колеге, кнез је добро схватио ранији савет Влангалија, да се не треба превише бринути због провокација од стране Порте, али да “новински” рат не треба водити преко званичних, *Србских новина*.¹⁷⁶ Зато је кнез конзулима званично обећао да ће учини све да *Србске новине* више не вређају Порту, али се то обећање није односило на *Видовдан*, полузванични лист, који је добијао субвенције српске владе. На овај начин, кнез је смирио енглеског и аустријског конзула, али није остао дужан ни “нападима из Цариграда”.

Непосредно након смиривања ситуације и повратка Мариновића у Београд, кнез је донео одлуку да пошаље Гарашанина у Цариград. Одобравањем ове мисије, кнез се руководио саветима из Русије и Француске, да ће подржати напоре Србије да са Портом реши спорне проблеме директно у Цариграду. Узевши у обзир читаву политичку ситуацију и раније разговоре, у којима је кнез обећавао да ће, након повратка Мариновића, извршити реконструкцију кабинета, Влангали се обратио кнезу са питањем: да ли, у овом тренутку, може да верује својим министрима? Кнежев одговор био је дипломатски, односно да јавност има поверења у кабинет Филипа Христића.¹⁷⁷ Иако је одустао од планиране реконструкције владе, кнез је новим потезом показао намеру да се у спољној политици окрене најспособнијим људима. Именовањем Гарашанина за пут у Цариград, кнез је овог државника вратио у дипломатију и политику, не само због његовог искуства, већ и због става Петрограда и Париза, који су га сматрали једним од најспособнијих људи српске политичке сцене.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, 186.

¹⁷⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 17–23.

¹⁷⁷ Исто, л. 70.

¹⁷⁸ У враћању Гарашанина на политичку сцену највећу улогу су одиграли Мариновић и руски конзул. Гарашанин је још 1852. године, у кризи када је смењен са места кнежевског представника и са притисцима на Србију од стране Русије, дошао у ближе контакте са грофицом Блудовом и митрополитом М. Ф. Рајевским. Грофица је у њему видела изузетно паметног и способног човека. Блудова и Рајевски су највише утицали да се у руским круговима након завршетка Кримског рата врати поверење у Гарашанина. У Петрограду су тада схватили да се Гарашанин разочарао у

Имајући у виду неуспех депутације из 1860. године, практично решено питање наследства престола и савете из Петрограда да се Устав не мења у целини, већ кроз поједине законе на Скупштини, Гарашанинов задатак био је да преговара са Портом око исељавања муслимана који живе ван тврђава. Уколико би Porta одбила овај предлог, што је сматрано највероватнијом опцијом, Гарашанин је био овлашћен да изложи план по коме би муслимани ван тврђава прихватили српску јурисдикцију. Непосредно пред полазак у Цариград, Гарашанин је посетио енглеског конзула у Београду, покушавши да сазна конкретан став Велике Британије. У том разговору Гарашанин је добио само потврду онога што је српска влада већ знала. Лонгворт је истакао сумње и малу вероватноћу да ће Porta прихватити било који од српских захтева. По наговору руског конзула, кнез је преко Филипа Христића покушао да изврши притисак на Лонгворта да пренесе енглеском амбасадору у Цариграду вести о новом преласку бугарских породица у Србију, које су бежале од татарског терора.¹⁷⁹ На тај начин, кнез је покушао да добије било какву подршку Велике Британије пред почетак Гарашанинове мисије, јер се и у Београду знало да Булвер у Цариграду “више вреди и од самог султана”. Међутим, подршка Лондона је изостала.

У време када је Гарашанин стигао у Цариград, у *Србским новинама* појавио се чланак “Уочи Цвети”.¹⁸⁰ Потписник чланка, у коме се запаљивим тоном говорило о подизању Другог српског устанка и Цветима 1815. године – “радосној песми која је после 426 година одјекнула Србијом” и практично позивало на устанак био је Милан Ђ. Милићевић, кнежев секретар. Лонгвортов предлог за колективни протест конзула код кнеза, одбијен је од стране Влангалија.¹⁸¹ Наведени сукоби преко званичних и полуваничних листова отежали су ионако лоше српско–турске односе. У том истом периоду и у руским новинама је жестоко нападана унутрашња политика Порте, са врло честим натписима да се “рат хришћана са Турцима осећа у ваздуху”. Питање избеглица,

политику западних држава према Србији и да ће у будућности бити јак ослонац руском утицају. И. В. Чуркина, *Илија Гарашанин и его одношение к России (1842–1860 гг.)*, 97–98.

¹⁷⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, 68–76; Лонгворт је на прави начин и схватио Христићеву посету, као покушај притиска. Упоредити: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, 188.

¹⁸⁰ *Србске новине*, бр. 50, 15/27. април 1861.

¹⁸¹ Врло је вероватно да је руски конзул сазнао за овај чланак и пре него што је објављен, будући да је имао одличне односе са Милићевићем, који га је свакодневно посећивао. ОПИ, ГИМ, Ф. 346, ед. хр. 19, л. 194, Влангали – М. Ф. Рајевском, 23. јуна/5. јула 1861.

које су са свих страна Османског царства бежале у Србију, заузимало је такође значајно место у руској штампи.¹⁸² Српска влада је тек након упозорења Гарашанина из Цариграда завела превентивну цензуру штампе.¹⁸³ Поред тога, покушала је да реши још један камен спотицања у односима са Портом – питање избеглица. Колико год да се Гарашанин правдао да српска влада не може да спречи прелазак избеглица, наводећи као основни разлог њихов тежак положај, Порта није попуштала. *Уредбом о насељавању избеглица из Турске*, од 17. априла 1861. године, српска влада је покушала да Гарашаниновој мисији уклони важну препреку. Показало се да ни тај уступак није био довољан да одобровољи Порту.¹⁸⁴

Након доласка у Цариград, Гарашанин је посетио турске великодостојнике и амбасадоре великих сила, које је упознао са садржином мемоара из Београда.¹⁸⁵ Тон којим је писан мемоар био је врло умерен. Истицан је заједнички интерес Порте и Кнежевине Србије да се што пре уреди питање муслимана који живе ван тврђава, те да се то питање реши између Цариграда и Београда, без страног мешања. Србија се позивала на права која је добила Хатишерифом из 1830. године и на бројне сукобе између Срба и муслимана, изазване различитим јурисдикцијама. Предложена су два могућа решења: једно је било да се муслимани ван тврђава иселе из Србије, уз напомену да би кнез био спреман да прихвати све Портине захтеве у том погледу, а друго, да муслимани ван тврђава пређу под српску јурисдикцију.¹⁸⁶

Разговори у Цариграду су одмах пошли другим током, ка Хатишерифу из 1833. године. Гарашанин је тада, да би одбранио српска права, пошао од одредаба Акерманске конвенције из 1826. године, где је јасно назначено да депутати морају дати глас о свему што би се закључило за Србију. Како је Хат из 1833. донет без

¹⁸² *Время. Журнал литературный и политический*, том II (1861), Политическое обозрение, 125–129; Исто, том III (1861), 77–80.

¹⁸³ АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 1/13. мај 1861; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 88.

¹⁸⁴ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 201, стр. 236–238; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд, 2004, 65–69.

¹⁸⁵ АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 12/24. април 1861.

¹⁸⁶ Исто, 1147, Упутство Попечитељства иностраних дела Илији Гарашанину 26. март/7. април 1861; *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome quatrième (octobre, novembre, décembre 1861), Paris, 1861, 148–150, Mémoire présenté à la Sublime Porte par M. Garachanine, envoyé en mission extraordinaire à Constantinople par le prince Michel, au sujet du séjour des Musulmans en Servie, hors des forteresses.

учешћа српских депутата, Гарашанин је наводио да је он противправан међународним уговорима, па није ни гарантован Париским миром 1856. године. И сам српски опуномоћеник је био свестан да су ови аргументи доста слаби, али да је и то боље него да се од Порте тражи да попусти.¹⁸⁷ За обезбеђивање дипломатске подршке, Гарашанин је прво кренуо од конзула Аустрије и Велике Британије, за које је знао да предводе најтврђу струју према српским захтевима. Слабост аргумената видела се већ у Гарашаниновом разговору са аустријским амбасадором Прокешом. Пошто је Хат из 1833. године био најпре саопштен Русији, Прокеш је Гарашанину напоменуо да се сада обрати Русији, зато што је она тако хтела, јер Порта не сме изменити ништа што је са другом силом закључила.¹⁸⁸ Аустрија је на овај начин истицала посебно осетљиво питање српско–руских односа, знајући да руски утицај у Цариграду није исти као пре тридесет година, те да Русија сама по овом питању не може ништа учинити. Истичући да Прокеш “боље брани Турке но и сами Турци” и Булверово мишљење да се спорна питања могу решити тек онда када “Београд престане бити огњиште противу Турске и Аустрије”, Гарашанин је излаз видео у помоћи руског и француског конзула.¹⁸⁹ Лобанов–Ростовски је био немоћан. И сам је био свестан да је руски утицај у Цариграду спао на најнижи ниво. У својим залагањима за захтеве које је изнео Гарашанин, наилазио је потпуно неодобравање Булвера и Прокеша. Због тога је француском колеги Лавалету препустио терен деловања, надајући се да ће подозрење према њему бити много мање. Међутим, и француско залагање остало је без икакве наде у повољно решење спора.¹⁹⁰

Отежавајућа околност по Гарашанинову мисију била је смрт султана Абдул Мецида I 25. јуна 1861. године. У поздравном писму новом султану, Абдул Азису I, кнез Михаило је избегао сваки израз потчињености султану.¹⁹¹ Тада је Мехмед Кибризли-паша, велики везир, предложио да кнез Михаило прво учини подворење султану, који ће онда удовољити српским захтевима. Гарашанину је из Београда саопштено да је турска понуда неприхватљива, те да

¹⁸⁷ АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 9/21. април 1861.

¹⁸⁸ Исто, 12/24. април 1861.

¹⁸⁹ АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 1/13. мај 1861.

¹⁹⁰ Опширније: Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 48–50.

¹⁹¹ Абдул Азис I (1830–1876), турски султан од 1861. до 1876. године; АС, ИГ, 1234, кнез Михаило – Абдул Азису, 15/27. јун 1861; Исто, 1235, Илија Гарашанин – Абдул Азису, 15/27. јун 1861; *Србске новине*, бр. 80, 28. јун/10. јул 1861.

остане при ставу да се испуне захтеви изнети у мемоару. На овоме се и остало пуних месец дана, до краја јула.

У одговору који је предат Гарашанину, Порта је истицала да је велики број муслимана исељен по одредбама хатишерифа из 1830. и 1833. године, те да је само незнатан број остао да живи у Соколу и Ужицу. У ноти је чак критикована српска влада да није адекватно исплатила муслимане за њихову земљу и имовину. Порта је такође страховала да српски захтеви воде ка исељавању гранизона из Србије, те је посебно одбијала решавање питања муслимана у Београду. Једино што је предложено било је формирање заједничке комисије, која би истражила наведене проблеме.¹⁹² И Гарашанин и српска влада су у овом поступку Порте видели одлагање решавања проблема. У договору са владом, Гарашанин је Порти 8. јула предао други мемоар. У њему је, и даље помирљивим тоном, истакнуто задовољство српске владе због Портиног разумевања, али је изражена и неопходност очувања аутономних права Србије и захтевано потпуно извршење одредаба највиших аката Царства, хатишерифа, које је потписао султан. У даљем тексту наводило се да је српска влада штитила интересе свих муслимана који су могли да докажу своје власништво над земљом, да се не потеже питање гранизона, већ само муслимана који живе ван тврђава, да је Порта пропустила да наведе да се ти муслимани не налазе само у Ужицу и Соколу, већ и у другим местима (Смедерево, Шабац, Фетислам, Мали Зворник и Ада Кале). У ноти се поново позивало на одредбе Хатишерифа из 1830. године, те да је неизвршавање његових одредби једини узрок наведених проблема.¹⁹³ Кнез Михаило је био свестан да Порта неће учинити никакве уступке. Гарашанин је остао у Цариграду, али је његова мисија сада добила други ток. Добио је наређење да остане у Цариграду до завршетка планиране скупштине у Србији и евентуално брани законе, које је кнез намеравао да озваничи.

У новом одговору турске владе, поред дипломатске изјаве да Порта никада није имала намеру да крши права Србије, захтевано је да се питање имовине

¹⁹² *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome quatrième (octobre, novembre, décembre 1861), 158–160, Réponse de la Sublime Porte au Mémoire qui lui a été présenté par M. Garachanin, envoyé extraordinaire du prince de Servie; Упоредити: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 98–99.

¹⁹³ *Archives diplomatiques*, tome quatrième, 436–440, Deuxième Mémoire de M. Garachanin, en réponse au mémoire de la Sublime Porte.

муслимана подели у два дела: ревизија појединих, већ продатих имања и продаја имања муслимана који то још нису учинили. Гарашанин је одмах увидео да је реч о новом одуговлачењу, јер би комисија била затрпана питањима ревизије већ продатих имања, што би трајало месецима.¹⁹⁴ У последњој ноти Порти, пред одлазак из Цариграда, Гарашанин је навео да је српски кнез имао добру намеру, да у складу са својим помирљивим принципима реши спорна питања са турском владом. Турским представницима је истакао да по налогу кнеза напушта главни град Османског царства, уз жаљење да је пропуштена једна важна прилика. Српска влада је пристајала на формирање мешовите комисије, уз напомену да ће рад комисије бити отежан услед великог броја неоснованих потраживања од стране муслимана, и инсистирање да се реши питање Београда.¹⁹⁵

Неуспех Гарашанинове мисије оставио је велики утисак у Петрограду. У штампи је нападана политика Порте, која није пристајала на умерене српске захтеве. Истовремено су нападани и амбасадори великих сила у Цариграду. Иако се у новинама није наводило о којим представницима је реч, свакако се мислило на енглеског и француског амбасадора, који су својим поступцима подржавали “последњи каприц болесника на Босфору”. Иако је хваљена мирољубивост кнеза Михаила, истицано је да српска влада “ускоро неће бити у могућности да спречи народно незадовољство против Турака”.¹⁹⁶

¹⁹⁴ “Да је ма ко други књаз, а не књаз Мијаило буди уверен, Филипе, оставио би ти и Цариград и Али Пашу, без сваки инструкција, јер ово протезање пређе већ сваку меру. Само Турци могу овако лагати...”, АС, ИГ, 1204, И. Гарашанин – Ф. Христићу, Цариград, 30. август/11. септембар 1861.

¹⁹⁵ *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome quatrième (octobre, novembre, décembre 1861), 440–443, Dernier Mémoire de M. Garachanine à S. A. Aali-Pacha en quittant Constantinople.

¹⁹⁶ *Время*, том VI (1861), Политическое обозрение, 21–23.

Преображенска скупштина

У току јуна 1861. године кнез Михаило је почео опсежне припреме за предстојећу, Преображенску скупштину. У припремне послове најпре се ушло са изменама *Казнителног законика*.¹⁹⁷ Противници ових измена били су Јован Мариновић, саветник, и Јеврем Грујић, министар правде. Први је био мишљења да је поверење народа у кнеза Михаила неограничено и да он не треба такве полицијске законе, док је други сматрао да су те измене противне идејама либерала. Мариновић је готово одмах након седнице Савета, на којој су разматране предложене измене, потражио мишљење руског конзула. Влангали се сложио са његовим ставом, а Београдом су се врло брзо пронеле вести да Мариновић организује опозицију кнезу. Како је убрзо почео шестонедељни одмор за чланове Савета, руски конзул је то време искористио да помири ставове кнеза и Мариновића. Сусрет са кнезом Михаилом искористио је да оштро протестује против ширења гласина о Мариновићу, које су, по њему, биле инициране од појединих чланова кабинета Филипа Христића.¹⁹⁸ Кнез је схватао суштину мишљења и саветника и руског конзула, али уз опаску да су предложене измене од велике важности за планирано скупштинско заседање, које је морало проћи без било каквих проблема. Могућу опозицију требало је угушити пре званичног указа о сазивању Скупштине. Након ових разјашњења, Мариновић је стао на кнежеву страну, док је министар Јеврем Грујић смењен.¹⁹⁹ У складу са политиком спречавања деловања опозиције, уследило је и театрално протеривање Светозара Милетића из Београда, последњег дана јуна 1861. године, након његовог запаљивог говора омладини окупљеној у хотелу “Касина” и критике упућене на

¹⁹⁷ 17/29. јуна 1861. године измењену су поједини чланови *Казнителног законика*, а изменама су нарочито пооштрене казне за критиковање и исмевање државног уређења, закона или чиновника. Казне за овај вид преступа биле су новчана, затворска (до две године) или телесна (до 50 удараца), *Србске новине*, бр. 77, 22. јун/4. јул 1861.

¹⁹⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 85–86.

¹⁹⁹ Грујић је још раније, у марту 1861. године створио раздор у Влади, када се оштро противио доношењу *Закона о чиновницима*, односно параграфу о административном отпуштању чиновника. *Записи Јеврема Грујића*, III, 98; Са места министра правде смењен је 10. јула 1861. године и потом постављен за члана Великог суда за грађанска дела. *Србске новине*, бр. 82, 4/16. јул 1861; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 142–144.

рачун Николе Христића, министра унутрашњих дела.²⁰⁰ Овим потезима режим кнеза Михаила указивао је свима на карактер предстојеће скупштине.

Указ о сазивању Преображенске скупштине у Крагујевцу, објављен је 31. јула 1861. године.²⁰¹ Период од ове објаве до заседања Скупштине, 18. августа, искоришћен је за коначно утанаचाвање законских предлога које је требало усвојити. Кнез се још увек колебао да ли да пред Скупштину изађе са готовим пројектом Устава или са појединим законима, којима би се изменио Хатишериф из 1838. године.²⁰² Неколико дана пред кнежев одлазак у Крагујевац, у двору у Топчидеру, одржана је седница којој су присуствовали кнез, чланови Владе, поједини саветници и руски конзул. Из депеша Влангалија сазнајемо да је кнез заиста био спреман да пред Скупштину изнесе предлог новог Устава. Поређењем једног прилога Влангалија Е. П. Ковалевском, под називом “Observations sue le projet du nouveau Règlement Organique de la Serbie” и уставних нацрта јасно је да је реч о уставном нацрту који је радио Ђорђе Стојаковић.²⁰³ По њему, кнежева права и власт су знатно ојачани, Народна скупштина је уведена у Устав Кнежевине, док је Савет изгубио бројне привилегије у законодавној власти. У подели власти, кнез је постао претежнији чинилац, који заједно са Саветом доноси и мења законе. У изузетним случајевима, кнез је могао сам да донесе и промени закон. Сва војна питања била су потпуно у рукама кнеза. Кнез је чак могао, у случају преке потребе да закључи зајам или прогласи прикупљање новог пореза потпуно самостално. Скупштина се састајала сваке треће године, сазивали су је и распуштали кнез или намесници и у редовном сазиву имала је консултативна

²⁰⁰ У депеши директору Азијског департмана Е. П. Ковалевском од 5/17. јула 1861. године руски конзул је истицао да не одобрава Милетићеве поступке, али и да је кнез пренаглио са одлуком о његовом протеривању, сматрајући да ће се овај потез негативно одразити на Србе пречане. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 86–87; *Политичка акција Србије*, 50–51.

²⁰¹ *Србске новине*, бр. 92, 19/31. јул 1861; Требало је изабрати укупно 221 посланика, по *Закону о Народној скупштини* од 30. јуна/12. јула 1860. године. *Зборник закона и уредаба XIII (1860)*, 91–98.

²⁰² Остала су сачувана два уставна нацрта из овог периода. Први је писала “уставна” комисија, а други сам Ђорђе Стојаковић. Састав “уставне” комисије, чинила су лица одана кнезу, Јован Мариновић, Коста Цукић, Имбро Игњатијевић Ткалац, Ђорђе Стојаковић, Данило Медаковић, Милоје Лешјанин. Између два уставна пројекта, иако је комисијски остао недовршен, било је мање садржинских, а више разлика у редоследу материје и у формулацијама. АС, ПО, к. 84, бр. 31.

²⁰³ Ђорђе Стојаковић (1810–1863), правник и адвокат, саветник при Апелационом суду у Пешти, члан Врховног земаљско суда у Темишвару и дворски саветник при највишем суду у Бечу. Био је присталица и повереник Обреновића, а кнез Михаило га је, као најпознатијег српског правника, ангажовао да напише уставни нацрт у новембру 1860. године. О ангажовању Стојаковића и уставним нацртима опширније: Р. Љушић, *Нацрт Устава Ђорђа Стојаковића за Кнежевину Србију из 1860. године*, у: *Србија 19. века, изабрани радови*, књ. 1, Београд, 1994, 229–242.

овлашћења.²⁰⁴ У погледу Савета, у овом пројекту учињене су главне измене у циљу да се то тело учини зависним од кнеза и чија су права ограничена само на поједина законодавна питања. Законске предлоге, Савет је могао да поднесе само кнезу, који је те предлоге могао да одбије, након чега је Савет тек након три године и уз ново објашњење могао да понови предлог. Савету су припала и поједина административна овлашћења, попут административне поделе земље или одређивања плата и пензија чиновницима. Број чланова Савета је ограничен околностима и потребама земље, али није могао бити мањи од десет. У састав Савета улазили су и престолонаследник, када наврши 18 година, и остали кнежевићи, од 21. године живота. Кнез је имао право да на предлог министара, пошаље чланове Савета у пензију. Судство је било двостепено, са Касационим судом у другој и последњој инстанци. Нацртом је предвиђено и увођење Главне контроле, као највишег надзорног органа за финансијска питања У погледу личних права, руски конзул је посебно приметио да у овом нацрту нема готово никаквих промена у односу на права која је грађанин Кнежевине уживао до тада. Влангали је кнезу и влади посебно скренуо пажњу на неколико чланова. Први се тичао кнежевог права да представља Кнежевину према Порти и другим државама, те самостално закључује споразуме са страним силама. Други, да се сви странци са пребивалиштем у Србији и њихова имовина ставе под српску јурисдикцију, која се може ограничити законом или споразумима. Руски конзул је јасно изнео да, упркос томе што је Кнежевина Србија аутономна у оквиру Османског царства, не може да присваја ова овлашћења независних држава, јер би то изазвало дипломатски скандал у Цариграду и код осталих гарантних сила. Поред овога, конзул је лично био изненађен чињеницом да се у уставном нацрту наводи да је званична вероисповест у Србији православна грчкоисточног обреда, а да се не прецизира само име православна црква.²⁰⁵ Коначно, Влангали је истакао мишљење да се пред Скупштину никако не износи усвајање новог Устава, већ да се, према ранијим упутствима из Петрограда, изнесу закони којима би се

²⁰⁴ Осим у следећим случајевима: избор новог кнеза, када кнез нема наследника и одређивање цивил листе за кнежевску породицу у тим околностима; промена територије Кнежевине; именовање намесника ако је кнез малолетан; потврда усвајања наследника престола, ако у владајућој династији нема мушког потомства; контрола јавног задуживања; увођење нових, директних пореза; промена Устава.

²⁰⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 235–242.

скупштински, али не и формално мењао Хатишериф из 1838. године. Тада је и коначно донета одлука да се пред Скупштину изнесу Закони о формирању народне војске, о Народној скупштини, о Државним савету и о порезу по имућству.²⁰⁶

Кнез је стигао у Крагујевац 15. августа, а Скупштина је отворена три дана касније, прегледом пуномћја посланика и избором часништва. За председника скупштине изабран је Годор Туцаковић, потпредседник је био Мијалко Раденковић, док су секретари били Јован Ристић и Алекса Романовић, које је препоручио кнез.²⁰⁷ У престоној беседи кнез је најпре истакао право наследства престола, а потом да је његова жеља да државно устројство поправи и усклади са потребама земље и у духу времена. Прво је поменуо Савет, чије је устројство представљало главни извор сукоба тог тела са кнезом. У даљем говору кнез је посебно истакао да унутрашња политика у Србији може бити само политика помирења.²⁰⁸ Скупштинска адреса била је прожета изјавама поверења кнезу, речима да “сви дојакошњи кораци ове кратковремене владе ваше само нам утврђују поверење у Вас и владу Ваше Светлости”.²⁰⁹

Преображенска скупштина усвојила је четири закона: о Народној скупштини, о Државном савету, о устројству народне војске и плаћању пореза по имућности. *Закон о народној скупштини* је ту установу свео на чисто саветодавно тело без већег политичког значаја.²¹⁰ Кнезу је дато право сазивања, распуштања Скупштине и одређивања места заседања. Утврђена је двојна надлежност скупштине, необавезно и обавезно саветодавна.²¹¹ Бирачко право је одузето

²⁰⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 84–100.

²⁰⁷ *Србске новине*, бр. 105, 7/19. август 1861.

²⁰⁸ Исто, бр. 106, 7/19. август 1861 *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome quatrième (octobre, novembre, décembre 1861), Paris, 1861, 150–157, *Discours prononcé par le prince Michel Obrenovich à l'ouverture de la Skupchtina, août 1861*; У извештају руског конзула посебно је подвучено запажање да је престоно беседа била “оригинална по својој простоти и патријархалним духом”. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 105–106, 107–113.

²⁰⁹ *Србске новине*, бр. 109, 10/22. август 1861; АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 103–104; Опозиција је у адреси налазила потврду за кнез Михаилов апсолутизам, па је Милован Јанковић позивао истомишљенике “да треба да скупштина захтева, да се опозове адреса, којом је скупштина преображенска предала Књазу у руке неограничену власт”. АС, ПО, к. 84, бр. 35.

²¹⁰ *Закон о Народној скупштини, Зборник закона и уредаба*, XIV (1861), 137–146.

²¹¹ Необавезно саветодавство подразумевало је саслушање скупштине о свим тегобама и потребама народа и о предметима о којима би кнез и влада желели чути мишљење народа. Видимо да је скупштина требало да се саслуша, али се није морала послушати. Обавезо саветодавство се односило на питање промене границе, питање повећања данка или промене пореског система и

редовним војницима, лицима под старатељством, осуђеним и оптуженим лицима, лицима која су се компромитовала на изборима, слугама, калфама и шегртима који плаћају бећарски данак. Чиновници су имали бирачко право, али нису могли бити изабрани за посланике. Један посланик се бирао на 2.000 пореских глава, а избори су били непосредни у окружним варошима и посредни у срезовима, где су се обављали преко повереника. Смањењем броја посланика на 100, кнез Михаило се вратио величини скупштине одређене према Сретењском уставу.²¹² *Законом о Државном савету* кнежева права су оснажена тиме што је потврђивање закона било у искључиво његовој надлежности.²¹³ Саветници су изгубили политичку моћ и практично су сведени у ред осталих чиновника, изгубивши непокретност и све ванчиновничке привилегије. Чланове Савета бирао је и постављао кнез, који је саветника могао да смени или пензионише по свом нахођењу.²¹⁴ Уколико би саветници начинили неку кривицу, њима је судио редовни суд, чиме је анулиран чл. 17. Устава из 1838. године, као и право Порте да арбитра у неспоразумима између кнеза и Савета. Скупштина је усвојила и допуну *Закона о наследству књажеско–србског престола*, по коме је кнез могао да усвоји престолонаследника или га одреди тестаментом.²¹⁵ Преображенским променама кнез Михаило се определио за концепцију јаког кнеза, са Народном скупштином као споредним помоћником, која је одобравала његове замисли. Избијање кнеза у први план сада је санкционисано законима.

Текстове свих закона усвојених на Скупштини, руски конзул је послао у Петроград, уз посебну напомену на *Закон о Државном савету*. Влангали је осећао потребу да А. М. Горчакову додатно објасни кнежеву жељу да умањи некадашњу власт Савета, који је изгубио сву популарност, и са правима које је имао по Хатишерифу из 1838. године могао да буде језгро јаке опозиције замислима кнеза

питање промене устава. Чл. 3 *Закона о Народној скупштини, Зборник закона и уредаба*, XIV (1861), 137.

²¹² Смањење броја посланика није представљао никакво сужавање права скупштине, већ једну практичну меру. Сада је један посланика долазио на око 11.200 становника.

²¹³ О овом директно сведочи чл. 4 *Устројенија Државниг савета*: “У свима случајевима решења Совета имаће силу само онда, ако и Књазем потврђена буду”; *Зборник закона и уредаба*, XIV (1861), 157; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд, 1990, 359–365.

²¹⁴ *Зборник закона и уредаба*, XVI (1861), 159.

²¹⁵ Овим је допуњен *Закон о наследству књажеско–србског престола* од 20. октобра/1. новембра 1859. године. *Зборник закона и уредаба*, XVI (1861), 164–166.

Михаила.²¹⁶ Док је руски конзул правдао законе кнеза Михаила свом надлежном Министарству, енглески конзул Лонгворт нападао је кнеза као аутократу. Посебно сучељени ставови руског и британског представника видели су се у расправи око *Закона о устројству народне војске*. Док је Лонгворт сматрао да је Србија под заштитом гарантних сила и да јој оволика војска није потребна, руски конзул је истицао да у Париском мировном уговору, на кога се позива његов колега, није тачно одређено колико војске Србија може да има.²¹⁷

По кнежевом повратку у Београд, све српске куће биле су украшене заставама Кнежевине, што је изазвало велико комешање међу Турцима. Протест београдског паше био је само почетак низа протестних писма која су стигла у Београд поводом одлука Преображенске скупштине. Из руског конзулата у Београду упозоравали су Лобанова–Ростовског, амбасадора у Цариграду, да се добро припреми за дипломатски сукоб, који су најављивали аустријски и енглески конзули.²¹⁸ Порта је са протестима сачекала скоро пуних месец дана, добро се припремајући за реаговање, у страху да ће Русија и Француска учинити све да ово питање прође незапажено. Зато је Али–паша, велики везир на првој седници конференције гарантних сила, посвећеној питању уједињења Влашке и Молдавије, отворене 27. септембра 1861. године у Цариграду, протествовао против одлука Преображенске скупштине. Отворено је истакао да је успостављање народне војске директно уперено против Турске и Аустрије, те да је кнез законима о Државном савету и наследству кнежевског достојанства јасно показао тежњу ка независности. Овај напор турске владе, да гарантне силе колективно осуде одлуке српске скупштине, није успео услед противљења конзула Русије и Пруске, али и резервисаног држања Француске.²¹⁹ Званичан руски став је у потпуности био наклоњен одлукама српске владе, али је министар Горчаков био мишљења да у овом тренутку Русија не сме да искаче у први план у

²¹⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 114–156.

²¹⁷ ТНА, FO 78/1585, Лонгворт – Булверу, 7. септембар 1861, Београд; Оба конзула су тумачила чл. 26. Париског мировног уговора на свој начин. По том члану Србији је дозвољено да има наоружану војску, са задатком очувања унутрашњег мира и обезбеђења граница. Наглашено је да се ванредне мере одбране не могу предузимати без договора са Портом (*Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917*, 31). Лонгворт је био у праву ако се узме у обзир да је успостављање народне војске ванредна мера, док је Влангали био у праву јер у поменутом члану заиста није наглашено бројно стање војске у Кнежевини.

²¹⁸ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 40, год. 1861, л. 114–118.

²¹⁹ Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 51–52.

одбрани Србије, да у Бечу и Лондону не би стекли утисак да су закони на Преображенској скупштини усвојени по саветима и налозима из Петрограда. Због тога је и Лобанов–Ростовски у Цариграду добио наређење да вођење на терену везаном за питање одлука српске скупштине и подршку Кнежевине препусти француском амбасадору.²²⁰

Представник Филип Христић је 4. октобра 1861. године, преко капућехаје Милана Петронијевића, послао објашњење Порти и амбасадорима великих сила поводом одлука Скупштине. У њему је истакнуто да Србија доношењем нових закона никако не тежи ка независности, већ просто побољшању унутрашњег уређења земље, на које има пуно право. Објашњавајући законе, српска влада није пропустила да се позове на кршење аутономије Кнежевине од стране Порте, која још увек није испунила одредбе Хатишерифа из 1830. године, попут иселења Турака.²²¹ На тај начин, покушано је да се пажња гарантних сила са одлука Скупштине усмери на Портино неиспуњавање обавеза. Захваљујући притисцима француског амбасадора, уз кога су пристајали и руски, пруски и италијански конзули, Порта је морала да прихвати ноту српске владе и смири негодовање. Наредна два месеца протекла су у договорима Беча и Лондона да заједно изнесу писмене протесте директно кнезу Михаилу. Из Лондона је послато наређење Лонгвурту да заједно са аустријским конзулом учини протест кнезу због курса који је предузео новим законима.²²² Та протестна нота стигла је кнезу и влади након персоналних промена, извршених у децембру 1861. године.

У званичној преписци руског конзула из Београда, министра А. М. Горчакова и Е. П. Коваљевског, директора Азијског департмана, јасно се уочава мишљење да је кабинет Филипа Христића потрошио снагу и кредибилитет у земљи још пре Преображенске скупштине. Бројним непромишљеним потезима Влада је, по мишљењу руских званичника, изгубила популарност и чак унизила кнежев углед у народу, није успела да помири странке, већ је само појачала

²²⁰ Видети преписку А. М. Горчакова са руским дипломатским представницима у Лондону, Бечу, Паризу и Берлину. ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1421, л. 250–330; У домаћој историографији истакнуто је мишљење да је став руске владе био различит од наклоњеног става руског амбасадора у Цариграду. Забуну је свакако изазвао најпре јак иступ руског амбасадора на конференцији великих сила, а потом његово смиривање, управо по налогу А. М. Горчакова.

²²¹ *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire, tome quatrième, 444–449, Note envoyée par le ministre des affaires étrangères de la principauté de Serbie, au chargé d'affaires serbe à Constantinople, sur les travaux de la dernière skoupschtina.*

²²² TNA FO 78/1585, Форин офис – Лонгвурту, 10. децембар 1861.

раздор. Кнез је оптуживан да је без размишљања пао под утицај својих министара, те да су га слични потези коштали престола 1842. године.²²³ Званични Петроград је посебно узнемирило сазнање да је француска влада открила преговоре око склапања зајма у Русији директно од чланова кабинета Филипа Христића. Кнезу је преко руског конзула саопштено, како лоше мишљење о министрима, тако и претеривање у односима са Француском. Српски владар је бранио своју владу, наводима да се зближавање са Француском користи само ради добијање њене подршке за будући превоз оружја из Русије. Иако су Петроград и Париз имали исте погледе и потпуно разумевање према Србији у овом периоду, било какво јачање француског утицаја није одговарало Русима. Разлог је једноставан, ако је Србија очекивала и добијала од Русије дипломатску, финансијску и војну помоћ, тиме је и државни курс морао да се води према њеним упутствима, без закулисних радњи и мешања других држава. Разговор између кнеза и Влангалија, вођен почетком децембра 1861. године о реконструкцији владе, завршен је прикривеним ултиматумом руског конзула, речима: “Мој став и савети биће и даље добронамерни, али знатно резервисанији”.²²⁴ Иако кнезу није директно навео имена будућих министара за које се залаже Русија, знало се да су у питању Гарашанин и Мариновић.²²⁵

Овакав став Русије само је потврдио кнежеве раније намере за персоналним променама у врху власти. Стевча Михаиловић је 19. децембра 1861. године разрешен дужности председника Државног Савета, да би на његово место био постављен Јован Мариновић.²²⁶ Два дана касније Илија Гарашанин је именован за кнежевог представника и министра иностраних дела, Коста Цукић је добио ресор финансија, Рајко Лешјанин министарство правде, док је Никола Христић остао на месту министра унутрашњих послова.²²⁷ На место капућехаје у

²²³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 84–87.

²²⁴ Исто, л. 159–161.

²²⁵ ОПИ, ГИМ, Ф. 346, ед. хр. 19, л. 204об, Влангали – М. Ф. Рајевском 11/23. фебруар 1862.

²²⁶ *Србске новине*, бр. 171, 12/24. децембар 1861; АС, ИГ, 1170; АС, ИГ, 1171; Кнез Михаило је испратио Стевчу Михаиловића са места председника Савета театралним речима: “Има прилика у животу онога којима је поверена судбина народа кад морају да се ставе у противуборство са својим личним осећајима и наклоностима. То су тешке прилике кад владалац, за љубав интереса виших, ваља да изгуби у себи осећаја човека и пријатеља и да се реши често по ономе што потребе државне захтевају.”, АСАНУ, Историјска збирка, 14506/4, *Краћа биографија Стевче Михаиловића*; Непосредно пре ове кнежеве одлуке Мариновић је одликован од стране цара Александра II орденом Св. Ане II степена. АС, Хартије Јована Мариновића, I–1.

²²⁷ *Србске новине*, бр. 170, 9/11. децембар 1861.

Цариграду именован је Јован Ристић. Ови људи, махом конзервативци, представљали су кључне фигуре током скоро целе друге владавине кнеза Михаила. Либерали су са сменом Стевче Михаиловића изгубили и последњег човека у највишим државним круговима. Русија је била задовољна наименовањем Гарашанина и Мариновића, а руски конзул је депешом у Петроград одушевљено говорио да ће се државни проблеми сада третирали много озбиљније и паметније, те да ће се много више ценити доброта царске руске владе.²²⁸ Ипак, постојало је незадовољство због уклањања Стевче Михаиловића из државних послова. Влангали је сматрао да кнез није смео да смени тог “народног човека”, макар из захвалности због Стевчине посвећености династији Обреновић.²²⁹

Врло је занимљиво да је руски конзул крајем 1861. године инсистирао на идеји помирења странака више од било кога у Србији. Два су разлога овом ставу. Први, јер се стриктно држао ранијих упуштава из Петрограда да унутрашње размирице не смеју да утичу на кнежеву спољну политику, и други, јер се нашао у процепу између конзервативаца и либерала. Мариновић, конзервативац, био је његов лични пријатељ, а његово и Гарашаниново наименовање су одлично примљени у Петрограду. Стевча Михаиловић и део либерала су јасно истицали свој ослонац на Русију, па чак и називани проруском струјом у Кнежевини. Влангали је изгледа сматрао да се за годину дана ситуација променила, те да ће сада бити могуће остварити идеју помирења странака, коју је кнез покушао да спроведе у децембру 1860. године. Руски конзул се примирио тек када је од Гарашанина добио чврсто обећање да ће учинити све да се помири са Стевчом, те да ће један од његових главних задатака бити помирење свих струја у Кнежевини.²³⁰ Нови кнежевски представник је тако, у првим данима своје владе, морао да да обећање за које је одмах знао да га не може испунити. Гарашанин је овај разговор са руским конзулом примио доста тешко, наводећи да Влангали није смео да поставља овакве услове, те да прави клубове који подкопавају снагу земље и воде је у пропаст.²³¹

²²⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 178.

²²⁹ Исто, л. 163.

²³⁰ Исто.

²³¹ “Зна ли Г. Влангали да Г. Стевча тако је мало народни човек, као што добро ни србски не говори ... Зна ли Г. Влангали шта су се звали код нас народни људи? Не ми, кои смо сад, него они, који већ нема. Народни људи у Србији разумевали су се они кои су своју крв за ту јадну земљу

Након овог тешког разговора са руским конзулом, новом кнежевском представнику су крајем децембра 1861. године стигли нови протести аустријског и енглеског конзула поводом закона усвојених на Преображенској скупштини.²³² Гарашанин је пре састављања коначног одговора затражио мишљења руског и француског конзула. У одговору, почетком јануара 1862. године, истакнуто је да је српска влада свој рад свела у границе права која су јој призната царским хатишерифима и чланом 28. Париског мира, те да наследство у породици Обреновић није новоуспостављено, већ је признато одавно и одобрено од стране Порте. Што се тиче Савета, наведено је да његова права ничим нису умањена, већ да је само јасније дефинисано његово поље рада, док је *Закон о народној војсци* само јасније уредио организацију, због могућих нереда и јавне опасности.²³³ Последњи протест Лонгворта, учињен је средином априла 1862. године. Руски конзул је практично закључио ово питање, саветујући српску владу да више не одговара на овакве ноте, јер Лонгворт није био овлашћен да говори у име Турске и Аустрије, те да су Петроград и Париз савршено задовољни ранијим одговором српске владе. На овај начин питање Преображенске скупштине стављено је ад аста, док су српско–турски односи и даље ишли силазном путањом. Сталне чарке наговештавале су да је врло могућ чак и ратни сукоб.

проливали за своје вође: Карађорђа и Милоша. Такови ако јошт има, а врло је мало остало, они ни на какве више роле не претендирају ... Ко је крив Г. Влангалију што ти његови људи нису уз Књаза а поред Књаза па макар и први код Књаза?...“ АС, ИГ, 1223.

²³² Исто, 1169.

²³³ Исто, 1172; ТНА FO 195/724, Лонгворт–Раселу, 25. јануар 1862; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, књ. 2, 96–97.

ДОБА НАПЕТОСТИ

Чукур–чесма и Канлица

Протести и роварења енглеског и аустријског конзула у Београду, због одлуке о успостављању народне војске, настављени су и у првој половини 1862. године, док је руски конзул то питање сматрао решеним. Бројни агенти почели су да круже Балканом, те се дошло у ситуацију да се није знало ко коме треба да верује. Порта је посебно страховала, јер су увођењем и јачањем народне војске у Србији балкански хришћани у Београду видели центар који ће их ослободити турске власти.²³⁴ То је био један од основних разлога што је Порта непрестано појачавала војне јединице на српским границама и почела интензивно наоружавање својих трупа у тврђавама у Србији. И кнез и српски министри били су прилично узнемирени овом ситуацијом, па је руски конзул морао да их умирује речима да су “те мере природне и не треба да их превише узбуђују”.²³⁵ Упркос привидној хладноћи и смирености и руски конзул био је итекако узнемирен. Бринула га је могућа ескалација насиља између српског и турског становништва у Београду и осталим градовима–тврђавама. Сукоби су од маја 1862. године постали свакодневни. Влангали је у готово свим извештајима Горчакову оптуживао турске власти да не чине ништа на смиривању сукоба, већ раде сасвим супротно, користе сва средства да “распале страсти”, иако су сви свесни да и најмањи сукоб може довести до крвавог расплета. Апеловао је на Горчакова и Лобанова–Ростовског у Цариграду да учине све и подрже српске напоре за

²³⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 133–134; Бројни тајни агенти путовали су и обилазили Србију, Црну Гору, Босну. Неки од њих су били двоструки, па чак и троструки агенти. Руси су били посебно забринути радом аустријских агената. Чести су извештаји који говоре о хапшењима аустријских агената у Босни и Херцеговини, који су врло прецизно бележили стање путева у појединим областима и местима, речним прелазима, саставу насеља и броју житеља, положају војних јединица. Иако су се трудили да открију тачан број и идентитет аустријских агената у Србији, Руси нису успевали да дођу до прецизних података. РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 65, л. 1–6.

²³⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 11–17.

одржањем мира. Као посебно критична подручја подвлачио је тврђаве Ужице и Соко, где су “готово сви турски злочинци налазили уточиште”.²³⁶

Руски конзул је посебно истакао кнежеву ноту представницима великих сила у Београду, у којој је српски владар подвукао да не преузима на себе никакву одговорност за озбиљне последице које могу настати из лоших српско–турских односа. Влангали је рачунао на исто мишљење француског и пруског конзула, док је посебно издвајао аустријског и енглеског конзула. По његовом мишљењу Аустрија је желела већи заплет да би се умешала у послове Србије, док је Лонгворт сталним истицањем да српска влада мора да покаже велику умереност само подстицао Турке на одлучније акције.²³⁷ Овај став британског колеге, Влангали је критиковао истакавши да и Порта мора да покаже знаке добре воље, а не да стално очекује уступке од кнеза Михаила. Мишљење из Београда подржао је и руски амбасадор у Цариграду, који је одбио предлог енглеског колеге Булвера да амбасадори великих сила колективно осуде кнежеву ноту. Као и Влангали, Лобанов–Ростовски је сматрао да турска влада мора да покаже неки знак добре воље, а то сигурно нису биле војне мере. А. Ф. Будберг, тадашњи руски амбасадор у Берлину је, по налогу из Петрограда, у мају 1862. године покушао да издејствује подршку Француске у вези са Источним питањем и притисцима на Србију. Иако је Русија опрезно истакла захтев да се Србима уступе тврђаве, као главни извор немира, званични Париз је био спреман једино на одржавање *statusa quo*. Обе силе су се договориле да пруже подршку Србији, али без територијалних промена и без исказивања претерано непријатељског става према Порти.²³⁸ Једини уступак који се могао учинити Порти по питању српске војске било је упућивање лица које би испитало наводне припреме Кнежевине Србије за рат.²³⁹ Петрограду је била неопходна подршка Француске из страха да се Русија не може сама изборити са осталим силама, те да се под притиском Британије права Кнежевине Србије могу значајно умањити. Ипак, руски званичници су доста опрезно посматрали

²³⁶ С. А. Никитин, *Европейская дипломатия и Сербия в начале 60-их годов XIX века*, Вопросы истории 9 (1962), док. бр. 1, 82; У раду се нећемо задржавати на сваком појединачном сукобу будући да то није од важности за нашу тему. О бројним сукобима Срба и Турака у првој половини 1862. године опширније: Ж. Ђорђевић, *Џукур–ћесма 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Beograd, 1983, 32–57.

²³⁷ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 8–10; *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 1, 83.

²³⁸ *Граф П. Д. Киселев и его время*, том третий, 296–302.

²³⁹ ГАРФ, Ф. 1127, Оп. 1, ед. хр. 13, л. 5–10, 12–13.

политику Наполеона III, истичући бројне супротности његове политике – попуштање према италијанском и затезање према Источном питању.²⁴⁰ Увидевши озбиљност ситуације, Русија је била спремна на уступке Француској. О томе сведочи тајни предлог споразума, који је Будберг послао у Петроград крајем маја 1862. године, а по коме се Русија обавезала да подржи ставове Наполеона III у политици према Краљевини Италији, док се француски владар обавезао да пружи подршку Петрограду у погледу горућих питања на Истоку. Међутим, француска подршка огледала се само у дипломатској потпори, без било каквих промена које су могле да уздрмају интегритет Османског царства.²⁴¹

Средином маја, када су Петроград и Париз покушавали да усагласе ставове, Гарашанин је упутио налог капућехаји у Цариграду да предузме кораке на Порти и затражи неодложан долазак турског комесара у Србију, са којим би се решило питање исељења Турака. Ристић, капућехаја у Цариграду је, незадовољан одуговлачењем Порте, најавио Али–паши да ће српска влада успоставити јурисдикцију над муслиманима ван тврђава, уколико се одмах не пошаље комесар.²⁴² Умерени паша био је врло незадовољан Ристићевим речима, гледајући на тај акт српске владе као на објаву рата. Захтев за слањем комесара подржале су и Русија и Француска, али не и потез којим би српска влада насилно успоставила јурисдикцију. Лобанов–Ростовски је српском капућехаји саветовао уздржаност и опрезност када је реч о насилном решавању спора.²⁴³ Такву одлуку српске владе, Русија није имала снаге да подржи, посебно што се са њом није слагала ни Француска. Руски амбасадор је након вербалног инцидента између паше и Ристића покушао да придобије Булвера за захтев српске владе и слање турског комесара. Енглеском амбасадору покушао је да стави до знања да британска потпора Порти и критиковање српске владе воде сигурном рату, што никако не одговора ниједној од великих сила. Лобанов–Ростовски је у разговору са Булвером јасно истакао намеру Русије да подржи Србију. Рачунајући да ће уз Петроград највероватније стати и Париз, Булвер је почео да саветује Порти да пошаље комесара у Србију и тиме избегне додатне заплете. Али–паша је пристао

²⁴⁰ Исто, ед. хр. 14, л. 15–31, 33–43.

²⁴¹ Исто, л. 52–54.

²⁴² *Бомбардање Београда (1862. год). По аутентичним изворима и са објашњавајућим документима*, Београд, 1872, 24–26; *Преписка кнеза Михаила и Јована Ристића*, 12–13.

²⁴³ ГАРФ, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 420, л. 26.

на молбу великих сила, али је слање комесара одлагано “са сваким паробродом, на свака четири дана”. За то време напетост у Србији била је на врхунцу. Како су кнез Михаило и влада очекивали да је много вероватније да до евентуалног сукоба дође на северозападу земље, око тврђаве Соко или на Дрини, донета је одлука да кнез хитно посети те крајеве. Из Београда је отпутовао 11. јуна преко Обреновца, Ваљева и Осечине за Лозницу, где је стигао 15. јуна, истог дана, када је у Београду дошло до сукоба на Чукур–чесми.²⁴⁴

У недељу, 15. јуна 1862. године, нешто после 18 часова, у Београду је дошло до инцидента који је Србију и Османско царство довео на ивицу рата. На дорђолској Чукур–чесми дошло је до обрачуна око тога ко има првенство да наточи воду – Срби или Турци, када су турски низами убили шегрта Саву Петровића. Српски жандарми, које је водио Сима Нешић, ухапсили су тројицу турских војника. Међутим, приликом њиховог спровођења, испред зграде турске полиције дошло је до пуцњаве, у којој су убијени Нешић, један српски жандарм и један патролција. Грађани Београда били су смирени, одавно навикли на свакодневна пушкарања.²⁴⁵ И међу конзулским кором није придавана пажња пуцњима који су последњих месеци били уобичајена појава. Узбуну су изазвали звуци труба и добоша српске полиције. Низами су одмах затворили све тврђавске капије и почели утврђивање шанчева. Убрзо су у зграду полиције, недалеко од Стамбол капије стигли Никола Христић и Илија Гарашанин. Док су први кнежеви сарадници већали како да смире ситуацију, Београдом су се пронели гласови о догађају са Дорђола. Узнемиреност је расла из сата у сат, а у граду је практично завладало ратно стање. Новонастали хаос погоршали су гласови да војници из тврђаве почињу напад на варош. Гарашанин је покушао да смири ситуацију међу Србима који су се груписали у борбене положаје код Стамбол капије. Није успео, почело је комешање и убрзо размена ватре са турским војницима, па је и сам министар чудом избегао куршуме. Срби су успели да заузму Варош и Сава капију, а турска војска се повукла у тврђаву. Убрзо су и прве чете српске војске стигле пред Стамбол капију, али са стриктним наређењем да не пуцају уколико не буду

²⁴⁴ *Србске новине*, бр. 63, 31. мај/12. јун 1862; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 418.

²⁴⁵ Врло сликовит опис догађаја видети у: *Бомбардање Београда 5. јуна 1862. Из девојачког дневника пок. Јеле Ст. Новаковићке*, Годишњица Николе Чупића XXXII (1913), 162–175.

нападнути.²⁴⁶ Гарашанин је желео да српска војска тренутно буде гарант безбедности, док он не успе да се избори за дипломатско решење спора.

Нешто пре поноћи, у “Српску круну”, где је био стан француског конзула Тастија, стигли су најпре Гарашанин и конзули Лонгворт и Влангали, а потом Јован Мариновић, председник Државног савета, Милоје Лешјанин, начелник и Алекса Пачић, секретар у Министарству спољних послова.²⁴⁷ Гарашанин је конзулима представио почетак сукоба и као главни узрок навео постојање двоструке власти у граду. Његов предлог био је да се двовлашће привремено укине, а турски поданици и низами повуку у тврђаву, док се са Портом коначно не реши ово питање. Француски конзул је био уздржан, док је Лонгворт одбацивао Гарашанинове тврдње да су једино Турци криви за nerede. Једино је руски конзул јасно ставио до знања колегама да је сагласан са ставом председника српске владе. Како није постигнуто било какво решење, конзули су се сагласили са Лонгвортовим предлогом да путује у тврђаву и покуша са пашом да издејствује прекид борби. Влангали је био мишљења да Лонгворт купује време паши, док из Цариграда не стигне реакција и у страху да остали конзули не подрже Гарашанина. На првом састанку са пашом, Лонгворт је једино успео да издејствује наређење турским војницима да се у договору са српском страном прекину сукоби. Руски конзул је ово сматрао неприхватљивим и инсистирао је да се са пашом разговара о Гарашаниновом предлогу. На другом састанку са пашом, енглески конзул је добио обећање од мухафиза да ће својој влади предложити повлачење војске из шанца, али да српска влада гарантује осталим Турцима безбедност живота и имања у вароши све до коначног решења проблема. Сазнавши за овај договор, а верујући да Porta неће ни лако ни брзо одобрити овај доста сумњив уступак, министар Христић је наредио да се поруше две заузете капије. У стану француског конзула Гарашанин и, тек пристигли Христић, одбили су пашин предлог. Иако руски конзул није подржао насилно рушење капија,

²⁴⁶ Опширније: Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 419–425; Ж. Ђорђевић, *Џукур-џесма 1862*, 74–90; Поред јединица српске војске на барикадама су се налазили и бројни становници Београда, а чувена је била Лицејска легија, коју су чинили ђаци Лицеја и гимназијалци. Ж. Ђорђевић, *Београдски ђаци и школе у лето 1862. године*, Годишњак града Београда XXIV (1977), 107–113.

²⁴⁷ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 426; *Das Staatarchiv. Sammlung der officiellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart*, Herausgegeben von Ludwig Karl Aegidi und Alfred Klauhold, Vierter Band, 1863 Januar bis Juni, Hamburg, 1863, 155; *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862*, Paris, Imprimerie Impériale MDCCCLXIII (1863), 63–64; *Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), Paris, 1863, 234–235.

сматрао је оправданим одлуку српских министара да одбију предлог споразума. И сам је био мишљења да из Цариграда никада не би подржали пашин предлог. Гарашанин је потом конзулима истакао да ће сами бити сведоци једног страховитог покоља, те да српска влада унапред скида са себе сву одговорност за такве последице, уколико се низами одмах не уклоне из вароши. Влангали је поново стао уз Гарашанина, а њему се сада прикључио и Тасти. У жеку расправе, три сата после поноћи, стигли су и Конрад Васић и Федерик Мерони, аустријски и пруски конзули. Васић је одмах заузео став против српских захтева, одбацивши све тврдње српских министара.²⁴⁸ Одлучено је да по трећи пут у тврђаву путују Гарашанин, Лонгворт и остатак конзулског кора. У пашином конаку, пред зору 16. јуна, након жустре расправе, Ашир–паша, Етем–паша, Гарашанин, те конзули Влангали, Тасти, Лонгворт, Мерони и Васић, потписали су текст конвенције, којом је окончан први дан сукоба.²⁴⁹ Истог јутра су конзули, са изузетком Васића, написали заједнички телеграм представницима својих држава у Цариграду, где су нагласили да су учињени максимални напори да се спречи крвопролиће у Београду.²⁵⁰

По успостављеном договору, турска војска се повукла из вароши, а последње јединице напустиле су, уз негодовање, Стамбол капију. Српска војска је добила наређење да преузме заштиту над деловима реона које су напустили Турци. Ситуација је и даље била врло напета. Турски војници у тврђави критиковали су поступак Ашир–паше, коме је и од Порте стигло писмо прекора што је самостално одлучио да напусти варош. Ситуација се до поподнева 16. јуна смирила, а кнез је из Шапца, упутио писмо конзулима, изразивши захвалност што

²⁴⁸ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 426–433.

²⁴⁹ Конвенција се састојала из четири тачке: 1) Гарашанин је одговоран за безбедност низама до њиховог повратка у тврђаву 2) Куће и имовина Турака који живе у граду, биће очувани и поштовани, и оним становницима који су остали у својим кућама гарантује се безбедност 3) Турске породице које се повлаче неће бити зостављане или вређане 4) Гарашанин се обавезује да изда неопходне телеграфске налоге и спречи насиља против других тврђава у земљи и тамошњих муслиманских становника. *Das Staatarchiv, Vierter Band*, 1863 Januar bis Juni, 155–156; *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862*, 64–65; *Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), 234–235; *Correspondence between Great Britain and Turkey, relating to the Bombardment of Belgrade, in June 1862 (June–September 1862)*, British and Foreign state papers 1856–1866, vol. LVI, London, 1870, 415; *Србске новине*, бр. 65, 7/19. јуна 1862; *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 6, 108–109.

²⁵⁰ ГАРФ, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 418, л. 11–110б; *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 3, 84–85.

су спречили веће сукобе.²⁵¹ У току преподнева, 16. јуна, тврђаву су посетили аустријски генерал Јосиф Филиповић и конзул Васић. Јавно су подстицали Турке на одмазду, наводећи да су Срби исценирали цео сукоб да би иселили Турке. Као доказ су искористили прокламацију Николе Христића и његову реченицу “да су Срби добили оно што се иначе без много већих опасности и проливања крви не би могло постићи”.²⁵² Гарашанин је обавештен да се Турци у тврђави буне против паше и постигнутог договора, о чему је нотом обавестио конзуле. Сви конзули, са изузетком Васића који је био уздржан, веровали су да неће доћи до ескалације насиља.

Ујутро, 17. јуна већина грађана Београда окупљала се у погребној поворци за сахрану жандарма, погинулих два дана раније. Чинило се да ће тај уторак остати миран. Међутим, у пола девет су са тврђаве испаљени први топови, чиме је почело бомбардовање града, које је потрајало четири и по сата. Турски гарнизон је бројао 4.000 војника и располагао је са 200 топова, док је у том тренутку у Београду било 1.500 српских војника и свега четири топа. Малобројни и изненађени војници, жандарми и добровољци су успели да се организују и спрече продор низама са Дорћола ка згради турске полиције на Великој пијаци и Стамбол капији. Бомбардовање је изазвало велику пометњу у граду. Кнез је одмах кренуо из Шапца и увече истог дана стигао је у Београд, преузео контролу над војском и извршио распоред снага. Сутрадан је изашао кнежев указ о успостављању ратног и ванредног стања. Ратно расположење било је на врхунцу.²⁵³ Сви конзули, са изузетком Васића, осудили су бомбардовање града. Руски конзул је био посебно огорчен на поступак аустријског колеге, који је стао у заштиту паше. Аустријски конзул је чак одбио и да стави свој потпис на заједничку декларацију конзула великих сила, којима се осуђивао поступак турских власти и бомбардовање Београда. Иако су добили обећање из тврђаве да више неће гађати град, увече, око 11 сати, са тврђаве је поново почела получасовна канонада. Влангали је тада

²⁵¹ АС, ПО, к. 26, бр. 79.

²⁵² *Србске новине*, бр. 65, 7/19. јуна 1862.

²⁵³ Исто; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 438–444; Када је реч о јавном мњењу, ратно расположење се пренело и међу српски народ у Хабзбуршкој монархији. Атмосфера је подгревана бројним запаљивим песмама објављиваним у *Јавору*, током јуна, јула и августа 1862. године, са насловима попут *Србин сам* (бр. 17, 15/27. јун 1862), *Наше* (бр. 21, 25. јул/6. август 1862), *Крвав месец* (бр. 22, 5/17. август 1862), *Дошао је суђен часак* (бр. 23, 15/27. август 1862), *За крст часни* (бр. 24, 25. август/6. септембар 1862) итд.

истакао да више неће подржавати било какав споразума са лицем које је способно да два пута у току два дана наруши своје званично обећање.²⁵⁴ По његовом мишљењу није било ни говора о било каквој одговорности Србије, а поступци кнеза и владе могли су се само похвалити умереношћу и чврстином.²⁵⁵ Веровао је да је аустријски конзул био умешан у договоре са пашом око напада на град, што се само поклопило са предлогом Велике Британије и Аустрије да војска из Земуна на кратко заузме Београд и наводно обезбеди мир.²⁵⁶ И у Петрограду су велику пажњу поклањали могућности да је бомбардовање исценирано од стране Беча.²⁵⁷ Томе у прилог иду и аустријски војни извештаји из Земуна, у којима се јасно види да су поступци конзулског кора за одржањем мира, а посебно акције Тастија и Лонгворта, сматрани “комедијом, позирањем и лакрдијом”, док су Срби “сасвим дегенерисани, не показују више своју познату храброст, ње је нестало”.²⁵⁸

Вести о нападу из тврђаве стигле су у Цариград истог дана предвече. Ристић је одмах свим посланицима великих сила на Босфору послао ноту у којој је осудио поступак београдског паше. Али–паши је на разговору у јутро 18. јуна истакао да ако је Ашир–паша мислио да ће рушећи Београд срушити Србију, онда се преварио – “Србија није у Београду”. На инсистирање руског и француског амбасадора, Порта је морала да се повуче и донесе одлуке: да се Ашир–паша смени, Ахмед Вефик–ефендија упути као изванредни комесар у Београд да извиди ствари, а Али–бег да буде Портин комесар за иселење Турака ван градова.²⁵⁹ И Велика Британија се сагласила са овим мерама, желећи да сачува мир, иако су врло брзо, енглески конзул Булвер и аустријски Прокеш истакли став да је српска војска прва кренула у напад, те да је паша само бранио тврђаву.²⁶⁰ У Петрограду су велику пажњу поклањали слању турских комесара у Србију. Желели су да се

²⁵⁴ *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 4, 85.

²⁵⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 141–142.

²⁵⁶ ГАРФ, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 420, л. 41–42; *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 5, 85–86.

²⁵⁷ *Вспоминания генерал–фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютинна 1860–1862*, 435; *Граф П. Д. Киселев и его время*, том третий, 302–303.

²⁵⁸ L. Čelap, *Izveštaj komandanta trupne brigade u Zetuni o stanju u Beogradu posle bombardovanja g. 1862*, *Arhivski almanah* 4 (1962), 237.

²⁵⁹ *Бомбардање Београда (1862. год)*, 33–34, док. бр. 8–10, 110–112; T. W. Riker, *Michael of Serbia and the Turkish occupation I*, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 12, No. 34 (Jul. 1933), 145.

²⁶⁰ *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 6, 86; *Correspondence between Great Britain and Turkey, relating to the Bombardment of Belgrade*, 417, Булвер–Раселу, 18. јун 1862; Занимљиво је да се Булвер само дан раније, 17. јуна, у пиму Ристићу, залагао да се пошаље Портин комесар, а да се до његовог доласка одржи status quo. *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 7, 109–110.

ово питање реши између Србије и Порте, уз помоћ великих сила. Убрзо се показало да Беч и Лондон нису спремни на такав начин решавања проблема. Посебно је Велика Британија желела да се умеша, јер ни по коју цену није хтела да се српско–турски сукоб реши на штету Цариграда.

Горчаков је инсистирао да се не реагује нагло, док се не сачекају потпунији извештаји конзула из Београда. Ипак, са својим француским колегом Тувнелом, делио је мишљење да потписници Париског мира морају непристрасно испитати догађаје. Он је истакао да се посебан нагласак стави на ставове Србије, која је, по његовом мишљењу, била потпуно у праву по питању иселења Турака. Петроград је стао иза захтева кнеза Михаила: да се Турци иселе из Србије, да се сруши шанац око београдске тврђаве и да се из тврђава уклони турска војска. Горчаков је представницима великих сила изјавио да Русија ни сада, као ни раније, неће пристати “да се права Србије за длаку умање”.²⁶¹ Истовремено је Лобанову–Ростовском писао да подржи све захтеве српског капућехаје код Порте. Поново је истакао да је предлог Беча и Лондона, да аустријска војска привремено уђе у Београд, неприхватљив за Русију и да се у том циљу апелује на Булвера у Цариграду о могућим последицама такве одлуке.²⁶² Из Петрограда су Бечу и Лондону јасно ставили до знања да њихово затезање по питању уступака Србији може довести до озбиљних компликација по Порту.²⁶³ Горчаков је био посебно забринут извештајима руског конзула из Београда од 26. и 27. јуна 1862. године, у којима је врло јасно истицана могућност избијања рата и посебно огорченост српске владе речима представника Порте “да ће Османско царство морати да спроведе акцију којом би успоставило контролу у својим провинцијама”. За овакав, ратоборан, став Порте, Руси су директно оптуживали Британију.²⁶⁴ Убрзо је у Петроград стигло и писмо кнеза Михаила за руског цара, у коме му објашњава ситуацију у Београду и Србији и тражи дипломатску подршку

²⁶¹ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1424, л. 12–16; Словенофилска штампа је у више чланака истицала да је Србија средиште наде балканских народа. И. С. Аксаков је осуђивао кнеза Михаила за неактивност и пребацивао му да не верује у снагу народа. Као пример наводио је кнежевог оца, Милоша Обреновића. *День*, бр. 331 (1862); Иако су и словенофили донекле очекивали дипломатско разрешење спора, у случају неуспеха, очекивали су општи устанак у Османском царству. *Время*, бр. 5–6 (1862), стр. 12; Исто, бр. 7–8 (1862), стр. 27.

²⁶² ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1424, л. 33–35.

²⁶³ Исто, л. 19.

²⁶⁴ Исто, ед. хр. 418, л. 4–10об, 12–12об.

Русије.²⁶⁵ Писмо сличне садржине, кнез је упутио и Наполену III. Истовремено је у Париз упутио Милоја Лешјанина, да се директно упозна са преговорима који су вођени око српског питања. У том циљу Влангали је тражио пријем Лешјанина код руског амбасадора у Паризу, те да се српском изасланику омогући увид у преговоре које је Русија водила са Француском.²⁶⁶

У упутствима руском амбасадору у Цариграду од 30. јуна 1862. године, Горчаков је истакао да Русија и Француска стоје на истом колосеку по питању Србије. Заједнички став ове две велике силе био је да се испитају узроци недавних догађаја у Београду, уз учешће свих конзула. У Петрограду су веровали да једино на тај начин Порта неће моћи да негира одговорност у бомбардовању српске престонице. Руси су били спремни да подрже српски захтев да турски гарнизони напусте тврђаве, на првом месту београдску, али је остало да се о томе усагласе ставови са француском владом.²⁶⁷ У том циљу Горчаков је 2. јула писао П. Д. Кисељеву, руском амбасадору у Паризу о потреби да се француској влади изнесе став Русије по питању уступања тврђава Србима. Посебно је истакнуто противљење Велике Британије уступању Београда. По мишљењу руског министра за Лондон је турски губитак Београда значио губитак последњег упоришта и формалног штита на Балкану, чиме би се отклонила и последња препрека да се хришћанско становништво Балкана окрене Србији и покрене устанак против Османског царства.²⁶⁸

Убрзо је у Петроград и Париз стигла нота Илије Гарашанина конзулима великих сила у Београду од 30. јуна са извештајем који су заједнички одобрили руски и француски конзул из Београда, под називом *Résumé historique des derniers événements de Belgrade, basé sur les dépositions des témoins oculaires* (Историјски преглед најновијих догађаја у Београду, по сведочењима очевидаца), датираним 1. јулом 1862. године. У том извештају јасно се наводи кривица Ашир-паше за бомбардовање града и српска жеља за одржањем мира.²⁶⁹ Француска је потом изнела предлог заједничког решавања српског питања на конференцији у

²⁶⁵ Исто, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 418, л. 13–14.

²⁶⁶ Исто, л. 15; АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 30.

²⁶⁷ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1424, л. 41–43; Исто, Ф. 1127, Оп. 1, ед. хр. 14, л. 65–70.

²⁶⁸ Исто, Ф. 828, Оп. 1, л. 1424, л. 44–47.

²⁶⁹ Исто, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 418, л. 21–27; *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire, tome quatrième* (octobre, novembre, décembre 1863), Paris, 1863, 86–92; *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 7, 86; *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 11, 113–115.

Цариграду. У Петрограду су такав став Париза најпре прихватили са резервом. Пристанак Велике Британије још више је појачао страховања Русије да ће решавање овог питања бити дуго и веома тешко. Пре доношења одлуке о пристанку на сазивање конференције, Петроград је инсистирао да се са Паризом усагласи заједнички наступ.²⁷⁰ У Русији су у јеку биле унутрашње реформе, те је војнички неспремна и дипломатски усамљена морала да потражи јасну подршку Француске. Решење спора у Србији морало се решити дипломатским путем, о чему су јасно сведочили сви извештаји да руска војска није спремна за било какво укључивање у војни сукоб на Балкану, а посебно не на рат са силама које су се показале као главне заштитнице Османског царства – Аустријом и Великом Британијом.²⁷¹

Договоре Русије и Француске убрзао је телеграм Лобанова–Ростовског од 6. јула 1862. године у коме је истицао да његови британски и аустријски колега припремају заједничко деловање, те да је од Ристића добио званичну молбу, по којој кнез Михаило и српска влада хитно очекују помоћ Русије и Француске око питања тврђава.²⁷² Руски став у договорима са Француском у основи је био одређен мишљењем да треба одржавати целокупност Османског царства, све док Србија, као језгро словенског становништва на Балкану, не буде способна да покрене акцију за ослобођење. Уз сагласност цара, Александра II и Наполеона III, у Паризу је 8. јула 1862. године потписан споразум (меморандум) о сарадњи Русије и Француске. Споразум се састојао из три дела: први, у коме је договорен заједнички наступ на конференцији, други, у коме се као главни извор немира наводила београдска тврђава, коју је Порта требало да напусти и трећи, који се састојао из пет тачака: рушење спољних утврђења београдске тврђаве, укидање турских стражарница у београдској вароши, рушење турских утврђења у унутрашњости Србије, подвргавање српској јурисдикцији свих Турака који остану у Кнежевини Србији и обећање да се неће допустити ограничавање војних снага

²⁷⁰ *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 8, 88–89.

²⁷¹ Војне реформе биле су тек у зачетку, тек су вршене замене и тестирања савремених оружја за употребу у пешадији и артиљерији. РГВИА, Ф. 1, Оп. 1, Т. 8, ч. 2, ед. хр. 25925, л. 1–45; Исто, Ф. 501, Оп. 1, ед. хр. 924, л. 1–12; Исто, Ф. 503, Оп. 2, ед. хр. 885, л. 1–47; Исто, Оп. 3, ед. хр. 663, л. 1–78; Исто, ед. хр. 790, л. 1–54; Опширније о војним реформама у Русији: П. А. Зайончковский, *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, Москва, 1952, 7–253; Г. П. Мещеряков, *Русская военная мысль в XIX в.*, Москва, 1973, 161–228.

²⁷² ГАРФ, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 420, л. 62; *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 9, 89–91.

Кнежевине. Наравно, и руска и француска страна, биле су свесне да неће бити могуће остварење свих тачака, па су предвиделе попуштања у питању Портиног уступања Београда и рушења тврђава у унутрашњости.²⁷³

У писму Горчакова кнезу Михаилу од 12. јула 1862. године изражено је најдубље саучешће Русије поводом претходних догађаја који су потресли Србију. Руски министар је истакао намеру цара Александра II да се, по сваку цену, спречи понављање сличне катастрофе. Позвао је српског кнеза да, као и до сада, очува миран и скроман став Србије, који ће помоћи Русији да се избори за српске интересе на предстојећој конференцији у Цариграду, те да се успротиви свим прорачунима противника српских захтева.²⁷⁴ Кнез Михаилу је обећао да ће се држати руских савета, али да не може да гарантује мир, ако турски топови остану у Београду. Био је то поновљени кнежев захтев да се Русија заложи да Србија добије тврђаве.²⁷⁵ Дан након што је упутио писмо српском кнезу, Горчаков је запретио турском амбасадору у Петрограду, речима да ће, уколико предстојећа конференција не омогући промене и Порта не побољша положај хришћана, резултат бити општа револуција у хришћанским покрајинама Османског царства. Сличним речима обратио се и енглеском амбасадору у Петрограду, коме је речима, да Порта више не може одлагати решавање проблема Београда, који представља право буре барута, индиректно ставио до знања да ће се Русија заложити да Србија добије тврђаве.²⁷⁶

²⁷³ Наведени споразум потписали су Андреј Ф. Будберг, тадашњи руски амбасадор у Берлину и Едуард Тувнел, француски министар иностраних послова. *Европeјска дипломатија и Србија*, док. бр. 10. и 11, 91–92; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 119–121; Кнез је пристајао на исељавање Турака и рушење тврђава у унутрашњости, изузев Београда, као на минимум који се може добити, иако није био задовољан тиме. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 3–8; *Преписка кнеза Михаила и Јована Ристића*, 15.

²⁷⁴ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 1066, л. 1–2об; Исто, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 418, л. 33об; АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 119–120.

²⁷⁵ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 5, год. 1862, л. 5; Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 33; ГАРФ, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 418, л. 28–32; *Европeјска дипломатија и Србија*, док. бр. 12, 93; У сличном тону било је написано и Гарашаниново писмо Ристићу од 30. јуна/12. јула 1862, у коме је истакао да је сигурност Кнежевине Србије угрожена и да Србији, ако се ништа не предузме, остаје само рат са Турском (ГАРФ, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 420, л. 101–103). Ристић је о ставу своје владе обавестио и Лобанова (АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 3–4).

²⁷⁶ *Correspondence between Great Britain and Turkey, relating to the Bombardment of Belgrade*, 436–437, Ламли – Раселу, 16. јул 1862.; *Европeјска дипломатија и Србија*, док. бр. 13, 93–95; Насупрот руском ставу, лорд Расел и званични Лондон остали су на ставу да су Срби криви за бомбардовање града и да евентуалног уступања тврђава Србима нема ни говора. *Das Staatarchiv, Vierter Band, 1863 Januar bis Juni*, 177; L. Guymier, *Curing the Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht, 2011, 178–179.

Почетак рада конференције нарочито је убрзавала Велика Британија, из страха да би Срби могли да нападну и заузму београдску тврђаву. То страховање се продубљивало из дана у дан, а почетак конференције је одлаган јер Лобанов–Ростовски, руски амбасадор, наводно није добио инструкције из Петрограда. Такви наводи само су појачавали утисак да Русија и Србија раде заједно у циљу преузимања београдске тврђаве силом.²⁷⁷ Прва седница конференције у Канлици, цариградском предграђу, почела је 22. јула 1862. године.²⁷⁸ Већ на првој седници уочене су тачке мимоилажења и видело се да се спорна питања Србије и Османског царства не могу тако лако решити. Конференција је почела оптужбама које је Али–паша изнео на рачун Србије, уз образложење да ће се било каква акција Србије против Порте сматрати објавом рата. Мустје и Лобанов су одмах оспорили турске тврдње. Изнели су став да Порта не сме узвратити на српски напад без пристанка великих сила, да би се најпре морало доказати да је такав напад изведен по наредби српске владе, те да турска војска у тврђавама може пуцати само на нападаче, али не и на остало становништво.²⁷⁹ Дискусија је одмах поделила представнике великих сила. На једној страни били су енглески и аустријски амбасадор, који су бранили интересе Порте, а на другој француски и руски, који су се залагали за интересе Србије. Пруски и италијански представници стали су на страну Мустјеа и Лобанова. Једина решења постигнута на првој седници била су: да се проблем подели на два дела (истраживање недавних догађаја и утврђивање криваца и разматрање обезбеђења мира у будућности) и да се упути заједничка нота српској влади у циљу одржања мира.²⁸⁰ Уз усвојене руске и француске примедбе, нота је послата у Београд. И кнез и Гарашанин су обећали да ће мир у Србији бити одржан, али до закључења конференције, након

²⁷⁷ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 4–8, 15–19, 34; *Das Staatarchiv*, Vierter Band, 1863 Januar bis Juni, 158–159; *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862*, 67–69; *Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), 237–239.

²⁷⁸ На конференцији у Канлици велике силе заступали су њихови амбасадори у Цариграду: Алексеј Б. Лобанов–Ростовски (Русија), Хенри Булвер (Велика Британија), Лионел Мустје (Француска), Антон Прокеш Остен (Хабзбуршка монархија), Карл фон Вертерн (Пруска) и гроф Грети (Италија). Турски представници били су Фуад Мехмед–паша, велики везир и Мехмед Емин Али–паша, министар спољних послова. Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 140–144.

²⁷⁹ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 45–56; *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 14, 95; АСАНУ, 12577/Б2, Исписи из париских архива, Извештаји француског амбасадора Мустјеа министру Едуарду Тувнелу од 22. и 23. јула 1862.

²⁸⁰ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 94–100, 101–110.

чега ће, у зависности од усвојених одлука, српска влада одредити даље кораке. Овакво упозорење кнез је донео уз договор са руским конзулом у Београду, рачунајући да ће приморати Велику Британију и Аустрију да попусте српским захтевима. Међутим, о уступању београдске тврђаве и рушењу оних у унутрашњости Србије, Булвер није хтео ни да дискутује.²⁸¹

Друга седница конференције одржана је 27. јула. Представљање турског “Меморандума о догађајима који су довели до бомбардовања Београда” довело је до додатне затегнутости. Наиме, у том документу наводило се да су Срби редовно провоцирали турске војнике у београдској тврђави, а кривица за бомбардовање Београда свалљивана је директно на кнеза Михаила. Мустје и Лобанов су одмах одбацили овај документ, написан на основу једностране и тајне турске истраге.²⁸² Како је Ристић, српски капућехаја, захтевао да се амабасадорима представи и српски контрадокумент, раду конференције претио је ћорсокак. Булвер је практично приморан да изнесе мишљење, по коме се амбасадори више не би бавили утврђивањем кривице, већ само тражењем споразума. Основ за споразумевање виђен је различито. Док су Булвер и Прокеш тражили да Срби прекину са наоружавањем и поруше све барикаде, Мустје и Лобанов су били мишљења да Порта након бомбардовања мора да учини веће уступке, од којих би први био уступање београдске тврђаве Србима. Нађено је средње решење и учињен први помак. Београдска тврђава остала би у турским рукама, али би се из вароши иселило турско становништво. Остале тврђаве, макар неке, требало је порушити. Турски представници прихватили су ове мере, али уз молбу да Булвер припреми султана на компромис. Посебна војна комисија требало је да утврди које тврђаве би се порушиле. Не верујући својим колегама, Лобанов је на крају одбио да пристане на овакав компромис.²⁸³

²⁸¹ Заједнички став Велике Британије и Аустрије био је условљен тумачењем да сукоба око мањих тврђава у унутрашњости Србије није било, те нема ни разлога за њихову евакуацију. Тврђава у Београду није могла припасти Србима, већ је чак требало поправити и боље заштитити. Кнез је тада наводио да не види другог исхода осим рата са Турцима – *une guerre à mort* (рата до смрти – прим. аутора). *Преписка кнеза Михаила и Јована Ристића*, 17–18.

²⁸² *Европејская дипломатия и Сербия*, док. бр. 15, 95; АСАНУ, 12577/Б2, Исписи из париских архива, Извештаји француског амбасадора Мустјеа министру Едуарду Тувнелу од 28. и 29. јула 1862.

²⁸³ У Петрограду су били посебно забринути јер кнез Михаило није одустајао од ранијег става, да је рат немогуће избећи ако турски топови и даље буду угрожавали Београд. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 5, год. 1862, л. 6; Уз то, кнез је Русима наводио да размишља и о абдикацији, ако градови остану у турским рукама. *Преписка кнеза Михаила и Јована Ристића*, 20.

На трећој седници, одржаној 31. јула, покренута је расправа око Булверовог предлога протокола о решењу сукоба, изнетог у 12 тачака.²⁸⁴ Руски амбасадор није хтео да пристане на предлоге: да српска влада плати обештећење свим Турцима који су оштећени за време сукоба (тачка 4), да се српска војска ограничи на 12.000 војника (тачка 7), те на врло растегљив услов да српска влада не даје уточиште свима које Порта одреди као њене непријатеље (тачка 8). По питању војске, Лобанова је подржао и француски колега. Бурну расправу изазвало је и питање рушења тврђава. Док су Лобанов и Мустје тражили да се сруши свих пет тврђава, Булвер је нудио само две – Ужице и Соко, и то евентуално, по процени војне комисије.²⁸⁵ Француски и руски амбасадори имали су наређење да не попуштају у овом питању и да напусте седницу, ако их у томе подрже пруски и италијански представници. Истовремено, Прокеш је претио да ће се Аустрија повући из преговора ако Порта попусти захтевима Русија и Француске и пристане на рушење свих пет тврђава. Затегнутост је порасла када је Русија оптужила Аустрију да њени пароброди превозе оружје и залихе турским тврђавама на Дунаву и Сави. Петроград је сматрао да Аустрија, као један од заговорника мира, не сме да превози залихе Турцима, те да ће и друге државе, ако се то покаже тачно, почети да довозе војне залихе Србима.²⁸⁶ У оваквој ситуацији Велика Британија је поново разматрала могућност да Русија само користи конференцију да омогући Србији да се припреми за рат, те је Булвер својим колегама, у форми претње, изјавио да ће рат Турске против Србије бити неизбежан ако се не постигне договор. Већ сутрадан видело се да је група амбасадора наклоњених Србији ослабила. Пруски амбасадор променио је став и приклонио се Булверу и Прокешу.

Иако је руско–француски блок био ослабљен, на седницама одржаним 10. и 14. августа, није дошло до очекиваног попуштања. У експозеу Мустјеа поново се потезало питање да Порта уступи београдску тврђаву Србима. Истовремено,

²⁸⁴ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 101–110; *Das Staatarchiv, Vierter Band*, 1863 Januar bis Juni, 160–162; *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862*, 70–72; *Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), 240–241; *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 14, 119–122.

²⁸⁵ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 113–106; АСАНУ, 12577/Б2, Исписи из париских архива, Извештај француског амбасадора Мустјеа министру Едуарду Тувнелу од 6. августа 1862; *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 16, 96.

²⁸⁶ ГАРФ, Ф. 722, оп. 1, ед. хр. 420, л. 83; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 452–453.

француски амбасадор је истакао и евентуални предлог у случају да тврђава остане у турским рукама. Сматрао је да Porta Србији мора да гарантује да неће бомбардовати варош, да ће порушити истурене делове утврђења, смањити наоружање и да неће вршити никакве поправке у тврђави. Становници ван тврђаве били би под српском јурисдикцијом. Уз то, Мустје је као минималан захтев истакао и да Турци напусте три тврђаве у унутрашњости.²⁸⁷ Најрадикалније ставове изнео је руски амбасадор. Лобанов је одбијао да потпише било какав акт у коме не би стајало уступање свих пет тврђава Србима и обећање Порте да, не само неће бомбардовати Београд, већ и да неће предузимати било какву војну акцију против Србије. Опште изненађење изазвао је руски захтев да се Porta обавезе да неће слати ратне бродове Дунавом, што је практично значило разоружавање београдске тврђаве.²⁸⁸ Италијански амбасадор подржао је Мустјеа и Лобанова, док је пруски ћутањем стао на супротну страну. Булвер и Прокеш закључили су да Русија и Француска охрабрују Србе и гледају да својим захтевима понизе султана Абдул Азиса I на почетку његове владавине.

Иако су преговори запали у кризу, чинило се да је наредних дана дошло до попуштања са француске стране. Француски министар Тувнел је британском колеги уместо уступања београдске тврђаве Србима понудио да турски топови који су били окренути према вароши буду повучени у унутрашњост. Предложио је и да се Србима, поред Сокола и Ужица уступи и Шабац. Убрзо је попустио још више, износећи став да Порти треба оставити да одлучи да уступи шта хоће. Француски министар је чак био спреман и на уступке у погледу ограничавања броја српске народне војске. Међутим, након оштрог противљења Русије, која је инсистирала да се то може учинити само уз сагласност српског кнеза, Тувнел је одустао од даљих уступака. Енглези су врло скептично гледали на нове француске ставове, сматрајући да је то само “бацање прашине у очи” и прикривање

²⁸⁷ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 65–82; АСАНУ, 12577/Б2, Исписи из париских архива, Извештаји француског амбасадора Мустјеа министру Едуарду Тувнелу од 10. и 12. августа 1862; *Das Staatarchiv*, Vierter Band, 1863 Januar bis Juni, 162–165; *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862*, 72–76; *Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), 241–244; *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 15, 123–128; *Преписка кнеза Михаила и Јована Ристића*, 22.

²⁸⁸ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 128–134; T. W. Riker, *Michael of Serbia and the Turkish occupation II*, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 12, No. 35 (Jan. 1934), 415–416.

споразума између Русије и Француске, који се није односио само на Србију.²⁸⁹ Руски амбасадор даље није износио радикалне ставове, видевши у томе више штете него користи по Србију. Поље деловања у потпуности је препустио француском колеги. Нови начин рада детаљно је образложен и Ристићу.²⁹⁰

Русија није била задовољна попуштањима која је раније изнео француски министар Тувнел. Видело се то већ на седници од 25. августа, када је након притисака из Петрограда на Париз, Мустје изнео предлог који је потпуно одударао од онога који је изнео француски министар.²⁹¹ Након оштре дебате Мустјеа и Булвера, за сутрадан је заказан нови састанак. Мустје је припремио нови Пројекат, који је у седамнаест тачака предвиђао начине за решавање српског питања. Незадовољан Мустјеовим предлогом, Булвер је, уз подршку Прокеш–Остена, за следећу седницу конференције припремио меморандум о Мустјеовом пројекту и свој контрапројекат.²⁹² Неколико питања било је различито и спорно у погледима Мустјеа и Булвера:

1. Питање учешћа српског представника у војној комисији која је требало да одреди рејон тврђаве (турски представници и Булвер су упорно одбијали било какво учешће Срба, па су Мустје и Лобанов морали да попусте).

2. Питање рушења барикада са српске стране (Мустје и Лобанов су одустали од захтева да се барикаде поруше тек када се испуне све друге спорне

²⁸⁹ *Европейская дипломатия и Сербия*, док. бр. 17 и 19, 96–97; Лобанов је у Цариграду још раније истицао да Русија никада неће пристати на увођење одредбе којом би се ограничио број српске народне војске. Исто, док. бр. 18, 96; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, 256.

²⁹⁰ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 156–162; *Преписка кнеза Михаила и Јована Ристића*, 28–29.

²⁹¹ Мустје је предлагао: 1. Да рејон београдске тврђаве не захвати ниједну кућу у српском кварту, 2. Да Порта одмах поруши две тврђаве и размотри уступање још неке од преостале три Србима, 3. Да варош не сме бити бомбардована ни у случају да тврђаву нападне српска војска, 4. Да се модификују истурена места београдске тврђаве, која сметају Србима, 5. Да се турски гарнизон у Београду ограничи само на број неопходан за одбрану и 6. Да се не помиње ограничавање броја војника Кнежевине Србије. На овај предлог Булвер је одговорио својим тачкама: 1. Да се не може тражити да се не поруши ниједна српска кућа, 2. Да Порта поруши две тврђаве и задржи преостале три, 3. Да се команданту тврђаве остави могућност бомбардовања града у изузетним околностима, 4. Пристајао је на француски предлог, 5. Да јачина турског гарнизона зависи од јачине српске војске и 6. Питање српске војске морало се регулисати. АСАНУ, 12577/Б2, Исписи из париских архива, Извештај француског амбасадора Мустјеа министру Едуарду Тувнелу од 26. августа 1862; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, 257–258.

²⁹² АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 188–195, 196–206; АСАНУ, 12577/Б2, Исписи из париских архива, Извештај француског амбасадора Мустјеа министру Едуарду Тувнелу од 26. августа 1862 са анексом Пројекта у 17 тачака; Опширније о Мустјеовом пројекту и Булверовим предлозима, њиховој анализи и поређењу: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, 258–262.

одредбе и пристали да се то учини када се прогласи Портин ферман према протоколу конференције).

3. Питање ограничавања српске народне војске (како ниједна од страна није попуштала у овом питању, донето је решење које је било врло дискутабилно, а по коме су о бројности народне војске одлучивали Порта и српска влада у директним преговорима).

4. Питање обештећења муслимана и рушења појединих српских кућа због проширења тврђавског рејона (Булвер није хтео да попусти, захтевајући дозвољавање рушења појединих српских кућа, док Мустје није хтео да попусти, захтевајући да Порта исплати обештећења. Коначно решење било је попуштање француског и руског амбасадора у целини по овом питању).²⁹³

На седници од 4. септембра постигнута је сагласност, а коначан текст протокола Канличке конференције амбасадори великих сила потписали су 8. септембра. Султан Абдул Азис I и Порта прихватили су решење, уз обавезу да у Београд пошаљу ферман, написан према протоколу. Нађено, компромисно решење, није задовољавало ни Србе ни Турке. Протокол Канличке конференције предвидео је у дванаест тачака: иселјење муслимана из Србије, како је било предвиђено хатишерифима из 1830. и 1833. године, укључујући Београд (турске посаде остале су у утврђењима Београда, Шапца, Смедерева и Кладова, али у њима није смело бити башибозука већ само редовне војске), рушење тврђава у Ужицу и Соколу, Србија је имала да исплати одштету муслиманима и да поруши у Београду део кућа ради проширења тврђавског рејона у складу са решењима војне комисије, све војне јединице у Србији које су чинили странци требало је распустити, српска влада није смела да даје повода Порти за сумњичења по питању давања азила сумњивим појединцима, број припадника српске народне војске није смео да буде већи од броја нужног за одржавање унутрашњег реда и мира у земљи.²⁹⁴ У упутствима заповеднику београдске тврђаве, који је био прилог протоколу, Порта је дала гаранције Србији да више неће бомбардовати

²⁹³ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 171–176, 188–195, 196–206; *Европејска дипломатия и Србија*, док. бр. 21, 97–100.

²⁹⁴ *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 18, 133–141; *Das Staatarchiv, Vierter Band*, 1863 Januar bis Juni, 166–170; *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862*, 77–82; *Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), 244–250; *Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917*, 85–92; *The London Gazette*, Num. 22671, October 14, 1862, 4879–4884.

њену престоницу, осим у случају директног напада на тврђаву, али и тада без права да артиљеријом директно угрози целу варош²⁹⁵ Према протоколу, закључке конференције требало је да спроведу три комисије – једна војна и две цивилне. Прву су чинили војни стручњаци гарантних сила и Османског царства, са задатком да одреде рејон београдске тврђаве. Друге две комисије биле су српско–турске, а њихов посао био је одређивање накнаде штете од бомбардовања и исељење Турака из Србије.

Кнез Михаило је за коначан договор у Канлици сазнао 10. септембра, када му је из руку руског конзула Влангалија уручен текст канличког протокола. Српски владар био је врло незадовољан. По његовом мишљењу, бомбардовање Београда било је оправдано, па чак и награђено проширивањем рејона београдске тврђаве и одлуком да плаћање одштете носе само Срби. О врло тешком стању сведочиле су сталне промене кнежевог расположења, од затезања и навода да неће дозволити рушење српских кућа и да неће преговарати о бројности српске војске, до попуштања, када је био спреман да поруши барикаде као знак добре воље. Представнике гарантних сила у Београду бринуле су кнежеве речи да је спреман да се ратом одуре спровођењу одлука из протокола, које је сматрао увредљивим.²⁹⁶ Оваква затегнутост у односима Београда и Порте и страх од евентуалног рата, који је могао да има несагледиве последице по односе међу великим силама, навели су Булвера да отпутује за Београд. Његов долазак, 27. септембра, кнез и српска влада протумачили су као још једну увреду. У енглеском амбасадору видели су главног кривца понижавајућих одлука по Србију. При доношењу коначне одлуке о прихватању одлуке конференције и Портиног фермана, кнез се руководио стварним стањем. Како су све велике силе потписале канлички протокол, тим су се обавезале и нашле на истој страни. Право, које је у јуну, након бомбардовања Београда било на српској страни, сада је прешло на страну Турака. Русија је позивала кнеза да прихвати протокол, уз образложење да

²⁹⁵ *Das Staatarchiv*, Vierter Band, 1863 Januar bis Juni, 170–171; *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862*, 82–83; *Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), 250–251; *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 20, 144–146.

²⁹⁶ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 326–327; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 155–159; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 459; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 152–154; Т. W. Riker, *Michael of Serbia and the Turkish occupation II*, 418–422.

ће велике силе знати да цене такав поступак. Имајући у виду шири поглед на читаву ситуацију, кнез је одлучио да прихвати уговорено.

У писму Фуад–паши, великом везиру, од 3. октобра 1862. године, кнез Михаило је јасно навео да жали што бомбардовање Београда није оштро осуђено, што рејон тврђаве није одређен на прави начин и што ће виновници напада на Београд проћи некажњено. Ипак, истакао је да подржава потписани протокол и да ће учинити све да се он спроведе на прави начин.²⁹⁷ Три дана касније, Прокламацијом од 6. октобра, кнез је укинуо ванредно стање у Србији. Иако је поново нагласио да нису испуњене све његове жеље и очекивања, сматрао је да је Србије ипак остварила одређени добитак протоколом Канличке конференције. Истог дана у подне, заповедник београдске тврђаве, предао је кнезу царски ферман. Како би умањио сваки значај тог чина, кнез није позвао конзуле на “церемонију”. Током примопредаје фермана, кнез је избегао све уобичајене поступке указивања поштовања, а читав чин завршен је врло брзо, кнежевим сувопарним речима паши: “Извршићу ферман, а ви сте могли видети да сам већ почео”. Руси су били задовољни овим кнежевим поступком и достојанственим понашањем, јер је то био “прст у око” и Порти и Лондону.²⁹⁸

Међународна војна комисија, установљена канличким протоколом, састала се 5. фебруара 1863. године. Њен задатак био је нимало лак, да утврди границе тврђавског рејона. Одмах на првом састанку појавила се подела каква је била заступљена у на заседањима у Канлици. Док су руски, француски и италијански делегати подржавали српске захтеве, енглески и аустријски стали су уз турске. Руски представник, пуковник Тидебел, добио је наређење из Петрограда да

²⁹⁷ Кнезу је 17. септембра стигло писмо Фуад–паше, писано пријатељским тоном, у коме га обавештава да ће султан послати ферман у Београд, чим Срби уклоне постављене барикаде. Кнез Михаило је на то писмо одговорио 3. октобра. *Das Staatarchiv, Vierter Band, 1863 Januar bis Juni, 173–176.*

²⁹⁸ *Србске новине*, бр. 112, 25. септембар/7. октобар 1862; *Бомбардање Београда (1862. год)*, док. бр. 17, 131–132; АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 326–327; И Русија и Француска су биле свесне да кнез није у потпуности задовољан, али да је Србија ипак остварила значајне добитке. Истовремено, Булвер је врло задовољан напустио Београд, још пре званичне предаје фермана. Била је то симболична победа Британије против руско–француског блока. *Das Staatarchiv, Vierter Band, 1863 Januar bis Juni, 171–173; Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques 1862, 83–85; Archives diplomatiques 1863. Recueil de diplomatie et d'histoire, Tome premier, 3. année (janvier, février, mars 1863), 251–253; L. Guymier, Curing the Sick Man, 182–183; T. W. Riker, Michael of Serbia and the Turkish occupation II, 418–422; Поједини словенофилски листови са жаљењем су истицали да је после конференције све остало исто као и раније, али да је добијен реалан уступак. *Современник*, књ. 4 (1863), стр. 330.*

строго пази на рад турског, аустријског и енглеског комесара и да се преко руског конзула у Београду упозна са захтевима српске владе у погледу рејона тврђаве, којих треба да се придржава. Пуковник је имао и тајни задатак, да утврди тачну бројност турског гарнизона и оружја у тврђавама у Београду, Смедереву, Кладову и Шапцу и упозна се са стањем у српској војсци и војним потребама земље.²⁹⁹

Упркос поделама, сви делегати, са изузетком турског, делили су став да се питање рејона мора решити независно од војних потреба, јер оронула београдска тврђава није одговарала модерним фортификацијама. Зачуђујуће брзо, комисија је већ 9. априла 1863. године саставила извештај Порти. Фуад–паша је усвојио извештај и не чекајући мишљење српске владе, што је представљало повреду другог и петог члана канличког протокола. Иако су кнез Михаило и српска влада у суштини били задовољни предложеним решењем, везиров поступак су искористили да траже мање исправке рејона у близини савског пристаништа и рушење истуреног дела тврђаве, тзв. “полумесеца”. Крајем децембра 1863. године Порта је одбацила српски захтев.³⁰⁰

Мешовите српско–турске комисије нису се могле похвалити успешним радом. Питање исплате накнада било је тесно повезано са питањем иселења Турака из Србије, те је рад једне комисије практично био условљен радом друге. Како је комисија за иселење застала код питања Малог Зворника и Сакра, јер су турски делегати одбијали да изврше иселење, заустављено је и питање исплате накнада. Док су са турске стране одштету за имања процењивали на осамнаест милиона гроша, српска влада је пристајала на суму од три и по милиона.³⁰¹ Порта је почела са одуговлачењем, те су ова питања остала нерешена. Српска влада је покушала да утиче на решавање спорних питања преко мемоара гарантним силама, у коме се позивала на хатишерифе и Канлички протокол.³⁰² Међутим,

²⁹⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 121–128; РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 67, л. 26–28; Исти задатак као и руски комесар, добио је и енглески мајор Р. Е. Гордон, који је 19. јуна 1863. године свом Министарству послао врло детаљан војни извештај о Србији. TNA, FO 881/1151.

³⁰⁰ Порта је одбацила и француски компромисни предлог да се у замену за рушење “полумесеца”, поруши и изван број српских кућа. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 183.

³⁰¹ Свакако да је према турској процени вредност имања појединих, имућнијих муслимана износила много више од њихове стварне вредности. Разлике између турске и српске процене често су биле велике и до три пута. Опширније: В. Николић, *Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године*, Годишњак града Београда IX–X (1962–1963), 269–289.

³⁰² АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива, Ј. Мариновић министру Едуарду де Лису 13. јула 1863. са прилогом извода из Гарашаниновог мемоара од 5. јула 1863; Љ. Алексић, *Став*

удаљавање Русије и Француске око пољског питања утицало је и да питања српско–турских односа остану нерешена. Некадашњи блок сила који се залагао за српске интересе био је разбијен, чега су итекако били свесни и кнез Михаило и српска влада. Због тога су у Београду и донели одлуку да је боље да се чека повољније време него да се издејствује неповољно решење.³⁰³

Француске према Србији, 89–91; Српска влада се посебно притивила турским захтевима за одштете, не само муслиманима који су Србију напустили 1862. већ и онима који су то учинили још 1833. године. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 183–184.

³⁰³ Питање константног прегањања Срба и Турака око питања одштете се протезало све до коначног решења у јуну 1865. године, заузимало је доста простора и напора, те ће ово питање бити анализирано у наредним целинама. Питање Малог Зворника остало је нерешено. На иницијативу Русије поведени су преговори око тог питања почетком 1866. године. Међутим, ти преговори су били чисто руско–турски, без мешања осталих сила. Иако је услед избијања устанка на Криту, Порта у лето 1866. године била спремна на попуштање покретање питања градова потиснуло је Мали Зворник у други план. Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 92–93.

Афера “оружје”

Након закључења Канличке конференције и укидања ванредног стања у Србији, изгледало је да са ситуација на Балкану смирила. Међутим, почетком новембра 1862. године на Дунаву је дошло до инцидента са руским бродом “Работник”, који је под грчком заставом преносио товар олова и шалитре из Марсеја у Србију. Турска војска је привремено зауставила брод, што је изазвало дипломатски инцидент са Русијом.³⁰⁴ Управо у време када је Петроград предузимао кораке да се брод ослободи, а Београд се правдао да није склопио никакав уговор за набавку олова и шалитре, у Цариград је стигла вест да се преко Румуније креће конвој од преко четири стотине кола натоварених оружјем за Србију. Та вест је изазвала велику забринутост у Цариграду, Лондону и Бечу. Порта, као и енглески и аустријски амбасадори у Цариграду били су најпре шокирани понашањем Србије, која је и поред жестоких осуда везаних за увођење народне војске, сада почела и њено наоружавање. Инцидент и афера око оружја намењеног Србији имали су тајну предисторију дугу непуних годину дана.

Готово одмах након завршетка Преображенске скупштине и усвајања *Закона о устројству народне војске* поставило се питање њеног наоружавања. Кнез је итекако био свестан лоше ситуације у погледу пешадијског наоружања и застарелости пушака у народу. У јуну 1862. године отпочео је попис пушака, који је потрајао више месеци, услед различитих отпора и сукоба. Пописом је обухваћено 110.607 пушака, које су сврстане у чак дванаест прописаних калибара, од 14,4 до 18 милиметара.³⁰⁵ Једине пушке које су припадале савременом типу наоружања биле су белгијске, прве каписларе са изолученим цевима, набављене у периоду од 1856. до 1858. године. Њих је било око 7.000 комада.³⁰⁶ О врло лошој

³⁰⁴ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 377–381; ТНА, ФО 421/17, Лонгворт–Раселу, Београд 23. и 29. октобар 1862; Исто, Рикетс–Лонгварту, Видин 23. октобар 1862; Исто, Рикетс–Ерскину, Видин 12. новембар 1862; Исто, Рикетс–Булверу, Видин 24. новембар 1862; АС, ИГ, 1254.

³⁰⁵ Дobar део пушака био је изнад и испод прописаних калибара, а само један од примера био је црноречки округ, где је од 6.110 калибрираних пушака било “на 700 нишана”. Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864*, Београд, 1984, 86–87.

³⁰⁶ Белгијске пушке 17,8 мм *a la Minié* набављене су залагањем Миливоја Петровића Блазнавца од белгијског фабриканта Огиста Франкота. Након унетих измена од стране Блазнаца, ове пушке су

ситуацији у погледу наоружања војске у Петроград је забринуто писао и руски конзул Влангали, иначе пуковник искусан у војним пословима, предлажући кнезу и министру војном неопходне преправке које је требало извршити над “народним” пушкама у војном заводу у Крагујевцу.³⁰⁷ Преправке је требало најпре извршити у погледу уједначавања калибра, јер је било немогуће обезбедити муницију за све типове застарелих пушака. Важан корак, кога су били свесни и кнез Михаило и министар Монден, али и руски конзул, био је да Србија купи или добије савременије оружје.

Како су из Лондона, Беча и Цариграда доста неповерљиво гледали према Русији, која је веома жустро бранила српски пројекат успостављања народне војске, у Петрограду нису били спремни на ризик да испоруче и оружје Србији. Кнезу Михаилу је дискретно саветовано да покуша набавку пушака преко Париза.³⁰⁸ Зато је кнез крајем октобра 1861. године директно француској влади поднео захтев за куповину 20–25.000 пушака, а у ту сврху је у Париз средином новембра исте године послат и Манојло Јокић. Врло брзо се показало да Француска није спремна да ризикује улазак у дипломатски спор који би изазвало наоружавање српске војске.³⁰⁹ По извештајима руског конзула из Београда, кнез је био доста нерасположен и забринут око питања оружја. Бринуле су га сталне чарке локалног становништва са турским гарнизонима у Србији, које су сваког тренутка могле прерасти у већи сукоб, у коме српска војска не би била равноправан чинилац.³¹⁰ Због тога је решио да се поново окрене молби Петрограду.

Милан Петронијевић, који је у фебруару 1862. године отпутовао за Петроград ради закључења зајма, добио је још један задатак – да покуша да

називане и Мини–Франкот–Петровић. Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, Зборник Историјског музеја Србије 31 (2003), 148–149.

³⁰⁷ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 42, год. 1862, л. 162–163; РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 59, л. 69–72.

³⁰⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 159–161.

³⁰⁹ АС, ИГ, 1228, М. Јокић – И. Гарашанину, Париз, 1/13. и 8/20. децембар 1861; Јокић је након неуспеха мисије покушао да пронађе начине куповине оружја у Белигији, Енглеској и Торину. Са овим покушајима био је упознат руски конзул у Београду, али је и он, као и српска влада, био мишљења да је највећи проблем наћи поуздану трговачку кућу и што је још важније, начин да се оружје превезе до Србије. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 62–63; Било је покушаја и да се набави 20.000 пушака из Италије (АС, ИГ, 1219), као и 10.000 из Влашке, али без успеха (АС, ИГ, 1236, 1237).

³¹⁰ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4 (год. 1862), л. 5.

издејствује извесну количину пушака за српску војску. У исто време у Петроград су стизали извештаји руских агената и конзула из Османског царства који су упозоравали на могући устанак хришћанског становништва и “казнене експедиције” које је Порта припремала. У борби са надмоћном турском војском, Србија не би имала никаквих изгледа. Петроград је тако у марту 1862. године променио став по питању испоруке оружја Србији. Разлог промене није био у томе што је Русија желела рат на Балкану у том тренутку, већ сасвим супротно, да би примирила Србију и ојачала њену војну снагу.³¹¹ Испоруком оружја, српска војска била би наоружана по калибру уједначенијим пушкама, али би питања обуке народне војске за њихово коришћење и увежбавање војске потрајали годину или више дана. Како су у Петрограду веровали да Порта не сме да покрене никакву већу војну акцију против Србије, из страха од реакције гарантних сила, Русија је куповала време да би спречила заплет на Балкану, који јој у том тренутку никако није одговарао.

Петронијевић је у Петрограду морао да издејствује сагласност цара Александра II. Руски владар је примио српског изасланика око пола један, 29. марта 1862. године у дворцу Петерхоф. Петронијевић се најпре у име кнеза Михаила захвалио цару на одобрењу зајма, а потом затражио и помоћ у оружју, истакавши двоструку опасност по Србију, од Османског царства и Хабзбуршке монархије. Александар II је покушао да умири Петронијевића речима да Османско царство не сме напасти Србију, те да се Русија противи било каквим територијалним компензацијама на Балкану, а посебно намерама Француске да Хабзбурзи у замену за Венецију добију Босну и Херцеговину. Ипак, руски цар се сложио са Петронијевићевим излагањем о тешком стању хришћана на Балкану, те да Србија не сме остати неспремна уколико у будућности дође до устанка. И са руске и са српске стране били су сагласни да Србија не сме журити и “нагонити догађаје”, већ чекати повољан расплет ситуације. Како је Александар II тражио јасан план деловања српске владе у случају рата, Петронијевић је врло вешто одговорио да ће се у Београду израдити такав план, али тек након што српска

³¹¹ Убрзо је и српска влада донела исти закључак. На седници од 21. августа 1862. године донета је одлука да се одустане од било какве војне акције против Порте. Закључено је и да се припреме за рат наставе према околностима и финансијским могућностима земље. *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкеровић, Београд, 1952, 4.

војска буде спремна. Састанак је завршен речима руског императора да је на Србију увек гледао са посебним симпатијама, те да очекује од кнеза Михаила да и даље чини смислене кораке као до сада.³¹² За испоруку оружја издао је наређење министру војном да предузме кораке и истражи могуће начине испоруке пушака, те питања поверљивих лица која ће бити упућена у читав посао.³¹³

И српски изасланик и руски представници су се сагласили да се оружје испоручи из кијевских војних магацина. За Русију је најважније питање било обезбеђивање коридора за испоруку оружја. Како је превоз Дунавом представљао немогућу мисију, једино решење било је копненим путем, преко Влашке.³¹⁴ Србији је препуштено да се са кнезом Кузом договори око тог питања, што је и учињено преко Косте Магазиновића, који је као специјални изасланик српске владе боравио у Букурешту. Кнез Михаило је на позитиван учинак Петронијевићеве мисије реаговао прилично усхићено, а радост није скривао на речима које је упутио руском цару и министру спољних послова.³¹⁵ Питање коначног договора значајно је убрзано ситуацијом изазваном бомбардовањем Београда, те је кнез у доста тешкој ситуацији по Србију одмах предузео кораке ка споразумевању са кнезом Кузом. Позитивна реакције владара Уједињених кнежевина и обећање да, уколико дође до рата, Србија може очекивати симпатије румунског народа и отварање њихових спорних питања са Османским царством, да би што више отежали положај Порте, примљени су са одушевљењем у Београду.³¹⁶ Кнез Куза је инсистирао да се сва питања везана за испоруку оружја воде директно преко њега, посредством дискретног лица које би кнез Михаило препоручио. Избор је пао др Карла Пацека, у то време управника кнежевих добара у Влашкој.³¹⁷ За задатак путовања у Русију и преузимања конвоја оружја које је припремано за испоруку, одређен је Атанасије Николић, који је 18. јуна 1862. године кренуо пут Букурешта, где је требало да сачека даља упутства.³¹⁸ Да би се

³¹² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 212, л. 258–259.

³¹³ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4 (год. 1862), л. 2–3; АС, ИГ, 1278, 1308.

³¹⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 28.

³¹⁵ Исто, л. 19–20.

³¹⁶ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4 (год. 1862), л. 6.

³¹⁷ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 214, 215, стр. 264–268.

³¹⁸ РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 67, л. 7–10; АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 112; Питањем испоруке оружја да сада се једино бавио Р. Перовић у раду *Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862 преко Румуније (Прилози историји српско–румунских односа)*, Годишњица Николе Чупића XLVIII (1939), 184–234.

сакриле директне везе које би оружје у случају откривања везале са српском владом, Николићу је дато пуномоћје групе српских трговаца, да наводно за њихов рачун набави до 60.000 пушака.³¹⁹ Николић се у Букурешту састао са др Пацеком, а потом и са руским конзулом Офенбергом. Српски изасланик је са Офенбергом претресао неколико путева којима се могла обавити испорука оружја. Николић је потом и обишао два могућа пута у Влашкој – један преко Браиле и Галаца до Болграда и други од Болграда преко Бирлада и Фокшана до Бузауа.³²⁰ Након завршене инспекције путева, Николић се вратио у Београд са извештајем, али је већ 24. августа добио наређење од Гарашанина да се врати у Букурешт. Од Офенберга је добио визирани пасош, отпутовао за Галац, а одатле на руском пароброду “Митридат” за Одесу.³²¹

Николић је упозорен да у Одеси, због присуства бројних шпијуна, не сме да ступа у било какве приватне контакте. Из Одесе је отпутовао за Кијев, где је стигао 11. септембра и одмах се сусрео са пуковником Јаковом А. Слуцким, који је са руске стране био задужен за организацију транспорта.³²² Д. А. Миљутин, руски министар војни, послао је претходно детаљне инструкције пуковнику Слуцком о доласку лица из Србије, припреми оружја и проласку конвоја без било каквих контрола на руској територији. Иако се на први поглед чинило да је све припремљено и организовано, у Кијеву је дошло до првих проблема. Николић је тражио да се Србији испоручи 60.000 пушака са глатким и 3.000 са изолученим цевима и око 3.000 сабљи. Међутим, руски пуковник се правдао да је од министра војног добио усмено наређење да преда до 30.000 пушака, а о сабљама није било ни говора. До неспоразума је дошло јер у ранијим преговорима између српске и руске стране није био тачно наведен број пушака. Уз то, српски изасланик је почео да изражава страховање да би незаштићени конвој од Кијева до Болграда могао врло лако да буде нападнут од стране Пољака, а оружје одузето.

Николић је потом замолио пуковника Слуцког да од министра војног затражи одобрење веће испоруке пушака, али из магацина на југу Русије, у Одеси,

³¹⁹ Потписници овог пуномоћја били су трговци Тома Андрејевић, Ђорђе Аћимовић и Живко Ђорђевић. АС, ИГ, 1241.

³²⁰ АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 113.

³²¹ Исто; АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4 (год. 1862), л. 11; РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 67, л. 6, 17–20.

³²² НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 51, л. 1–2; АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 114–116.

Херсону или Николајеву.³²³ Након одобрења цара да се српском изасланику преда између 30. и 40.000 пушака из магацина на југу Русије, Николић и Служки су крајем септембра стигли у Херсон.³²⁴ Инспектори локалних војних арсенала у Херсону и Николајеву су обавештени да је дошло до промене места испоруке оружја, која се мора обавити у највећој тајности, под видом продаје застарелог оружја за извоз из Европе. Пуковник Служки и Николић су се у Херсону и договорили око испоруке и паковања 39.200 пушака и 3.000 сабљи.³²⁵ У оквиру континента пушака налазило се 36.200 глаткоцевних перкусионих пушака М.1845, калибра 7,1 линија, односно 18,03 милиметра и 3.000 изолучених капислара М.1854 у калибру од 7 линија, односно 17,78 милиметара. Пушке М.1845 тежиле су 4,7 килограма, а дужина цеви била је 1083 милиметра. Прецизност поготка била је на 213 метара. Пушке М.1854 имале су цев дугачку 418 милиметара, а тежиле су 2,6 килограма. Прецизност погодка била је на 853 метра.³²⁶

Како су Руси посебно страховали од енглеских и аустријских шпијуна, који су могли да дознају прави идентитет Атанасија Николића у градићу какав је био Херсон, српски изасланик је морао да се настани у Одеси, одакле је сваки дан паробродом путовао до Херсона и назад.³²⁷ И руска и српска страна су се и поред тога трудиле да читав посао одрже што је више тајним. У том циљу је Николић 15. септембра 1862. године потписао уговор са Адамом Колбером, америчким трговцем и подаником, по коме је америчка компанија требало да испоручи оружје Србима.³²⁸ Пуковник Служки је потом припремио уговор за испоруку оружја Колберу, који је купио старо руско оружје и требало је наводно да га испоручи у Америку. Овај лажни уговор носи датум 27. октобар 1862. године. На тај начин, Руси су наводно продали оружје америчкој трговачкој компанији, док је

³²³ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 51, л. 1–2; АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 116.

³²⁴ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 41, л. 1; Исто, ед. хр. 53, л. 1–4; *Вспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860–1862*, 436–437.

³²⁵ Атанасије Николић у аутобиографији наводи да је у Херсону нашао 31.000 пушака и једва 3.000 сабљи. По руским изворима и признаници коју је потписао Николић наводи се 39.200 пушака. Видети: АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 117.

³²⁶ В. Г. Федоров, *Вооружение русской армии за XIX столетие*, Санкт Петербург, 1911, 101–109; В. Н. Ашурков, *Русские оружейные заводы в 40–50-х годах XIX века*, Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков, Москва, 1969, 207, 210.

³²⁷ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 42, л. 1–2; Исто, ед. хр. 43, л. 1–2; Исто, ед. хр. 51, л. 4–5; АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4 (год. 1862), л. 11; АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 117.

³²⁸ АС, ИГ, 1242.

она исто потом продала српској трговачкој компанији. Николић и Слуцки су сматрали, да у случају откривања транспорта, и руска и српска влада имају покриће. Непосредно пре него што је оружје било спремно за покрет, Николић је 7. новембра потписао праву признаницу о пријему оружја.³²⁹ У извештају који је руски пуковник послао министру војном наводи се да је српском изасланику предао: 451 сандук са по 32 пушке, 240 сандука са по 28, 343 сандука са по 24, 600 сандука са по 16, 13 сандука у којима је распоређено 216 пушака и 55 сандука са официрским сабљама – укупно 1702 сандука, односно 39.200 пушака.³³⁰

Убрзо након што је потписао пријем оружја, Николић је отпутовао за Акерман, где је требало да сачека пароброд са оружјем из Херсона. Преко Николаја Тошкова, бугарског трговца, успео да је уговори најам 430 кола, за превоз оружја од Акермана до влашке границе. Пароброд који је требало да доведе оружје каснио је неколико дана, јер су се шлепови услед јесењих киша заглавили на ушћу Дњестра. Након што је оружје доведено и натоварено са закашњењем, конвој је кренуо ка граници Влашке. Ту су наступили нови проблеми, јер су кочијаши одбијали да пређу границу ван означених прелаза, у страху од руских војних власти. Тек након што је свима додатно исплаћен по један дукат и након што је пуковник Слуцки обећао своје јемство, конвој је могао да пређе руску границу код Болграда. Пошто је Русија била одговорна за транспорт до своје границе, након преласка у Влашку, пуковник Слуцки је напустио Николића.³³¹ У селу Курти, недалеко од Болграда, на реци Прут, оружје је морало да сачека неколико дана долазак нових кола из Браиле. Како су поједини влашки чиновници из околике Галаца врло сумњиво гледали на транспорт, упркос писму кнеза Кузе којим је дозвољен пут конвоју, они су отворили један сандук и потом запленили део оружја. Ситуацију је смирио префект Галаца, али сувише касно, јер су британски и аустријски конзули сазнали за транспорт оружја. Конвој који је водио Николић задесио је и други проблем –

³²⁹ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 51, л. 9–10, 16.

³³⁰ Исто, л. 19–22; Атанасије Николић у аутобиографији наводи да је било укупно 1858 сандука (АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 117). Мишљења смо да пажњу ипак треба поклонити званичном руском извештају.

³³¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 630, л. 1.

на Аранђеловдан 1862. године, када је оружје превезено преко реке Серет почели су велика мећава, снег и мраз, што је довело до нових кашњења.³³²

Крајем новембра 1862. године руски конзул из Букурешта забринуто је писао Лобанову–Ростовском у Цариград да су аустријски и енглески агенти открили највећи део транспорта и да шаљу извештаје о 1.200 сандука пуних пушака намењених Србији, који се тренутно налазе на реци Серет.³³³ Беч и Лондон су одмах почели са притисцима на кнеза Кузу да заплени оружје. Румунски владар је покушао да одуговлачи, одговарајући да је послао једног официра да извиди о каквом је транспорту реч.³³⁴ Русија је у овом тренутку посебно рачунала на снажљивост кнеза Кузе и покушавала што дуже да одуговлачи са одговорима на званичне ноте из Цариграда, Беча и Лондона.³³⁵ Порта је одмах, ослањајући се на подршку енглеског и аустријског конзула у Цариграду захтевала задржавање транспорта и образложење руског амбасадора. Као и кнез Куза и Лобанов–Ростовски је покушао са одуговлачењем, те је у званичном одговору Порти навео да он нема никаквих обавештења да се било какво оружје превози из Русије за Србију.³³⁶ Кнез Михаило је посебно страховао да кнез Куза не подлегне притисцима и не заплени оружје. Смирио се када је добио обавештење из Букурешта да конвој наставља пут према Србији и да Уједињене кнежевине неће попустити пред притисцима.³³⁷

Ни српска влада није попустила под притисцима, па је на наводе Лонгворта, енглеског конзула, који је тврдио да Србија нема право да увози предмете забрањене по трактатима између Порте и осталих великих сила, одговорено врло оштро. Лонгворту је речено да ни Порта није српску владу ништа питала када је закључивала трговинске уговоре, иако се тичу Србије, а како

³³² Видети детаљан извештај Атанасија Николића од 12/24. фебруара 1863. године о превозу оружја. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 222, л. 318–362.

³³³ TNA, FO 421/17, Извештај поверљиве особе, Галац 19. новембар 1862.

³³⁴ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1862, л. 25; TNA, FO 421/17, Грин–Раселу, Букурешт 22. и 27. новембар 1862; Исто, Блумфилд–Раселу, Беч 20. новембар 1862; Исто, Ерскин–Раселу, Цариград 24. и 25. новембар 1862; Исто, Грин–Раселу, Букурешт 24. новембар 1862.

³³⁵ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 47, л. 1; TNA, FO 421/17, Напијер–Раселу, Петроград 11. и 16. децембар 1862.

³³⁶ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1862, л. 27–28.

³³⁷ Исто, л. 31–32; TNA, FO 421/17, Ерскин–Раселу, Цариград 11. децембар 1862; Упркос притиску Порте и претњама кнезу Кузи да ће за своје поступке сносити одговарајуће последице, румунски владар није попустио. Имао је пуну подршку руске дипломатије, чији су амбасадори у Букурешту и Цариграду истицали да Порта, као ни друге силе не смеју да изврше било какву насилну интервенцију. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 428–432, 435–436.

је слобода трговине зајамчена Париским уговором, увоз мање количине оружја не крши његове одредбе. Руски конзул је био посебно задовољан одговором енглеском конзулу, о чему је посебно известио А. М. Горчакова.³³⁸ У Петрограду су поред тога, били револтирани изјавом лорда Расела да “Србија, и када би била независна, не би имала право да се наоружава”, па је Горчаков енглеском амабасадору у Петрограду оштро изјавио да се испоруком оружја Србији не крши Париски уговор из 1856. године и да Уједињене Кнежевине и Србија имају пуну унутрашњу аутономију и слободу трговине. Руски министар је додао и да турски гарнизони бораве у пет српских тврђава, те да Србија има право да брине о својој безбедности. На ове наводе Лондон је одмах изразио страх да ће српска војска искористити оружје да би заузела тврђаве.³³⁹ Из Петрограда су схватили да читава ситуација почиње да измиче контроли па су саветовали кнезу Михаилу да званично пошаље писмо Горчакову у коме би навео да наоружавање војске никако није уперено против Османског царства. Када је примио кнежево писмо, чији је садржај знао унапред, руски министар га је показао енглеском амабасадору, што је привремено умирило Лондон.³⁴⁰

Тешко је било изборити се и са Аустријом. Конзул Васић је био сличног мишљења као и Лонгворт. Непосредно пре сусрета са аустријским конзулом, кнез Михаилу је одржао незваничан састанак са руским конзулом и Гарашанином, на коме су детаљно претресли писмо упозорења грофа Рехберга. Влангали је кнезу обећао потпору против аустријског колеге, па је кнез у разговору са Васићем био оштрији него у одговору Лонгварту. На оптужбе из Беча да се Србија наоружава више него што то одговара потребама земље, те да је жеља и интерес суседне Царевине да се одржи мир на Балкану, кнез је оптужио Аустрију да је на питању одржања мира престала да ради онда када није подржала легалне српске захтеве у спровођењу одредаба Хатишерифа из 1830. и 1833. године.³⁴¹ И у Бечу и у

³³⁸ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1862, 37; ТНА, ФО 421/17, Лонгворт–Раселу, Београд 9. и 11. децембар 1862; Исто, Расел–Блумфилду, Форин Офисе 14. децембар 1862.

³³⁹ ТНА, ФО 421/17, Расел–Напијеру, Форин Офисе 17. децембар 1862; АС, ИГ, 1455; Исто, 1462.

³⁴⁰ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1862, 39; По саветима из Русије, ова изјава требало је да задовољи Велику Британију. ТНА, ФО 421/17, Расел–Лонгварту, Форин Офисе 10. и 12. децембар 1862; Исто, Расел–Ерскину, Форин Офисе 13. децембар 1862; Исто, Напијер–Раселу, Петроград 17. децембар 1862 (у прилогу извештаја налази се и писмо кнеза Михаила А. М. Горчакову од 16. децембра).

³⁴¹ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 14, год. 1863, л. 2–4; АС, ИГ, 1255, 1366.

Лондону су веровали да су кнежеви одговори инструисани од стране Петрограда, што их је само удружило да заједнички наставе притисак на кнеза Михаила.

Порта је настављала са оптужбама на рачун Србије и Уједињених кнежевина, поручујући и Београду и Букурешту да ће врло брзо сносити последице за своја дела. Српском капућехаји у Цариграду, поједини турски министри су претили ратом, те је Ристић морао да у договору са руским амбасадором смисли адекватан одговор и образложење да наоружавање српске војске ни на који начин није уперено против Османског царства.³⁴² Велики везир је у писму кнезу Михаилу од 15. децембра 1862. године истакао да Порта зна за наоружавање Србије преко Влашке и Молдавије, те да то није у складу са одлукама и уговорима великих сила и Порте. Српски владар је у одговору великом везиру од 27. децембра, као и српски капућехаја, покушао да објасни да превоз оружја преко Влашке и Молдавије није ни на који начин уперено против Порте, да Србија има право да наоружава војску, те да Цариград политиком притисака и претњи води сасвим погрешну политику.³⁴³ И руски амбасадор у Цариграду прикључио се наводима кнеза Михаила и стао у одбрану Београда и Букурешта.³⁴⁴ Аустријски предлог да се пошаљу независни посматрачи у Румунију подржала је и Велика Британија, а ускоро и Француска.³⁴⁵ Међутим, пре него што су амбасадори стигли да се позабаве овим проблемом, у Цариграду је избила министарска криза, која је трајала до средине јануара 1863. године, до када је трајао и застој у свим турским пословима. Истовремено је Британија постала свесна да се уопште неће моћи спровести у дело заједнички притисак сила на Русију, која је отворено стала на страну Србије и Уједињених Кнежевина.³⁴⁶ Ситуација на међународној сцени додатно се узбуркала када је крајем јануара

³⁴² АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 29, год. 1862, л. 477–479; Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 86–91, 96; АС, ИГ, 1314.

³⁴³ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 14, год. 1863, л. 5–8; Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 97–99, 155–159; АС, ИГ, 1356, 1358.

³⁴⁴ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 14, год. 1863, л. 9–10.

³⁴⁵ ТНА, FO 421/17, Грин–Раселу, Букурешт 11. и 13. децембар 1862 (у прилогу Гриновог извештаја налази се и нота кнезу Кузи да заплени оружје, коју су потписали аустријски, француски и енглески конзули у Букурешту 10. децембра); Исто, Блумфилд–Раселу, Беч 11. децембар 1862; Исто, Коули–Раселу, Париз 19. децембар 1862.

³⁴⁶ Исто, Блумфилд–Раселу, Беч 17. децембар 1862; Страх Лондона појачан је када је Пруска стала на страну Русије и прихватила тумачење да Србија добијањем оружја није прекршила ниједан уговор. ТНА, FO 421/17, Бјукенан–Раселу, Берлин 27. децембар 1862; Исто, Напијер–Раселу, Петроград 24. децембар 1862; Т. W. Riker, *Michael of Serbia and the Turkish occupation II*, 425–426; Упоредити са писмом О. Бизмарка – кнезу Михаилу од 18/30. децембра 1862 (АС, ИГ, 1333).

1863. године избио устанак у Пољској, против руске власти, што је и окренуло погледе великих сила од Београда и Букурешта.

Док је трајао дипломатски рат око превоза оружја, конвој се и даље кретао, али са закашњењем због природних препрека, највише снега.³⁴⁷ Средином децембра 1862. године Николић је са оружјем стигао до Крајове. Ту је, у разговору са румунским пуковником, сазнао за покрете турске војске према границама Влашке и Србије. Добио је војну пратњу и исте вечери отпутовао за Грују, село на Дунаву насупрот Радујевца. По наређењу кнеза Михаила српска војска је почела додатно обезбеђивање границе према Неготину и Зајечару, где се очекивао пријем транспорта. По мишљењу руског конзула из Београда ситуација је крајем 1862. године била изразито ризична, те није искључивао ни почетак рата.³⁴⁸ На Никољдан, 19. децембра Николића је румунска војска, по претходном договору са српском страном, спровела до карауле Циганаш, наспрам Брзе Паланке. Ту се сусрео са српским официрима и дознао да се услед притиска турске војске од Видина, одустало од раније намере да се оружје пребаци преко Дунава код Радујевца. Нова тачка била је управо на линији караула Циганаш – Брза Паланка. Већ 20. децембра на границу су, под пратњом румунске војске, пристигли и први делови конвоја. Снег који је само неколико дана раније ометао кретање српског оружја сада је послужио као велика помоћ. Пошто су Дунавом плутале санте леда, турски бродови остали су залеђени недалеко од Видина, док аустријски војни пароброд није могао да се спусти даље од Турн Северина. Уочи Богојављења, 17. јануара 1863. године, последњи делови конвоја натовареног оружјем пребачени су преко Дунава у Брзу Паланку, а одатле под јаком војном пратњом до Зајечара и даље под полицијском пратњом за Крагујевац.³⁴⁹

Одмах по испоруци оружја у Крагујевац, видело се да застареле пушке М.1845, истрошене у време Кримског рата, не могу да задовоље потребе српске војске. Да би њихове техничке карактеристике прилагодили савременим захтевима у крагујевачкој *Пушкарници* су израдили идејни нацрт измена. Након одобрења кнеза Михаила и Миливоја П. Блазнавца, управника крагујевачких

³⁴⁷ А. Николић је редовно обавештавао председника владе И. Гарашанина о кретању оружја. О томе видети њихову преписку од 7/19. октобра до 21. децембра/3. јануара 1862/63. године. АС, ИГ, 1319.

³⁴⁸ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1862, л. 57, 62.

³⁴⁹ Исто, 100–101.

погона, кренуло се са изменама на руским пушкама М.1845. Због истрошености цеви примењиван је систем *прогресивних* или *венсенских* жлебова. Дубина нових уреза износила је 0,5 милиметара, а до уста цеви се смањивала на 0,3 милиметра. На овај начин је калибар жлебљених руских пушака М.1845/63 повећан са 18,03 на 18,3 милиметра.³⁵⁰ На захтев министра војног, а по одобрењу кнеза, од фебруара 1863. године набављене и преправљене пушке са прибором почеле су се продавати народној војсци. Руски конзул је одмах критиковао ову одлуку, а њене мане убрзо су увидели и кнез и Монден. Војници који су куповали пушке сматрали су оружје приватном својином, па су га често продавали, поклањали или уопште нису одржавали. Из руског Министарства војног су на овакве извештаје писали да је Србија поступила крајње неозбиљно, да се на тај начин српска војска не може адекватно припремити, те да ће стање ускоро бити горе него пре 1862. године. У децембру 1863. године усвојено је ново решење, по коме је одлучено да се пешадији прве класе, тобцијама и коњици оружје подели бесплатно, али да они исто морају одржавати у бојевом стању. *Пропис за одело и спрему народне војске* донет је у априлу 1864. године. Њиме је јасно прописано оружје војника свих родова и служби.³⁵¹

Различите су процене колико је војника српске војске наоружано поделом новог и преправљеног оружја до краја 1863. и почетком 1864. године. Уколико се узме у обзир број набављених пушака из Русије и капацитет крагујевачких погона којим су преправљане старе пушке мишљења смо да је наоружано до 50.000 војника.³⁵² Уз то су, набавком сабљи из Русије сви коњаници наоружани овом врстом оружја, али то свакако није побољшало њихову ефективну снагу. Војска

³⁵⁰ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Но. 42, год. 1862, л. 162–163; Белгијске пушке *a la Minié* М.1856 и руске М.1845/63 и М.1854 биле су једино перкусионо жлебљено оружје које је српска војска увела у стандардно наоружање. Коришћене су више од једне деценије. Б. Богдановић, *Пушке – два века пушака на територији Југославије*, Београд, 1990, 29, 41–43.

³⁵¹ Решење о подели оружја од 29. новембра/11. децембра 1863, *Зборник закона и уредаба XVI* (1863), 111–112; *Зборник закона и уредаба XVII* (1864), 112–122; Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска*, 91–92.

³⁵² Француски представници су сматрали да је на овај начин наоружано 45.600 војника (Извештај Ботмилијана од 20. фебруара 1864, АСАНУ, 12577/Б11, Исписи из париских архива). Енглески конзул Лонгворт био је мишљења да је наоружано око 60.000 војника (ТНА, FO 195/781, Лонгворт–Булверу, 16. април 1864); На месту управника Крагујевачке Тополивнице од 1861. године налазио се Миливоје Петровић Блазнавац. Он је успео да се избори за повећање новчаних средстава и набави још 20 машина за жлебљење, почетком 1863. године. Тако су већ у марту исте године крагујевачки погони месечно жлебили по 300 цеви и конвертовали око 1.000 пушака, са дневним капацитетом од 20.000 куршума и 40.000 каписли. Опширније: Б. Богдановић, *Сто четрдесет пет година Застава оружја Крагујевац*, Крагујевац–Београд, 2000, 7–9.

Кнежевине Србије морала је још много да ради на наоружавању, војним вежбама и маневрима, побољшању не само пешадије, већ и осталих родова, попут артиљерије. Ипак, набавком пушака из Русије српска војска је могла да се похвали једном респектабилном силом солидно наоружане војске у поређењу са војскама осталих балканских држава, али не и Османског царства.

Непосредно након испоруке оружја поставило се питање плаћања. Руско Министарство војно и Министарство финансија су ово питање пребацили на Министарство спољних послова, које је требало да одреди цену или бесплатно уступи оружје Србији.³⁵³ У преговорима око одобравања испоруке који су вођени са Петронијевићем у марту 1862. године обећано је да ће у случају плаћања за обрачун бити коришћена најмања цена, коју плаћају купци старог оружја.³⁵⁴ Руском конзулу у Београду је саветовано да никако први не покреће питање цене оружја, док год то српска влада не учини прва. Како су се Гарашанин и кнез готово одмах по испоруци почели интересовати за цену пушака, из Петрограда је 21. марта 1863. године јављено да се обрачун користи најнижа цена, те да је укупна сума 328.000 рубљи.³⁵⁵ Руском конзулу је наглашено да не инсистира одмах на уплати, нити да одређује начин плаћања. Међутим, врло брзо је донета одлука да се од Србије не тражи новац за добијено оружје, о чему је званично обавештен српски владар. Тиме је Србија први већи контингент оружја из Русије добила бесплатно, а поверење и кнеза и Гарашанина према Петрограду је додатно утврђено. Руси су се врло смишљено определили за овај корак. Минимална цена по којој се вршио обрачун за Русију је била готово безвредна, па су у Министарству иностраних дела, на препоруку Азијског департмана, донели одлуку да је боље учврстити кнежево поверење и “везати га за цареву милост”, него узети новац.

³⁵³ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 40, л. 1.

³⁵⁴ Исто, л. 4.

³⁵⁵ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1862, л. 104–105; Вредност петине рубље, 20 копејки имало је вредност од једног пореског гроша и 22 паре. Тиме је укупна сума од 328.000 рубаља износила око два милиона пореских гроша. При обрачуну су коришћени: *Решење су од 15/27. фебруара 1865. о побијању вредности руским монетама и Закон о новчаној тарифи* од 1/13. априла 1866. *Зборник закона и уредаба XVIII* (1865), 11; Исто, XX (1867), 44.

Српски зајам у Русији

Питање испоруке оружја Србији везано је за питање закључења зајма 1862. године, иако је питање зајма у време покретања заузимало значајније место. Кнез Михаило је ступањем на престо затекао дефицит у државној благајни, а са њим је завршио и прве две године своје владавине. Свестан да је Србији неопходно више новца за стварање модерне војске и њено наоружавање, кнез је морао да размишља како да дође до неопходних средстава. Постојала су два начина: расписивање унутрашњег јавног зајма или добијање зајма у иностранству. Од првог начина се одустало одмах, јер у вазалној Кнежевини Србији тада нису постојали економски предуслови за распис унутрашњег јавног зајма, за који је било неопходно постојање националне валуте.³⁵⁶ Након разговора са Јованом Мариновићем, кнез је 24. новембра 1860. године донео одлуку да се од Русије тражи зајам, те да се преко руског конзула то питање постави Петрограду.³⁵⁷ Мариновић је у мисији, у којој је требало да посети и Петроград, добио задатак да у разговору са Горчаковим размотри и питање зајма који би Србија закључила у Русији.

Приликом разговора руског министра и Мариновића у Петрограду, децембра 1860. године, покренуто је и питање закључења зајма, ради наоружавања српске војске. Руског министра је бринуло питање на који начин се Србији може одобрити зајам, а да то не изазове подозрење осталих великих сила. Мариновић је у објашњењу навео да Србија има право задуживања у иностранству, јер је то право признато и Кнежевинама Влашкој и Молдавији, чији је статус исти као и статус Србије, затим, да је Србија већ користила то право, закључујући уговоре са приватним страним друштвима, те да српски закони дају то право влади, уз сагласност Савета.³⁵⁸ Горчаков је о питању зајма који је требало

³⁵⁶ Кнежевина Србија је тек 1868. године добила сопствену новчану јединицу, а до тада се служила разним врстама туђег новца, којих је у оптицају било око 40. *Споменица Народне банка 1884–1934*, Београд, 1934, 3.

³⁵⁷ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 2–4.

³⁵⁸ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса*, књ. I, док. бр. 204, л. 242–243; Мариновић је детаље разговора са Горчаковим око закључења зајма послао и руском конзулу у Београду. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 6.

одобрити Србији обавестио и цара Александра II, наводећи да Србија тражи кредит од 200.000 дуката, те да су Јегор П. Коваљевски, директор Азијског департмана МИД-а, Лобанов–Ростовски, руски амбасадор у Цариграду и Влангали, у Београду, сагласни да Русија мора поднети одређене финансијске жртве уколико жели да одржи свој утицај на Балкану.³⁵⁹

Почетком јануара 1861. године, руски цар је парафирао српски захтев, одобревши кредит у износу од 210 до 250.000 дуката, чиме је Србији одобрено и више средстава од тражених.³⁶⁰ Овим потезом руски цар је показивао Србији своју приврженост и учинио важан корак да Србија остане у руској интересној сфери, посебно ако се има у виду стање руских финансија и зајмови још из времена Кримског рата, који још нису били отплаћени.³⁶¹ Од кнеза Михаила се очекивало да што пре пошаље у Петроград опуномоћено лице ради закључења зајма. Почетком фебруара 1862. године, кнез је одлучио да у Петроград пошаље Јована Гавриловића, министра финансија. Овај избор је одређен тиме што се Гавриловић више од петнаест година бавио финансијским питањима и врло добро је познавао финансије Кнежевине Србије. Међутим, кнез је одустао од слања повереника за закључење зајма, јер је очекивао решавање неколико важних питања унутар земље и са Портом. Наиме, требало је олакшати посао Гарашанину у Цариграду и не изазивати додатно подозрење Порте, а и ближио се сазив скупштине, на којој је прво требало решити важна државна питања. Кнез је, између осталог, желео да умањи власт Савета, чиме би избегао било какво мешање те институције и у питање закључења зајма. Поред тога, радило се на новом устројству војске и формирању министарства војног, а министар на челу новог министарства је требало да да своје предлоге за осавремењивање наоружања.³⁶²

Готово одмах након Преображенске скупштине, кнез је увидео да се нови *Закон о плаћању пореза по имућности* не може применити и да неће смањити

³⁵⁹ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1419, л. 108; У нашој историографији је истицано да је Мариновић у Петрограду изнео захтев за кредитом од 300.000 дуката, што не одговара подацима из руских архива. Упоредити: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 56.

³⁶⁰ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 10.

³⁶¹ О стању руских финансија и дуговима опширније: П. П. Мигулин, *Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко–критического обзора*, т. 1, Харьков, 1899, 278–288.

³⁶² АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 11, 20; Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 4–5.

дефицит у државној каси.³⁶³ Кнез је такође био свестан чињенице да је кредитни систем у Србији готово немогуће уредити. Државна каса је још увек трпела због одлука из времена уставобранитеља, којима су из ње одобравани зајмови приватним лицима. Иако је кнез Милош, 28. фебруара 1860. године поштрио *Закон о устројенију Главне контроле*, а 9. марта исте године, забранио праксу давања кредита из јавних фондова, државна каса није попуњена, јер су неки од рокова отплате гласили и на период од 23 и по године.³⁶⁴ Услед прилично тешке финансијске ситуације, кнез се и одлучио на корак да од Русије тражи већи износ зајма, 300.000 дуката. У Петрограду нису били изненађени новом кнежевом молбом. Руском конзулу је одмах наређено да прикупи све неопходне податке за закључење зајма, а посебно да изврши увид у стварно стање финансија Кнежевине, те да се утврде мере којима би се смањио дефицит у државној благајни.³⁶⁵

Крајем децембра 1861. године кнез је донео одлуку да у Петроград пошаље Милана Петронијевића, који је коначно требало да потпише конвенцију о зајму, али и да од Русије затражи додатну помоћ, у виду оружја.³⁶⁶ Слање Петронијевића је посебно одушевило Горчакова и тадашњег министра финансија М. Ф. Рејтерна, јер је Петронијевић у званичним руским круговима веома поштован и важио је за поверљивог човека.³⁶⁷ Преко српског изасланика кнез је послао и писмо за Горчакова, у коме је изразио спремност за коначно закључење зајма, позивајући се на словенско јединство и помоћ коју је Србија и даље очекивала од Русије.³⁶⁸ У упутствима Петронијевићу од Косте Цукића, министра финансија, наводило се да тражи од Русије одобрење да Кнежевина Србија не мора одмах да подигне и употреби целу суму зајма, већ према својим потребама, чиме би се зајам користио

³⁶³ *Зборник закона и уредаба XIV* (1861), 147–155.

³⁶⁴ Исто, XIII (1860), 25–40, 56–57.

³⁶⁵ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 21–22; Већ тада је кнез разматрао стварање Управе фондова обједињавањем Главног школског фонда, Фонда чиновничких удовица и сирочади и црквених, манастирских и болничких фондова целе Србије. Стварање Управе фондова завршено је доношењем Закона од 16/28. августа 1862. године. *Зборник закона и уредаба XV* (1862), 128–133.

³⁶⁶ Опширније о испоруци оружја Србији видети потпоглавље: Афера “оружје”.

³⁶⁷ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 37; Милан Петронијевић (1830–1914), политичар и дипломата, син Аврама Петронијевића. Био је капућехаја у Цариграду од 1854. до 1861. године, где је посебан утисак оставио на А. Б. Лобанова–Ростовског, тадашњег руског амбасадора у Цариграду. Петронијевић је био и министар иностраних дела Србије (1867–1868), а потом и српски посланик у Букурешту, Берлину, Бечу и Петрограду.

³⁶⁸ Исто, л. 24–25.

само за преко потребне државне издатке. У Београду су били спремни да сваке године издвајају из државног буџета суму од пола милиона до милион пореских гроша за отплату зајма, уз услов да се цео износ отплати за 25 година, односно до 1887. године. У погледу каматне стопе, Цукић је саветовао да тај износ не буде већи од 6% на годишњем нивоу.³⁶⁹ Петронијевић је за Петроград отпутовао преко Беча и Берлина, где се сусрео са тамошњим руским конзулима, Виктором П. Балабином и Андрејом Ф. Будбергом. Обојица су изразили посебно интересовање за Србију и обећали сву помоћ са своје стране. У руској престоници, први састанак је одржан са Николајем П. Игњатијевим, директором Азијског департмана. У том разговору, Игњатијев је изразио страховање да већ на пролеће не дође општег устанка у Турској, што би Србију затекло неспремну.³⁷⁰ Петронијевића је убрзо примио и Горчаков, који је обећао чврсту подршку Русије и добијање зајма, око кога је са министром финансија требало уговорити појединости. Последњи састанак, српски депутат одржао је са Рејтерном, министром финансија. Усмено су се договорили око свих одредаба везаних за зајам, а руски министар је чак био спреман да Петронијевићу одмах преда до 100.000 дуката, мислећи да је овлашћен да одмах преузме део новца.³⁷¹ Писани текст уговора био је готов у року од неколико дана.

Конвенција за зајам потписана је у Петрограду 29. марта 1862. године. По њој је Русија Србији гарантовала износ од 300.000 дуката. Први део, од 150.000 дуката требало је реализовати у року од месец дана, а други, након шест месеци. Зајмодавцу је годишње, почетком марта, требало плаћати, минимално на име отплате 2% и на име камате 6%, максимално на рок од 50 година. Зајам је закључен врло повољно, по паритету, без икаквих специјалних залога. Овај, први зајам Кнежевине Србије је у тадашњим банкарским круговима сматран “мртвим зајмом”, јер је коришћен у непродуктивне сврхе и није могао да утиче на повећање националног производа. Насупрот овом мишљењу, у Кнежевини су овакав вид зајма сматрали продуктивним, јер су задужења за вођење рата за

³⁶⁹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 204, стр. 243–244.

³⁷⁰ Петронијевић је сматрао да се “овај Господин (Н. П. Игњатијев – прим. аутора) ослањао јамачно као новајлија сувише на рапорте руски конзула из Турске ... Известија су му долазила да се устанак спрема у Бугарској, а Арнаути, муслимани и Христијани, да утичу кој ће пре да се одметне”. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 212, стр. 257.

³⁷¹ Исто, стр. 258.

национално ослобођење оправдана потребом за самоодржањем.³⁷² Гарантовани износ могао се подићи у Лондону, преко банке Браће Беринг.³⁷³ Учинак Петронијевићеве мисије и закључење конвенције, деловали су врло позитивно на кнеза и српску владу. Кнез је чак истицао да је сада у потпуности обавезан милошћу Господара Императора и да цару мора вратити ту милост својим радом и руководећи се руским саветима.³⁷⁴

Након закључења конвенције о зајму, поставило се питање исплате. Кнез Михаило је страховао од начина подизања новца у лондонској банци из два разлога. Први, јер је желео да сакрије задуживање Србије од осталих великих сила и други, јер је сумњао да би британска влада могла да учини сметње. Упркос уверавањима руске владе да би ова финансијска трансакција била потпуно безбедна, кнез није хтео да пристане на њу. Ово питање је постало посебно актуелно у време након бомбардовања Београда, јер би сазнање да је Србија добила зајам за ратне потребе угрозило решавање питања на предвиђеној конференцији великих сила. И у Русији су били свесни ситуације, па су у августу 1862. године, у Петрограду донели одлуку да одступе од одредбе конвенције закључене са Петронијевићем, по коме би Србија новац добила у поменутој банци. Нови договор је био да се први део зајма, од 150.000 дуката пребаци у руско посланство у Лондону, где би новац подигао Милојко Лешјанин, који је, као кнежев повереник, требало да отпутује са пуномоћјем. Услови отплате зајма остали су исти.³⁷⁵ Српска влада је сада пожурила са подизањем дела зајма, јер је буџетски дефицит због непредвиђених трошкова Министарства војног и ванредног стања стално растао. На седници од 21. августа 1862. године српска влада је одобрила додатне расходе ради припрема за рат. Упркос већем дефициту, који је почетком септембра 1862. годину износио преко шест и по милиона пореских гроша, Министарству војном је за идућу, 1863. рачунску годину одобрено да у случају рата располаже са око 46 милиона пореских гроша, а у ту

³⁷² L. Cvijetić, *Prvi zajam Kneževine Srbije*, *Finansije* 4 (1957), 131; D. Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Београд, 1991, 20.

³⁷³ Baring Brothers & Co. била је једна од најмоћнијих европских банака у 19. веку. Радиле су као европски банкарски агенти за бројне владе, између осталих и руску. Њихов најчешћи задатак за стране владе било је одобравање високих зајмова, уз гаранцију преко државних обвезница.

³⁷⁴ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 4, год. 1862, л. 2–3.

³⁷⁵ Исто, Но. 5, год. 1860, л. 40; АС, ИГ, 1279, М. Лешјанин – И. Гарашанину, 18/30. септембар 1862; Исто, 1282, И. Гарашанин – кнезу Михаилу, 30. септембар/12. октобар 1862; *Европeјска дипломатия и Сербия*, док. бр. 20, 97.

суму је урачунат и зајам који је Русија требало да исплати.³⁷⁶ Руски амбасадор у Лондону, Филип И. Брунов, предао је 24. септембра 1862. године Лешјанину 150.000 дуката и од њега добио потписан акт српске владе, која се обавезује на услове и начин отплате зајма.³⁷⁷ Једино отворено питање било је где ће српска влада уплаћивати износе принципала и камате на зајам. Руско Министарство финансија је 20. децембра 1862. године изашло у сусрет жељи кнеза Михаила да се ти износи уплаћују у руском конзулату у Београду, где би били на расположењу руској влади. Тиме је поново покушано да се питање зајма задржи у строгој тајности.³⁷⁸

У буџету Кнежевине Србије за 1863. рачунску годину планирана је ставка прве рате отплате овог зајма и камате, у износу од 672.000 пореских гроша (24.000 дуката), али без било каквог додатног објашњења о каквом зајму је реч.³⁷⁹ Српска влада је ускоро одустала од подизања другог дела зајма, у износу од 150.000 дуката, јер је у Србију почетком јануара 1863. године стигао последњи конвој оружја добијеног из Русије. Добијањем овог оружја престала је и ванредна потреба државе за страним зајмом.³⁸⁰ Убрзо након одлуке да се одустане од подизања другог дела зајма, по одобрењу цара Александра II и у договору са Горчаковим, Министарство финансија је 24. јануара 1863. године одобрило смањење каматне стопе на подигнути зајам, са 6% на 4%. Прву рату требало је уплатити до почетка марта 1863. године у износу од 9.000 дуката (252.000 пореских гроша). Тада је направљен и десетогодишњи план отплате кредита, на основу минималног принципала од 2% и годишње камате од 4%. Након истека овог рока, правио би се нови план, у складу са финансијском ситуацијом у Србији. Русија је показала спремност за још веће смањивање каматне стопе.

³⁷⁶ У пројекат су урачунати: око 12 милиона гроша редовног прихода, око два и по милиона од данка који није исплаћен Порти и поклоњене кнежеве цивил листе, око пола милиона од 20% смањења плата чиновницима, десет милиона од продатих пушака и муниције у народу и скоро 15 милиона пореских гроша од зајма (од руског зајма и продатих облигација државних дужника). *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, 3.

³⁷⁷ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 4, год. 1862, л. 47.

³⁷⁸ Исто, л. 48, 50.

³⁷⁹ У табели Б (Буџет расхода), делу II (Управни расходи), под ставком Iб наведено је само “интерес на зајам и одплату на 300.000 дуката цесарских”. *Србске новине*, бр. 142, 4/16. децембар 1862.

³⁸⁰ Највећи део подигнутог зајма отишао је на потребе Министарства војног, чији је буџет 1863. године износио 33,52% укупног државног буџета. Планирани буџет Кнежевине Србије у 1863. години износио је 29.829.833 пореских гроша, а од тога је 10.000.000 било намењено за потребе Министарства војног. *Србске новине*, бр. 142, 4/16. децембар 1862.

Упркос новом, повољнијем обрачуна зајма, донета је одлука да се подигнути део зајма у потпуности исплати до краје године. Наиме, добијањем оружја из Русије и смиривањем ситуације након бурне 1862. године, средства од ванредног приреза за ратне припреме, уведеног у новембру 1862. године искоришћена су највећим делом за отплату зајма и непредвиђене трошкове Министарства војног. Ванредни прирез износио је два дуката по мушкој глави становништва, и на тај начин је сакупљено око 409.000 дуката, односно 11.450.000 пореских гроша.³⁸¹ Руској страни требало је исплатити са каматом 159.000 дуката (4.452.000 пореских гроша), док су ванредни и непокривени раходи Министарства војног износили 220.672 дуката (6.178.829 пореских гроша). Српска влада је на тај начин успела да врати узети кредит и покрије буџетски дефицит. Занимљиво је истаћи да је приликом коначне исплате дуга српска влада направила грешку у рачуници, уплативши 5.100 дуката више руском конзулату у Београду. До грешке је дошло због смањења каматне стопе и укупног обрачуна из пореских гроша у цесарске дукате, којима је вршена исплата. За грешку се сазнало тек крајем године, приликом израде нацрта новог буџета, па је Илија Гарашанин тражио назад новац, који је српска влада добила у марту 1864. године.³⁸² Тиме је у потпуности окончано прво задуживање Кнежевине Србије у иностранству, а ово је био и први инострани зајам исплаћен у целости за тако кратко време. Кнез Михаило и Коста Цукић, министар финансија су преко руског зајма успели да премосте и подмире потребе Министарства војног и српске војске у 1862. години и у највећој мери смање дефицит у државној благајни.

³⁸¹ *Србске новине*, бр. 142, 4/16. децембар 1862; *Исто*, бр. 147, 17/29. децембар 1863; *Исто*, бр. 148, 19/31. децембар 1863.

³⁸² АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Но. 5, год. 1860, л. 51–71.

ВЕЛИКА КРИЗА

Пољска емиграција у Европи и на Балкану

Почетком 1863. године ситуација на Балкану била је узаврела. Односи између Србије и Османског царства кретали су се силазном путањом, нарочито због питања наоружавања српске војске. Како су се кретали односи Србије са Портом, тако су се кретали и односи Петрограда и Цариграда, али и Београда и Лондона. Кнез је одлучио, у јануару 1863. године, да пошаље Филипа Христића и кнегињу Јулију у мисију у Велику Британију, како би побољшао став британске владе, али и јавног мњења према Србији.³⁸³ Српски кнез је рачунао да има подршку Русије и Француске, а са подршком Велике Британије, Србија је могла много боље да се постави према Цариграду. Међутим, кнез није рачунао да ће избијање Јануарског устанка у Пољској сасвим променити тадашње међународне односе. Француска и Русија су почеле да се удаљавају, због благонаклоног става Париза према Пољацима. Велика Британија и Аустрија су у пољском питању биле наклоњеније Француској и Пољацима, док је једини руски савезник у почетној фази устанка постала Пруска.³⁸⁴

³⁸³ Први корак ка покушају побољшања односа према Британији учинио је Илија Гарашанин, председник владе, када је одржао здравицу у кући енглеског конзула Лонгворта поводом нове, 1863. године (АС, ИГ, 1400); Кнез Михаило је потом писао енглеском амбасадору у Цариграду Булверу да је његова жеља да се што пре изглади спор са Портом око набавке оружја из Русије (АС, ИГ, 1462); О мисији Филипа Христића и кнегиње Јулије опширније: Ј. Пауновић–Штерменски, *Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)*, одбрањена докторска теза у рукопису, Филозофски факултет Београд, 2013, 139–165; *Српска ствар у енглеском парламенту*, Београд, 1863; Ph. Christitch, *A Few Remarks on the Speech of Mr Layard, delivered in the House of Commons, Concerning Servia, on Friday, May 29th 1863*, London, 1863.

³⁸⁴ Француска и Велика Британија, као најактивније присталице Пољака, ограничиле су се само на дипломатске ноте, у којим су захтевали аутономију за Пољаке. Александар II је запретио да би се било какво мешање у унутрашње ствари Русије сматрало објавом рата. ГАРФ, Ф. 109, Оп. 2а, ед. хр. 436, л. 1–2; Л. И. Нарочницкая, *Россия и войны Пруссии в 60-х годах за объединение Германии “сверху”*, Москва, 1960, 17; *Германская экспанзия в Центральной и Восточной Европе. Сборник статей по истории так называемого “дранга нах остен”*, ред. В. Д. Королюк, Москва, 1965, 148–151; Опширније о устанку у Пољској и улози великих сила у првој половини 1863. године: В. Г. Ревуненков, *Пољское восстание 1863 г. и европейская дипломатия*, Ленинград, 1957, 114–262.

Званична српска политика настојала је да се не одређује према пољском питању које се осетно заоштравало на почетку шездесетих година. Међутим, српска јавност, посебно на територијама Хабзбуршке монархије, помно је пратила збивања и, пре избијања Јануарског устанка, њене симпатије су већ биле на страни Пољака. Устанак и политичке игре великих сила, са једне стране, и “братоубилачки” рат словенских народа, са друге, поделили су српско јавно мњење.³⁸⁵ Одмах по избијању Другог устанка у Пољској, у Србији је завладало велико интересовање о могућем утицају устанка на развој Источног питања. Постојао је страх да догађаји у Пољској не одвуку пажњу Русије у моменту када је њена помоћ Србији у Цариграду била преко потребна. Српска влада је страховала да Велика Британија и Аустрија не искористе заузетост Русије и Источно питање реше у своју корист. У Београду су знали за акције Велике Британије против Србије у Цариграду и Атине, као и покушаје Лондона и Париза да Црну Гору приближе Аустрији.³⁸⁶ Страх је подгрејан оптужбама из Цариграда да се Србија спрема да подигне устанак у Босни и Херцеговини, користећи се заузетошћу великих сила питањем Пољске. Готово у исто време Беч је оптужио српску владу да заједно са Букурештом ради на подизању устанка у Бугарској, по инструкцијама из Петрограда. Турска је реаговала и војним припремама, гомилајући војску на границама, у реону Шумле, Јањине, Ларисе, Ниша, Софије, Видина и дуж Дрине.³⁸⁷ Фрања Зах је зато саставио *Мемоар о карактеристици источног питања крајем јануара 1863 године*³⁸⁸ у којем је размотрио стање у међународним односима изазвано пољским устанком.

Влада у Београду је почетком 1863. године трпела притиске и оптужбе из Цариграда, Беча и Лондона, а ускоро су стигли и притисци из Петрограда. Русија

³⁸⁵ Та подела се посебно осетила у тадашњој српској штампи. Лист *Напредак* заузимао је углавном негативно становиште према устанку, док су у *Србском дневнику* нарочито предано интересе Пољака заступали Светозар Милетић и Јаков Игњатовић. Званичне *Србске новине* биле су доста уздржане према устанку, најподробније и најцеловитије вести доносио је *Видовдан*, док се на изразито антипољском становишту налазио лист *Световид*.

³⁸⁶ АС, ИГ, 1428.

³⁸⁷ Са оптужбама Беча и припремама наводног устанка у Бугарској била је упозната и Француска о чему сведочи упутство министра Едуарда де Лиса конзулу у Београду од 6. фебруара 1863. (АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива); РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 69, л. 36–41. Руски војни агент у Цариграду, пуковник Франкини, упозоравао је и на веома одлучан став Порте према Грчкој, Србији, Влашкој и Молдавији, те ситуацији у којој Цариград само тражи повод за опсежне војне операције.

³⁸⁸ Г. Јакшић и В. Вучковић користили су препис Заховог мемоара, начињеног са оригинала 1921. године, који су пронашли у Архиви Илије Гарашанина, види, *нав. дело*, 169.

је, готово по избијању устанка, изразила страховање за ситуацију на Балкану, али не од политике великих сила, већ од акција пољских емиграната.³⁸⁹ Бројни руски државници били су савременици и сведоци јаке пољске емиграције у Цариграду двадесетак година раније. У Петрограду су знали да ће Порта одмах помоћи све акције емиграната, али нису тачно знали колико су јаке њихове везе у Београду и Букурешту. И док су веровали кнезу Михаилу, који ни за време прве владавине није поклекао утицајима Пољака, сумња је падала на председника владе, Илију Гарашанина, који је 40-их година остварио значајне контакте са пољском емиграцијом. Био је то први тест на релацији Русија – Гарашанин. И пре почетка устанка руски агенти у Аустрији помно су пратили комуникацију и кретање свих сумњивих лица из Београда и у граничном појасу између Хабзбуршке монархије и Кнежевине Србије.³⁹⁰ Међутим, у извештају кнеза Василија А. Долгорукова, начелника Трећег одељења Царске канцеларије, која је пратила “све сумњиве елементе”, Србија није означена као место окупљања пољских емиграната, па чак ни као место где је у будућности та емиграција могла да нађе упориште.³⁹¹

Извесно подозрење руских власти изазвало је учешће четворице питомаца српске војске у устанку, на страни Пољака. Наиме, од девет питомаца у Прусској, Јеврем Марковић, Ђорђе Мишковић, Сава Грујић и Димитрије Ђурић су се прикључили устанку.³⁹² Како су средином априла 1863. године Марковић и Мишковић ухапшени од стране пруске полиције, заједно са групом добровољаца, о томе је обавештена Руска војна управа у Варшави. Реаговао је и руски конзул у Београду, док је Гарашанин истакао да су ухапшени питомци још почетком фебруара дали оставке на своје положаје, те да они нису званична војна лица Кнежевине Србије. Руски агенти су имали доказе о преписци ухапшених

³⁸⁹ По актима руске тајне агентуре, број активних пољских емиграната износио је око 1500. Око 300 се налазило у Британији, око 100 у Белгији и Швајварској, а остали у Француској. У престоницама ових држава руске службе су врло лако могле да прате њихов рад и акције, али у Османском царству знатно теже. *Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869*, составители М. В. Сидорова, Е. И. Щербакова, Москва, 2006, 505–508, 535–538, 571–576; В. А. Дьяков, *Революционное движение в русской армии и польское освободительное движение 1856–1865 гг.*, Советское славяноведение 3 (1966), 16–30.

³⁹⁰ ГАРФ, Ф. 109, Оп. 2а, ед. хр. 394, л. 1–58.

³⁹¹ *Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869*, Нравственно–политическое обозрение за 1863. год, 607–623.

³⁹² Љ. Дурковић–Јакшић, *Учешће Јеврема Марковића и других Срба у Пољском устанку 1863. године*, у: Светозар Марковић. Живот и дело, Зборник радова са научног скупа 24–27. новембра 1975, Београд, 1977, 620; Д. Јовановић, *Јеврем Марковић. Испред свог времена*, Јагодина, 2009, 35–36.

питомаца са Владимиром Јовановићем, а који је у Лондону био у вези са Александром Херценом, оштрим критичарем режима у Петрограду и Ђузепеом Мацинијем, познатим италијанским револуционаром. Фобија руских представника и агената утицала је на то да Јовановић, одмах по повратку из Лондона у Београд, буде стављен под присмотру.³⁹³ И кнеза Михаила и председника владе бринули су овакви гласови, а посебно везе српских држављана са пољском емиграцијом и руским револуционарима, па су чинили све да их оповргну. У званичним *Србским новинама* први запис о Пољском устанку појавио се 24. јануара 1863. године и све вести из Пољске су се до 18. априла појављивале под насловом “Русија и Пољска”, а од тада до гушења устанка, као “Пољска буна”. Текстови у овом званичном гласилу строго су контролисани, па се у свим текстовима о Пољској види наклоност према Русима, а устаници су најчешће означавани као “бунтовници”.³⁹⁴

У јеку кризе изазване устанком у Пољској појачана је и активност балканских држава на усаглашавању акција против Турске.³⁹⁵ Највише је урађено отварањем сталних дипломатских представништава, Србије у Букурешту и Румуније у Београду. Срдачност српско–румунских односа, која је крунисана у афери око превоза оружја сада је подигнута на виши ниво. Међутим, Русија, која је претходне године благонаклоно гледала на сарадњу Београда и Букурешта сада је према њиховом приближавањем приступила врло опрезно. Разлог је био окупљање пољских емиграната на тлу Дунавских кнежевина. Русија је била разочарана поступцима кнеза Кузе, који је дозвољавао да на његовој територији француски агенти пружају сву помоћ емигрантима, те да им бродови под

³⁹³ В. Јовановић, *Успомене*, 112–128; Јовановић је исте године у Лондону штампао књигу *The Serbian Nation and the Eastern Question*. Идеје о слободи и демократији које је изнео, као и идеја да су Срби и други хришћани на југоистоку Европе способни да сами, без туђе помоћи, победе Турску утицале су на критике ове књиге у Србији, али и врло подозрив став Русије. Званични Петроград је сматрао да Јовановић са руским и италијанским емигрантима “тежи ка успостављању федерације словенских република. Као једну од главних сметњи видели су Русију и трудили се да руски утицај у Србији умање и замене га енглеским, јер су се надали, да ће Енглеска, као наводно слободна држава, помоћи либерални покрет у Србији”. ГАРФ, Ф. 109, Оп. 1, Секретный архив, ед. хр. 139, л. 6.

³⁹⁴ *Србске новине*, бр. 11, 24. јануар/5. фебруар 1863; Исто, бр. 46, 18/30. април 1863. и даљи бројеви новина; И у Петрограду је почела јача цензура листова, те су готово сви наслови у којима се повезивала могућност повезивања Пољског устанка и других покрета, попут устанка на Балкану строго цензурисани. В. Г. Карасев, *Сотрудничество Живоина Жуевича в “Современнике” (1863–1865)*, Советское славяноведени 1 (1971), 47–51.

³⁹⁵ Опширније о питању споразумевања Србије са Црном Гором и Грчком видети потпоглавље *Петогодишњи преговори*.

француском заставом довозе оружје.³⁹⁶ Руски агенти су добијали информације о везама кнеза Кузе, италијанског комитета из Торина, којег је водио генерал Тир и мађарске емиграције на челу са Кошутом. Руси су сазнали и да је генерал Тир допутовао у Браилу и да је са Кошутом уговорено да кнез Куза преда пољским емигрантима око 10.000 пушака, које је Наполеон III још 1859. године поконио Мађарима, а које су складиштене у Румунији. Међутим, руска агентура није имала информације о њиховим даљим плановима, а посебно о улози Србије.³⁹⁷ Петроград је све више почео да притиска Београд по овим питањима, а нарочито због присних односа и веза Антонија Орешковића са италијанским комитетом и мађарским емигрантима. Руси су се званично задовољили објашњењем да је Орешковић аустријски држављанин, без јавне службе у Србији, иако су добро знали да је он један од главних Гарашанинових повереника. Наизглед лако задовољење Русије сасвим је логично – прво, у Петрограду су одлично знали да кнез Михаило није владар који би компромитовао Србију било каквом несигурном и исхитреном акцијом, друго, Србија није била спремна за рат и треће, за било какве акције на Балкану тада није постојала подршка ниједне велике силе, посебно не Русије.

Руске представнике у Бечу и Београду тада су заинтересовале активности Пољака на тлу Хабзбуршке монархије и сарадња са тамошњим Србима. Непосредно након почетка устанка у Нови Сад је стигао Александар Јаблоновски (Ј. Јаблоновски), истакнути слависта и противник руске политике, који је одушевљено прихваћен од стране Светозара Милетића, Јована Ђорђевића, Јаше Игњатовића, Ћуре Поповића–Даничара и Јована Јовановића Змаја. Руски агенти су дошло до података да је Милетић у запаљивим говорима тврдио да је судбина Срба везана за Пољску, а не за Русију, те да треба створити уједињену и независну Пољску. Када су се у *Србском дневнику* појавили Милетићеви чланци о

³⁹⁶ *Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869*, Нравственно–политическое обозрение за 1863. год – Дунайские княжества, 616–617; В. П. Сторожук, *Польская эмиграция в Румынии и восстание 1863 года (по материалам донесений дипломатических представителей России)*, Освободительное движение Западных и Южных Славян XIX–XX вв, Москва, 1965, 77–89.

³⁹⁷ Италијански комитет је почетком фебруара предложио српској влади план рата, по коме би Србија са осталим балканским државама ступила у рат против Турске, док би мађарска емиграција и Италијани отпочели рат против Аустрије, чиме би она била спречена да се умеша. Предлог споразума српској влади од 2. фебруара 1863. године објавио је Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 94–95; Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 173–174; Упоредити приватну преписку руског посланика у Фиренци Николаја Д. Кисељева и Павла Д. Кисељева, бившег посланика у Паризу. НИОР РГБ, Ф. 129, К. 15, д. 24, л. 1–46.

Источном питању,³⁹⁸ у којима је критикована руска политика и неодлучност према хришћанима на Балкану, аутор је означен као лице опасно по руске интересе, чиме је директно стављен под надзор агената. Појављивање Змајеве песме *Пет талира* само је појачало подозрење.³⁹⁹ Милетић се није смиривао, па је након ових испада, почетком маја 1863. године, покушао приватно да сазна како би кнез Михаило реаговао на његов долазак у Београд, односно да ли му је долазак уопште дозвољен. Како је кнез од руског конзула сазнао за Милетићеве говоре и ставове, одговор је био јасан – бивши “градоначелник Новог Сада” је у тадашњим околностима у Београду сматран за *personu non grata*.⁴⁰⁰

Српска влада је у првој половини 1863. године морала да се избори са различитим притисцима и оптужбама, строго контролише ситуацију у земљи и надгледа бројна “сумњива лица” у Београду. Упоредо са тим тешким задацима, требало се изборити са радом међународне Комисије која је извршавала Канлички протокол.⁴⁰¹ Управо у раду те Комисије видело се да Русија неће моћи да пружи Србији неопходну помоћ. Заузетост Русије унутрашњим проблемима и огроман утицај који су код Порте имали британски, аустријски и француски представници узели су свој данак. О самовољи Порте и њеном уздизању сведочио је упутство Али-паше турском представнику у Петрограду од 16. априла 1863. године, које је изнето Горчакову. Турска је оптуживала Русију да се испорукама оружја Србији користи средствима Гарибалдија и Мацинија, да подстиче револуционарну активност на Балкану, те да овакви кораци Русије не могу проћи некажњено. Али-паша је чак претио да турска влада може лако продати старо оружје пољским побуњеницима.⁴⁰² Саме оптужбе Порте нису изненадиле Горчакова, јер је знао да турски министар сада јавно износи оно о чему се до тада ћутало, али га је

³⁹⁸ Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књ. I (1860–1869), док. 78, стр. 197–208.

³⁹⁹ У песми *Пет талира* Ј. Ј. Змај опевао је Пољски устанак: “Та није давно – овог лета беше, кад оно Пољску муке обузеше; падоше силни, ал’ у славу роду, падоше радо, јер је за слободу ... Ох, камо браће да им бол ублаже, Европа жали, али не помаже...”. Љ. Дурковић-Јакшић, *Учествовање пољских револуционара у животу Београда почетком друге половине XIX века*, Годишњак града Београда књ. XIV (1967), 52.

⁴⁰⁰ Након успостављања јачих веза Срба Пречана са пољском емиграцијом и аустријска полиција је почела појачану присмотру, али без већих акција. Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књ. I (1860–1869), док. 83, 87, стр. 211–212, 214–216.

⁴⁰¹ Опширније о раду Комисије, закључцима и тешкоћама: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 181–192.

⁴⁰² АСАНУ, 12577/БЗ, Исписи из париских архива, Али-паша – Халил бегу, Цариград, 16. април 1863.

изненадила осиноност депеше која није била примерена дипломатском начину опхођења. Петроград је сматрао да на ову провокацију није дужан ни да одговори, али је у разговору са Халил-бегом, турским представником у Русији, Горчаков оптужио Порту да помаже и толерише акције пољских емиграната са њене територије, а својим војним акцијама на граници директно крши одредбе Париског мировног уговора и изазива кнеза Михаила да реагује.

Иако је руски министар оштро реаговао према порти, њега су бринули подаци енглеских конзула и агената, да Русија активно припрема устанак на Балкану, па је Е. П. Новикову у Цариграду већ 19. априла 1863. године сугерисао да свим агентима препоручи стрпљење, те да би у садашњим околностима устанак био раван лудилу.⁴⁰³ Кнез Михаило је такође преко Е. П. Новикова, упозорен да избегава било какав вид провокација на границама са Османским царством, који би порти дао повод за даља сумњичења.⁴⁰⁴ Упркос савету да Србија привремено престане са војним вежбама и да смањи рад фабрике оружја у Крагујевцу, кнез Михаило је сматрао да Србија не сме да остане неспремна.⁴⁰⁵ Кнез и Гарашанин су рачунали на претходни руски став, да Османско царство не сме предузети никакве операције против Србије без већег рата, који би захватио Европу. Уз то, званични руски савети нису имали никакву форму наређења нити притиска, док су незванични сугерисали кнезу да не мења дотадашњи курс.⁴⁰⁶ Наиме, Русија је сталним одржавањем мањег жаришта на Балкану могла да врши притисак на Порту због њеног односа према пољској емиграцији, али и да пажњу осталих великих сила привремено одвлачи од Пољског устанка. Петроград је био посебно забринут могућом сарадњом Лондона, Беча и Париза, па је чинио све да разједини њихову сарадњу, у чему су питања Балкана и Пољске играла највећу улогу.⁴⁰⁷

Како је политика Француске била све више усмеренија према Мексику, за Русију је било важније да се реши питање интрига из Беча. Руси су добро знали да Аустрија највише страхује од Италије, па су зато врло благонаклоно гледали на извештаје да кнез Михаило на скоро сва већања позива италијанског конзула

⁴⁰³ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1427, л. 287–290.

⁴⁰⁴ АС, ИГ, 1452.

⁴⁰⁵ АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива, Извештаји француског агента Ботмилијана министру Едуарду де Лису од 2. маја и 5. јуна 1863.

⁴⁰⁶ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1427, л. 345–348.

⁴⁰⁷ Исто, л. 345; В. Г. Ревуненков, *Пољскоје восстание 1863 г.*, 228–241, 288–307.

Сковаса и руског Шишкина.⁴⁰⁸ Управо на овом примеру најбоље се види политика руске дипломатије, која је у једном тренутку критиковала Србију када је сарађивала са италијанским комитетом и мађарским емигрантима, а у другом, када је било потребно притиснути Беч, одобравала је ту сарадњу. Русија је, као и раније, страховала од исхитреног покрета на Балкану, а са друге стране јој је одговарало да ослаби позиције Беча. Како је питање Балкана било изразито трусно у односима великих сила, а кнез Михаило врло важна личност, уопште не чуди податак да су Русију посебно забринуле вести њених агената да Порта, Аустрија и Енглеска припремају заверу против кнеза Михаила. Новиков је из Цариграда о томе забринуто писао министру Горчакову.⁴⁰⁹ Сазнања да се припрема завера преко присталица династије Карађорђевић прослеђена су и кнезу. Након мање истраге утврђено је да не постоји директна опасност по кнежев живот, већ да је реч о покушају карађорђевићеваца да добију новчану помоћ од београдског паше, што је мухафиз наводно одбио.

Крајем јула 1863. године ситуација на Балкану била је привидно мирна. Акције пољских емиграната из Влашке су утихнуле, а акције на тлу Хабзбуршке монархије спречавала је аустријска полиција. Док је већина чланова Савета и Владе у Београду била на летњем одмору, у Београд је италијански посланик донео вест да је Наполеон III изнео предлог тајни предлог Бечу о прекрајању карте Европе. По том плану Србија је требало да припадне Аустрији.⁴¹⁰ Кнез Михаило и Гарашанин нису знали да су Беч и Лондон одбили овакав предлог, јер су претходних месеци јасно видели да се Француска, Аустрија и Енглеска налазе

⁴⁰⁸ Л. Ђелап, *Извештаји команданта трупе бригаде у Земуну о политичким збивањима у Београду и Србији за време кнеза Михаила*, Годишњак града Београда књ. IX–X (1962–1963), 293.

⁴⁰⁹ АС, ИГ, 1452. Сазнања о завери Гарашанин је саопштио и француском конзулу (АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива, Извештај француског агента Ботмилијана министру Едуарду де Лису од 17. јула 1863). Француски конзул је 1. септембра 1863. писао да се у разговорима београдског паше, енглеског и аустријског конзула са појединим Србима није ишло даље од критиковања власти. АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива.

⁴¹⁰ Пољска је требало да се обнови и преда на управу једном од аустријских надвојвода, Венеција би припала Италији, док би Аустрија добила накнаду у виду Шлезије и Србије. Француска је требало да добије Рајнску област, а Пруска обештећење у Саксонији и ХанOVERу. ГАРФ, Ф. 109, Оп. 2а, ед. хр. 394, л. 1–44; R. В. Elrod, *Austria and the Venetian question 1860–1866*, Central European History Vol. 4, No. 2 (Jun 1971), 160–164; В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 113–114; Овај предлог је француски владар званично поднео у марту, када се и званични Париз приклонио вестима да Србија припрема устанак у Босни. Министар Едуард де Лис је 1. марта 1863. године писао конзулу у Београду да добија извештаје о активним припрема Србије за устанак у Босни (АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива).

на једном политичком колосеку.⁴¹¹ У међувремену је турска војска започела ново размештање јединица и приближавање границама Србије, док је Беч бројним акцијама покушавао да представи и Петрограду и Београду да је спреман да реагује у случају било каквих покрета на Балкану.⁴¹² Кнез је добио чврста уверавања од А. М. Горчакова да ниједна од великих сила не сме да у тренутној ситуацији покреће питање мењања граница, наводећи да Беч неће смети ништа да учини у страху од сарадње Русије и Пруске, док интересима Велике Британије никако не одговара да компликују ситуацију на Балкану. Горчаков је посебно подвукао да је Пољски устанак унутрашња ствар Русије и да сви потези осталих великих сила представљају само тестирање руске одлучности.⁴¹³ Поново је званично саветовао да Србија покуша да избегава било какав вид провокација на границама са Османским царством, који би Порти дао повод за могуће ратне операције.

Иако је руски министар покушавао да умири кнеза Михаила, сам је страховао од злокобних вести из Цариграда. Док су се Срби жалили на размештања турске војске, са Босфора су Горчакову стигле вести о тајним састанцима Наполеонових агената са турским министрима. У Петрограду су веровали да је та акција покушај да се приволи Порта да реагује у случају рата између Русије и Француске. Турској влади је чак обећан и врло повољан зајам, ако се прикључи антируском блоку.⁴¹⁴ Горчаков и руске дипломате су тада предузели опсежну акцију за придобијање подршке против Наполеоновог антируског блока, са којом су у вези била и уверавања која је руски министар дао кнезу Михаилу. Горчаков је врсном дипломатском вештином успео да искористи раст утицаја Наполеона III и на тај начин придобије Велику Британију. Међутим, из

⁴¹¹ АС, ИГ, 1416.

⁴¹² РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 69, 61–64; *Голос*, 18/30. јануар, 25. мај/6. јун и 31. јул/12. август 1863; О покретима турске војске упоредити и извештаје француског конзула из Београда од 14. и 16. марта 1863. године, АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива. О акцијама Беча видети: ГАРФ, Ф. 547, Оп. 1, ед. хр. 217, л. 1–2.

⁴¹³ А. М. Горчаков је овакав став о Пољском устанку изнео јавно. *Србске новине*, бр. 83, 16/28. јул 1863; В. Г. Ревуненков, *Пољског восстание 1863 г.*, 255–262; Русија се активно припремала да парира британској флоти, још од завршетка Кримског рата, па су у руску флоту од 1857. до 1862. године уврштени бројни савремени бојни бродови, опремљени новим типовима наоружања. У Лондону су знали за јачање руске флоте, што је био важан разлог да Британија тада не улази у веће спорове са Русијом. А. Б. Широкоград, *Россия–Англия: неизвестная война 1857–1907*, Москва, 2003, 42–49, 60–77.

⁴¹⁴ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 35, год. 1862, л. 243; М. Т. Панченкова, *Россия, Франция и Турция в 1863 году*, Новая и новейшая история 6 (1970), 114.

Петрограда су Лондону морали да обећају да неће бити никаквих промена на Балкану и да ће интегритет Османског царства бити очуван.⁴¹⁵ Тада Горчаков и апелује на кнеза Михаила да се мир очува по сваку цену. Унапред је знао да ће се са подршком Велике Британије променити и став Цариграда, где је енглески амбасадор Булвер играо највећу улогу. Почетком октобра Новиков је Али-паши изјавом и полупретњом да ће Турска за сва непријатељства против Русије сносити одговорност, утицао на повлачење Порте и њен помирљиви став. На Порту је посебно утицао став Наполеона III да се у Паризу сазове европски конгрес, на коме би се решила спорна европска питања. У Петрограду су врло добро знали колико се Порта плаши таквих конгреса, на којима би се лако могло покренути питање опстанка Османског царства на Балкану. Зато и не чуди податак да су се турски министри сада обраћали Русији да се све конзервативне државе уједине против француских пројеката.⁴¹⁶ Русија је сада у потпуности могла да се окрене гушењу устанка у Пољској. Највећи део операција руске војске завршен је до половине априла 1864. године. Пољски устанак није довео до европског рата, али ни до већих заплета на Балкану. Вештим лавирањем, руска дипломатија је успела да смири страсти у европским престоницама и Цариграду и смањи подозрење и оптужбе према Србији настале након наоружавања српске војске. Горчаков је посебно хвалио помирљивост кнеза Михаила и његову жељу за одржањем мира у 1863. години.⁴¹⁷ Можемо слободно истаћи да су заплети изазвани избијањем Јануарског устанка утицали да се скрене пажња великих сила са Србије, нарочито интензивирана у другој половини 1862. и почетком 1863. године.

И након гушења устанка у Пољској, руске власти су страховале од акција пољских емиграната. У том циљу су и даље пажљиво мотрили на њихово

⁴¹⁵ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 37, год. 1863, л. 117; Упоредити *The London Gazette*, number 22771, September 15, 1863, писмо лорда Расела – Напијеру, Форин Офис 11. август 1863; Исто, number 22772, September 18, 1863, писмо Горчакова – Брунову, Царско село 26. август/7. септембар 1863; Исто, number 22786, November 6, 1863, писмо лорда Расела – Напијеру, Форин Офис 20. октобар 1863; М. Т. Панченкова, *Россия, Франция и Турция в 1863 году*, 116–118.

⁴¹⁶ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 35, год. 1863, л. 506, 541; Исто, Но. 36, год. 1863, л. 69; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 244–248. Поједини турски државници чак су писали мемоаре, у којима су са војног и политичког аспекта образлагали потребу добрих односа између Русије и Османског царства. Међу њима је предњачио Осман-паша, председник Војног савета. Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 312–313.

⁴¹⁷ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1430, л. 92–95.

деловање на Балкану.⁴¹⁸ О томе посебно сведоче два примера везана за Србију, у којима се посебно осетио руски притисак. У току заседања Великогоспојинске скупштине, августа 1864. године, стигла је вест о смрти Јоахима Љељевеља, вође левог крила пољске емиграције. Поједини посланици су истакли захтев да се прогласи 24 сата жалости, те да се откупе сва његове дела и рукописи. У страху од реакције Русије, кнез није одобрио овај захтев. Када је српска влада, у новембру 1864. године објавила конкурс за лекаре у немачким новинама, под условом да говоре неки словенски језик, у Србију је дошао др Изидор Коперњицки. Како је овај Пољак био под надзором руских агената због учешћа у Јануарском устанку, српска влада је морала да одбије његов пријем, те му је дозвољена само приватна пракса.⁴¹⁹ Управо на примеру Јануарског устанка и пољске емиграције можемо оценити и руско–српске односе 1863. године. Кнез Михаило и српска влада су у овом питању званично било на страни Русије, како због притисака из Петрограда, тако и због осетљивог питања руске подршке и помоћи. Са друге стране, поједини високи званичници Кнежевине, попут митрополита Михаила, помагали су Пољаке и својим утицајем и новчаним средствима. Чињеница да кнез није критиковао или спречавао ове послове, те да је дозволио појединцима да се настане у Београду, говори да је ипак одобравао помоћ Пољацима, док год њихово деловање није било директно усмерено против Русије.⁴²⁰ И сама пољска емиграција је веровала да кнез и српска влада под притиском и утицајем Русије спречавају њихово деловање, па су се и понашали су складу са званичном политиком. Њихово јавно иступање према Србији забележено је током прославе педесетогодишњице Таковског устанка (1865), када су пољске организације из свих крајева Европе упутиле поздраве и честитке кнезу Михаилу и “братском српском народу”⁴²¹. Међутим, Русија је сада ово питање посматрала много умереније, па је ова акција Пољака прошла незапажено у Петрограду.

⁴¹⁸ РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, ед. хр. 67, л. 128–350; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 45.

⁴¹⁹ Љ. Дурковић-Јакшић, *Учествовање пољских револуционара у животу Београда*, 52–53. О праћењу пољских емиграната на Балкану видети: РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, д. 67, л. 128–350.

⁴²⁰ У Србији су од гушења Пољског устанка боравили Теодор Томаш Јеж (Зигмунт Милковски), представник пољске народне владе у емиграцији, Михаило Остоја-Холињски, Стеван Клиничински, Леонард Лонткјевич, Казимјеж Гонсјоровски, Владислав Јасњевски и други, те бројне посрбљене породице. Љ. Дурковић-Јакшић, *Учествовање пољских револуционара у животу Београда*, 54.

⁴²¹ Исто, 54–58.

Кнез Михаило – узданица руске политике

Дипломатска борба која се 1863. године водила око пољског питања није много утицала на Србију. Међутим, јесте прегруписивање сила на међународној арени. Србији није одговарало удаљавање Петрограда и Париза и њихово непријатељство. Две силе које су претходних година радиле у складу са српским циљевима и интересима, сада су се налазиле на супротним странама. Ипак, кнез Михаило је показао да у потпуности разуме приближавање Русије и Пруске, знајући да ће сасвим сигурно доћи до рата за првенство у германском свету. Српски владар је био један од ретких који је рачунао да ће Србија са новим распоредом снага у Европи моћи боље да се избори за своје циљеве. Иза себе је имао Русију, силу која је из 1863. године изашла као дипломатски победник.

Ситуација на европској сцени додатно се узбуркала почетком 1864. године, када је дошло до сукоба између Данске, са једне стране, и Пруске и Аустрије, са друге стране, око војводства Шлезвига и Холштајна. У рату од три месеца германске силе су успеле да отргну од данског суверенитета те покрајине.⁴²² Порта је константно оптуживала Србију и Румунију за учешће у Гарибалдијевим *револуционарним* припремама на Балкану, а поједини турски војни званичници су чак препоручивали окупацију Србије и Румуније. Страхујући да немачко–дански рат не изазове веће заплете, из Цариграда су издали наредбе за концентрисање трупа у Бугарској и башибозука у Босни. Турске војне мере су указале на забрињавајућу временску повезаност са истрагом по предмету завере саветника Антонија Мајсторовића. Истрага је потврдила ранија сазнања српске владе о

⁴²² Опширније: Л. И. Нарочницкая, *Россия и войны Пруссии в 60-х годах за объединение Германии "сверху"*, 31–75; М. Embree, *Bismarck's First War: The Campaign of Schleswig and Jutland, 1864*, Solihull, 2007; Италијански националисти и мађарски емигранти су и овом приликом покушали да остваре примену старог плана револуционарне акције. Међутим, Италија се показала доста опрезнија. Италија није била спремна да без подршке Наполеона III иступи самостално против Аустрије. Није искористила ни спремност Енглеске да образују коалицију против Пруске и Аустрије. Иако је Гарашанин изразио спремност на сарадњу, предложивши италијанској влади закључење уговора, уз услов гаранције територијалних добити на рачун Османског царства, промена владе у Торину била је узрок прекида свих преговора. АС, ПО, к. 76, бр. 46, 47.

договорима појединих Срба са турским старешинама и открила да конци те завере воде у београдску тврђаву или чак преко границе Србије.⁴²³

У бројним извештајима из 1863. године руски конзул из Београда упозоравао је званичнике у Азијском департману да Хабзбуршка монархија и Османско царство чине бројне напоре да протерају “династију успостављену 1858. године”. Слични извештаји стизали су и из Букурешта, и то не само од руског конзула, већ и од тамошње српске агенције. Поједини подаци говорили су о организовању атентата на кнеза Михаила у румунској престоници, а уз знање аустријског конзулата.⁴²⁴ Како полиција није имала неопходних доказа, поштрене су мере обезбеђења кнеза Михаила и појачана делатност тајних агената министра Николе Христића. Крајем 1863. године, након откривања главних завереника, полиција је извршила хапшења у Београду и Смедереву. Као вођа завере означен је пензионисани саветник Антоније Мајсторовић. Већ у тренутку хапшења, руски конзул је изразио велико интересовање за заверу и њене учеснике. Како су у полицијској управи одбили да му наведу имена завереника, због истраге која је била у току, Шишкин се лично код кнеза Михаила информисао о завери. На тај начин је био једини од дипломатских представника који је први сазнао имена завереника и главни циљ завере. Тајном депешом од 16. јануара 1864. године о својим сазнањима обавестио је Н. П. Игњатијева, директора Азијског департмана.⁴²⁵ Поред Мајсторовића, руски конзул је као заверенике навео Ранка Матејића и Филипа Станковића. Главни циљ завере било је свргавање кнеза Михаила и враћање на престо Александра Карађорђевића. Новац за припреме стигао је од Филипа Станковића, који је у Аустрији уживао покровитељство тамошње владе. Иако је Шишкин навео да завереници не би успели да придобију становништво Србије за свој циљ, упозоравао је Игњатијева да страхује од даљих интрига Турске и Аустрије, које чине све да би поткопале

⁴²³ АСАНУ, 12577/Б10, Исписи из париских архива, Извештај француског агента Ботмилијана министру Едуарду де Лису од 23. августа 1863; Л. Ђелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 295; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 240–241, 318–320; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 195.

⁴²⁴ АС, Књажеско српска агенција у Букурешту (Заступништво Србије у Букурешту), ф. II, р. 120 (1862).

⁴²⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 51–52.

владу кнеза Михаила изнутра.⁴²⁶ Своје страхове о постојању доста шире завере, конзул је поткрепио активностима на Великој школи и у Друштву србске словесности, центрима тадашње српске интелигенције. Пред годишњу седницу *Друштва србске словесности*, крајем јануара 1864. године, Владимир Јовановић, професор Политичке економије, истакао је предлог да се за почасне чланове Друштва изаберу Гарибалди, Мацини и Херцен-млађи, а сам је планирао да на седници одржи предавање о штедњи и социјалним проблемима Србије.⁴²⁷ Чим је секретар Друштва прочитао извештај о раду у протеклој години, Јовановић је затражио реч. Министар просвете, Коста Цукић, председник Друштва по функцији, поручио му је да ако намерава да учини предлог о ком се прича по вароши, не може добити реч. Настало је доказивање умесности предлога, “говорници су викали, студенти су разбијали клупе и столице; док је председник закључио седницу и брзо се удаљио, а студенти су на крају подигли професоре на рамена и изнели их тријумфално из сале”.⁴²⁸ О овом развоју догађаја, Шишкин је обавестио надлежне инстанце у Петрограду, наводећи да се строго мора повести рачуна о деловању присталица револуционарних идеја Лондонског централног комитета, који је водио руски емигрант Александар Херцен. Као коловође ове групе, руски конзул означио је Владимира Јовановића, Милована Јанковића, Стојана Вељковића и Димитрија Матића. Сматрао је да су они повезани са завереницима из Мајсторовићеве завере, те да су сви повезани везама и новцем из Аустрије и Турске, а у циљу свргавања кнеза Михаила.⁴²⁹

⁴²⁶ Исто, л. 54; Шишкин је избегао да као једног од завереника наведе и Милована Јанковића. Тек након наредних догађаја у Великој школи и Друштву србске словесности, конзул је морао да се одрекне свих контаката са либералном групом. На народно незадовољство због увођења новог пореског система и војних вежби, доливане су гласине. Говорило се да “има $\frac{3}{4}$ части народа против садашње владе (...) да књаз Михаило иде на то да Србију упропасти, па после да узме своју Мацарицу, која је суму државни новаца на своје угодности под именом народни послера у Лондону потрошила и да иде у свет да живи са њоме по својој вољи”. АС, ПО, к. 70, бр. 350.

⁴²⁷ В. Јовановић, *Успомене*, 183; М. Радевић, *Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности (1864)*, Историјски часопис 16–17 (1966–1967), 135; Ж. Ђорђевић, *Политичка и књижевна активност на Лицеју и Великој школи од Светоандрејске скупштине до суспендовања Друштва србске словесности*, Универзитет у Београду 1838–1988, Београд, 1988, 767–769.

⁴²⁸ А. Ивић, *Архивска грађа о југословенским и културним радницима*, књ. III (1780–1894), Београд, 1932, 206.

⁴²⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 59–62; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 37–39; У Петрограду су били посебно забринуте због помињања А. Херцена, емигранта у Лондону, због његових револуционарних идеја, а посебно што је његов часопис *Колокол* стајао на страни Пољака за време устанка 1863. Д. Шуб, *Политические деятели России (1850–ых – 1920–ых гг.)*. *Сборник статей*, Нью-Йорк, 1969, 2–13.

Из Петрограда су подржали строгу реакцију кнеза и владе, у виду суспендовања *Друштва српске словесности*, отпуштања Јовановића из службе, премештања Вељковића у ваљевски суд и кажњавања Ђака.⁴³⁰ На упозорења руских агената да се кружок око Јовановића може лако проширити у Београду, Шишкин је добио наређење из Азијског департмана да одржи састанак са Владимиром Јовановићем и детаљније се упозна са циљевима његовог деловања. Приликом разговора, конзул је прозreo намере овог либерала, да речима оданости руском цару и кнезу Михаилу, који је наводно био окружен неспособним сарадницима, издејствује руску дипломатску подршку за своје циљеве. Како је Шишкин одбио да помогне Јовановићу, посебно су га забринуле његове речи да ће либерали на предстојећој скупштини покушати да добију подршку за свој програм, а посебно републиканска изјава – да се кнез мора бирати и потврђивати народном вољом. Иако је руски конзул веровао да се контролом избора народних посланика могу спречити већа комешања, био је изненађен Јовановићевим одговором – да је и на Светоандрејској скупштини влада спроводила такву контролу, а кнез Александар је опет збачен са престола. Видевши у томе озбиљну претњу кнезу Михаилу, Шишкин је одмах саставио извештај у коме је захтевао да руски агенти озбиљније приступе контроли веза либерала са Аустријом и Турском.⁴³¹ Истовремено је у Петроград писао да се студентима искљученим са

⁴³⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 63–64; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 39–40, 46; Н. Шкеровић, *Записници седница*, 18; *Србске новине*, бр. 12, 28. јануар/9. фебруар 1864; М. Радевић, *Великошколци и суспендовање Друштва српске словесности (1864)*, 137–141; У Великој школи је постављен “надзиратељ” са задатком да води рачуна о противрежимском расположењу студената. Допуном *Закона о Великој школи*, министар просвете је могао, поред редовних доводити и хонорарне професоре, што је значило да је могао доводити и постављати своје људе и држати их колико хоће. *Зборник закона и уредаба*, XVII (1864), 64; *Србске новине*, бр. 36, 24. март/5. април 1864.

⁴³¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 68; Јовановић је Шишкину током састанка изнео и програм либералне групе, са којим руски конзул није био сагласан, сматрајући да је пут којим је кренуо кнез Михаило много исправнији. Тај програм био је састављен у 11 тачака: 1) пуна самоуправа посредством слободно изабране Народне скупштине; 2) да Устав Кнежевине буде израз законите воље народа; 3) да се кнез потврђује вољом и избором народа; 4) да министри за своје деловање одговарају пред Скупштином и народом; 5) да се установи потпуна слобода штампе; 6) пуна контрола буџета од стране Скупштине; 7) да се влади забрани да употребљава војску за угњетавање народа и да Скупштина има пуно право контроле над војском; 8) да се влада стара о природном и материјалном благостању народа; 9) да се сви расходи чине по тачно одређеним законским оквирима; 10) да се влада стара о пријатељским односима са свим народима, како Словенима, тако и Италијанима, Мађарима, Грцима, Румунима, Јерменима; 11) да Срби буду спремни да пруже пуни отпор при сваком покушају умањења политичких слобода те да се влада налази у трговачким односима само са оним државама које негују дух слободе. *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 41–43.

Велике школе, присталицама Владимира Јовановића, не изда дозвола за улазак у Русију и не одобри даље школовање.⁴³² Кнез Михаило је након сазнања о пријему Јовановића у руском конзулату, изразио сумњу да су либерали приликом последњих догађаја имали подршку руског конзула. О томе је писао министру А. М. Горчакову, те је Шишкин одмах добио наређење да кнезу лично објасни праве циљеве састанка са либералним предводником и његове намере.⁴³³ Кнез је на тај начин разјаснио деловање руског конзула, али и добио званичну потврду да либерали планирају офанзиву на предстојећој Скупштини, заказаној за Велику Госпојину.

Иако је питање опозиционог деловања у Великој школи и Друштву србске словесности решено врло брзо, на суђење завереницима у Мајсторовићевој завери чекало се више месеци. Руски конзул је упозоравао кнеза да је то чекање, а посебно чињеница да се влада још увек није званично огласила са званичним саопштењем врло контрапродуктивно. Као доказе тим тврдњама Шишкин је наводио гласине које су се шириле престоницом, од оних да су завереници са Турцима припремали бомбардовање града у коме би кнез и њему блиски људи били убијени, до других, по којима су у заверу наводно били укључени и Илија Гарашанин и Никола Христић.⁴³⁴ Исте вечери, 8. априла 1864. године, кнез, председник владе и министар унутрашњих дела саставили су саопштење, које је штампано у издању *Србских новина* од 9. априла.⁴³⁵ У том саопштењу јавности је предочено постојање две групе: прве која је имала за циљ да завером збаци кнеза Михаила са престола, и друге, која је то планирала да уради преко Скупштине. Истовремено је убрзан припремни процес за почетак суђења завереницима. Пред окружним судом у Смедереву, 26 затвореника је осуђено, четворица су ослобођења јер нису нађени докази о њиховој кривици, а четворица због недостатка доказа. Међу овим последњим био је и либерал Милован Јанковић. Ниједном од осуђених није била изречена казна већа од две године затвора. Пресуду смедеревског суда, Велики суд је због низа неправилности два пута

⁴³² Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875, 44–45; Ситуација са јачањем опозиционих елемената достигла је највећи ниво и постала претња владавини кнеза Михаила. Видети: Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I, 9. април 1864–18. децембар 1867*, прир. М. Јагодић, Београд, 2005, 10/22. април, 17/29. април, 22. април/4. мај 1864, стр. 9, 13–15.

⁴³³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 65.

⁴³⁴ Исто, л. 71–72.

⁴³⁵ Исто, л. 73–74; *Србске новине*, бр. 38, 28. март/9. април 1864.

враћао, али она ни у последњој редакцији Окружног суда, није прихваћена у Великом суду. Када је и по трећи пут из Смедерева добио овакву пресуду, Велики суд ју је једноставно поништио, а све осуђене ослободио казне, сматрајући да у раду завереника нема ничег кажњивог. Судско веће је нашло и да не постоји ни дело припреме “издајничког предузећа”, па ни дело увреде кнеза. По образложењу, завереничка активност није ишла даље од “буцаклијског дошаптавања”.⁴³⁶ Кнез и влада су били уверени да Јеврем Грујић, познати либерал и најистакнутија личност у Великом суду, покушава да побуни и највиши суд у земљи. Поништење пресуде изазвало је осуде јавности, која је у потпуности била на кнежевој страни, а незадовољство је изражавао и руски конзул. У депешама које је слао у Петроград он је посебно подвлачио кнежеве речи: “Шта хоће судије? Треба да су пуцали у мене, па да пресуде...”.⁴³⁷ На седници Владе састављена је посебна комисија, која је требало да размотри поступак Великог суда. Истог дана, Гарашанин је Шишкину саопштио да ће Влада “учинити све да се зло сасече у корену и да ће се успоставити суд и за чланове Великог суда”. Након ових речи, а знајући да ће овакав поступак изазвати противљење и приговоре већине конзула, Шишкин је кнеза упозорио на могуће реакције конзулског кора. Истовремено је кнезу предочио да има пуну подршку Русије, те да мора утврдити пример којим би се сви потенцијални заговорници завера држали у страху.⁴³⁸

Врло брзо је уследио кнежев одговор – *Закон о давању судија под суд*.⁴³⁹ Одмах су уследиле критике појединих конзула. Лонгворт, кога је Шишкин означио као “првог представника непријатељског елемента Србији”, захтевао је да се поменути Закон одмах суспендује. Њему се прикључио и француски представник.⁴⁴⁰ Аустријски конзул је схватао мере кнеза и српске владе, али је сматрао да донети Закон не може имати ретроактивно дејство. Знајући да од претходне тројице колега може да очекује отпор, Шишкин је успео да на своју

⁴³⁶ Ј. Грујић, *Правни претрес пропасти Великог суда у Србији 1864 (део 1–2)*, Нови Сад, 1867, II, 101–104; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 475–478.

⁴³⁷ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 101.

⁴³⁸ Исто, л. 103–105; Питање завере против кнеза Михаила осуђено је и у тадашњој руској штампи. В. Г. Карасев, *Сотрудничество Живоина Жуевича в газете “С.-Петербургские ведомости” в 1864 году (Опыт источниковедческого исследования)*, Советское славяноведение 6 (1968), 44–50.

⁴³⁹ 11/23. јун 1864, *Зборник закона и уредаба*, XVII (1864), 265–269; Руски конзул је превод Закона на руски одмах послао у Петроград. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 120–121.

⁴⁴⁰ ТНА, FO 78/1814, Блант – Кардвелу, 29. јун 1864.

страну придобије италијанског и пруског конзула. Они су званично истакли да се ниједна велика сила не сме мешати у унутрашње ствари Кнежевине, те да је Закон само природна последица чина који је приморао кнеза и Владу да се успротиве и суоче са свим елементима раздора и партијама у судском саставу.⁴⁴¹ Оптужница против судија Великог суда подигнута је 5. јула 1864. године. Неспоредно пред званично објављивање оптужнице, кнез је са Гарашанином отпутовао из Београда. Два су разлога овом путовању по Србији, први, кнез и министар су, обилазећи земљу припремали изборе за предстојећу Скупштину, а други, јер су желели да избегну притисак конзулског кора због оптужнице. У оба ова разлога био је упућен руски конзул, који је и сам саветовао кнезу да је најбоље да се привремено склони из престонице.⁴⁴²

Кнез и председник владе вратили су се у Београд, након скоро двонедељног обиласка Србије, 22. јула, а три дана касније донета је пресуда против судија Великог суда. Петорица судија осуђени су на по три године затвора и лишење грађанске части, а секретар суда на две године затвора и лишење грађанске части.⁴⁴³ Руски конзул је врло позитивно оценио доношење овакве пресуде, износећи мишљење да је кнез успео да се на легалан начин избори са противницима своје власти и уништи опозиционе елементе, који су могли да опструишу предстојећу Скупштину.⁴⁴⁴ Са овим мишљењем били су сагласни и званичници у Петрограду. Посебне критике са руске стране у догађајима везаним за доношење пресуде судијама Великог суда упућене су на рачун британског и француског конзула. Руски представник је врло детаљним депешама, изводима са суђења и чланцима из *Србских новина* и *Видовдана* обавештавао своје надређене у Петрограду о ситуацији у Србији. Жестока осуда Русије упућена је Лондону, чији

⁴⁴¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 118–119; Упоредити: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 101.

⁴⁴² АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 122.

⁴⁴³ *Србске новине*, бр. 74, 25. јун/7. јул 1864; Исто, бр. 82, 14/26. јул 1864; АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 125–126; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, 432–442; Петорица судија Великог суда: Јован Филиповић, Јован Мићић, Маринко Радовановић, Јован Николић и Јеврем Грујић, нису издржали пуну казну. Ослобођени су почетком септембра 1865. године; Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 175; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 13/25. јул 1864, стр. 49; Институција Великог суда потрајала је још годину дана, јер су већ почетком 1865. године новом организацијом судства, устројени Апелациони и Касациони суд, а на Касацију су пренета нека овлашћења Великог суда. *Закон о устројству судова*, 20. фебруар/4. март 1865, Зборник закона и уредаба, XVIII (1865), 18–33.

⁴⁴⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 132–133.

је представник у Београду нудио заштиту осуђеним судијама у својој кући. Ситуација се смирила тек када се Лонгворт лично извинио кнезу и Гарашанину, правдајући своје поступке “разним гласовима и трачевима који су стизали до њега”.⁴⁴⁵ У Азијском департману истицали су да је епопеја кнежеве борбе са завереницима и опозицијом коначно завршена 10. августа 1864. године, када је отворено Србско учено друштво. Преустројством некадашњег Друштва србске словесности, сматрали су у Петрограду, кнез је учинио последњи корак да све државне непријатеље лиши и последње могућности да “шире своје гласове”, непосредно пред ново скупштинско заседање.⁴⁴⁶

Указ о сазивању Великогоспојинске скупштине, заказане за 27. август 1864. године, кнез је потписао 4. августа, а обнародован је у *Србским новинама* два дана касније. Као место заседања најпре је одређен Крагујевац.⁴⁴⁷ Овај скупштински сазив је, по мишљењу руског конзула, требало да послужи као доказ кнежеве снаге против свих непријатеља, да одагна све лажне гласине против кнеза и владе те да сачува спокојство, поредак и додатно “учврсти неограничено поверење народа у кнеза Михаила”.⁴⁴⁸ Своје мишљење Шишкин је депешом послао надређенима у Петрограду, али и усмено истакао српском кнезу. Похваливши кнежеве напоре, руски представник је ставио само једну примедбу која се односила на сазивање предстојеће Скупштине – место заседања требало је преместити у Београд. Два су разлога овог мишљења – политички и финансијски. Шишкин је сматрао да би одржавањем Скупштине у престоници, којој би онда присуствовао и цео конзулски кор, кнез добио на снази и утицају и међу народом и међу представницима страних сила. Уз то, руски конзул је у разговору са Костом Цукићем, министром финансија, средином јуна 1864. године, добио обавештење да је државни дефицит већи од два милиона гроша, те да ће можда једини начин бити прибегавање новом зајму.⁴⁴⁹ Простом рачуницом видело се да би одржавање Скупштине у Београду било знатно јефтиније него у Крагујевцу. Кнез је указом од 17. августа, образложењем да Крагујевац нема довољно

⁴⁴⁵ Исто, л. 160–162, 163–226, 227–240.

⁴⁴⁶ Исто, л. 150–151; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 46; *Србске новине*, бр. 90, 1/13. август 1864.

⁴⁴⁷ *Србске новине*, бр. 87, 25. јул/6. август 1864.

⁴⁴⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 149.

⁴⁴⁹ Исто, л. 105–107.

смештајних капацитета, одлучио да место заседања Скупштине премести у Београд.⁴⁵⁰ Није нам познато да ли је и колико савет руског конзула утицао на ову одлуку кнеза Михаила.

Непосредно пре отварања Скупштине, Шишкин се на једном пароброду на Дунаву сусрео са новим руским амбасадором у Цариграду, Николајем П. Игњатијевим. И Горчакова и Игњатијева, Шишкин је поново упозорио да су у претходне три године у Србији доста ојачале политичке страсти и интриге, које су се рашириле и међу обичним народом.⁴⁵¹ Због тога је Великогоспојинска скупштина, која није остала запажена по законодавном раду, представљала важан тест унутрашње стабилности у земљи. У подне, 28. августа 1864. године, кнез Михаило је престоном беседом отворио скупштинско заседање. Отварању су, поред митрополита, министара и државних саветника, присуствовали и сви представници конзулског кора. У беседи, кнез се најпре позвао на бомбардовање Београда и Канлички протокол, посебно се осврнувши на тешкоће које Турци стварају око извршења протокола. Истакао је и неприродан и осетљив положај Србије због турске војске у градовима, што је отежавало успех политике добрих односа са Портом. Важан део говора, кнез је посветио и народној војсци, која је упркос бројним притисцима опстала. Још једном је подвукао да та војска не представља опасност ни за кога, већ само за одржавање реда и мира у земљи.⁴⁵² У извештају који је руски конзул послао министру Горчакову, хвалио је кнежеву умереност у говору, посебно око народне војске, али је био и задовољан критикама које је кнез упутио на рачун Цариграда око испуњавања Канличког протокола.⁴⁵³ Игњатијев је у самој турској престоници бранио је кнежев говор, а против мишљења аустријског колеге, који је истицао непријатељски дух беседе, у којој се кнез хвалио народном војском.⁴⁵⁴

Од времена отварања Скупштине у Петрограду су са нестрпљењем очекивали извештај конзула о неколико питања: какав је сада углед кнеза

⁴⁵⁰ *Србске новине*, бр. 92, 8/20. август 1864.

⁴⁵¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 17–18.

⁴⁵² *Србске новине*, бр. 96, 16/28. август 1864; АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 21–24; *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome quatrième (octobre, novembre, décembre 1864), Paris, 1864, 37–41; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 357–359.

⁴⁵³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 19–20.

⁴⁵⁴ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 361–362; Интересовање за скупштинско заседање било је приметно и у тадашњој руској штампи. В. Г. Карасев, *Сотрудничество Живоина Жуевича в газете "С.-Петербургские ведомости"*, 52–55.

Михаила у народу и да ли су и колико различита опозициона деловања успела да пољуљају кнежев утицај? Одахнули су након Шишкиновог извештаја од 6. септембра, у коме је изричито навео да је народ и даље одан патриотским идејама кнеза Михаила и да је скупштинска адреса кнезу најбољи доказ тим тврдњама. Руски конзул је посебно навео и да је повраћено поверење народних представника у кнежеве министре, које је било нарушено претходних година.⁴⁵⁵ Занимљиво је колико је интересовање владало у Петрограду за рад Скупштине. О томе најбоље сведоче критике руском конзулу од Горчакова што не извештава редовно о заседању, те Шишкиново правдање да је мислио да је боље да сачека објављивање потпуних протокола, које је желео да проследи руском министру.⁴⁵⁶ Дванаест дана након затварања Скупштине у Петрограду су добили потпуне протоколе заседања и кнежеву завршну реч. Руска страна је могла да извуче два закључка. Први, да је рад Скупштине показао да кнез и народ најпре мисле на побољшање живота у Србији, а не, како то тврде непријатељи споља и изнутра, само на изазивање рата са Османским царством. Други, да популарност кнеза Михаила није пољуљана и да Србији не прете никаква унутрашња комешања.⁴⁵⁷

Подршком и интересовањем у три најважнија питања 1864. године: Мајсторовићева завера, афера са Великим судом и Великогоспојинска скупштина, јасно се види да је Русија била итекако заинтересована да кнез Михаило остане на српском престолу, угуши опозиционе елементе својој власти и ојача земљу изнутра. Преписка дипломата јасно показује колико је кнез Михаило био цењен и поштован у званичним и незваничним руским круговима, свакако представљајући узданицу руске политике на Балкану.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 25–26. У прилогу извештаја налази се и скупштинска адреса од 1. септембра 1864. године. Исто, л. 27–30; *Србске новине*, бр. 96, 20. август/1. септембар 1864.

⁴⁵⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 37.

⁴⁵⁷ Исто, л. 37–45. У прилогу Шишкиновог извештаја од 18/30. септембра налази се и кнежева завршна реч, којом је затворена Скупштина. Исто, л. 46; *Србске новине*, бр. 108, 8/20. септембар 1864.

⁴⁵⁸ У прилог овој тврдњи иде један извештај из Београда о ситуацији 1864/65. године. У њему се јасно наводи да Русије преко кнеза Михаила подстиче идеју панславизма у словенским провинцијама Турске, посебно у Босни и Бугарској. Истиче се да је Београд већ дуже време центар акција панслависта, као место где они опремају своје ученике, папире и памфлете, којима подстичу “пламен побуна” у словенским провинцијама Турске. По енглеским тврдњама Русија тајно управља овим покретом у циљу промовисања сопствених интереса, а са знањем кнеза Михаила. TNA, FO 78/1868, Блант – Кардвелу, 7. март 1865.

Рат на помолу?

Званични Петроград је 1864. и 1865. године на све начине покушавао да смири ситуацију на Балкану и утиче на Србију да никако не улази у сукоб са Османским царством. Руски представници и војни агенти истицали су да постоји велика разједињеност балканских држава, а ни њихова војна спремност није била на завидном нивоу. Министар А. М. Горчаков је имао друге разлоге. Русија је успела да се избори са устанком у Пољској, али је изгубила Француску, као свог главног савезника у Источном питању. Без веће дипломатске подршке Русија није имала намеру да сама подржи балканске народе. О војној подршци није се ни размишљало, јер се војним реформама у Русији још увек није назирао крај, док би улазак у рат на страни балканских држава био погубан за главне циљеве руске спољне политике. У Петрограду су добро знали да би такав рат уништио све напоре, усмерене на првом месту ка поништавању одредбе Париског мира о неутрализацији Црног мора. Због ових разлога Русија је на све начине покушавала да на миран начин изглади односе балканских држава са Портом, док је истовремено радила на њиховом зближавању.

Питање ишчекивања рата и подгрејане атмосфере трајало је током читаве 1864. године. Порта је вршила премештање трупа ка границама Србије, уз образложење да је дужна да штити своје интересе. Истовремено је вршен велики притисак од стране турских званичника на представнике великих сила у Цариграду против Србије. Порта је у бројним нотама наводила да се у Србији припрема 100.000 војника, да се подижу нова утврђења, којих има преко 70, да се у Крагујевцу даноноћно ради на изради оружја, те да се са кнезом Кузом закључује Уговор о екстрадицији бегунаца, баш у време државног удара у Румунији.⁴⁵⁹ Ристићу је у Цариграду припао нимало лак задатак – да умирује Порту, амбасадоре Британије и Аустрије, али и Русије. Док је енглеском амбасадору објашњавао “да од лане ниједна мотика није у шанчеве ударена”, руском је морао да образлаже потребу да се настави са вежбањем народне војске.

⁴⁵⁹ *Archives diplomatiques 1864. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Tome troisième, 4. année (juillet, aout, septembre 1864), Paris, 1864, 150–152.

У складу са руском политиком да се Србија примири док се не реши питање устанка у Пољској, руски амбасадор је истицао да се за успокојење Порте привремено обустави обука народне војске. Како Новиков није имао одобрење из Петрограда да од Србије тражи прихватање ове радикалне промене, брзо се повукао и предложио Ристићу да директно са Али–пашом покуша да реши спорове. Разговор капућехаје и турског министра није отклонио препреке, већ је појачао подозрење.⁴⁶⁰

Спорна питања између Србије и Османског царства, наводно решена Канличком конференцијом, била су главни повод сталних размирица. Иако је Петроград желео да се питања одређивања реона београдске тврђаве, Малог Зворника, Кастела и народне војске реше у корист Србије, то питање је одлагано.⁴⁶¹ Русија је врло вешто повлачила дипломатске потезе и сама одуговлачећи решавање ових питања. Разлог је врло једноставан. Руски представници су знали да Србија нерешавањем ових питања има јак повод да брани јачање своје војске и њено наоружавање. Уз то, бројни европски заплети одуговлачили су извршавање протокола Канличке конференције скоро пуне три године. Страхујући да немачко–дански рат не изазове потрес и на Балкану, а имајући у виду затегнуте односе кнеза Кузе и Порте, Француска и Енглеска су решиле да коначно изгледе односе Београда и Цариграда. У априлу 1864. године француски конзул је предложио Гарашнину и Али–бегу, турском комесару, своје и Лонгвортово посредовање. Порта је дала начелну сагласност, што је у пракси значило поновно одлагање.⁴⁶² Иако су из Петрограда саветовали руском конзулу да подржи изглађивање несугласица између српске и турске владе, кнезу је саветовано да поступа врло опрезно према било каквом посредовању страних конзула и спречи њихово мешање у унутрашње послове Србије.⁴⁶³ Русија је стала уз кнеза и када је одбио предлог енглеског амбасадора Булвера да 1864. године, попут румунског владара, посети Цариград. И Петроград и кнез Михаило

⁴⁶⁰ Ј. Ристић, *Стољашњи одношаји*, књ. 2, 229–235.

⁴⁶¹ У руској штампи вршен је велики притисак да се спорна питања реше у корист Србије. *Голос*, 7/19. јун, 25. јун/7. јул, 1/13. јул 1863.

⁴⁶² АСАНУ, 12577/Б11, Исписи из париских архива, Извештаји француског агента Ботмилијана министру Едуарду де Лису од 22. и 24. априла 1864.

⁴⁶³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 45–46.

налазили су се на истој линији у погледу објашњења Булверу – да српски владар може посетити Цариград само уз услов да добије на управу све тврђаве.⁴⁶⁴

Уцењивање Порте од стране српске и руске стране утицало је на то да су Енглези прозрели руску политику, да Србији можда више одговара нерешавање питања усвојених на Канличкој конференцији, те да Србија сада жели да преузме све тврђаве.⁴⁶⁵ Булвер је у Цариграду кренуо у акцију да се то питање што пре реши. Званични Лондон, а њему се прикључио и Париз, никако није желео да се на Балкану створи повод за озбиљније заплете и рат против Османског царства. На иницијативу Булвера, у лето 1864. године у Цариграду су поведени разговори о решавању спорних питања између Србије и Османског царства. Енглески амбасадор је успео да натера Али–пашу да смањи турска потраживања са 18 на 9 милиона гроша. Истовремено, Ристић је истицао да српска влада пристаје на исплату суме од осам милиона гроша.⁴⁶⁶ Како Турци нису одступали од своје предложене суме, Ботмилијан, француски конзул у Београду, добио је задатак да наговори српску владу на пристанак. У разговору са Гарашанином, предочио је српској влади да се питање тврђава може решити само ратом или дипломатијом. Ако би се српска влада одлучила на корак да се од Турака дипломатским путем тражи напуштање тврђава, дипломатским путем су се најпре морала решити остала спорна питања. Пут те дипломатије који је прихватила српска влада, био је најпре условљен ставом Русије, која је тада била одлучно против рата, али и страхом да ће Аустрија преузети Босну, у накнаду за уступање Венеције. Гарашанин је истакао да у томе види “једну нову политику” према Турској, са коначним циљем добијања тврђава. Истовремено је Ботмилијану предочио да ће неуспех дипломатије у овом питању довести до озбиљне кризе у односима са

⁴⁶⁴ Ристић је најпре од Новикова покушао да дозна став о питању предаје градова ако српски кнез дође у Цариград. Руски став је заиста и био усмерен ка томе да српски владар може доћи у Цариград једино ако му се обећа добитак свих градова, али је то тренутно било неизводљиво, и због противљења Порте, а посебно Беча. Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 338–348; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 111, 115.

⁴⁶⁵ ГАРФ, Ф. 730, оп. 1, ед. хр. 1067, л. 1–5; У руској штампи осуђивана је политика Порте и често истицано да се мора уклонити главни узрок сукоба – турски топови у Београду (*Голос*, 25. март/6. април 1863); Истовремено је осуђивана и политика Енглеске према Србији, а у појединим чланцима је истицано да се од Европе тражи само једно, ако већ неће да помогне, а то је да не чини препреке. Један од чланака писан против енглеске политике, завршен је речима: “Победити или умрети! Слобода или смрт – то је наша девиза”. *Голос*, 25. април/7. март 1863.

⁴⁶⁶ АСАНУ, 12577/Б4, Исписи из париских архива, Извештај Бонијера министру Едуарду де Лису, Терапија 31. август 1864; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 278.

Османским царством.⁴⁶⁷ Краткотрајна визија договора и на неки начин савеза са Портом против намера Аустрије и Француске јасно се види у једном мемоару, који је Гарашанин упутио Ристићу, а који је требало предати Порти ако буде потребе. Уступањем Босне, писао је Гарашанин, “Порта и Србија нашле би се нанакнадимо оштећене, а будућност њина упропашћена”.⁴⁶⁸ Гарашанин тада први пут износи идеју о савезу Србије, Црне Горе, Румуније и Грчке са Османским царством, а против намера да Аустрија “закорачи на Балкан”. О помирљивом ставу Србије сведочило је Гарашаниново писмо Али–паши од 20. септембра 1864. године, у коме је навео да српска влада пристаје на исплату турских потраживања, али не на суму већу од девет милиона гроша. Везиров одговор садржао је незнатну исправку тврђавског реона, без помињања питања Кастела и Малог Зворника. Скоро два месеца касније, почетком новембра, стигао је одговор на Гарашаниново писмо о одштетама. Порта је пристајала на суму од осам милиона гроша за непокретна добра, уз задржавање својине гробаља и џамија. Износ потраживања за покућства остао је и даље неутврђен.⁴⁶⁹ Тек у јуну 1865. године, Порта је прихватила да се сума за укупна потраживања утврди на девет милиона гроша. Из те суме изузета су имања у Ужицу и Соколу, Турци су се обавезали да ће предати гробља, док је српска влада обећала да неће рушити џамије.⁴⁷⁰

Најозбиљнији заплет 1865. године изазвала је прослава 50–годишњице Таковског устанка, која је изазвала лавину критика и притисака на кнеза и српску

⁴⁶⁷ АСАНУ, 12577/Б11, Исписи из париских архива, Извештај француског агента Ботмилијана министру Едуарду де Лису, Београд 20. септембар 1864.

⁴⁶⁸ АС, ИГ, 1476; Исто, 1482, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, новембар 1864; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац, 2005, 217–219; Ђорђе Стратимировић је упозоравао генерала Иштвана Тира у Ђенови писмом од 6. децембра 1864. године да Аустрија има намеру да анектира Босну и Херцеговину, што би, по њему, значило и “збогом уједињеној Италији”, те је позивао на заједнички рад. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 103, стр. 252–255.

⁴⁶⁹ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, 25; Како су оштећени муслимани тражили исплату суме од 16 милиона гроша, када се од те суме одбије одштета од бомбардовања српском становништву у Београду, остајала је сума од два до три милиона гроша. Та, врло мала сума спречила је коначан договор. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 175–177; АСАНУ, 12577/Б11, Исписи из париских архива, Извештај Ботмилијана министру Едуарду де Лису, Београд 30. новембар 1864.

⁴⁷⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 183–184, 187–189; АСАНУ, 12577/Б5, Исписи из париских архива, Извештај Бонијера министру Едуарду де Лису, Пера 18. октобар 1865; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 279; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 196–199. Питање Малог Зворника остало је нерешено, иако је српска влада инсистирала на његовом решавању. По Ристићевом мишљењу ово “мајушно питање” остало је пуно перипетија, представљајући јабуку раздора између Србије и Порте. Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 281–308; D. Mekenzi, *Jovan Ristić – evropski državnik*, Beograd, 2004, 34–35.

владу. О озбиљности ситуације говорили су извештаји да прослава лако може послужити Турцима као повод за објаву рата.⁴⁷¹ Јубиларна прослава 50–годишњице Другог српског устанка представљала је јасно изражену тежњу да се јавно покаже идеја о државном суверенитету. Основни мотив кнеза за организовање прославе било је уздизање династије и државе на унутрашњем и спољашњем политичком плану.⁴⁷² Вест о организовању прославе примљена је са негодовањем међу београдским Турцима, али и дипломатским кором. Брзо су почели да се шире гласови да Турци намеравају да на дан прославе бомбардују београдску варош. Врло негативан став заузела је и Порта, која је организовање прославе користила да подупре бројне оптужбе да Србија припрема устанак у Босни и Херцеговини.⁴⁷³ Али Риза–паша, командант београдске тврђаве је у протестима српској влади на својој страни имао подршку аустријског и енглеског конзула. Игњатијев је у Цариграду покушао да формира контраблок, ишчекујући подршку представника Француске, Пруске и Италије. Дознао је да ниједна од наведених сила не би подржала Србију уколико прослава доведе до рата са Турском.⁴⁷⁴ Због тога су из Петрограда саветовали кнезу да још једном размисли о отказивању прославе. У жеку кризе, Шишкин је отпутовао на одсуство. Један од главних разлога било је сумњичење британског и аустријског конзула, те београдског паше, да је руски конзул коорганизатор прославе, те да кнеза подстиче на такву манифестацију против Порте. Шишкиновим одсуствовањем, рачунали су у Петрограду, била би смањена могућност притиска на руски конзулат у време одржавања саме прославе. Било је јасно да Русија тајно подржава намере кнеза Михаила.

⁴⁷¹ Е. П. Новиков је 12/24. априла 1865. године из Цариграда забринуто писао да Турска лако може кренути у рат, који би био погубан како за Србију, тако и за династију Обреновић. АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 145–146.

⁴⁷² О значају овог јубилеја као вида колективне репрезентације видети: М. Тимотијевић, *Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50–годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године*, Наслеђе 9 (2008), 9–49.

⁴⁷³ АСАНУ, 12577/Б5, Исписи из париских архива, Извештај Мустјеа министру Едуарду де Лису, Цариград 19. мај и 31. мај 1865; Порта је вешто користила вести да све већи број избеглица из Босне налази уточиште у Србији. Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 367–368; Велика Британија је одмах стала на страну Порте у питању жестоког противљења организовању прославе. Ј. Paunović–Štermenski, *The British diplomacy and the celebration of the fiftieth anniversary of the second Serbian uprising*, *Beogradski istorijski glasnik* II (2011), 191–202.

⁴⁷⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 145–146.

Заступник руског конзула, В. Јонин, морао је да се избори са огромним дипломатским притиском и у томе је поклекао. Није успео да нађе средину између руске подршке кнезу, а да јавно одрекне било какво уплитање Русије. Кнезу и Гарашанину је истакао све могуће опасности које могу да проистекну из светковине, од чега је највећа била повод Порти за објаву рата. Међутим, кнез није хтео да одустане ни по коју цену, сматрајући да нема никакве непосредне опасности по Србију.⁴⁷⁵ Уз то, кнез је обавестио руски конзулат о својој намери да 4. јун установи за нови државни празник. Заступник руског конзула је остао при ставу да би тај поступак само погоршао односе са Портом, у тренутку када су Лондон и Беч оштро иступили против било какве светковине у Србији.⁴⁷⁶ Највеће незадовољство Порте, Британије и Аустрије изазвало је установљење ордена Св. Андрије Првозваног, са натписом “За Веру, Кнеза и Отечество”. Јонин је саветовао Гарашанину да размисли шта установљење таквог ордена у вазалној Кнежевини значи за будуће односе са Портом и изричито је истакао председнику владе да због таквог поступка не очекује било какву помоћ Русије у случају веће кризе. Упркос Гарашаниновом правдању да кнез има право да додељује одликовања својим грађанима, Јонин није попуштао.⁴⁷⁷ Као млађи чиновник, у страху за своју каријеру, није “читао између редова” нити је дорастао тадашњој ситуацији, поклекавши пред притисцима аустријског и енглеског конзула.

Прослава је отпочела у недељу, 4. јуна, а отворена је беседом кнеза Михаила. Кнез се на прослави појавио са руским орденом Белог орла, што је, по писању заступника руског конзула, изазвало велике овације међу присутним званицама и народом. Кнез је истакао искрено жаљење што руски генерални конзул није присутан, како је сам истакао 50 година “независне Србије”.⁴⁷⁸ Достојанствено и мирно држање кнеза Михаила, упркос чињеници да је у том периоду припремано окончање његовог развода са кнегињом Јулијом, били су

⁴⁷⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 51–54.

⁴⁷⁶ Исто, л. 114–115.

⁴⁷⁷ Приметан је велики анимозитет који се тада развио између председника српске владе и заступника руског конзула. У извештајима које је слао у Петроград В. Јонин се позивао на Гарашанинову делатност против Русије 1853. и 1858. године. Истицао је Гарашанинову дрскост у опхођењу са њим и прелажење преко руских савета о умерености. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 61–67.

⁴⁷⁸ Исто, л. 49, 77; АСАНУ, Историјска збирка, бр. 10.595; Ј. Обрад. Карацић, *Педесетогодишња светковина од устанка књаза Милоша Обреновића I, која је слављена у Топчидеру о Св. Троицама*, Београд, 1865.

јасан доказ да кнез државне интересе ставља испред својих и изнад било каквих личних побуда.⁴⁷⁹ Говор Јована Мариновића оставио је јак утисак на присутне, али и додатно појачао сумње највећих противника прославе у стварне намере Србије. Речима “да се испуне жеље, тежње и намере кнежеве који ће повратити пређашње лепе дане сјаја и величине Србије и српског имена”, те “да кнез може рачунати на сваког Србина, без обзира где се он налази”, Мариновић је готово отворено говорио о будућим корацима Србије на Балкану.⁴⁸⁰ Светковини су присуствовали војвода Петар Вукотић као изасланик кнеза Николе, пуковник Мило, ађутант румунског кнеза Кузе, многи виђенији Срби, окружни и срески начелници, велики број Срба из Хабзбуршке монархије и живи учесници устанка из 1815. године.⁴⁸¹

Ранији сукоб између Гарашанина и заступника руског конзула разрешен је залагањем А. М. Горчакова и кнеза Михаила. Јонин је, одмах по Шишкиновом повратку, средином јуна, оштро укорен због понашања, а Гарашанин је одликован орденом Св. Станислава I степена. Председник српске владе се потом захвалио Горакову на послатом ордену, а на вечери у кнежевом конаку, одржаној у част руског цара, Гарашанин је одржао здравицу у којој је истакао залагање Александара II “кога је срце према Србији пространо, као што му је силна и Царевина којом он влада”.⁴⁸²

Оптужбе од стране Порте да Србија представља главни елемент у рушењу турске власти на Балкану, настављене су до краја 1865. године. Порта је предузела бројне акције повећавања војних јединица на границама са Србијом и утврђивања појединих граничних места. У Цариграду су страховали да затегнутост у

⁴⁷⁹ Опширније о односима кнеза Михаила и кнегиње Јулије и разводу видети: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 133–138; Д. Страњаковић, *Михаило и Јулија*, Београд, 1940.

⁴⁸⁰ Л. Ћелап, *Извештаји команданта трупе бригаде у Земуну*, 295; Занимљиво је да поједини чланци у руској штампи, у којима је било речи о прослави 50 година од избијања Другог српског устанка нису цензурисани. У њима је чак критикован кнез Михаило што није искористио прославу да објави рат Турцима. Ипак, светковина је хваљена као значајно уздизање династије Обреновић. *Голос*, 13/25. јун 1865.

⁴⁸¹ Учесници Устанка добили су од кнеза позлаћене крстове, изливане од првог топа кнеза Милоша. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 75–76; *Србске новине*, бр. 57, 27. мај/8. јун 1865; Л. Ћелап, *Извештаји команданта трупе бригаде у Земуну*, 296; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 239, стр. 387;

⁴⁸² АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 251, год. 1865, л. 14–18; АС, ИГ, 1509; Орден Св. Станислава I степена је од 1831. године ушао у састав руских одликовања. По Статуту ордена из 1839. године њиме је могао бити награђен само грађанин Руске империје и Царства пољског. Од 1855. године I степеном овог ордена награђивали су се искључиво припадници племства. С. С. Шишков, *Награды России 1698–1917*, т. 2, 402.

односима Аустрије и Пруске и рат те две силе, чије се избијање очекивало из дана у дан, Србија не искористи и не отпочне устанак на Балкану. Слање војног материјала, официра и подофицира у Црну Гору схваћено је као сигуран знак заједничких припрема две Кнежевине за оружану акцију против Турске. Због тога су дипломатски заступници сила у Београду, изузев рускога конзула, са негодовањем примили вест о помоћи Црној Гори. Енглески конзул Лонгворт намеравао је да заједно са командантом београдске тврђаве Али-Риза-пашом позове све конзуле у Београду на заједнички протест код српске владе. У договору са Шишкином, који га је и обавестио о овој намери конзулског кора, Гарашанин је одлучио да састави изјаву, да су топови продати Црној Гори и да ће српска влада тако поступити ако добије поруцбину од било које друге земље. Слање војног материјала у Црну Гору нарочито је забринуло Порту. По Цариграду се причало да Србија и Русија намеравају да постепено наоружају све словенске народе у Османском царству и организују их за обарање турске власти.⁴⁸³ Велики везир Али-паша искористио је експедовање војног материјала у Црну Гору као главни доказ за непријатељску политику Србије према Турској. Више од свега, Али-пашу је плашила могућност да Црна Гора, охрабрена новим оружјем, не почне сукоб са Турском и тако изазове већи заплет на Балкану. Он је зато енергично протествовао код српског заступника у Цариграду Јована Ристића и руског амбасадора грофа Н. П. Игњатијева.⁴⁸⁴

Оптужбе су врло брзо утихнуле, јер је Порта била заузета ситуацијом у Румунији, где је 22. фебруара 1866. године, са престола збачен кнез Куза.⁴⁸⁵ Покушај разрешења кризе био је избор Карла Хоенцолерна за кнеза. Порта је одмах одбила да призна избор, у страху да би избор страног кнеза могао лако да

⁴⁸³ АСАНУ, 12577/Б5, Исписи из париских архива, Извештај Мустјеа министру Едуарду де Лису, Пера 18. април 1866; Christien Ostrowski, *Lettres Slaves (1864–1865). Pologne-Europe-Moskovie, Tome III (L'Insurrection de 1863)*, Paris, 1865, 257–259.

⁴⁸⁴ Ристић је правдао српску владу тако што је изјављивао да је Црна Гора ово оружје купила у Србији, а кривицу за експедовање овог материјала у Црну Гору свалио је на Аустрију која је дозволила Црној Гори да овај материјал превезе преко њене територије. Након тога, турски везир није смео да иде даље, јер би се у даљим оптужбама искристалисала улога Аустрије. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 246, стр. 394–395.

⁴⁸⁵ Велике силе су одмах сазвале конференцију у Паризу (март–април 1866) и захтевале да се Румунија посматра у складу са одредбама претходне париске конференције (1858), односно као Влашка и Молдавија. Велике силе су се правдале да је уједињење кнежевина формално признато само за време владавине кнеза Кузе. *История Румынии 1848–1917*, 194–195; *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII–начало XX в.)*, 162–164.

прокрчи пут Румунији ка независности, али и да буде заразан пример осталим балканским државама. Против избора били су аустријски и руски амбасадори у Цариграду. Док је Беч био противан због принца из супротстављене немачке династије, у Петрограду су сматрали да би избором Карла Хоенцолерна само ојачао немачки утицај на Балкану. У руској престоници тада је озбиљно разматрана комбинација о избору кнеза Михаила на престо у Букурешту.⁴⁸⁶ Од те идеје се одустало, из два разлога. Први је био тај што ниједна од великих сила не би признала такав избор, а други, што Русија није хтела да додатно компромитује своју политику на Балкану и јаке везе са кнезом Михаилом. Петроград је ипак морао да призна избор Карла Хоенцолерна, највише из страха од могућих француско–аустријских комбинација, у које се укључила и Пруска. Шириле су се гласине да постоји договор Наполеона III и Франца Јозефа, да Аустрија уступи Венецију Италији, а у замену да се Румунија или Босна уступе Бечу.⁴⁸⁷ У таквој ситуацији, руска дипломатија се показала као одлучујући фактор у заштити аутономије Румуније, што ће бити важан корак у односима Петрограда и новог румунског владара, а самим тим и у односима Србије и Румуније.⁴⁸⁸

Како се Пруска ужурбано припремала за рат против Аустрије, у Берлину су озбиљно разматрани планови о могућој диверзији на Балкану. У том циљу су Пруска и Италија почели поједине дипломатске маневре ради придобијања Србије за евентуални устанак у Мађарској. Тако је у Србију почетком јула 1866. године дошао фон Пфуљ, саветник пруског амбасадора у Мадриду. Обећавао је сву помоћ Пруске, ако Србија узме учешћа у устанку Мађара. Кнез и Гарашанин су одбили тај предлог, наводећи као разлог концентрисање све већих турских трупа на границама Кнежевине.⁴⁸⁹ Убрзо је у Београд приспео и генерал Тир, ађутант италијанског краља, који је такође молио за помоћ Србије у предстојећем устанку у Мађарској. Међутим, дан након његовог доласка, 7. августа 1866. године,

⁴⁸⁶ О томе сведочи запис у Дневнику М. Ф. Одојевског од 15/27. марта 1866. године, са тајног заседања у Петрограду. *Текущая хроника и особые происшествия. Дневник В. Ф. Одоевского 1859–1869 гг.*, редакција текста М. Брисман, Москва, 1935, 208.

⁴⁸⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 380–382.

⁴⁸⁸ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 35, год. 1866, л. 111–112; *Archives diplomatiques 1868. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome premier, 8. année (janvier, février, mars 1868), Paris, 1868, 270–273, 276–282, Горчаков–Будбергу, 23. фебруар/7. март, 10/22. март, 4/16. април, 31. мај/12. јун 1866; *Современник. Журнал литературный и политический*, том СХІІІ (1866), 140–142; *Очерки политической истории Румынии 1859–1944*, 33–34; Видети потпоглавље: *Улога Румуније*.

⁴⁸⁹ *Политичка акција Србије*, док. бр. 85, 86, 89, стр. 171–173, 176–177.

потписано је примирје између Пруске и Аустрије, а Гарашанин је од Николе Крстића, који је боравио у специјалној мисији у Пешти и разговарао са грофом Хуњадијем о могућностима српско–мађарске сарадње, добио депешу у којој је јасно истакнуто да владајући кругови у Пешти очекују преговоре са Бечом око дуалистичког уређења Монархије и да тренутно нема ни говора о устанку.⁴⁹⁰ Гарашанин је гледао разумно на Бизмаркове планове и није поверовао уверавањима генерала Тира да ће аустријско–пруски рат бити настављен, упркос потписаном примирју.⁴⁹¹ Како се у то време налазио са кнезом у Аранђеловцу, поручио је Тиру, преко Милоја Лешјанина, да Србија не сме да ризикује улазак у рат против Аустрије без одговарајуће припреме и потписивања споразума са Пруском и Италијом. Сматрао је да даља активност на том пољу зависи искључиво од планова Пруске и Италије. Међутим, 23. августа је у Прагу потписан мир између Пруске и Аустрије, а Бизмарк је преко конзула у Београду изјавио српској влади спремност Пруске да и у будућности сачувају јединство заједничких интереса. Тиме је практично закључена могућност укључивања Србије у неизван рат. Уз то, готово нико у Србији није очекивао пораз Аустрије.⁴⁹²

Највећу улогу у очувању неутралности Србије одиграла је Русија. Руски званичници су саветовали српској влади да одржи неутралност у аустро–пруском рату, те да не потпада под утицај пруских и италијанских планова, јер би истовремени рат са Аустријом и Османским царством представљао катастрофу. Став Петрограда био је условљен чињеницом да Русија није била спремна да се укључи у било какав европски покрет. Горчаков је и даље страховао од стварања нове “кримске коалиције” и пораза.⁴⁹³ И кнез Михаило и Гарашанин су обећали

⁴⁹⁰ Исто, док. бр. 94, 95, 96, 106, 107, стр. 184–190, 206–208; АС, ИГ, 1600; Занимљиво је да је Блазнавац, министар војни, изјављивао Тиру да је Србија спремна да уђе у рат против Аустрије. Исто, док. бр. 99, 102, 104, 108, 109, 110, 111, стр. 194–195, 198, 201–203, 208–219.

⁴⁹¹ Исто, док. бр. 99, стр. 194–195.

⁴⁹² АС, ИГ, 1581, И. Гарашанин – И. Мондену, 16/28. септембар 1866; Упоредити: Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 31. јул/12. август 1866, стр. 263–265.

⁴⁹³ АВПРИ, Ф. 133, оп. 469, Но. 49, год. 1866, л. 65–69; Исто, Но. 19, год. 1866, л. 2, 13; РГВИА, Ф. 437, Оп. 1, ед. хр. 42, л. 1–60; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 49, 50; Горчаков је у извештају цару Александру II од 3. септембра 1865. године подвлачио да при положају Русије у Европи, главни циљ мора бити усмерен на унутрашњи развој и цела спољна политика мора бити потчињена том циљу. Акције Италије и Мађара нису смеле, ни на који начин, да утичу на европски мир. *Доклад министра иностраних дел Горчакова Александру II*, Красный архив 2/93 (1939), 107–111.

руском конзулу жељу да на сваки начин избегну ризичне ситуације. Били су свесни да би, без подршке Русије, било каква акција била осуђена на неуспех. Кнез је говорећи о могућности рата, Шишкину истакао да ће “када реши да отпочне борбу, за собом спалити све мостове, да ниједан Србин не би ни помислио на одступање”.⁴⁹⁴ Неколико је разлога што Србија није ушла у рат: војна неспремност, нису постојали никакви конкретни споразуми са Пруском и Италијом, нису постојали договори са осталим балканским државама, Русија је била строго против рата. Свакако да је пораз Аустрије утицао да Србија слободније води спољнополитичку делатност. Српска влада је на седници од 28. јула 1866. године донела одлуку, коју је кнез одобрио, да се убрзају војне припреме у земљи. Министру војном је одређен рок од годину дана да оконча припреме, а у том циљу му је одобрено додатних три милиона гроша. У току те године требало је избегавати све акције које би могле изазвати рат са Портом. Гарашанин је преузео задатак да активира преговоре са балканским државама и народима.⁴⁹⁵ Устанак који се у августу 1866. године разбуктао на острву Крит, стављао је у изглед нове могућности у решавању Источног питања.

⁴⁹⁴ АВПРИ, Ф. 133, оп. 469, Но. 19, год. 1866, л. 14; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 51.

⁴⁹⁵ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, 37–38.

БАЛКАНСКИ САВЕЗ – ОД ИДЕЈЕ ДО РЕАЛИЗАЦИЈЕ

Петогодишњи преговори

Стварању Балканског савеза кнеза Михаила претходило је скоро пуних пет година неизвесности и опсежних акција и преговора. Требало је превазићи супростављене интересе балканских држава и народа, ускладити планове заједничког деловања против Османског царства и радити у тајности, јер су погледи из свих европских престоница били уперени у Београд, који је сматран центром ослободилачких покрета на Балкану. Русија је у Србији видела центар окупљања хришћана и због тога су њени дипломатски представници покушавали да остале балканске државе и народе усмеравају ка Србији. Како је и за Русију од велике важности било да се ради у највећој тајности, у Петрограду нису благонаклоно гледали на самосталне акције Црне Горе или Грчке, а посебно не на њихове везе са италијанско–мађарским плановима.⁴⁹⁶ Први кораци ка споразумевању свих балканских народа почели су готово одмах након ступања кнеза Михаила на престо, а интензивирани су почетком 1861. године, мисијом Илије Гарашанина у Цариграду. За Србију је од нарочите важности било да се заједничкој акцији прикључе, на првом месту Грчка и Црна Гора. У периоду 1860–1861. године, Русија се прилично стидљиво укључивала у акцију око

⁴⁹⁶ У току 1860. и 1861. године Грчка је водила активне преговоре са Италијом о савезу. Италија се чак обавезивала да Грцима пошаље оружје и бродове за рат против Османског царства. Разговарало се и о томе да се Гарибалди са војском појави на Балкану и заједно са Мађарима и генералом Тиром и другим добровољцима подигне општи устанак. Грци су покушавали да привуку и Црну Гору (мисија Георгиса Терцетгиса на Цетињу) и Србију (мисија Михаила Палеолога у Београду). АСАНУ, Заоставштина Гргура Јакшића, 12577/Б22, Николас П. Буре – Едуарду Тувнелу, Атина 10. април, 29. јун и 22. август 1860. Опширније: С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд, 1992, 90–95; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 72–74; Кнез Михаило није пристајао на овакве замашне комбинације, јер је знао да се, у том тренутку, Источно питање не може везати са италијанским. Русија је такође била на становишту да се рат против Османског царства може водити само након темељних припрема и уз заједничко учешће свих држава и народа на Балкану. Видети поглавље: *Отац и син*.

споразумевања балканских народа. У Петрограду нису смели да ризикују компромитовање и груписање великих сила против Русије. Сенка Кримског рата и даље је лебдела над руским званичницима. Од почетка 1862. године руски представници у Београду и Дубровнику укључују се у акцију око зближавања две српске кнежевине – Србије и Црне Горе. Када је на место руског амбасадора у Цариграду, 1864. године, дошао Николај П. Игњатијев, готово сви руски амбасадори на Балкану активно су се укључили у акцију око споразумевања балканских народа. То укључивање Русије имало је два вида: словенофилски и званичне руске политике.

Крајем новембра 1860. године, два месеца након доласка на престо, кнез Михаило је послао Вука Карацића на Цетиње.⁴⁹⁷ Био је то први корак ка зближавању Србије и Црне Горе. Кнез Михаило је био забринут самосталним акцијама Црне Горе против Порте, које су угрожавале српски народ, не само у Црној Гори, већ и у Херцеговини. Главни циљ мисије било је упознавање са ставом Црном Горе према политици Србије и евентуалном заједничком раду против Османског царства. Влангали, тадашњи руски конзул у Београду, позитивно је оценио овај корак кнеза Михаила, иако конкретних резултата мисије није било.⁴⁹⁸ У јануару 1861. године Београд је посетио изасланик кнеза Николе, Машо Врбица. Званично, циљ мисије била је предаја писма кнезу Михаилу, у коме му црногорски кнез честита ступање на престо, а независно је затражена помоћ Србије Црној Гори у оружју и муницији. Кнез Михаило је тада видео да се са кнезом Николом мора поступати врло опрезно. Наиме, црногорски кнез је први потез кнеза Михаила ка зближавању тумачио онако како је одговарало његовим интересима, па је, врло несмотрено, француском конзулу у Скадру тврдио да му је кнез Михаило понудио да се удруже у циљу ослобођења сународника, да је Србија ставила на расположење Црној Гори корпус од 8.000 војника, те да је већ

⁴⁹⁷ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 155, стр. 176–177; У Црној Гори је, након убиства кнеза Данила, августа 1860. године, престо преузео Никола Петровић (1860–1918), тада свакако само формални владар, јер је највећи утицај имао његов отац, војвода Мирко, председник Правитељствујућег сената црногорског и брдског. Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње, 1977, 37–38.

⁴⁹⁸ Руски конзули, Влангали из Београда и Петковић из Дубровника сагласни су да су односи Србије и Црне посетом Вука Карацића Цетињу кренули узлазном путањом, али је било какав договор две државе још увек био далеко. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 4; Д. Вујовић, *Три документа о бављењу Вука Карацића у Црној Гори 1860. и 1862. године*, Историјски записи, год. XVII, књ. XXI, св. 1 (1964), 113–114.

послала оружје и муницију.⁴⁹⁹ Док је млади црногорски кнез био уверен у своју визију национално–ослободилачке акције, путем отвореног рата са Османским царством, искусни кнез Михаило није желео да компромитује Србију било каквим исхитреним потезима. Иако је кнез Михаило био љут због неопрезности црногорског владара, Влангали је сазнао да је уговорена заједничка акција у корист устаника у Херцеговини, те да су из Београда обећали слање новца и муниције устаницима. Заједничка акција је у очима кнеза Михаила била најпре дипломатска, док су на Цетињу ту акцију одмах видели као ратну. Био је то разлог што је црногорски изасланик сматрао да кнезу Михаилу недостаје одлучности да се јавно укључи у национално–ослободилачки покрет, који је из угла српског кнеза, али и Русије виђен као врло ризикантан.⁵⁰⁰

У марту 1861. године у Београд је стигао нови црногорски изасланик, секретар Сената, Теодор Илић. Приликом те посете коначно се видео јасан став кнеза Михаила, да Србија неће улазити у ризикантан рат са Османским царством и да Црна Гора, уколико то учини, не треба да рачуна на његову помоћ. У Београду су били свесни да Гарашанин у Цариграду покушава да оствари договор са Портом, те да Србија нема довољно војника нити оружја. Влангали је у потпуности подржавао кнеза Михаила, сматрајући да “играње Гарибалдија на Балкану” и жеља кнеза Николе и војводе Мирка, његовог оца, да Црна Гора постане Пијемонт Српства могу имати озбиљне последице.⁵⁰¹ Даље акције Црне Горе, у виду организовања одреда којим је руководио Машо Врбица, а са циљем да нападне Пљевља и избије на границу са Србијом, као и акција једног одреда Васојевића, који је у јуну 1861. године успео да продре до границе Србије, у циљу добијања оружја, само су слабиле могуће јединство две српске државе. Како су оптужбе из Цариграда за овакве акције Црне Горе стизале у Београд, у Србији нису имали избора него да нареду разоружавање и интернирање васојевићког одреда. Овакав поступак и “дочек” Васојевића у Србији, а потом и њихов повратак изазивали су код обичног народа дивљење њиховом јунаштву, али и

⁴⁹⁹ Опширније: Љ. Алексић, *О мисији Вука Караџића на Цетињу 1860–1861. године*, Историски гласник 1–2 (1958), 77–84; Р. Јовановић, *нав. дело*, 42–46.

⁵⁰⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 6–7.

⁵⁰¹ Исто, л. 54–55.

негодовање према српској влади и кнезу Михаилу.⁵⁰² Јаз између Београда и Цетиња само је продубљен. Овде се јасно види да кнез Михаило није желео да буде четовођа нити хајдук, покушавајући да за било какву борбу против Османског царства, ратну или дипломатску, обезбеди најпре међународну подршку.

За читаву кризу у односима између Србије и Црне Горе руски представници критиковали су министре кнеза Михаила, а посебно Филипа Христића, кнежевог представника. По мишљењу Влангалија, тадашњи српски министри су својим поступцима, посебно оном према Васојевићима, без имало такта, уништавали дух балканског заједништва.⁵⁰³ Истовремено, Руси су критиковали и црногорске вође, нарочито војводу Мирка. Били су огорчени његовим поступком према капетану српске војске Бучевићу, који је крајем 1861. године покушао да се пребаци у Херцеговину, а који је уз увреде протеран са Цетиња.⁵⁰⁴ Увидевши бројне раздоре, руска дипломатија је почела да усмерава све већу пажњу на односе између Србије и Црне Горе. Затегнути односи и све већа трвења између Београда и Цетиња могли су да нанесу ненадокнадиву штету свим хришћанима на Балкану. Због тога су из Петрограда стигла прва наређења конзулима у Београду и Дубровнику да посредују у односима две српске државе и раде на изглађивању њихових спорова. Петковић је требало да сазна све намере кнеза Николе, утиче на њега у циљу споразумевања са Србијом и да скрене пажњу свом колеги у Београду на главне разлоге неповерења и сукоба. Влангали је истом правцу требало да утиче на кнеза Михаила и владу у Београду.⁵⁰⁵

Већи успех у кораку ка споразумевању са балканским државама, Србија је 1861. године остварила једино са Грцима. Гарашанин је почетком марта 1861.

⁵⁰² Исто, л. 83–84. Кнез Михаило је покушао да слањем изасланика Љубомира Ненадовића у јулу 1861. године поново објасни кнезу Николи да није време за било какво компромитовање, а још мање за отворену борбу са Портом, али та мисија није имала успеха. Опширније о продору одреда Васојевића, политици Црне Горе и ставу Србије видети: Р. Јовановић, *нав. дело*, 52–63.

⁵⁰³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 5–6.

⁵⁰⁴ Бучевића су на Цетињу избегавали сви, док му је кнез Никола заједљиво говорио: “Зар ви немате Турке под носем? Зашто си ти дошао да их овдје тражиш?” АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 184–185; Исто, Ф. 209, Оп. 825, Но. 40, год. 1861, л. 153–154.

⁵⁰⁵ Петковић је 3. августа 1862. године писао Балабину, руском амбасадору у Бечу: “Са своје стране ја настављам да утичем на Његову Светлост, са уверењем да је заиста неопходно да се искрено зближи са српским кнезом ради општег успеха...” Д. Вујовић, *Три документа о бављењу Вука Караџића у Црној Гори 1860. и 1862. године*, 115; АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 178–179; Р. Јовановић, *нав. дело*, 66–68.

године предао кнезу Михаилу један Мемоар о потреби закључења споразума са Грчком.⁵⁰⁶ У суштини, Мемоар је представљао упутство за лице које би се послало у Атину да склопи споразум са Грцима о заједничкој акцији против Османског царства. Требало се детаљно упознати са унутрашњим стањем у Грчкој, странкама, јавном мњењу, војсци, страним утицајима. Гарашанин је посебно истицао да Србија и Грчка могу да очекују “смртну пресуду”, ако и даље буду остављале европским кабинетима да се договарају о питањима везаним за Османско царство.⁵⁰⁷ Кнез се у потпуности сагласио са Гарашаниновим мишљењем. Како је убрзо требало отпочети преговоре са Турцима око спорних питања, у Цариград је упућен управо Гарашанин.⁵⁰⁸ Он је тиме постао и главни преговорац са Атином, док су преговори поведени баш у престоници државе коју је требало рушити.

Први корак у преговорима учинио је Марко Ренијерис, грчки посланик у Цариграду, који се 19. априла састао са Гарашанином. Ренијерисов нацрт споразума се готово у свим тачкама слагао са Гарашаниновим размишљањима, осим у питањима поделе Бугарске и Македоније, која српски изасланик није хтео да прихвати. Ренијерис је по налогу своје владе попустио Гарашанину, те је допуном споразума предвиђено стварање независне бугарске државе, а да јој се границе накнадно одреде. Тако је залагањем Илије Гарашанина и Марка Ренијериса крајем јуна створен нацрт српско–грчке конвенције, од осам чланова и једне допуне.⁵⁰⁹ По овом нацрту, Београд и Атина су морали да учине кораке код кнежева Влашке и Молдавије и Црне Горе, ради њиховог придобијања за закључење четвороног савеза (члан 1).⁵¹⁰ И Србија и Грчка је требало да раде код једне велике силе у циљу добијања подршке и обећања да ће та сила придобити остале велике силе за прихватање начела немешања у послове Истока (члан 2 и 3). У даљем тексту, Грчка се обавезивала да припреми до 30.000 војника, флоту и

⁵⁰⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 64, прилог бр. 1, 471–474; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 157а, стр. 179–182.

⁵⁰⁷ Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 64–66.

⁵⁰⁸ Видети поглавље: *Гарашанин у Цариграду – муслимани у Србији*.

⁵⁰⁹ *Нацрт српско–грчке конвенције из 1861. године* објавили су Г. Јакшић и В. Вучковић, *нав. дело*, прилог 2, стр. 474–477; В. Крестић и Р. Љушић, *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 167а, стр. 192–195.

⁵¹⁰ Поред конвенције између Србије и Грчке, требало је закључити и посебан уговор о савезу између Србије, Грчке, Румуније и Црне Горе. Документ су објавили Г. Јакшић и В. Вучковић, *нав. дело*, прилог 3, стр. 477–478.

подели оружје становништву у Тесалији, Епиру, Тракији и Македонији. Србија је била обавезна да повећа број војника стајаће војске до 12.000, организује народну војску и наоружа становништво Босне, Херцеговине и Бугарске (члан 4 и 5). Допуном тачке 3 уговора о савезу Грци су тражили право да анектирају Епире, Тесалију, Македонију, Тракију и Јонска острва, док су Србији остављали то право у погледу Босне, Херцеговине, Горње Албаније и Црне Горе. Границе Бугарске требало је одредити накнадно. Допуном је предложена и тачна подела територија у погледу рада грчких и српских агената.⁵¹¹ Читаво питање споразумевања држано је у строгој тајности. У Београду су за текст конвенције знали кнез Михаило, Филип Христић и Милоје Лешјанин.

Кнез Михаило је ратификацију споразума одложио до Гарашаниновог повратка у Београд, ради неопходних консултација. Убрзо је питање ратификације одложено и због других питања, притиска на Београд због одлука Преображенске скупштине, али и промене владе. Уз то, у Београду нису претерано веровали Грцима, а и страховали су да би потписивање конвенције изазвало Порту, која је већ сумњала да између Србије и Грчке постоји уговор о савезу. За текст непотписаног споразума у Петрограду су сазнали од грчких представника. Разговори у Цариграду, које је Ренијерис наставио са Ристићем, нису дали значајније резултате, осим што је са обе стране признат обавезни карактер непотписане конвенције.⁵¹² Руски представници су се најпре држали резервисано, али су врло брзо почели да саветују Србији уздржаност. Из Петрограда су саветовали кнезу Михаилу да води рачуна о било каквим превременим акцијама, док су исте савете кнез и Гарашанин слали Атини. Разлог узнемирености и Петрограда и Београда било је сазнање да грчка влада намерава да се укључи у италијанске планове о подизању устанку на Балкану. У пустоловне планове Гарибалдија и мађарског револуционара Тира, укључила се и Црна Гора.⁵¹³ И краљ Отон и кнез Никола били су сувише заслепљени ратоборним идејама, да нису прозрели суштину италијанског плана – диверзија да се ослаби

⁵¹¹ Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 74–80; А. В. Карасев, *Россия и Балканский союз 60-х годов XIX века*, 62–64.

⁵¹² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 193, 194, 197, 199, стр. 225–235.

⁵¹³ Исто, док. бр. 207, стр. 246–247; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 91–99; Љ. Алексић–Пејковић, *Планови о повезивању италијанског и српског питања и српско–италијански односи за време источне кризе 1861–1862. године*, *Историјски гласник* 1–2 (1975), 23–42.

Аустрија и део њених снага одвуче са италијанског фронта. У Београду су знали да би таква акција, без подршке Русије и Француске, била потпуна катастрофа. Руски званичници били су противни овим идејама и брижљиво су мотрили све кораке Италије, Грчке, Црне Горе и Мађара.⁵¹⁴ Грчку је од евентуалног покрета “спасила” унутрашња побуна у Науплиону, док је Црна Гора ушла у рат са Османским царством. О стању у ком се налазило питање споразумевања балканских држава и народа најречитији запис оставио је Илија Гарашанин, крајем 1861. године. Његове речи: “Грци се боје Бугара, а Бугари и Грка и нас, Херцеговци се сумњају од Црне Горе, Црна Гора пак и од нас и од Херцеговаца, ми опет од свију остали, а Босна једина без сваки други условија ишчекује само ко ће пре доћи да је избави од јарма турског” сасвим сигурно су оставиле дубок утисак на кнеза Михаила.⁵¹⁵

Јасно је да су питања споразума са Црном Гором и Грчком 1861. године била оптерећена бројним теретима: питање вођства заједничке акције и ратних операција у целини, неповерење између кнеза Михаила и кнеза Николе, тешкоће око питања евентуалног разграничења са Грцима, војна неспремност балканских држава, обезбеђивање спољнополитичке подршке, унутрашње реформе у Србији, стална претња турске војске (не треба заборавити да се у Србији налазе турски гарнизони). Сва ова питања представљала су тешкоће и у наредном периоду. Разлика је била у томе, што се Русија од почетка 1862. године активније укључила, те су сада и њени представници на Балкану радили на превазилажењу непоразума ка главном циљу – склапању Балканског савеза. Та промена у руској политици била је у великој мери условљена персоналним променама у врху власти у Београду. На чело српске владе, крајем децембра 1861. године дошао је Илија Гарашанин, од кога је руска дипломатија много очекивала, када је у питању спољна политика и споразумевање са осталим балканским државама и народима.⁵¹⁶ Гарашанин је одмах наредио Атанасију Николићу да састави

⁵¹⁴ Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875, 18–23.

⁵¹⁵ Политичка акција Србије, док. бр. 42, стр. 60.

⁵¹⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 245, год. 1861, л. 178–179; Свакако да је главни циљ руске политике у подршци Србији око окупљања хришћана на Балкану било стварање јаког фронта, који би Петроград контролисао и који је могао лако да искористи у притисцима на остале велике силе, али и у случају евентуалног укључивања Русије у било какав европски заплет.

програм рада за ослобођење Босне, Херцеговине и Старе Србије.⁵¹⁷ По Николићевом плану основан је комитет (Српски одбор), чије стварање је одобрио и кнез. За председника је изабран Лазар Арсенијевић Баталака, за члана Фрања Зах, а за секретара сам Николић. Овај комитет је имао своје агенте у Босни, Херцеговини, Далмацији, Хрватској, Славонији, Мађарској и Бугарској. Оснивањем Српског одбора сав тајни рад и послови бројних агената прешли су у руке званичних кругова Кнежевине Србије и најискуснијег политичара у тим пословима, Илије Гарашанина.

Нове изазове донела је управо 1862. година, када је у фебруару избио црногорско–турски рат. У Београду су страховали да би након пада Црне Горе на ред могла да дође Србија.⁵¹⁸ Сличан став делили су и руски представници, који су рачунали да је врло могућ турски напад на Грчку и Србију, те су саветовали да се учине кораци код обе владе ка споразумевању и заједничком раду.⁵¹⁹ У време након бомбардовања Београда, када је стање у Србији било на ивици рата, кнез и Гарашанин су морали да донесу одлуку о питању обнављања преговора са Грцима и побољшања односа са Црном Гором. Почетком јула 1862. године кнез је послао 5.000 дуката у Црну Гору, посредством руског конзула Петковића. Убрзо је, средином јула 1862. године, на Цетиње отпутовао Вук Караџић. Изасланик српске владе примљен је прилично лоше, уз пребацивање кнеза Николе због неактивне политике Србије.⁵²⁰ У Атину је почетком јула послат Јован Кумануди. Српски изасланик је краљу Отону поновио да Србија није спремна да улази у рат са Османским царством, али да је кнез Михаило решен да добије тврђаве или објави рат. Гарашанина су поново забринуле вести да су Грци отпочели нове преговоре са Италијом и испитивали могућност доласка Гарибалдија и добровољаца у Тесалију и Епир. Руски конзул је саветовао Гарашанину строгу уздржаност када је била реч о тим плановима. Није се смело ризиковати било какво провоцирање

⁵¹⁷ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 219, стр. 273–284.

⁵¹⁸ Мемоар Атанасија Николића “Могућност да ће Србија у бој изазвана и увучена бити пре него се је она томе надала” од марта 1862. године, *Политичка акција Србије*, док. бр. 48, стр. 81–82.

⁵¹⁹ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, ед. хр. 130, л. 19–20, М. А. Хитрово – А. С. Јонину 15/27. фебруара 1862; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 23–26.

⁵²⁰ Д. Вујовић, *Три документа о бављењу Вука Караџића у Црној Гори 1860. и 1862. године*, 115; Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 69–70; Руски представници били су свесни да ће кнез Никола реаговати бесно. М. А. Хитрово је 1/13. јуна 1862. писао из Битоља А. С. Јонину да Србија није предузела ништа док су се на црногорским границама “лили потоци хришћанске крви”. ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, ед. хр. 130, л. 33.

Беча, посебно у време рада конференције у Канлици.⁵²¹ Уз то је, крајем августа, Београду из Атине јасно јављено да грчка војска није спремна за рат, али да ће помагати Србију колико може, уколико кнез Михаило одлучи да је рат неизбежан. Од Црне Горе и Румуније није се много очекивало. Прва је претрпела огромне губитке у рату са Османским царством, док је друга изгледала неспособна за веће војне акције. Са овим резултатима кнез Михаило и Гарашанин су упознали руског конзула, који им је јасно изјавио да је Русија тренутно против било каквих покрета на Балкану, те да се мора сачекати повољније време.⁵²²

Иако је Србија прихватила одлуке конференције у Канлици и султанов ферман, преговори са Грцима су настављени, највише из страха да се у Атини мирољубивост Београда не види као знак да ће Србија и у будуће пристајати на решења која јој понуде велике силе. Међутим, већ 10. октобра 1862. године у Атини је са грчког престола збачен краљ Отон.⁵²³ Грци су били заокупљени избором новог краља, успостављањем редовне власти и доношењем новог устава, што је значило и прекид преговора на дуже време.⁵²⁴ За руске представнике на Балкану била је то поражавајућа вест. Конзул у Јањини, А. С. Јонин сматрао је да се преговори Србије и Грчке морају наставити, јер су два најважнија града на пољу рада ослобођења хришћана на Балкану били управо Београд и Атина. Апеловао је на своју владу да потпомогне обнављање преговора, али је био свестан да ће и даље главна кочница бити “грчко сањарење о мегали идеји”. И у

⁵²¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 69–70; *Политичка акција Србије*, док. бр. 53, стр. 88–90.

⁵²² АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 64, 78.

⁵²³ Занимљиво је да је тада Гарашанин покушао да дозна став италијанске владе и мађарске емиграције о евентуалној сарадњи, те је Милоју Лешјанину, који је боравио у Паризу наредио да се врати преко Торина. Иако је краљ Виктор Емануел показивао интересовање за заједничку сарадњу против Аустрије и Османског царства, избегавао је свако питање закључења споразума (*Политичка акција Србије*, док. бр. 52, 54, 55, стр. 86–88, 90–95; Љ. Алексић–Пејковић, *Планови о повезивању италијанског и српског питања*, 43–46). Разлог је била и промена политике Наполеона III, који је сменио дотадашњег министра иностраних послова Едуарда Тувнела и поставио Друена де Лиса. Та промена значила је и доста конзервативнију политику и према Италији и према Источном питању. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 157–158.

⁵²⁴ Крајем марта 1863. године у Грчкој је за краља изабран дански принц Виљем Георг Гликсбург, под именом Ђорђе I (1863–1913). Политичка борба око доношења новог устава водила се између пет групација, а земља се налазила на ивици грађанског рата (С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903)*, 113). Непосредно пре избора краља у Грчкој, из Београда су у Атину послали Георги Раковског да извиди стање и евентуални наставак преговора. Мисија није имала успеха. АС, ИГ, 1397; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 177.

наредном периоду руски представници на Балкану сматрали су да је грчка влада главни кривац за немогућност постизања споразума са Србијом.⁵²⁵

Иако је 1862. године мир очуван, неутралност Србије у црногорско–турском рату довела је до захлађења односа између Београда и Цетиња.⁵²⁶ Уз руско посредовање, и српска влада и званично Цетиње покушавали су да изнађу могућности за превазилажење оштрих сукоба и затегнутих односа.⁵²⁷ Влангали је из Београда писао да су главни разлози несугласица сумњичења Србије од стране Црне Горе да покушава да преузме утицај у Херцеговини преко Луке Вукаловића, питање новчане помоћи Црној Гори из Београда и из Русије, те питање наследника кнеза Михаила. Последње питање, односно нада кнеза Николе да ће бити наименован за наследника кнеза Михаила, била је по мишљењу руског конзула “чиста фантазија” црногорског владара.⁵²⁸ Средином новембра 1862. године војвода Мирко Петровић је отпутовао за Беч, где је код представника сила, требало да покуша да издејствује подршку за ревизију мировног уговора за Турском. Руски амбасадор у Бечу, Виктор П. Балабин покушао је да убеди црногорског војводу у нужност успостављања ближих и искренијих односа између Црне Горе и Србије. Тада су у Бечу поведени разговори између војводе Мирка и представника српске владе, Милојка Лешјанина и Вука Караџића. Разговори су вођени на линији измирења званичних кругова две државе и усклађивања погледа о могућностима и путевима будућих односа. Након притиска Балабина, војвода Мирко је уверавао Лешјанина да ће се Црна Гора убудуће придржавати одлука српске владе које би се односиле на ослобођење српског народа. Руски амбасадор је био посебно разочаран инсистирањем војводе Мирка да се кнез Никола означи за наследника кнеза Михаила и у томе је видео

⁵²⁵ ОПИ, ГИМ, ф. 346, ед. хр. 35, л. 25–25об, А. С. Јонин – М. Ф. Рајевском 8/20. новембар 1862; Исто, л. 34–35, А. С. Јонин – М. Ф. Рајевском 17/29. март 1864.

⁵²⁶ Црна Гора је спасена посредовањем Русије и Француске. Кнез Никола Петровић је био посебно разочаран јер је мир склопљен са Османским царством почетком септембра 1862. године био изузетно неповољан за Црну Гору. Црна Гора се обавезала на неутралан став према ослободилачком покрету у суседним турским областима, а Порта је себи присвојила право да изгради војни пут кроз Црну Гору и, ради његовог обезбеђења, подигне војна утврђења. Мировни уговор је мењао status quo Црне Горе. Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862*, Београд, 1963, 349–451; Н. И. Хитрова, *Россия и черногорско–герцеговинские события 50 – начала 60-х годов XIX в.*, Балканские исследования. Проблемы истории и культуры, выпуск 2, Москва, 1976, 105.

⁵²⁷ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 484.

⁵²⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 78–81; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 32–34.

највећу тачку мимоилажења две српске државе. Иако разговори нису довели до конкретних решења, нити су завршени каквим уговором, ипак су били од значаја за будуће односе између Црне Горе и Србије.⁵²⁹

Интервенције руске дипломатије и разговори вођени у Бечу допринели су да званични црногорски кругови наставе настојања у правцу изглађивања спорова са Србијом и успостављања ближих односа. Важан корак учинио је кнез Никола, када је почетком јануара 1863. послао у Београд свог ађутанта Михаила Зегу. Иако су разговори Зеге и кнеза Михаила имали обележја испитивања терена за преговоре о савезу између Црне Горе и Србије, они су више били део плана војводе Мирка да поведе нови рат с Турском. Ађутант кнеза Николе отворено је тражио помоћ у припремама за рат. Руси су били упознати са преговорима вођеним у Београду, али од стране српске владе. Кнез Никола и војвода Мирко гледали су да на све начине од Русије сакрију намере о покретању рата са Портом, јер су знали да би Петроград одмах осудио такав потез Цетиња.⁵³⁰ Стрепње српске владе од преурађене акције Црне Горе проистицале су из вести о новим везама званичног Цетиња са италијанским покретом 1863. године. По Гарашаниновом схватању, сваки локални покрети слабили су снаге за одлучну национално–ослободилачку делатност, те је енергично био против њих. Због тога је настојао да кнеза Николу убеди у штетност сепаратних и локалних акција, а истовремено да му истакне нужност споразумевања са Србијом. Црногорски владар није био спреман да прихвати те савете, верујући да би то спутавало Црну Гору у самосталним акцијама и довело је у завистан однос према Србији. Уз то, на Цетињу су знали да Илија Гарашанин у кнезу Николи гледа супарника кнеза Михаила, те су подозревали су од свега што је могло изгледати уперено против политичких интереса Црне Горе и њене династије.⁵³¹ Међутим, ради остварења

⁵²⁹ Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875, 35–36; Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 79–81; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862*, 447–448; Р. Јовановић, *Покушаји изглађивања спорова између Црне Горе и Србије послје црногорско–турског рата 1862. године*, Историјски записи год. XXVI, књ. XXX, св. 1–2 (1973), 5–7.

⁵³⁰ По повратку из Београда, Зега је изјавио секретару руског конзулата у Дубровнику, Макушеву, да је у разговорима са владом у Београду само настојао да докаже обострану корист од повољних односа између Београда и Цетиња и важност тога за национално–ослободилачки покрет. Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 81–82; Исти, *Покушаји изглађивања спорова*, 7–9.

⁵³¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 246, год. 1862, л. 4–7; Бројни поступци кнеза Николе према Србији били су на граници параноје. Црногорски кнез је посебно страховао од веза Илије Гарашанина и Луке Вукаловића. Био је уверен да су пријатељски односи Гарашанина и

политичких циљева Црној Гори је било потребно да се материјално припреми за вођење рата. Недостатак оружја био је акутан проблем. Да би добили оружје из Србије, на Цетињу су били спремни да изјављују Београду да ће се црногорски кнез придржавати савета српске владе, тј. да оружје које би добила из Србије, Црна Гора неће употребити на то да превремено изазове Турску, већ ће стрпљиво чекати док се Србија не припреми за рат. И кнез Михаило и руски конзул су одмах прозрели намере Црне Горе.

Затегнути односи са Портом нису стављали у изглед трајан мир, а за евентуални рат са Османским царством, Црна Гора је и даље покушавала да добије конкретну подршку владе у Београду, најпре у виду новчане помоћи. Како је кнез Никола био задовољан извештајем Михаила Зега из Београда, а у нади да добије помоћ из Србије, решио је да у мисију пошаље кнегињу удовицу Даринку, која је крајем јануара 1863. године стигла у Београд. Са циљем њене мисије били су нешто касније, али делимично упознати руски дипломатски представници.⁵³² Гарашанин је одмах подозревао да је кнегиња допутовала у Београд са циљем да измоли материјалну помоћ за Црну Гору и убеди кнеза Михаила да адоптира кнеза Николу и тако испуни велику жељу војводе Мирка да његов син постане наследник српског престола.⁵³³ Кнегиња је пренела мишљење црногорског двора о политици српске владе и предложила кнезу Михаилу да се озбиљно размисли о будућим односима између Србије и Црне Горе. Разговори су имали за предмет и сагледавање услова и метода за заједнички рад Србије и Црне Горе на

Вукаловића усмерени на истискивању утицаја Црне Горе из Херцеговине (*Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини и Русија. Документи*, т. 1. (1850–1864), док. 187, 203, 210, 220, стр. 378–380, 412–414, 423–424, 434–436). Уствари, Гарашанин је од почетка 1863. године покушавао да осујети нови устанак. Страховао је да војвода Мирко не изазове нове нереди у Херцеговини, те да догађаји крену током који би Србију неприпремљену увукао у оружани сукоб са Турском. У пролеће 1863. долази и до покрета Миридита у Албанији. Како је Црна Гора успоставила везу с албанским устаницима, у Београду су то схватили као предзнак озбиљнијих немира. Појачан је страх и Порте, јер ни Херцеговина још увек није била сасвим умирена. Порта је појачавала своје гарнизоне на границама Србије и Црне Горе, задајући тако још једну бригу званичном Београду. Српска влада је изражавала и страх да Турска прва не поведе рат против Србије и Црне Горе. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 248, год. 1863, л. 56–57, 152–157; *Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини и Русија. Документи*, т. 1. (1850–1864), док. 241, стр. 455–457.

⁵³² Пошто је било тешко дознати циљ мисије кнегиње Даринке, њен долазак у Београд изазвао је разноврсна тумачења и претпоставке. Сам Илија Гарашанин је дипломатским заступницима у Београду говорио да је кнегиња допутовала у Београд једино због своје радозналости да упозна Србију, и као доказ за то наводио је да она намерава да посети манастире Жичу и Студеницу. Опширније: Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 83–86; Исти, *Покушаји изглађивања спорова*, 9–13.

⁵³³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 248, год. 1863, л. 146–148.

национално–ослободилачкој борби. Кнез је поново изнео своје уверење да још није наступио тренутак за рат са Османским царством, јер за то још нису сазрели услови ни на унутрашњем, нити на спољном плану.⁵³⁴ Да би Црну Гору одвојила од Србије, Порта је показала нешто већу спремност да изађе у сусрет црногорским захтевима. Док је кнегиња Даринка боравила у Београду, из Цариграда је на Цетиње стигло обавештење да је Порта одустала од изградње караула на црногорској територији. Кнез Никола је одмах потом позвао кнегињу да се врати у Црну Гору.⁵³⁵ Био је то још један доказ да црногорски кнез није искрено мислио на склапање савеза, већ да је само покушавао да издејствује било какву помоћ од Србије.

Горчаков је лично ставио до знања кнезу Николи да настави са јачањем одбрамбене моћи Црне Горе, а да при том, својом политиком не даје Порти повода за нова оптуживања и заплете, те да се у целини потчини саветима Србије. Међутим, у Петрограду су итекако увидели да је приближавање балканских држава врло тешко оствариво. Кнез Никола је вешто избегавао могућност да Србија буде центар окупљања хришћана на Балкану.⁵³⁶ Иако су додири представника Србије и Црне Горе крајем 1862. и почетком 1863. године допринели побољшању односа, неповерења и подозрења нису престала.⁵³⁷ Кнез Никола није слушао савете ни Русије ни Србије. Изјавама Омер–паши крајем децембра 1863. године да би “да је богат као Ротшилд купио 30.000 пушака и приморао Турску да му преда једну луку на Јадранском мору”, те да се Србија наоружава и да ће помоћи Црну Гору, изазвао је гнев и у Београду и у

⁵³⁴ ОПИ, ГИМ, ф. 346, ед. хр. 47, л. 343, В. М. Е. Медаковић (службеник руског конзулата у Београду) – М. Ф. Рајевском, 9/21. јануара 1863; АС, ИГ, 1477.

⁵³⁵ Истовремено се одустало и од мисије војводе Ива Радоњића, који је требало да поведе завршне преговоре са владом Илије Гарашанина. По кнегињи Даринки упућена је у Црну Гору и помоћ српске владе од 8.000 дуката. Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 85.

⁵³⁶ ОПИ, ГИМ, ф. 346, ед. хр. 35, л. 30об, А. С. Јонин – М. Ф. Рајевском, 7/19. фебруар 1863.

⁵³⁷ Средином 1863. кнез Никола је оптуживао српску владу да у Црну Гору шаље своје агенте који покушавају да врбују војводе и сенаторе Новицу Церовића и Миљана Вукова. Црногорски владар посматрао је са великим неповерењем и огорчењем рад српских агената не само у Црној Гори већ и у оним областима које је сматрао својом интересном сфером. Вести о доласку агената Илије Гарашанина у Херцеговину посебно су увећале сумње званичних црногорских кругова у политику београдске владе према Црној Гори. На Цетињу су те акције српске владе посматрали као акције против Црне Горе, срачунате на слабљење црногорског утицаја у Херцеговини. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 248, год. 1863, л. 152–157; АС, ИГ, 1439; Гарашанин је покушавао да смири кнеза Николу истичући ситуацију у Европи, устанак у Пољској и потребу да две српске Кнежевине раде заједнички. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 225, л. 365–367.

Петрограду.⁵³⁸ У априлу 1864. кнез Никола је свог ађутанта Маша Врбицу послао у Београд и Букурешт, без претходне сагласности српске владе. Врло незадовољан, Гарашанин је руског конзула обавестио да је циљ мисије црногорског изасланика било прикупљање података о расположењу јавног мњења у Србији и у Румунији, те проучавање војног и финансијског стање две државе.⁵³⁹ У више разговора с Гарашанином, црногорски представник је настојао да дозна какву политику српска влада намерава да води према Турској. Изнео је предлог, који је Гарашанин и очекивао, да би за Црну Гору било од велике важности ако би јој српска влада поклонила две белгијске машине за изолучивање пушака, те машине за израду топовске муниције. Председник српске владе је обећао да ће Србија помоћи Црну Гору.⁵⁴⁰ Гарашанин је преко Врбице упутио црногорском кнезу савет да води обазривију политику, следи пример Србије, припрема се за рат са Османским царством и стрпљиво чека повољан тренутак за оружану акцију. Загонетни боравак Маша Врбице у Београду и Букурешту, изазвао је код Порте посебну забринутост. Руски амбасадор у Цариграду, да би отклонио дипломатски притисак на Србију, уверавао је Порту да Врбичина мисија није имала политички карактер. Обе стране, и Русија и Србија, нашле су се у тешкој ситуацији када је Врбица, пред одлазак из Београда организовао банкет у част шестогодишњице црногорске победе на Граховцу. Ни кнез Михаило, ни Гарашанин, а ни руски конзул, нису очекивали такав испад против Порте, и то у престоници Србије.⁵⁴¹

Незадовољни политиком црногорског владара, у Београду су чекали да Цетиње учини нови корак. Нови знак приближавања између Србије и Црне Горе било је кумовање кнеза Михаила при крштењу Зорке, прве кћерке кнеза Николе. За заступника кнеза Михаила одређен је Ђорђе Миловановић, државни саветник, који је са кнежевим ађутантом Љубомиром Ивановићем, отпутовао на Цетиње крајем 1864. године. Илија Гарашанин је посебно припремао Миловановића за ову мисију и предао му писмене инструкције за разговор са црногорским кнезом. Циљ

⁵³⁸ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 30, год. 1864, л. 6.

⁵³⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 327–328.

⁵⁴⁰ Слање машине за изолучивање пушака био је први видљиви знак успостављања ближих односа између Београда и на Цетиња. АС, ИГ, 1499; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 228, л. 370–371.

⁵⁴¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 250, год. 1864, л. 91–92.

је био да кнезу Николи изнесе општу политичку ситуацију у Европи и мишљење српске владе о будућим акцијама. Придржавајући се генералне линије тадашње политике српске владе, заступник кнеза Михаила је требало да саветује кнезу Николи да избегава преурађене и сепаратне акције. Припреме за обрачун са Портом требало је изводити у највећој тајности, и до почетка рата било је нужно избегавати сукобе, задржавајући увек по неко отворено питање које би могло послужити као повод за рат са Турском. Русија је била сагласна са овим ставовима српске владе, јер до устанка није смело доћи пре времена.⁵⁴² Заступник кнеза Михаила био је упознат са ранијим разговорима о наслеђу српског престола. У тим разговорима је изношено да је кнез Никола изражавао жељу да га кнез Михаило усвоји за престолонаследника, уколико не буде имао природног наследника. Миловановић је, у случају разговора о овом питању, требало да изјави да српски кнез још није донео одлуку о наследству престола, те да ће водити рачуна о жељи кнеза Николе, али и да одлуку неће донети све док не наступе околности које би доказивале корисност доношење таквог решења. Питање наслеђа српског престола сматрано је посебно важним и за њега је била заинтересована и Русија. Међутим, евентуални избор кнеза Николе за наследника српског престола посматран је у Петрограду врло лоше, јер Руси нису претерано веровали црногорском кнезу, који је својим радом показивао превртљивост. Уз то, Русима је изгледало да је политику Цетиња немогуће контролисати, те су црногорском кнезу почели да прете и отказивањем новчане помоћи, уколико се не буде придржавао савета из Србије.⁵⁴³

Почетком 1864. године Петковић, руски конзул у Дубровнику, веровао је да се Цетиње примирило и да је спремно да сарађује са Србијом. Кнез Никола је ипак, својим индискретним изјавама, којима је настојао да Османско царство примора на уступке, Порти стављао до знања да су црногорско-српске политичке везе уперене против Турске. Гарашанин је и даље страховао да црногорски владајући кругови не учине било какву несмотреност и тако изазову оружани сукоб са Турском, па им је поново препоручивао велику обазривост.⁵⁴⁴ Заступник

⁵⁴² АС, ИГ, 1501; *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. Документы*, т. 1. (1850–1864), док. 241, 242, стр. 455–457.

⁵⁴³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 248, год. 1863, л. 105–106.

⁵⁴⁴ Гарашанин је страховао и од бројних гласови о приближавању Цетиња Аустрији, која је наводно иступала као једини искрени пријатељ Црне Горе. Говорило се чак и о намерама Беча да

кнеза Михаила, Миловановић, одушевљено је дочекан у црногорској престоници, а врло повољно је примљено и успостављање кумовских веза између Обреновића и Петровића. У разговорима вођеним на Цетињу, кнез Никола је изјављивао да намерава да и убудуће одржава добре односе са српском владом. Кривицу за дотадашње свађе са српском владом приписивао је свом оцу – војводи Мирку. Уверавао је Миловановића да се ослободио очевог утицаја и обећао је да ће свесрдно радити на ослобођењу и уједињењу српског народа. У току ових разговора кнез Никола је изнео и своје мишљење о могућности усаглашавања тактике национално–ослободилачке акције Србије и Црне Горе. Био је мишљења да тактика борбе не може у свим појединостима бити уједначена, пошто посебне околности, начин живота и менталитет Црногораца онемогућавају да у целини буде прихваћена тактика коју је Гарашанин препоручивао. Кнез је изразио и жељу да из Србије дође неколико способних људи који би били примљени у црногорску државну службу.⁵⁴⁵ Ово приближавање Србије и Црне Горе, руске дипломате на Балкану оценили су позитивно, имајући у виду тешко стање хришћана у Османском царству. Међутим, иако су пожуривали Београд и Цетиње да коначно усагласе ставове, и даље је постојало јако неповерење према црногорском владару.⁵⁴⁶

Прослава педесетогодишњице Другог српског устанка била је за српску владу врло деликатна ствар. У овој свечаности Порта је видела јасну ознаку припремања Србије за рат са Турском, а за такво уверење налазила је потврду и у вестима о све ближим везама Србије са Црном Гором. Зато ју је јако уплашила вест да је кнез Никола кренуо за Београд, да би присуствовао прослави у Топчидеру. Долазак црногорскога кнеза на ову прославу отварао је бројне дипломатске проблеме, те је српска влада преко руске дипломатије покушавала да отклони такву могућност. Уз велике притиске Русије да кнез Никола одустане од пута у Београд, на прославу је послат војвода Петар Вукотић, у чијој се пратњи налазио ађутант књаза Николе, Михаило Зега. Заступник кнеза Николе тада је

се у будућности Црној Гори уступи Херцеговина све до Неретве. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 106, стр. 259–260.

⁵⁴⁵ АС, ИГ, 1501, Извештај Ђорђа Миловановића о мисији у Црној Гори, 7/19. март 1865; Р. Јовановић, *Покушаји изглађивања спорова*, 19–23.

⁵⁴⁶ В. Стојанчевић, “Копија известија” руских конзула о стању у Турској из 1864. године, Мешовита грађа 13 (1984), 119–135.

пренео српској влади молбу да се Црној Гори поклони једна батерија брдских топова.⁵⁴⁷ Међутим, иако је сам тражио оружје од Србије, кнез Никола је и даље страховао да та војна помоћ не буде имала за последицу његово потчињавање српској влади. Надао се да војну помоћ добије директно од Русије. Из Петрограда су одлучно одбили такву могућност, упутивши црногорског кнеза на Београд. Кнез Никола је тада подозревао да је руско одбијање да му помогне у вези са акцијом Игњатијева у Цариграду се амнестирају вође херцеговачког устанка, те да се Луки Вукаловићу дозволи настањење у Русији или Србији. У томе је поново видео акцију Србије, потпомогнуту Русијом, да се спречи ширење његовог утицаја у Херцеговини.⁵⁴⁸

Поједине руске дипломате на Балкану, од јула 1865. године почели су да инсистирају да српска влада обнови преговоре са Грцима, надајући се да ће и црногорски кнез бити приморан да се приклони Србији. А. С. Јонин је преко Шишкина испипавао могућност код кнеза Михаилу и Гарашанина да се у Атину пошаље изасланик српске владе. Он сам предлагао је Милана Петронијевића, кога је сматрао најстручнијим лицем за тај посао. Детаљно је образложио план кретања српског изасланика по Грчкој и послао списак лица са којима се могло разговарати, као и списак политичких опозиционара, са којима се није смело улазити у преговоре.⁵⁴⁹ Јонин је већ у октобру 1865. године упозоравао да се споразум између Србије и Грчке мора закључити што пре, јер су поједине партије почеле да се окрећу Енглеској. Игњатијев је у целости био сагласан са њим, јер би свака борба против Турске била осуђена на неуспех без савеза Београда и Атине.⁵⁵⁰ Од почетка 1866. године и у грчким круговима оживео је позитиван став

⁵⁴⁷ Кнез Михаило је обећао слање једне брдске батерије. АС, ИГ, 1539, И. Гарашанин – кнезу Николи Петровићу, 1/13. новембар 1865; Д. Вуксан, *Србија и Црна Гора. Преписка кнеза Николе и кнеза Михајла*, Записи. Часопис за науку и књижевност, год. III, књ. IV, св. 1 (1929), 38–39, кнез Михаило – кнезу Николи, 28. децембар 1865/9. јануар 1866.

⁵⁴⁸ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. Документы*, т. 2. (1865–1875), док. 7, 9, 13, 14, 15, стр. 15–17, 21–27; Српска влада није смела да прихвати и да уточните Вукаловићу, те је кнез Михаило молио Шишкина да се у Петрограду издејствује дозвола да се он пресели у Русију. Цар је одобрио тај захтев, уз услов да води миран живот. Исто, док. 29, 30, стр. 46–48; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 138–140; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 238, стр. 385–386.

⁵⁴⁹ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, ед. хр. 53, л. 1–3, А. С. Јонин – Н. П. Шишкину 10/22. јула 1865; Исто, л. 3, А. С. Јонин – Н. П. Игњатијеву 11/23. јула 1865; Јонин је терен споразума између Србије и Грчке опицавао још од краја 1864. године. (АС, ИГ, 1497).

⁵⁵⁰ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, ед. хр. 44, л. 4–7, А. С. Јонин – Н. П. Игњатијеву 5/17. октобра 1865; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 48–49.

према зближавању са Србијом. Разлог су били све чешћи сукоби на Криту, који су полако прерастали у отворени устанак. Ристић и Делијанис су се крајем априла сложили да две државе треба да искористе могуће међународне заплете, имајући у виду предстојећи аустро–пруски рат.

Међутим, поступак Делијаниса, који је од грчког краља добио налог да једним мемоаром утиче на представнике великих сила ради њиховог придобијања за грчке интересе, разочарао је Ристића. Српски капућехаја је тада затражио од Игњатијева да Грке не критикује због тог поступка, већ да их упути на преговоре са Србијом. Руски амбасадор је у сталним контактима са Ристићем обећао сву помоћ. Делијанису је саопштио да Грчка не треба да иступа самостално и пријатељски је препоручивао склапање споразума са Србијом. Знајући да у грчкој влади седи велики број англофила, Игњатијев је саветовао да краљ Ђорђе пошаље лице, без знања владе, које би ступило у преговоре са Ристићем.⁵⁵¹ Тек почетком јуна у Цариград је стигао Михаило Антонопулос, бивши секретар Посланства у Паризу. Ристић и Антонопулос су се договорили о свим елементима будућег савеза, са којима је у начелу био сагласан и Гарашанин.⁵⁵² О резултатима преговора Ристић је врло брзо обавестио и Игњатијева, по директим саветима Гарашанина. Међутим, опште разочарење изазвала је вест да је у Атини, средином јуна, образована влада англофила Димитриса Булгариса. Преговори су поново стопирани, и поред напора Игњатијева и Јонина да докажу Србији да људи око Марка Ренијериса уживају велико поверење, те да би споразум са њима вредео више него споразум са самом владом. Иако су кнез Михаило и Горчаков изричито одрицали могућност да Србија улази у преговоре са Ренијерисом и хетеристима, Гарашанин и Игњатијев су наваљивали на Ристића да не прекида преговоре.⁵⁵³

⁵⁵¹ АС, ИГ, 1581, Ј. Ристић – И. Гарашанину 9/21. мај 1866; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 260, стр. 419–420.

⁵⁵² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 261, 262, 264, 265, 284, стр. 420–421, 423–425, 454–455; Антонопулос и Ристић су се врло брзо сагласили да 1) пријатељи Србије, на челу са Кумундуросом преузму власт у Атини, 2) основа за споразум био би нацрт из 1861. године (за време преговора Гарашанина и Ренијериса), 3) обе стране би приступиле припремама народа у Турској, на првом месту Арбанаса, 4) да се не испитује терен код великих сила, јер би се тиме открио план устанка, 5) на предлоге Италије може се одговарати само у договору и Србије и Грчке, 6) да се спречавају локални устанци, 7) дан општег устанка одредио би се накнадно, 8) прво би се на устанак подигли Арбанаси, за којима би у Турску упале чете српских и грчких добровољаца, а потом би се укључиле и Србија и Грчка. Било је предвиђено и склапање војне конвенције и израде операционог плана. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 252–254.

⁵⁵³ АС, ИГ, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину 13/25. јун и 27. јун/9. јул 1866; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 279, 282, 287, 288, стр. 445–446, 452–453, 457–460.

Устанак који је избио на Криту разгорео је ватру и на Балкану, али не на начин који су очекивали кнез Михаило и Гарашанин. Ренијерис је од Ристића покушавао да дозна да ли би Србија могла да крене у рат до 1. септембра, јер су Грци планирали подизање устанка у Епиру. Кнез Михаило је поново подвукао да ни по коју цену не жели да пристане на ту авантуру хетериста.⁵⁵⁴ Као што раније није хтео да буде четовођа Васојевића, тако није хтео да буде ни харамбаша грчким хетеристима. Кнез је желео споразум директно са грчком владом, због сигурности, а са тим ставом се сагласио и Горчаков. Руски министар је упозоравао кнеза Михаила да не улази у незваничне договоре, јер је знао да пустоловне замисли Ренијериса и хетериста могу лако да прерасту у неизвестан рат на Балкану. Без знања свог надређеног, Игњатијев је инсистирао да Ристић настави преговоре са Ренијерисом, користећи се једним мемоаром А. С. Јонина, конзула из Јањине, од 16. августа 1866. године. Јонин је представио Игњатијеву опширан предлог о могућем обједињавању војних сила Грчке и Србије, ради борбе са Турцима. Он је веома оптимистично гледао на даљи развој ситуације, рачунајући и на Црну Гору и Арнауте. По његовом мишљењу, западни део Балкана могао је да крене у рат са 150.000 војника. Европски догађаји (аустро–пруски рат), сматрао је Јонин, скренули су пажњу Европе са Балкана, што је Русија требало да искористи зарад својих интереса.⁵⁵⁵ Игњатијев је овај мемоар проследио у МИД, али са опаском да је Јонин преувеличао војну снагу балканских народа. У МИД-у су Јонинов предлог одмах одбили, са образложењем Стремоухова да је успех устанка на Балкану могућ само после опсежних припрема, односно “када ми (Русија) будемо спремни и будемо имали потпору у виду савеза у Европи”.⁵⁵⁶ Поступак Игњатијева и Јонина је оштро критикован из Петрограда. Наредно им је да се уздржавају од оваквих замисли разбуктавања сукоба, те да прво треба решити питање савезништва балканских држава, а не гледати на деловања тајних емисара. Ристић је на кратко био наклоњен плану Игњатијева и Јонина, али је по наређењу кнеза Михаила морао да истакне Ренијерису опасност од

⁵⁵⁴ Гарашанин је био спреман да размотри “је ли прилика да тако невремено у шт уђемо”, али је након разговора са кнезом морао да одговори Ристићу да је сваки грчки оружани покрет без учешћа грчке владе неприхватљив за Србију. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 295, 296, 297, стр. 469–471.

⁵⁵⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 533, год. 1866, л. 41–89.

⁵⁵⁶ Исто, л. 13–22.

неприпремљене акције. Услед притиска из Петрограда и става званичне Србије, Грци су и одустали од идеје подизања већег устанка у Епиру.⁵⁵⁷

Ситуацију су поново подгрејали Игњатијев и Јонин. У новом извештају, од 1. октобра 1866. године, Јонин је понављао да је устанак на Криту покренуо акције грчког становништва у другим провинцијама Османског царства, посебно у Епиру и Тесалији, те да хетеристи истичу жељу да се повежу да Србима ради заједничке акције против Турака.⁵⁵⁸ Са Јониновим извештајем је преко Игњатијева био упознат и Ристић, а потом и српска влада. Након строгог наређења из Петрограда да руски амбасадори не смеју да врше притисак на српску владу да улази у преговоре са хетеристима и сам Јонин је званично променио став. Вођама хетерија је поручивао да српска влада може да се споразуме једино са грчком владом.⁵⁵⁹ Иако је кнез Михаило имао исти став као и званични Петроград по питању споразума са Грцима, након нових притисака Горчакова, да се спречи давање било каквог повода хетеристима за деловање, српски владар је морао да реагује. Од Ристића је захтевао да се Грцима истакну све негативне стране помагања четничких одреда, те да се учини све да се спречи неорганизовани устанак, пре него што Београд и Атина склопе уговор о савезу.⁵⁶⁰

⁵⁵⁷ АС, ИГ, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину 22. августа/3. септембра 1866, 29. август/10. септембар 1866; Гарашанин је одобрио замисао Ристића да се у Атину пошаље капетан Љубомир Ивановић, који би извидео стање у грчкој војсци (АС, ИГ, 1565). Ивановић је стигао у Атину 28. септембра, а састао се са Ренијерисом, Кумундуром и Боцарисом. Грчка војнички није била спремна за савез, и по прорачунима грчких официра неће бити спремна још најмање 30 година. Ристић је потом од Кумундуром добио иста обавештења. Било је јасно да су Грци желели да Србија води отворени рат са Османским царством, док би Грци и остали народи на Балкану подржали борбу герилским операцијама (АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/460, Ј. Ристић–Љубомиру Ивановићу, 8/20. новембар 1866; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 306, 308, 309, 310, 313, 314, стр. 483, 485–486, 493–498; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 291–293). Таква акција била је неизводљива, будући да је Porta концентрисала веће војне јединице према границама Србије, поготово од стране Босне. *Освободителњая борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. Документы*, т. 2. (1865–1875), док. 34, 37, 39 стр. 53–56, 61–63, 65–69.

⁵⁵⁸ АВПРИ, Ф. 180, оп. 517/2, Но. 4325, год. 1866, л. 19–30.

⁵⁵⁹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 317, стр. 501–503; Гарашанин је ипак захтевао од Ристића да се не одустаје од преговора са хетеристима, јер је рачунао да сама Грчка врло лако може да уђе у евентуални сукоб. На такав став и даље је дискретно утицао Јонин, који је наводио да је Хетерија јача од грчке владе. Гарашанин је рачунао на две опције: ако Грчка уђе у рат и победи турску војску, онда престаје и њена потреба за савезом са Србијом, а ако буде побеђена, онда ће се преговори о савезу свакако одложити на дуже време. Исто, док. бр. 299, 300, стр. 472–475; АС, ИГ, 1575.

⁵⁶⁰ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 319, стр. 505–507.

Окосница савеза – Црна Гора и Грчка

На предлог Игњатијева, Крит је, у октобру 1866. године, тајно посетио А. С. Јонин, који је драматично извештавао да устаници могу издржати до пролећа 1867. године, те да устанак мора бити потпомогнут заједничком акцијом осталих балканских народа.⁵⁶¹ У руском МИД-у су се свакодневно сусретали са бројним извештајима из Бугарске, Босне, Херцеговина, Епира о могућностима већих покрета по примеру Крита. Међутим, у инструкцијама из Петрограда, све руске дипломате на Балкану добиле су допис да се спрече превремени покрети, те да се хришћани у Османском царству могу надати на ослобођење само у случају јединствене заједничке акције.⁵⁶² Занимљиво је да је посебна пажња руске дипломатије посвећена склапању српско–грчког савеза и приближавању Бугара Србији. Русија је рачунала да кнез Никола Петровић мора пристати на услове Србије, јер би у супротном био оптужен да стаје на пут идеји балканског заједништва. Питање склапања споразума са Црном Гором остављено је Србији, без даљег мешања руске дипломатије.

У пролеће 1866. године у Београд су стизале вести о комешањима у Албанији и Далмацији. Гарашанин је ове покрете доводио у везу са предстојећим ратом Пруске и Италије против Аустрије. У страху да Цетиње не потпадне под утицај бројних тајних агената, кнез Михаило и Гарашанин су одлучили да почетком маја у црногорску престоницу пошаљу Милана Пироћанца. Циљ мисије био је да се црногорском кнезу предају савети “да се не би у једанпут нашао на погрешном путу и тиме шкодио заједничкој српској ствари”.⁵⁶³ Средином августа

⁵⁶¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 3047, л. 4–9, А. С. Јонин– Н. П. Игњатијева, 28. септембар/10. октобар и 1/13. октобар 1866. Ни Јонин ни Игњатијев нису рачунали на подршку европских сила. Ту су посебно истицали Француску, која је “принцип националности” подржала у италијанском и пољском питању, али не и код хришћана на Балкану. Мустје је чак директно говорио Игњатијева да се “принцип националности” мора примењивати селективно, те да немају сви народи право на независност. В. М. Хевролина, *Российская дипломатия и балканский вопрос во второй половине 60-х годов XIX века: стратегия и тактика*, 40.

⁵⁶² Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, *Русские проекты реформ в Европейской Турции в 1867. г.*, Балканские исследования, вып. 2 (Проблемы истории и культуры), Москва, 1976, 107.

⁵⁶³ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 250, 254, 266, 267, стр. 407, 411, 425–426; Гарашанин је страховао да се у Црној Гори и Албанији новцем и поткупљивањем могло доста тога урадити, те није веровао кнезу Николи. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 168–169; Д. Вуксан, *Србија и Црна Гора. Претиска кнеза Николе и кнеза Михајла*, Записи. Часопис за

1866. године, са Цетиња су упућена два изасланика. У Београд је допутовао Нићифор Дучић, секретар кнеза Николе, док је Машо Врбица, његов први ађутант, отпутовао за Беч.⁵⁶⁴ Гарашанин је, сазнавши за долазак црногорског изасланика наредио Лешјанину да припреми нацрт уговора о савезу Србије и Црне Горе. Дучић је у Београд стигао 30. августа и сутрадан отпутовао за Крагујевац, где су се налазили кнез Михаило и Гарашанин. Након разговора о стању на Балкану, војној спреми две српске кнежевине и потреби што тешње сарадње Србије и Црне Горе, кнез Михаило, Гарашанин и Дучић, стигли су у Београд 4. септембра. Кнез је два дана доцније издао пуномоћје Лешјанину да може да закључи уговор са Црном Гором, те су он и Дучић кренули за Цетиње 10. септембра.⁵⁶⁵ Истог дана када је кнез Михаило одобрио потписивање споразума, 6. септембра, Шишкин је сазнао за суштину преговора.⁵⁶⁶

По доласку на Цетиње, 23. септембра, Лешјанину је приређен срдачан дочек, али се расположење кнеза Николе променило када му је поднет нацрт уговора о савезу. Лешјанин је црногорском владару напоменуо да нема овлашћења да било шта мења у одредбама уговора, те да је на Цетињу остало да га прими или одбије у целини. Кнез Никола је био врло незадовољан садржајем, посебно делом којим је било предвиђено да се династија Петровић одрекне права на престо у случају стварања уједињене српске државе.⁵⁶⁷ Сматрао је да се овим

науку и књижевност, год. III, књ. IV, св. 1 (1929), 40, кнез Михаило – кнезу Николи, 27. април/9. мај 1866; кнез Никола – кнезу Михаилу, 24. мај/5. јун 1866.

⁵⁶⁴ Почетком јуна 1866. године кнез Никола је послао Илију Пламенца у Цариград ради преговора са Портом око спорних питања (напуштање и рушење појединих утврђења и караула и слање комесара за извршавање разграничења). Врбица је у Бечу требало да издејствује одобрење за транспорт муниције коју је српска влада требало да пошаље у Црну Гору.

⁵⁶⁵ Гарашанин је у Крагујевцу редиговао Лешјанинов нацрт уговора о савезу са Црном Гором, а са којим се сагласио и кнез Михаило (АС, ПО, к. 76, бр. 321; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 283). Званичан разлог Лешјаниновог путовања на Цетиње, који је објављен у *Србским новинама*, био је да је српски изасланик у име кнеза Михаила требало да крсти новорођену ћерку кнеза Николе. *Србске новине*, бр. 101, 30. август/11. септембар 1866; Д. Вуксан, *Србија и Црна Гора. Преписка кнеза Николе и кнеза Михајла*, Записи. Часопис за науку и књижевност, год. III, књ. IV, св. 2 (1929), 116–117, кнез Михаило – кнезу Николи, 28. август/9. септембар 1866.

⁵⁶⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 252, год. 1866, л. 74–76.

⁵⁶⁷ Занимљиво је да је почетком јула 1866. године Нићифор Дучић у име кнеза Николе саставио један меморандум о споразумном раду и односима између Србије и Црне Горе. У меморандуму је предвиђено склапање одбрамбеног и офанзивног плана, уз поштовање равноправности обе кнежевине. Била је предвиђена и подела ослобођених територија: Босна и део Старе Србије припали би Србији, док би Херцеговина и други део Старе Србије припали Црној Гори. Уједињење две државе било је могуће једино у случају гашења једне од владајућих династија. Био је то очигледан доказ да је кнез Никола алудирао на то што кнез Михаило нема наследника, желећи да се уједињење изврши под династијом Петровић. Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 113.

уговором Црна Гора доводи у подређени положај према Србији. Иако је Лешјанин био овлашћен да прекине преговоре ако дође до застоја због питања престола будуће државе, нађено је решење. Кнезу Николи је понуђена, извесна могућност доласка на престо уједињене државе. Лешјанин је говорио да ће га кнез Михаило препоручити српском народу за његовог наследника, ако не буде имао директног потомства, али да се неће обавезати да народ примора да такву одлуку прихвати.⁵⁶⁸ Након доста тешких преговора, кнез Никола је пристао да закључи уговор са Србијом. У уговору који су 5. октобра 1866. године потписали Петар Вукотић и Милоје Лешјанин, Србија и Црна Гора су се обавезале да ће радити у највећој сагласности и искрености на припремама устанка у Турској, те ослобођењу и уједињењу српског народа у једну државу (чл. 1). Другим чланом уговора утврђено је да ће у том случају кнез Никола придружити Црну Гору тој новој држави, “признајући кнеза Михаила за владоца те целокупне српске државе”. Црногорски кнез би имао ранг принца владајуће породице и био би материјално добро обезбеђен (чл. 3 и 4). У случају да владалац те уједињене српске државе не би имао мушког потомка, он би имао првенство у наслеђивању престола. Уговором је било предвиђено и да обе кнежевине, у складу са својим могућностима, раде на припремању устанка против турске власти, упоредо се трудећи да придобијају савезнике за такав подухват (чл. 8). У одређено време, на позив Србије, кнез Никола је требало, заједно са Србијом, да уђе у рат против Турске (чл. 9). Да би се спречило да Црна Гора на своју руку започне рат са Турском, и тако Србију доведе у незгодну позицију, десетим чланом овога уговора кнез Никола се обавезао да без знања и договора са Београдом неће отпочињати било какву акцију против Турске, нити ће када отпочну непријатељства улазити у било какве сепаратне преговоре с Портом. Исто тако, црногорски кнез је био дужан да у току рата ради “у највећој сагласности” са кнезом Михаилом и да поштује ратни план, који је требало накнадно усвојити (чл. 11).⁵⁶⁹ Измена ратификација извршена је у Београду 26. октобра, чиме је Уговор ступио на снагу. Три дана касније Гарашанин је руској влади послао препис

⁵⁶⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 252, год. 1866, л. 94–95.

⁵⁶⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, прилог бр. 5, 486–489; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 312, стр. 489–493.

Уговора.⁵⁷⁰ Извесно је да кнез Никола одмах након склапања Уговора није мислио да се руководи његовим одредбама. Упркос негативној страни у погледу потчињавања своје династије, сматрао је да му уговор нуди доста тога позитивног, јер је Црна Гора требало да добије материјалну помоћ од стране Србије, а он сам је добио, иако неодређено, могућност да након гашења династије Обреновић дође на престо уједињене српске државе.⁵⁷¹ Да би контролисали акције кнеза Николе, искоришћен је ранији позив да се на Цетиње упуте способне личности, које би се примиле у службу. Кнез Михаило и Гарашанин су одлучили да пошаљу Милана Пироћанца, за личног секретара кнеза Николе и капетана Љубомира Ивановића, за саветника у војним питањима. Пироћанац је требало да се стара да придобије поверење кнеза Николе и његове најближе околине и да, у складу са склопљеним уговором, ради на питању будућег уједињења Србије и Црне Горе, отклањајући све недоумице и препреке на том путу.⁵⁷²

Иако су у Петрограду били задовољни склопљеним уговором између две српске кнежевине, бринула их је индискреција кнеза Николе, те питање ескалације сукоба везаних за устанак на Криту и изразита жеља кнеза Николе да се са Грцима укључи у рат против Османског царства.⁵⁷³ Због тога је пажња Петрограда поново усмерена на приближавање Београда и Атине, јер се ситуација значајно изменила крајем новембра и почетком децембра 1866. године. Турска је послала јаке војне одреде на Крит и захтевала од великих сила да предузму мере које би онемогућиле Грчку да помаже устанике. Крајем децембра пала је и Булгарисова влада. Мандат за састав нове владе поверен је Александру Кумундуросу, што је значило и обнављање преговора са Србијом.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 252, год. 1866, л. 94–95, 241–246. Копије уговора налазиле су се у Петрограду и код руских амбасадора у Бечу и Цариграду. Мариновић је приликом посете Петрограду, новембра 1866. године, такође донео примерак споразума између Србије и Црне Горе.

⁵⁷¹ У запису од 20. маја 1869. бивши руски конзул у Дубровнику Константин Петковић писао је Игњатијеву да су рат 1862. године и црногорски пораз, те кратковидост кнеза Николе за будућу политику, утицали на срзавање ауторитета Црне Горе. Петковић је такође истицао да кнез Никола никада није озбиљно посматрао споразум између Србије и Црне Горе, нити је одустајао од идеје да Црна Гора постане Пијемонт на Балкану. Е. К. Вяземская, *К. Д. Петкович и руско–черногорские связи в 50-е–60-е годы XIX в.*, Балканские исследования 15 (1992), 113–114.

⁵⁷² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 345, стр. 538–541.

⁵⁷³ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 219, год. 1866, л. 211; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 61.

⁵⁷⁴ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 336, 340, 342, стр. 527–528, 532–534.

Већ приликом Мариновићеве посете Петрограду у новембру 1866. године, српски изасланик је обећао да званични Београд неће улазити у било какве покрете хетерија. Руси су саветовали да се никако не улази у било какав сукоб, пре него што се са Грчком споразуме и договори око граница. Горчаков је био врло задовољан Мариновићевим објашњењима да Србија намерава да остави Цариград и Бугарску изван питања и да се ограничи на Босну, Херцеговину, Стару Србију и део Албаније. У Петрограду су инсистирали да се преговори са Грчком наставе. Њихов циљ свакако није била акција по сваку цену, већ стварање једног резервног плана. Горчаков је имао у виду рат између Француске и Пруске, а пошто је страховао како би тај рат могао да утиче на развој ситуације на Балкану, сматрао је да балканске државе у сваком случају морају заједно да раде.⁵⁷⁵

Преговори Ристића и Делијаниса отпочели су крајем јануара 1867. године, а на основу раније утврђеног договора из маја 1866. године. Текли су доста споро, јер се две стране нису могле договорити око поделе интересних сфера и територија. Неспоразуме је изазивао простор Македоније и Бугарске. Грци су добили “ветар у леђа” када су сазнали да Француска нуди Русији решавање Источног питања почетком 1867. године, тиме што би се Грчкој дале природне границе, а Србији тврђаве. Иако је Русија одбила овај предлог, Грци су сада у преговорима отворено захтевали територије Тесалије, Епира, Македоније, Тракије и Архипелага, којим се остваривала Мегали идеја. Србији су нудили Босну, Херцеговину, Северну Албанију и Црну Гору, под условом да последња пристане на уједињење. И сам Игњатијев је упозоравао Ристића да не пристаје на уступке и не дозволи Грцима претензије на Македонију и јужни део Бугарске.⁵⁷⁶ Преговори су прекинути средином марта 1867. године.

У складу са приближавањем Србије и Грчке и обнављањем преговора, Игњатијев је 8. јануара 1867. године саставио белешку, намењену Горчакову, која се тицала активнијег деловања Русије у случају рата на Балкану.⁵⁷⁷ Говорећи о ширењу кризе и могућем стихијском устанку хришћана, Игњатијев је предлагао деловање са стране и уздржавање од војне акције. Како би центар покрета била

⁵⁷⁵ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 334, стр. 523–526.

⁵⁷⁶ Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 319–326.

⁵⁷⁷ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 34, год. 1867, л. 3–23.

Србија, то је на њу било потребно обратити посебну пажњу, у виду материјалне и војне помоћи (изградња магацина оружја у лукама на Азовском и Црном мору, припрема диверзија против Турака од стране Персије, Јермена и Курда, припрема агитатора, обучавање српских и грчких официра у руској војсци, привлачење Арнаута на страну Србије). Игњатијев је даље наводио да би резултат победе на Балкану било анулирање Париског уговора, те да би Русија добила излаз у Средоземно море. На рушевинама Османског царства образовале би се државе, пријатељи Русије, устројене према руском образцу. Те државе би чак могле чинити и конфедерацију – словенске државе, Румунија, Грчка и Албанија.⁵⁷⁸ Да би се спречило мешање осталих великих сила, Игњатијев је предлагао концентрацију корпуса од 120.000 војника против Аустрије, ка Галицији и доњем Дунаву, 60.000 војника на Кавказу, те упућивање бродова руских трговачких друштава у Босфор, ради блокаде мореуза. Игњатијев је био свестан да Русија у том тренутку није била спремна за рат, али је сматрао да у случају рата на Балкану, може помоћи хришћанима макар показујући на границама своју моћ. Свакако да је овај план састављен под утицајем словенофилских идеја о словенској и Балканској федерацији. И цар и Горчаков су били свесни да би покушај реализације овог плана могао да Русију одведе у европски рат.

Друга забелешка, од 10. јануара 1867. године, упућена Стремоухову, била је више трезвена. Игњатијев је сматрао да је Османско царство изгубило сав ауторитет у очима Европе, јер Порта није испунила обећане реформе. Русија је требало да подржи принцип националних држава и независности на Балкану. Једини пут ка ослобођењу хришћана била је заједничка борба. Рачунао је на подршку Арнаута, а посебно је истицао значај бугарских одреда. За разлику од њих, сумњао је у грчку спремност.⁵⁷⁹ Бугари су се морали подвргнути Србима, па је и у погледу граница Игњатијев занемарио било какве бугарске захтеве. У случају успешног рата, Игњатијев је наводио територијално проширење Србије и Грчке на део Старе Србије, Епира и Тесалије, а предвидео је и стварање независне Албанске кнежевине. Свакако да се овај план и у погледу територијалних

⁵⁷⁸ Цар Александар II је са стране дописао: “То је то, што бих и ја желео!” иако је сам сматрао да је план непрактичан и нереалан. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 34, год. 1867, л. 18.

⁵⁷⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 534, год. 1867, л. 19–31; Исто, Ф. 180, Оп. 517/2, Но. 3242, год. 1867, л. 2–12.

проширења разликовао од претходног. Горчаков није ни коментарисао ову белешку, задавши амбасадору да разради програм реформи у хришћанским провинцијама Османског царства.⁵⁸⁰ Видело се да колико год Игњатијев покушава да утиче на остваривање идеје рата на Балкану, Горчаков је то питање враћао у реформне токове. Горчаков није желео да искушава срећу и врати позиције у Европи на време из Кримског рата. Ипак, није желео да стопира српско–грчке преговоре, очекујући да ће заједништво балканских држава и народа бити јако оружје у рукама Русије у будућности.⁵⁸¹

Петроград је био посебно забринут акцијама француске дипломатије да привуку кнеза Николу на своју страну, а пошто су од раније сумњали у политику кнеза Николе, веровали су да је могуће и лако изводиво окретање црногорског владара од Србије. Руски конзул из Дубровника, јављао је да црногорски владар сматра да Србија неће добити градове. Када је добио вест о позитивном решењу по Србију, код кнеза Николе одмах су се развили завист и страх. На Цетињу су сматрали да је кнез Михаило тражењем градова погазио реч дату кнезу Николи да ће заједно ратовати против Турака. Руси су помно пратили поступке црногорског кнеза и послушничали његово мишљење. Када је пут кнеза Михаила окарактерисао као “издају интереса Српства”, руска дипломатија је морала да реагује и примири кнеза Николу. Посебно су осуђивали његову жељу, да по угледу на Србију отпочне сам преговоре са Портом и тражи територијалне компензације за Црну Гору.⁵⁸² Русија је желела да убрза преговоре између Србије и Грчке, јер су

⁵⁸⁰ Игњатијев је био врло љут овим поступцима надређеног, размишљао је чак да напусти место амбасадора или чак да покуша да утиче на руско јавно мњење у погледу подршке устанку на Балкану. В. М. Хевролина, *Российская дипломатия и балканский вопрос во второй половине 60-х годов XIX века: стратегия и тактика*, 44.

⁵⁸¹ Горчаков је био врло задовољан обавештењем да је 8. марта 1867. године, истог дана када је кнез Михаило обавестио султана да прихвата позив да дође у Цариград, у Београду донета одлука да се уступање тврђава искористи за добијање времена на војним припремама и активирању преговора са Грчком. Видети: *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 61–62

⁵⁸² Кнез Никола је почео да развија ту идеју од тренутка када је Србија добила градове, а за њу је добио подршку француске дипломатије, која је желела да, по сваку цену, одвоји Црну Гору од утицаја Србије и Русије (Д. Вујовић, *Састанак књаза Николе и Исмаил-паше 4. маја 1867*, *Историјски записи*, год. VI, књ. XX, св. 4 (1963), 686–689; АСАНУ, *Заоставштина Драгослава Страњаковића*, 14556/455, Ј. Ристић–И. Гарашанину, 18/30. април 1867; Љ. Алексић, *Став Француске према захтеву Црне Горе за територијалним проширењем 1867. године*, *Историјски гласник* 3–4 (1955), 123–135). Кнез Никола је сматрао да би му противљење Србије и Русије могло донети подршку великих сила које су биле противне јачању руског утицаја. Док је припремао своју делегацију за Цариград, кнез Никола је сам предузео пут у Париз, на Светску изложбу, без знања Србије и Русије. Гарашанин је кнезу Михаилу писао: “Два чудна човека састаће се у једно исто време у Паризу (султан и кнез Никола) и известно је то да нико неће имати воље ни на једног

веровали да је то један од главних адута у рукама кнеза Михаила да чврсто задржи уз себе и Црну Гору.

Крајем маја 1867. године обновљени су преговори Ристића и Делијаниса, највише захваљујући Игњатијеву. Гарашанин је, у складу и са руским упутствима, поново захтевао да се реше важна питања попут одређивања територија које би се прикључиле Србији, односно Грчкој, питање Бугара и питање места склапања уговора, јер су Грци одбијали да то буде Београд. За грчког делегата одређен је Петар Занос, који је 3. августа кренуо из Атине. У Бечу је, средином августа, дошло до првог сусрета грчког изасланика и кнеза Михаила и Ристића. На предлог Заноса, донета је одлука да се преговори наставе у бањи Феслау, недалеко од Беча. Кнез Михаило је убрзо отпутовао за Иванку, а Занос је упућен на Гарашанина, који је након састанка са кнезом допутовао у Беч. Утврђен је коначан рок за отпочињање рата (март 1868), али је дошло до старог мимоилажења по питању одређивања граница. Србија је тражила Босну, Херцеговину и Стару Србију до Дрима и Искера, док је Грчка захтевала Крит, Тесалију, Епир и Македонију (област између Тесалије и Тракије, од Егејског мора до планине Балкан). Гарашанин је потом отпутовао за Иванку, а преговоре са Заносом наставили су у бањи Феслау Ристић и Петронијевић. Након одобрења кнеза Михаила, српским делегатима је 21. августа јављено да се у уговор унесу само минималне територијалне компензације, и то за Србију Босна и Херцеговина, а за Грчку Епир и Тесалија.⁵⁸³

Уговор између Србије и Грчке потписан је 26. августа 1867. године. Објава рата Османском царству могла се обавити једино по претходном споразуму обе државе (чл. 1). Србија се обавезала да до марта 1868. године спреми 60.000 војника, а Грчка 30.000 и што јачу флоту (чл. 2). “У случају несавладивих тешкоћа”, државе су могле да прекину борбу, али тек након што се обезбеди анексија Босне и Херцеговине за Србију и Епира и Тесалије за Грчку (чл. 4). У

пуцати. Ја не знам докле ће се оно дериште онако бенавити”. (АС, ИГ, 1644, И. Гарашанин – кнезу Михаилу, 20. јун 1867) Нићифор Дучић се у тренутку пута кнеза Николе за Париз, из Трста до Дубровника враћао заједно са руским конзулом Петковићем. Дознавши од Дучића о кнежевом одласку у Париз, Петковић је био изван себе од љутине и беса истакавши да ће одмах писати у Петроград да се обустави даље слање сталне помоћи Црној Гори. АС, ИГ, 1647, Н. Дучић – И. Гарашанину, 26. јун 1867; Р. Јовановић, *Црна Гора према предаји градова Србији 1867. год.*, Историјски записи, год. XXIII, књ. XXVII, св. 1–2 (1970), 129–139; Исти, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 142–145.

⁵⁸³ Опширније о даљем току преговора: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 391–394.

случају успеха, савезнице би се договориле око граница и будућих државних односа, уз поштовање воље народа који су се придружили њиховој борби (чл. 7). Уговорнице су се обавезале да ће у случају распада Турске спречити било коју страну силу да присвоји неки део њене територије (чл. 8). Обе државе су биле обавезне да раде на придобијању хришћана и Арбанаса на борбу, као и увођењу Румуније у савез, док би се Србија сама старала да то учини са Црном Гором (чл. 9, 10 и 11).⁵⁸⁴ Гарашанин је Шишкину потврдио склапање српско–грчког уговора 28. септембра, а 7. октобра му је послао и препис.⁵⁸⁵

Кнез Михаило је ратификовао уговор у Београду 5. октобра. Измену ратификација имао је да обави, у име српске владе, потпуковник Фрања Зах, помоћник министра војног. Он је одређен и да закључи војну конвенцију са Грчком. Зах је кренуо за Атину преко Италије и у грчку престоницу је доспео тек 4. новембра 1867. године. У Атини је наишао на нове тешкоће. Чим је кренуо на пут, у појединим бечким листовима појавила се вест да је закључен српско–грчки уговор о савезу. Чак је објављен и податак да ће грчки краљ Ђорђе ратификовати уговор у Петрограду. Србија је одраније сумњала у спремност балканских савезника, посебно Црне Горе и Грчке, за заједнички рат против Турске и ово сазнање донело је кнезу и његовим сарадницима још једно горко искуство. Игњатијев је био врло незадовољан грчким одуговлачењем, те је оптуживао грчке ministre и краља да намерно одуговлаче са ратификацијом. Како се грчки краљ налазио у Петрограду, ради венчања са великом кнегињом Олгом Константиновном, на њега је извршен притисак да одмах по повратку у Атину ратификује уговор са Србијом.⁵⁸⁶ Знајући да Србија неће пристати на захтев грчког краља да се чл. 2 уговора измени тако што би се рок за ратне припреме померио на неодређено време, Игњатијев је притискао краља Ђорђа да се рок помери за неколико месеци, са 1. марта на 1. септембар 1868. године. Кнез Михаило се сагласио са овим предлогом, те је 22. јануара 1868. године ратификован уговор.⁵⁸⁷ После тога, убрзани су и преговори око закључења војне

⁵⁸⁴ Феславски уговор се састојао од 17 чланова и Одвојеног акта, у коме је посебно наведено да ће се савезнице договорити око граница, у случају да нека од уговорница не успе да оствари минимално проширење одређено чл. 4. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, прилог бр. 14, 510–514.

⁵⁸⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 134, 146.

⁵⁸⁶ Исто, л. 448, 449.

⁵⁸⁷ Исто, л. 449, 450.

конвенције. Са српске стране преговоре је водио Фрања Зах, кријући се испод имена Јован Главаш. Он и грчки генералштабни мајор Никола Манос потписали су 28. фебруара 1868. године Војну конвенцију о ратним операцијама против Турске.⁵⁸⁸ Ратификацију конвенције извршио је министар војни Блазнавац 16. маја, а размена ратификација обављена је у Цариграду 27. маја.

⁵⁸⁸ У конвенцији је поновљена обавеза за Србију да спреми војску од 60.000 људи, са резервом од 20.000 војника, и то до краја августа 1868. године. Грчка се обавезала да спреми 30.000 бораца укључујући и резерву. Назначен је број топова, пушака и одговарајуће муниције за наоружање, предвиђена је међусобна контрола над извршавањем обавеза. Време ратних операција требало је утврдити споразумном одлуком. Конвенција је целу Европску Турску означила као поприште заједничких ратних операција, а свака влада је требало да приступи по најпогоднијем операцијском плану (Србија у Босни и Херцеговини, а Грчка у Епиру и Тесалији), осим у рејону Вардара и Дрима где је утврђен заједнички план. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, прилог бр. 15, 515–519.

Улога Румуније

Већина припадника српске политичке елите сматрала је да се од 1858. године и Србија и Румунија крећу истим путем, те да и на једној и на другој обали Дунава од тада почиње нови политички живот.⁵⁸⁹ До првог значајнијег контакта две државе дошло је у фебруару 1862. године, када је у Букурешт послат Коста Магазиновић, као специјални изасланик. Његов главни задатак био је да се договори са кнезом Кузом око превоза оружја из Русије, али је требало и да се упозна са приликама у Румунији, гледиштима румунских државника и водећих политичких личности на односе са Србима, евентуално покрене и питање савеза.⁵⁹⁰ Иако је румунски кнез помогао Србији и одобрио превоз оружја преко територије његове државе, у Београду нису били задовољни његовим држањем. Кнеза Михаила су разочарале речи кнеза Кузе изречене Магазиновићу у марту 1862. године, да је његова земља у добрим односима са Портом и да жели да тако остане и у будуће. Исказивање поданства према Порти, па чак и намера румунског владара да посети Цариград и преда султану скупоцени поклон од “црног ћилибара”, који је припремао, били су јасан знак да од могућег савеза са Румунима неће бити ништа.⁵⁹¹ Ипак, у јеку кризе изазване бомбардовањем Београда, кнез Куза је учинио корак који је позитивно оцењен од кнеза Михаила и Гарашанина. Према граници Србије распоредио је војне јединице у циљу одвлачења дела турских снага уколико дође до рата. Истовремено је руском конзулу у Букурешту саопштио да је Румунија спремна на оружани сукоб са Портом. Румунском владару, као и Србима, руски представници предлагали су

⁵⁸⁹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 309–310.

⁵⁹⁰ АСАНУ, *Историјска збирка*, бр. 9288, *Мемоари (животопис) Косте Магазиновића*, 48–51; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 210, стр. 249–252.

⁵⁹¹ Цео Магазиновићев извештај Гарашанину о односима са Румунима био је негативан, изузев повољног решења око превоза оружја. Снага Румуније трошила се у партијским борбама, кнез није имао довољно потпоре у раду, у земљи није учињен никакв напредак, војска је готово без офицерског кадра. Магазиновић је у закључку изнео став да би чак било опасно по Србију да ступи у ближе политичке везе са Румунијом. АС, ИГ, 1275, К. Магазиновић – И. Гарашанину, 8/20. март 1862.

уздржаност, јер је Русија активно радила на разрешењу спора дипломатским путем.⁵⁹²

Српски владар је ценио залагање румунског кнеза у току кризе и у питању превоза оружја из Русије 1862/63. године. У томе је видео доказ да од кнеза Кузе може да очекује помоћ у будућности. Због тога је, у јуну 1863. године, дозволио посету румунског генерала Тена Србији. Иако је званичан циљ посете било упознавање румунског генерала са радом Тополивнице у Крагујевцу, разговарало се и о политичким питањима. Генерал Тен је управнику Тополивнице, Миливоју Блазнавцу, истицао да је кнез Куза спреман да склопи савез са Србијом, али “да још није начисто са временом у коме треба да се такав савез закључи”. Блазнавац је био прилично опрезан, поступајући строго по саветима кнеза Михаила и Гарашанина. Упознао је румунског генерала са стањем војне спремности и снаге Србије, али се није упуштао у политичка питања, осим да је српски кнез пријатељски наклоњен Румунима.⁵⁹³ Како је у току био Пољски устанак, пријатељски однос румунског владара према пољским емигрантима утицао је да односи Русије и Румуније нагло захладе, што се одразило и на српско–румунске односе. Руси су врло лоше оцењивали било какве покушаје зближавања Србије и Румуније 1863. године, па су чак и критиковали одлуку кнеза Михаила и српске владе да дозволе долазак румунског генерала у Србију, као и одобрење доласка Калимакија, румунског дипломатског агента у Србију. По руском мишљењу, Румунија и кнез Куза били су под непријатељским француским утицајем.⁵⁹⁴

И наредне, 1864. године није дошло до битнијег поправљања односа. Нови потези кнеза Кузе само су допринели да кнез Михаило почне да преиспитује пријатељску политику према Румунији.⁵⁹⁵ Промена уставног уређења у Румунији није позитивно оцењена ни код великих сила, а ни у Србији. Кнез Михаило је посебно негативно гледао на одлуку румунског владара да посети султана.

⁵⁹² АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 19, год. 1862, л. 3–7, 160–161, 173; Видети поглавље: *Чужур–чесма и Канлица*.

⁵⁹³ АС, ИГ, 1440, М. П. Блазнавац – И. Гарашанину, 27. јун/9. јул 1863.

⁵⁹⁴ ГАРФ, Ф. 828, ед. хр. 1432, л. 201; Опширније: В. П. Сторожук, *Пољская эмиграция в Румынии и восстание 1863 года (по материалам донесенной дипломатических представителей России)*, Освободительное движение Западных и Южных Славян XIX–XX вв, Москва, 1965, 77–89.

⁵⁹⁵ Кнез Куза је у мају 1864. године распустио Скупштину, спровео референдум о будућем уређењу државе и на тај начин укинуо наметнута ограничења из 1858. године, када су гарантне силе прописале уставно уређење Влашке и Молдавије. И. И. Минц, Н. И. Лебедев, *Очерки политической истории Румынии 1859–1944*, Кишинёв, 1985, 30–35; *История Румынии 1848–1917*, ответственный редактор В. Н. Виноградов, Москва, 1971, 189–193.

Коначан резултат Кузине посете Цариграду и решења конференције гарантних сила од јуна 1864. године изненадила су српску страну. Румунија је добила право да се самостално конституише, доноси и мења законе који се односе на унутрашње уређење, упркос руском противљењу. Иако је кнез Михаило позитивно оценио добитак који је Румунија остварила, био је свестан да то никако не одговара српским интересима, а посебно не јер је тиме превртљивост румунског кнеза била далеко испред дужности лојалног савезника. Кнеза Михаила је посебно бринуло поновно отварање питања уставног уређења Србије, које је Порта покушавала да изнесе након новог уставног конституисања Румуније. Али-паша је у врло оштром разговору са руским амбасадором напао политику кнеза Михаила због промена извршених у Србији 1861. године. Новиков ипак није допуштао да се пореде поступци два кнеза, бранећи став да је српски владар утврђивао ред у земљи, док је румунски практично револуцијом спровео промене. Ипак, и Горчаков и Новиков упозоравали су кнеза Михаила да буде још опрезнији у поступцима према Порти, наводећи као главног кривца за такву политику кнеза Кузу, који је “цариградском визитом паклену игру одиграо”.⁵⁹⁶ Као последица читаве ситуације са Румунијом јавило се сасвим оправдано питање – да ли је Русија довољно јака да се сама у будућности дипломатски избори за српске интересе, јер је стално инсистирала на смиривању ситуације.⁵⁹⁷ Кривца за питање могућег преиспитивања спољне политике у том тренутку, и са руске и са српске стране видели су у кнезу Кузи.

Ситуација се поправила почетком 1865. године. Француска је почела да мења своју политику према Румунији и да отказује подршку кнезу Кузи. То је утицало на покушаје румунског владара да се приближи Русији, што је Петрограду прихваћено врло опрезно.⁵⁹⁸ Отопљавање односа између Русије и Румуније довело је и до поновног оживљавања српско–румунских односа. Кнез

⁵⁹⁶ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 333–337; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 102–103, 107.

⁵⁹⁷ У писму Ристића кнезу Михаилу од 11. августа 1864. године, капућехаја је кнезу поставио питање значаја руске подршке. Ристић није спорио да српски кнез има чврст ослонац у Русији, али је био забринут јер је управо та руска подршка била повод да остале силе подозриво гледају на Србију. Посебно је истакао да сви знају да се “садашња тишина у Србији приписује саветима руским”, а Србију је у том тренутку видео “као неко плашило за Турке”. Капућехаја је кнезу саветовао да се размисли о приближавању Француској. Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 352–356.

⁵⁹⁸ *Очерки политической истории Румынии 1859–1944*, 32–33.

Михаило је позвао су представнике Румуније на прославу педесетогодишњице Другог српског устанка.⁵⁹⁹ Већ у јулу 1865. године у Србији је боравио румунски потпуковник Херкт, који се у Крагујевцу детаљније упознао са напретком учињеним по питању наоружавања српске војске. Ова мисија је ипак остала само на војном нивоу. Помињања савеза није било, ни са једне ни са друге стране.⁶⁰⁰ Руси су опет одиграли значајну улогу. На Румуне су у Петрограду и поред покушаја кнеза Кузе да се приближи Русији и даље гледали са доста неповерења. Кнезу Михаилу је поручено да се не компромитује, посебно не са непозданим и превртљивим савезницима, какав је био румунски владар. Упркос руским саветима, Гарашанин је Магазиновићу саветовао да румунским државницима пренесе да Срби ни под каквим околностима нити саветима са стране не мењају свој став према пријатељима.⁶⁰¹ Међутим, под притисцима руског конзула у Букурешту, али и у страху од Порте, Куза је одустао од идеје могућег савеза. Разлог који је навео, да се не може одржати тајност преговора, довољно је говорио о његовим страховима. Даље инсистирање са српске стране постало је излишно, јер је кнез Куза 22. фебруара 1866. године збачен са престола.

Нови владар, Карло Хоенцолер, који је ступио на престо у мају 1866. године, одмах се нашао у незгодној ситуацији, под претњом турске војне интервенције, будући да је Порта одбијала да призна његов избор. У покушају да обезбеди савезнике, његов први избор била је Србија. У мају 1866. године у Београд је послао специјалног изасланика Братијана. Званичан циљ мисије било је преношење поздрава новог владара, док је тајни била понуда за склапање савеза и евентуална војна акција против Османског царства. Уз то, румунски изасланик је тражио од Срба добровољце, оружје и барут.⁶⁰² Кнез Михаило и Гарашанин одбили су захтеве Братијана. Разлога је било више. Румуни су од српске стране захтевали да одмах приступи извршењу обавеза из, још увек непостојећег савеза, убрзали су преговоре у време када је њима запретила стварна опасност, а стање у Румунији било је катастрофално и у погледу унутрашњих сукоба и у војсци.⁶⁰³

⁵⁹⁹ АС, ИГ, 1516, И. Гарашанин – К. Магазиновићу, 8/20. април 1865.

⁶⁰⁰ Исто, кнез Михаило – М. П. Блазнавцу, 13/25. јул 1865.

⁶⁰¹ Исто, И. Гарашанин – К. Магазиновићу, 29. март/10. април 1866.

⁶⁰² АС, ИГ, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 7/19. јун 1866; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 276, стр. 442.

⁶⁰³ АС, ИГ, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 7/19. јун 1866.

Гарашанин је ипак гледао у будућност, сматрајући да ако се већ сада не могу споразумети, треба отворити врата за преговоре у будућности.⁶⁰⁴ Врло брзо, почетком јула, кнез је у Букурешт послао Филипа Христића да званично честита кнезу Карлу ступање на престо. Овом мисијом пријатељски односи две Кнежевине кренули су узлазном путањом.⁶⁰⁵ Руска дипломатија је променила став према њиховом зближавању. Промена на румунском престолу значила је и промену руске политике, која је позитивније гледала на кнеза Карла и његове владалачке напоре, него на његовог претходника.

Након аустријског пораза код Садове и склапања мира са Пруском, Гарашанин је појачао напоре за споразумевање са Румунима. Сматрао је да Румунија у Источно питање улази као и сви остали народи Османског царства. Руска страна је у потпуности подржавала ове кораке српске владе. Игњатијев је Ристићу саопштавао да Русија нема ништа против склапања уговора између Београда и Букурешта.⁶⁰⁶ Био је то став и званичника у Петрограду, јер су по сваку цену желели да у Румунији предупреду јачање француског утицаја. Уз то, по мишљењу појединих руских званичника, Румуне је требало привући и због стратешког положаја, јер би се на тај начин руској војсци у случају акције неометано отворио пут у долину Дунава.⁶⁰⁷ Врло брзо након добијања става Русије, Гарашанин је од Магазиновића захтевао да кнезу Карлу пренесе став Србије, “да није могућно судбину Турске решити, а да у том не буде уплетена најдаља будућност Србије и Румуније”. По мишљењу Гарашанина, Румунија није смела остати усамљена, већ је морала мислити на савез са осталим народима преко Дунава, са којима би подједнако поднела све терете рата против Османског царства. Ипак, Магазиновићу је наглашавао да не чини директан предлог румунској влади у виду споразума, већ да само извиди ставове у Букурешту према његовим размишљањима.⁶⁰⁸

Крај 1866. и почетак наредне године донели су проблеме. Кнез Карло је отишао на подворење султану, а по повратку препоручио Магазиновићу да би и

⁶⁰⁴ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 280, стр. 446–449.

⁶⁰⁵ АС, ИГ, 1597, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 25. јул/6. август 1866; В. Ђорђевић, *Европа и Балкан. дипломатска историја балканских хришћанских држава у деветнаестом веку*, књ. 1 (Европа и Румунија), Београд, 1911, 175.

⁶⁰⁶ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 321, стр. 508–509.

⁶⁰⁷ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 220, год. 1866, л. 3–7об.

⁶⁰⁸ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 333, стр. 521–553.

српски владар требало да посети Цариград. Била је то болна тачка и српске и руске дипломатије. Док су Руси критиковали овај потез, Гарашанин је покушао да оправда румунског владара младошћу и неискуством у политици према Турској. Међутим, на позив кнеза Карла да и српски кнез учини исти корак Гарашанин је реаговао бурно, речима да су кнезу Михаилу важнији поштовање и уважавање од стране српског народа него “празна благоволенија султанова и његови ласкави приједи по Цариграду”. Наизглед безазлене речи румунског владара учиниле су да Магазиновић одмах добије наређење да обустави све преговоре са Румунима.⁶⁰⁹ Затегнутост у односима Београда и Букурешта достигла је највиши ново у време посетеа грчког изасланика Антонопулоса кнезу Карлу, почетком марта 1867. године. У Србији су тада озбиљно страховали да не дође до склапања споразума између Румуна и Грка, који би се односио на поделу Бугарске.⁶¹⁰

Резервисаност и подозрење у односима између Србије и Румуније у извесној мери је отклонио кнез Михаило, када је 13. априла 1867. године посетио Букурешт, по повратку из Цариграда. Српском владару је приређен срдчан и пријатељски пријем.⁶¹¹ Непосредно након посете кнеза Михаила, румунска влада је донела одлуку да смени дотадашњег дипломатског агента у Београду, Кантакузена и постави новог, Раду Јонеска. Долазак Јонеска, крајем јуна 1867. године означио је и нови курс у односима две Кнежевине. Он је изразио најдубља уверавања румунске владе да није склопљен било какав споразум са Грцима. Побиијајући гласине, истицао је да Румунија у односу према бугарском питању никада неће бити супарник Србије.⁶¹² Био је то важан корак да се до краја године коначно утврди коначан текст уговора са Румунијом. Кнез Михаило и Гарашанин су у разговорима са Јонеском пристали на закључење уговора о савезу. То потврђује одлазак румунског агента у Букурешт крајем септембра 1867. године, где је добио одобрење своје владе за склапање споразума и нацрт уговора. О овим корацима обе стране обавештена је и Русија.⁶¹³

⁶⁰⁹ АС, ИГ, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, децембар 1866.

⁶¹⁰ Исто, 1638, И. Гарашанин – К. Магазиновићу, 2/14. март и 23. март/4. април 1867.

⁶¹¹ У здравици коју је одржао, кнез Карло је назвао кнеза Михаила братом и пријатељем, изразивши наду “да ће пријатељство, које је увек постојало између наша два народа, од сада постати још интимније”. АС, ИГ, 1637, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 24. март/5. април 1867.

⁶¹² АС, ИГ, 1638, И. Гарашанин – К. Магазиновићу, 30. јун/12. јул 1867.

⁶¹³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 174.

Средином октобра у Београду су се упознали са румунским предлогом. Румунија је убрзавала преговоре о савезу у страху од Аустрије и Француске, које су нападале кнеза Карла и његову владу због приближавања Русији. Као разлоге наводили су уступке учињене Русима у погледу конзулске конвенције и јурисдикције.⁶¹⁴ У покушају да разреши спорна питања са Француском, посебно због појаве старих гласина да Париз нуди Бечу могућност да Аустрија окупира Румунију, кнез Карло је одобрио пут Димитрија Братијана у француску и аустријску престоницу. Новембарска Братијанова мисија није имала успеха, што је додатно подстакло Румунију на окретање Русији, која је кнеза Карла упутила на отварање преговора са Београдом.⁶¹⁵

Застој у преговорима изазвала је индискреција румунског агента, који се француском конзулу похвалио да је добио српски пристанак на закључење савеза. Гарашанинова смена није имала никакве последице по рад на споразумевању са Румунијом. Разговори су настављени средином децембра, када је у Београд допутовао румунски изасланик Димитрије Братијано. Кнезу је донео румунски предлог о савезу, о чему је српски кнез обавестио Петроград.⁶¹⁶ Игњатијев је добио налог да се код румунског агента у Цариграду распита о стварним намерама Букурешта. Голеску је 24. децембра саопштио руском амбасадору да је Румунија спремна да закључи уговор са Србијом, због војне претње од Аустрије и Османског царства.⁶¹⁷ У таквој ситуацији, Игњатијев је саветовао кнеза Михаила да не пристане на члан у коме се наводило да су обе земље у обавези да помогну једна другој у случају повреде територије од стране друге државе. Истовремено, Горчаков је наводио да се у тексту уговора искључе било какво навођење територијалних компензација.⁶¹⁸

У складу са упутствима добијеним од Игњатијева и ставом Горчакова, Милан Петронијевић и кнез Михаило су ревидирали румунски предлог. Нови

⁶¹⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 189, год. 1867, л. 133–134. Русија је иначе имала најмање интереса за закључење конзулске конвенције и решавање питања јурисдикције, будући да на територији Румуније нија имала много поданика. Било је то више политичко питање.

⁶¹⁵ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 14, год. 1868, л. 12–19; Исто, Но. 20, год. 1868, л. 326–328.

⁶¹⁶ Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 232–234.

⁶¹⁷ Голеску се тада интересовао да сазна став Игњатијева по питању територијалног проширења Румуније, изузимајући територију Бугарске. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 33, год. 1867, л. 612–614.

⁶¹⁸ Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 234 (текст предлога споразума који је румунска влада поднела Србији); У домаћој историографији уопште није истицано било какво мешање Русије у склапање уговора између Србије и Румуније.

нацрт имао је, као и румунски предлог, пет чланова. Текст уговора донео је у Букурешт посланик Јонеско, средином јануара 1868. године. Кнез Карло је 25. јануара примио Магазиновића у аудијенцију и са њим поново претресао текст, који је потом ратификован 1. фебруара, између Јонеска и Магазиновића. У Уговору се посебно стављао акценат на развитак и напредак двеју земаља (чл. 2), те на развијање трговинских односа (чл. 3).⁶¹⁹

Врло брзо за српско–румунски споразум сазнали су и Порта, Француска, Енглеска и Аустрија, иако нису знали тачан текст. Француски конзул у Букурешту је кнезу Карлу изјавио да у Паризу склапање српско–румунског уговора сматрају буђењем Источног питања, док су француски и енглески амбасадори у Цариграду истакли протесте против агресивног карактера уговора између Београда и Букурешта. Руси су бранили Србију и Румунију, речима да се у Европи увелико говори о територијалним променама, те да две државе морају да размишљају о заштити својих интереса.⁶²⁰ Иако су Француска, Велика Британија и Аустрија прешле преко формирања српско–румунског савеза, ни по коју цену нису хтеле да пређу и преко отвореног организовања бугарских одреда на румунској територији. Како Игњатијев није хтео да пристане на заједничку ноту амбасадора гарантних сила у Цариграду, у којој би се осудило деловање Румуније, кнез Карло је могао привремено да одахне.⁶²¹ Ситуација је постала критична када су активности бугарских чета појачане у априлу и мају 1868. године, преласком Дунава и борбама са турском војском. Убиство кнеза Михаила у великој мери је утицало на промену става и Русије и Румуније. Већ у јулу су донете мере за спречавање нереди и расформирање бугарских одреда.⁶²²

⁶¹⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, прилог 16, стр. 519–521.

⁶²⁰ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 14, год. 1868, л. 30–31.

⁶²¹ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1446, л. 142; АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 14, год. 1868, л. 46–48.

⁶²² АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 14, год. 1868, л. 72–73; *Очерки политической истории Румынии 1859–1944*, 40–41.

Бугари, Арнаути и Хрвати

Друга владавина кнеза Михаила Обреновића у српско-бугарским односима представља време тесне и многоструке сарадње, време добрих међусобних односа, какве ова два народа нису имала ни пре ни после овог периода. У подизању општег устанка хришћана у Турској, уз дипломатску подршку Русије, Бугарима је посвећивана посебна пажња.⁶²³ Начелом *Балкан балканским народима*, српски кнез и министар преседник рачунали су на солидарност и заједничке интересе Срба, Грка и Бугара, али су се већ на првом кораку ка стварању балканског савеза сусрели са грчко–бугарским анимозитетом.⁶²⁴ У време Гарашанинове мисије у Цариграду 1861. године и преговора са грчким послаником Ренијерисом о савезу, било је јасно да је питање Бугара врло проблематично. Званична Грчка и грчка интелигенција стајали су на становишту да Бугари као народ не постоје и да становништво Бугарске чине славизирани Грци и хеленизовани Бугари, па је Ренијерис у преговорима о савезу предложио Гарашанину „уступак“ о подели Бугарске између Грчке и Србије по линији планине Балкан.⁶²⁵ Гарашанин није пристајао на поделу Бугарске, те је успео да се у тадашњу српско–грчку конвенцију унесе тачка о стварању независне Бугарске

⁶²³ Још у *Начертанију* Илије Гарашанина Бугарима је посвећено посебно потпоглавље под насловом: *О одношењу Србије према Бугарској*. У тексту испод овог наслова на самом почетку су изнете моралне и психичке карактеристике Бугара, затим стратегијска важност њихове земље у одбрамбеном систему Османског царства, након чега следе бројни редови о бугарској привржености Русији, те опису тежњи, уплива и политике ове силе у Бугарској и уопште на целом Балкану. Као средство да се Бугари задрже у добром расположењу према Србији до тренутка појаве повољних околности за обнову српске државе и ослобођења Јужних Словена, Гарашанин је предвидео следеће: да Србија школује и стипендира бугарске младиће, да се у Србији и о њеном трошку школују свештеници, имајући у виду анимозитет Бугара према грчком клеру, да се у Србији штампају бугарске црквене и световне књиге, да српски агенти крстаре Бугарском и одржавају наду да ће Србија помоћи ослобођење Бугара и да ће се увек старати о њиховој будућности. Р. Љушић, *Књига о Начертанију, национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд, 2004, 192–196. Треба истаћи, да су сва наведена средства из *Начертанија* предвиђена за делатност у Бугарској, коришћена у заграничној политици кнеза Милоша крајем двадесетих и током тридесетих година деветнаестог века, и да је њихов учинак извесно утицао на српског министра да их препоручи и за будућност. В. Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804–1878. Чланци и расправе*, Нови Сад, 1995, 75–82, 93–102; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 412–413.

⁶²⁴ Незадовољство бугарске пастве грчким владикама и свештенством као и панхеленска настојања грчке владе, клера и културних радника довели су односе између Грка и Бугара на најнижи ниво. L. Stavrianos, *Balkan posle 1453*, Beograd, 2005, на више места.

⁶²⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 71–80.

којој ће се границе одредити накнадно.⁶²⁶ Иако конвенција није потврђена, важно је нагласити Гарашанинов однос према Бугарима, односно да није пристајао на мање од независности Бугарске у будућности и да му ни сада као ни раније српска политика ширења граница у правцу источно и југоисточно од Тимока није била прихватљива.

Осим дипломатске заштите Бугара од грчких претензија Србија је радила и на формирању оружаних бугарских чета са циљем да у тренутку избијања општебалканског устанка упадну у Бугарску и дигну на устанак крајеве око Старе планине и планине Балкан. До 1862. формирана је у Србији оружана формација под називом *Бугарска легија*, под командом бугарског националног радника Георгија Раковског. Њено људство било је егзерцирано од стране српских официра и наоружано из српских војних магацина. Бугарска легија је јуна 1862. у немирима изазваним бомбардовањем вароши Београда, стајала заједно са српском војском на барикадама око Калемегдана, а њени делови су чак, исте године, под вођством Панајота Хитова упали на Стару планину, али су дејство ове чете Турци врло лако и брзо потпуно неутралисали.⁶²⁷ Бугарска легија је након Канличке конференције расформирана, а њени припадници прешли су у српску војску или су се вратили у Бугарску. Војвода ове легије Георги Раковски боравио је у Београду од 1860. где је 1861. израдио *План за ослобођење Бугарске*⁶²⁸ и издавао часопис *Дунавски Лебед*, лист који је будио осећање бугарске народности и имао изразито антитурске текстове, што је 1861–1862. за време кризе око бомбардовања вароши Београда много пута дало повода Турској да код сила ствара дипломатске непријатности Србији. Раковски се није задржао само на издавању *Лебеда*, и на вођству легије, већ је у Београду формирао и бугарску владу. То Привремено бугарско начелство, уствари је било бугарски политичко–национални одбор који је претендовао да постане влада под председништвом

⁶²⁶ Исто, прилози, 477–478.

⁶²⁷ В. Стојанчевић, *Срби и Бугари*, 28, 191; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1918*, Београд, 1995, 62–63; *Историја Бугарске*, Београд, 2008, 204–205.

⁶²⁸ Овим планом Раковски је замислио да из Србије крене одред од хиљаду људи и два топа, право на Трново. Чета би по његовом мишљењу до Средње Горе нарасла на на 150.000 устаника, а на обалама Црног Мора бројала би већ 500.000 бораца. Наравно, план није остварен, а процене војника су биле претеране. Попов Димитар и др., *Историја Бугарске*, приредио С. Пириватрић, Београд, 2008, 204; В. Стојанчевић, *Срби и Бугари*, 191.

Раковског и да организује устанак у Бугарској.⁶²⁹ Након Канличке конференције начелство је расформирано. Контакти са бугарским првацима, ни после 1862. нису прекидани, у Београду је боравио значајан број бугарских емиграната, штампане су бугарске књиге у државној штампарији, стипендирани и школовани бугарски ђаци и богослови. Помоћ Србије Бугарима није имала хегемонистички порив, нити је црквено–просветна помоћ имала асимилаторски карактер, већ се заснивала на идеји да ослобођење Бугара може само осигурати бок Србији и помоћи јој у евентуалној борби против Османског царства. Руска страна је имала исти став, рачунајући да ће културна и просветна еманципација Бугара допринети њиховом политичком осамостаљивању и лакшем приближавању Србији.⁶³⁰

Иако су подржавали српску политику према Бугарима, руски представници су и сами били доста опрезни. Русију је, као и српску владу посебно бринуло постојање више бугарских комитета и њихова разједињеност.⁶³¹ И у Петрограду и Београду су страховали да исхитрене акције бугарских емиграната не дају повода Порти да војно реагује. Зато нису биле ретки притисци на бугарске представнике да се примире и не покрећу никакве самосталне акције против Турака, без одобрења Србије.⁶³² Како је Русија гледала на Србију као центар, једини способан да окупи балканске хришћане и предупреди њихово самостално тражење ослонаца међу великим силама, често се постављало питање поверења у Бугаре. То је било нарочито видно након молби Тајног комитета, најпре султану, а потом и руском цару, од 15. марта 1867. године, у којима су молили “за једну малу државицу,

⁶²⁹ *Историја Бугарске*, 204–205.

⁶³⁰ Л. И. Степанова, *Подготовка кадров болгарской интеллигенции в России (50 – 70-е годы XIX в.)*, Советское славяноведение 4 (1986), 24–30; С. В. Павловский, *О попытке Г. С. Раковского создать политическую газету в Одесе (1858–1859)*, Советское славяноведение 4 (1979), 86–95; С. А. Никитин, *Русская дипломатия и национальное движение южных славян в 50–70 годы XIX в.*, 168–170.

⁶³¹ Најзначајнији бугарски комитет – Добродетелна дружина, радио је у Букурешту и чинили су га представници Старо-Бугара, странке чорбација, коцабаша и конзервативних интелектуалаца. Њима су и у земљи и у емиграцији чинили опозицију Младо-Бугари, присталице револуционарне акције и непомирљивог става према Турцима, који су основали Тајни комитет, а који је махом сарађивао са Румунима. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 6, год. 1866, л. 21–22.

⁶³² П. Н. Стремоухов је Христу Георгијеву и Георги Шопову, представницима Добродетелне дружине, који су боравили у Петрограду почетком 1867. године, саветовао да своје планове усагласе са Србијом. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 6, год. 1866, л. 4–5; Д. Косев, *Болгарская национальная революция и политика России на Балканах в 60-х годах XIX в.*, 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. Материалы международной научной конференции 15–17 мая 1978, Москва, 1979, 75–86; Н. В. Зуева, *Российская дипломатия и болгарское национально–освободительное движение в 1867. г.*, у: *История и культура Болгарии. К 1300 – летию образования Болгарского государства*, Москва 1981, 165–166.

слободну за Бугаре”.⁶³³ На ову молбу, у руским круговима гледали су врло скептично, имајући у виду да је у јануару исте године српском кнезу понуђено од стране Добродетелне дружине да под своју херванију прими и бугарске земље. Истовремено када су се обратили српском кнезу, прваци Добродетелне дружине молили су и руског цара да подржи њихове напоре ка савезу са Србијом, а у циљу осамостаљивања Бугара од власти султана.⁶³⁴

Наиме, Добродетелна дружина, поднела је Гарашанину и кнезу уговор, назван *Програм политичког одношаја Србо–Бугара* који је доносио предлог о стварању једног Југословенског царства, Србо–Бугарије, односно Бугаро–Србије. Руски конзул из Београда обавестио је Горчакова 23. фебруара 1867. године о предлогу Добродетелне дружине српској влади, наводећи да је потпуно сагласан са ставовима српске владе.⁶³⁵ *Програм* је након Гарашанинове редакције и рередакције Добродетелне дружине коначно потписан априла 1867. године, и као нови документ понео назив *Протокол*. Одмах након сагласности Гарашанина на споразум руски представници добили су текст истог.⁶³⁶ Нова држава, имала би престоницу у Београду, и владара у лику кнеза Михаила са наследном влашћу у његовој породици. Држава би имала заједничко народно представништво, новац, војску, амблеме и дажбине (српски закони проширили би своју пуноважност на Бугарску) али различито административно уређење у бугарским, односно српским крајевима (подела би била извршена по начелу народног опредељења). Црквена организација била би састављена од српских и бугарских архијереја (постављаних по народносном принципу) који би споразумно бирали синод и митрополита. Србија је у циљу остварења уједињења имала да организује бугарске чете и да дотура оружје Бугарима док би Добродетелна дружина војно и

⁶³³ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 6 (год. 1866), л. 11–15.

⁶³⁴ *Русия и българското национално–освободително движение*, том II, док. 206, стр. 370–372.

⁶³⁵ *Русия и българското национално–освободително движение*, том II, док. 219, стр. 394–395; Руски представници су пажљиво пратили све акције на српско–бугарском споразумевању, иако већина њих није много веровала у будућност тог споразума.

⁶³⁶ *Русия и българското национално–освободително движение*, том II, док. 236, 244, 432–433, 441–443; Руски конзул из Букурешта, Офенберг, обавестио је Горчакова о потписаном пројекту “Југословенског царства” 18. маја 1867. године. *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 63–64.

политички припремала устанак у самој Бугарској.⁶³⁷ Добродетелна дружина се обавезала да неће отпочињати никакве акције без сигнала српске владе.

Пуноправна важност овог уговора који је једним приватним писмом у име српског кнеза прихватио Илија Гарашанин, могла се лако довести у питање. Уговор су потписале две неједнаке преговарачке стране, једна вазална и аутономна држава, али ипак држава, која је својим потписом давала много више ауторитета и легитимности него потпис представника једног емигрантског политичког одбора, који уосталом није имао подршку ни свих Бугара у емиграцији, а посебно не у земљи. Сам кнез Михаило, условно је доводио у питање *Протокол* све док Добродетелна дружина не би широким политичким консултацијама у емиграцији и признањем, једног од народа у Бугарској изабраног представништва, постала представник тежњи свих Бугара. До оваквог потврђивања наравно није дошло. Сам Гарашанин није много веровао у борбеност Бугара, али је сматрао да клаузула о наоружавању и искључивом праву Србије да отпочне устанак, може да буде корисна српској држави, те се стога и упустио у преговоре.

Већ након прихватања *Протокола* од стране српске владе Бугари су почели самосталне акције, у виду организовања чета на планини Балкан.⁶³⁸ На овакве акције, Русија није имала другог избора него да врши притисак на српску владу и Гарашанина да спрече овакве покрете. Преко Шишкина, Гарашанин је уверавао званичнике у Петрограду да Бугари не могу урадити ништа без помоћи и дозволе Србије, те да чини све напоре да бугарске чете задржи на планини Балкан до пролећа наредне, 1868. године.⁶³⁹ Увидевши да бугарске акције изазивају све веће подозрење Порте, а да Гарашанин не може да натера Бугаре на мир, Н. П.

⁶³⁷ Интересантно је да је Добродетелна дружина у *Протоколу* као бугарске земље навела Мезију, Тракију и Македонију, а на задње две области претендовала је Грчка, са којом је Србија већ шест година водила преговоре о савезу. Још раније је Гарашанин врло скептично посматрао жеље Бугара у погледу њихових територијалних претензија. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 247, стр. 395–396.

⁶³⁸ *Русия и българското национално-освободително движение*, том II, док. 227, стр. 414–415; А. А. Попова А. А., *Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX века*, Вопросы истории 10 (1953), 61–62; Н. В. Зуева, *Российская дипломатия и болгарское национально-освободительное движение в 1867. г.*, у: История и культура Болгарии. К 1300 – летию образования Болгарского государства, Москва, 1981, 168–169.

⁶³⁹ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 6 (год. 1866), л. 29; Упоредити: *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 64–69; Игњатијев је осуђивао акције бугарских чета, наводећи да је циљ Тајног комитета да подрије српско–бугарски споразум и покрет у целини. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 34, год. 1867, л. 177об–178.

Игњатијев је из Цариграда предлагао Азијском департману МИД-а своје мере. На предлог Игњатијева од 23. јула 1867. године, Бугарски комитет (Добродетелну дружину) требало је новчано помоћи са 25.000 дуката и помоћи бугарске напоре за црквеном аутономијом, али их условити да се обавежу да планови евентуалног бугарског устанка морају бити у сагласности са намерама Србије, те да се бугарски покрет у потпуности мора потчинити влади кнеза Михаила.⁶⁴⁰ Како Добродетелна дружина није била у могућности да спречи покрете чета, Руси су одбили да предају обећани новац. Уз то, Шишкину и Офенбергу, конзулима у Београду и Букурешту издата су стриктна наређења да не дају сагласност и да на све начине спрече долазак бугарских депутација у Петроград.⁶⁴¹ Један од главних разлога за овај потез руске стране били су активни преговори који су вођени између Србије и Грчке ради склапања споразума, те Русија није желела да прави тешкоће, имајући у виду анимозитет који је постојао између Грка и Бугара око црквеног питања.⁶⁴² Тек након склапања споразума између Београда и Атине и потписивања војне конвенције, из Петрограда су дозволили долазак бугарског представника, Христа Георгијева, у Русију.⁶⁴³ Тада су појачани и напори руске дипломатије за помоћ Бугарима око црквене аутономије. Разлози ове руске подршке били су: проналажење компромиса између Грка и Бугара ради

⁶⁴⁰ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 6, год. 1866, л. 35–36.

⁶⁴¹ Исто, л. 52–53.

⁶⁴² На црквеним Саборима 1860–1862. године, Бугари су тражили да сами бирају своје епископе, те да се висина црквених пореза стриктно одреди. Цариградски патријарх и сабор су одбацили бугарске захтеве са образложењем да црквени канони не праве разлику међу народима. На другој страни, још пре сабора, јака бугарска колонија у Цариграду добила је допуштење од Порте да у Фанару подигне цркву у којој ће се богослужење вршити на бугарском језику. Тачка на јединство цркве стављена је на Ускрс 1860. исте године и од стране бугарског клера, када је у бугарској фанарској цркви, у молитви, име патријарха замењено султановим именом. Тај пример следило је и тридесетак цркава широм Бугарске, и убрзо је бугарски архијереј Иларион Стојановић изабран за поглавара нове цркве. Важно је подвући да је цео спор у суштини био више национални него верски, а под маском црквеног раскола водила се борба бугарског и грчког национализма (L. Stavrianos, *nav. delo*, 154–157.) Србија је упоредо са школовањем бугарских богослова и штампањем богослужбених књига чинила кораке у Атини и на Патријаршији да се учине уступци за бугарску цркву. Карактеристично је прихватање Србије на одредбу *Протокола* о подели епархија будуће државе по опредељењу становника, што је било основна тежња бугарске стране. Истоветна одредба налазила се и у султановом ферману о успостављању Егзархије. В. Стојанчевић, *Срби и Бугари*, 30–32; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 224–225.

⁶⁴³ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 6 (год. 1866), л. 63; Иначе, у тексту Војне конвенције, потписане у новембру 1867. године између Србије и Грчке, подизање устанка у Бугарској остављено је у искључиву надлежност Србије. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 448–452.

спречавања њихових сукоба, који би слабили Балкански савез и спречавање појачаног утицаја католичке пропаганде.⁶⁴⁴

Након Гарашанинове смене дошло је до већих мимоилажења у односима са Бугарима. Несвесно или свесно, руски конзул Шишкин подгревао је то погоршавање односа, оптужујући кнеза и Миливоја Блазнавца да не раде ништа на јачању односа са Добродетелном дружином и организовању бугарских чета. У извештајима које је слао у Петроград, од почетка 1868. године, руски конзул је преносио поједине жалбе младих Бугара ангажованих у српској војсци, често их допуњујући својим запажањима против Блазнавца. У тим жалбама, Бугари су се жалили на: неодговарање на њихове жалбе, терање на тешке ручне радове, непрестано слање у карауле, чување затвореника и чишћење разних складишта, распоређивање у регуларну војску далеко од Београда, захтев да положе заклетву на трогодишњу службу Србима и грубо одношење према њима од стране претпостављених.⁶⁴⁵ Позадина свега заправо је било спречавање Бугара да се организују у чете и прелазе српско–турску границу, али је руски конзул то губио из вида, заборављајући и свој рад на том питању само шест месеци раније. Како су бугарски волонтери одлазили из Србије у све већем броју, крајем априла 1868. године затражили су руске пасоше и смештај у Одеси, где би се даље организовали. Занимљиво је како је званични Петроград посматрао овај проблем. А. М. Горчаков је у потпуности стао иза намера кнеза Михаила и Блазнавца да спрече акције Бугара у Османском царству, занемаривши оптужбе које је Шишкин износио. Истовремено је 13. маја 1868. године издао налог руским

⁶⁴⁴ Нови цариградски патријарх Григорије IV, који је изабран захваљујући утицају Н. П. Игњатијева, допустио је 1867. године, оснивање аутономне бугарске цркве чија би се јурисдикција протезала од Дунава до планине Балкан и чији би поглавар био архиепископ у Цариграду са чином егзарха, то јест патријарховог заступника. Бугари су упркос наговарању Игњатијева да прихвате овај предлог, одбили патријархову понуду због територијалних ограничења, захтевајући да се становништво епархија само одлучи за припадност једној од двеју цркава. Игњатијев није одустајао, те је навео Порту да образује шесточлану грчко–бугарску комисију, која је имала задатак да подели епархије уз његову и помоћ турских власти. Преговори о подели су након почетних успеха запели око Скопске и Охридске епархије, па је Porta организовала плебисцит којим се већина Словена определила за словенску литургију. Епископи у овим епархијама постављени су потом без одобрења патријарха, што је овог навело да напусти преговоре и сазове помесни сабор. Турци су решили да окончају распру и султан је 11. марта 1870. године ферманом установио аутономну бугарску цркву, Егзархију, на челу са егзархом кога бирају чланови синода. Н. Попов, *Взгляд очевидца на греко–болгарскую распрю*, Исторический вестник, т. 25, Но. 8 (1886), 274–286; L. Stavrianos, *nav. delo*, 154–157; *Историја Бугарске*, 194–195; Опширније: И. Ф. Макарова, *Болгары и Танзимат*, Москва, 2010.

⁶⁴⁵ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 6, год. 1866, л. 76–79, 80.

конзулу у Букурешту да се не сме дозволити улазак бугарских волонтера на руску територију. Русија није желела компромитовање да се немири припремају њеној територији, те је Горчаков Бугаре поново усмеравао на кнеза Михаила.⁶⁴⁶

Рад са истакнутим арбанашким првацима активно је почео 1866. године. Међутим, први проблем са којим се сусрео Гарашанин било је хапшење његовог главног повереника код Миридита, Красника, од стране турских власти у априлу 1866. године.⁶⁴⁷ Како је Красник убрзо ослобођен, Ристић се састао са њим, уговорио наставак његовог рада међу арбанашким племенима и дао му 100 дуката.⁶⁴⁸ У периоду од маја до јула 1866. године појачана је заједничка активност руског амбасадора Игњатијева и Ристића на придобијању значајнијих арбанашких првака. Игњатијев је највеће наде по питању улоге Арбанаса у евентуалном рату са Турском, полагао у Целал–пашу.⁶⁴⁹ Како се поменути паша налазио у Цариграду, под надзором турске полиције, незадовољан поступањима турских власти био је нестрпљив да побегне у Албанију и подигне устанак. Како се више пута обраћао Игњатијеву, руски амбасадор је морао да га увери да не предузима никакве акције без руских савета.⁶⁵⁰ Посредством Игњатијева, Целал–паша је ступио у контакт са Ристићем, са којим се састао у другој половини априла 1866. године. Српског капућехају уверавао је да је спреман да побуни Арбанасе. Средином маја одржан је други састанак на коме је Целал–паша предао Ристићу

⁶⁴⁶ Исто, л. 84, 85.

⁶⁴⁷ Гарашанин је још од 1846. године успоставио контакте са појединим арбанашким првацима и материјално их помагао. Један од првих људи са којима је ступио у везу био је Красник, католички свештеник, који је деловао међу Миридитама у северној Албанији. Један од истакнутих првака кога је Гарашанин успео да придобије преко Красника био је Биб Дода, поглавар Миридита у Орошу. Д. Страњаковић, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858. године*, Гласник историског друштва у Новом Саду IX (1936), 5; Исти, *Илија Гарашанин*, 313–314.

⁶⁴⁸ АС, ИГ, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 5/17. мај 1866; Исто, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину, 13/25. мај 1866; Исто, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 13/25. септембар 1866; Исто, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину 28. новембар/10. децембар 1866; Красник је средином 1867. године ухапшен и одведен у Цариград.

⁶⁴⁹ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 1; АС, ИГ, 1616; Целал–паша је био родом из покрајине Мат и припадао је арбанашким племенима из северне Албаније, Гегама. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 273, 274, стр. 435–440; В. Стојанчевић, *Обновљена српска држава и Арбанаси 1804–1876. године*, у: *Зборник радова Србија и Албанци у XIX и почетком XX века. Циклус предавања 10–25. новембра 1987*, ур. В. Стојанчевић, Београд 1990, 24–25.

⁶⁵⁰ Занимљиво је да је Игњатијев у разговорима са Целал–пашом истицао да је Русија спремна да очува сваку народност на Балкану након успешног рата са Турском, под условом да се избегну сви превремени и неочекивани заплети. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 2–3.

писмо за кнеза Михаила.⁶⁵¹ Ристић је почетком јуна, поново преко Игњатијева, ступио у контакт са Арбанасом Наумом Сидовим, који је од српског капућехаје добио 50 дуката на име трошкова за пут у Београд и повратак у Цариград. Кнезу Михаилу и Гарашанину понео је писмо Целал–паше. Након састанка са Гарашанином, од кога је добио потребна упутства, Сидов се вратио у Цариград. У турској престоници од Ристића и Игњатијева добио је одређену суму новца да би отпочео рад са Арбанасима.⁶⁵² Поред Целал–паше и Сидова за рад у Албанији придобијен је и Стојан Везенковић⁶⁵³, пореклом Цинцарин. Он се у новембру 1866. године понудио Ристићу да подигне устанак у Албанији, за шта је тражио 200.000 гроша. Српски капућехаја је Везенковића гледао неповерљиво, верујући да је турски шпијун. Захтевао је од њега да најпре одведе породицу у Србију, након чега би разговарали о даљим плановима.⁶⁵⁴ Ристић је потом упознао Игњатијева са могућности да се ослоне на Везенковића. Руски амбасадор је журио да се што пре постигне договор око устанка у Албанији, те је нудио Ристићу новчану позајмицу, у виду првог дела новца који је требало дати Везенковићу. Убрзо се показало да је и Целал–паша прилично нестрпљив у погледу повратка у Албанију и припрема за устанак, за шта је од Ристића и Игњатијева тражио већу новчану суму.

Како су новчана средства за планове и слање агената била преко потребна, Игњатијев је морао брзо да реагује. У писму П. Н. Стремоухову, директору Азијског департмана МИД-а, од 18. децембра 1866. године, забринито је истицао да се Русија мора заложити за придобијање Арбанаса за подизање устанка у муслиманској Албанији. У супротном, писао је Игњатијев, ако сукоб Србије и Грчке са Турском проишаје раније, Албанци ће се повући у борби са Турском и

⁶⁵¹ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 6–7; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, док. бр. 249, 257, 259, стр. 404, 414–415, 416–418.

⁶⁵² А. В. Карасев, *Подготовка Србији к войне с Османской империей в 60-х гг. XIX века*, Балканские исследования, вып. 13 (Босния, Герцеговина и Россия в 1859–1875 годах: народы и дипломатия), Москва, 1991, 155–156; Код руског амбасадора и српског капућехаје постојала је чак и идеја да се Сидов постави за руског вицеконзула у Драчу, да би избегао подозрење и остварио бољи успех. Порта није одобрила овај руски захтев. АС, ИГ, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину, 9/21. јун 1866; Исто, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 5/17. септембар 1866.

⁶⁵³ Стојан Иванов Везенковић, родом из Крушева. Радио је као архитекта у турској служби, највише у Битољу. У периоду између 1856. и 1860. године дошао је у контакт са тадашњим руским амбасадором у Цариграду, А. Б. Лобановим–Ростовским и вероватно постао његово поверљиво лице. Говорио је српски, албански, турски, грчки и бугарски језик. АС, ИГ, 1626, Извештај Атанасија Николића И. Гарашанину од 29. маја/10. јуна 1867.

⁶⁵⁴ АС, ИГ, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину, 28. септембар/10. октобар 1866.

Порта ће веома лако сакупити на десетине хиљада башибозука за упаде у српске и грчке области. Затражио је новчану помоћ за Арбанасе, у износу од 200.000 рубаља.⁶⁵⁵ Одговор руске владе био је позитиван. Игњатијеву је почетком јануара 1867. године за потребе поткупљивања арбанашких првака и организовања устанка у Албанији одобрена сума од 290.736 рубаља.⁶⁵⁶ Са овим потезом Русије, преко Шишкина су упознати кнез Михаило и Гарашанин. Они су позитивно оценили напоре Игњатијева, забринути вестима које је слао Ристић, да на Порти постоји јака струја која настоји да пред султана изнесе захтев о поткупљивању првака у Албанији, у случају устанака у хришћанским областима.⁶⁵⁷ Гарашанин је такође јавио Ристићу да може очекивати новац из Београда за агенте у Албанији.⁶⁵⁸

Важан разлог због кога је Игњатијев пожуривао слање новца арбанашким првацима били су забрињавајући извештаји које је добијао од Тимајева, руског агента у Призрену крајем 1866. године. У извештајима је посебно истицан врло тежак положај српског становништва у Пећкој нахији. Стизали су и забрињавајући гласови да је у Пећи, на заседању меџлиса изнет став да се сви хришћани морају прогнати из Призренског санцака, као што су Срби учинили са Турцима из Србије. Тимајев је пожуривао Игњатијева да почне озбиљнију активност, јер хришћани, којих је по његовом мишљењу, било један на шест муслимана Арнаута, нису имали никакве шансе да преживе. Уз то, било је неопходно спречити све јачу аустријски пропаганду и делатност њених тајних агената, који су чинили све да Арнауте придобију на своју страну и одврате их од

⁶⁵⁵ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 8–10; Сличан став изнео је и писму од 20. децембра 1866/1. јануара 1867. године, када је истицао огроман значај Арнаута у будућим догађајима на Балканском полуострву. Сматрао је да по сваку цену треба спречити турски циљ да се ослоне на муслиманска племена, ослабе и униште хришћанска насеља. Исто, л. 14–15; У Азијском департману МИД су у потпуности стали уз идеју Игњатијева. АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 289.

⁶⁵⁶ Исто, л. 17, 19; Од наведене суме предвиђена је исплата банкарске провизије од 30.000 рубаља, док је остатак, од 260.736 рубаља, требало предати Игњатијеву. Како је руски амбасадор из свог цџа предао одређену новчану суму Целал–паши у јануару 1867. године, а тражио укупно 200.000 рубаља, разлика од 60.736 рубаља била је она коју је Игњатијев предао Целал–паши. АВПРИ, Ф. 180, Оп. 517/2, д. 4328, год. 1867, л. 18–20; У домаћој литератури до сада није био познат овај податак, да је Русија одобрила новчану суму за потребе поткупљивања арбанашких поглавара и припреме устанка у Албанији. Упоредити: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 341–342.

⁶⁵⁷ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 21–23.

⁶⁵⁸ АС, ИГ, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 27. децембар 1866/8. јануар 1867.

преговора са српском владом.⁶⁵⁹ Одмах по одобрењу новца из Петрограда, Игњатијев је писао Тимајеву да се повеже са истакнутим арнаутским вођама, да поткупљивањем побољша њихов однос према хришћанима и да их припрема за устанак против Порте.⁶⁶⁰ Слично наређење послато је и руском конзулу у Скадру. Од њега се захтевало да обрати пуну пажњу на односе са муслиманским племенима северне Албаније, јер се “од њих у одређеном случају очекује да буду јако оружје и помоћ Србима у борби против Турске”.⁶⁶¹ А. С. Јонину, руском конзулу у Јањини, Игњатијев је писао да одмах почне да ради на савезу Грка из Епира и тамошњих Арбанаса, обећававши новчану помоћ. Већ почетком марта 1867. године, Игњатијев је врло задовољан писао у Петроград да су односи са Арнаутима знатно поправљени и да је побољшан њихов однос према хришћанском становништву. Сматрао је да од њих може да се очекује војна помоћ, када Србија буде била спремна за покрет против Османског царства.⁶⁶²

Приликом посете Цариграду, почетком априла 1867. године, Мариновић и Игњатијев су се сагласили да Везенковић отпутује за Београд, где би се споразумео са Гарашанином око детаља акције у Албанији. Међутим, Игњатијев је изменио план и 15. априла је послао допис српској влади да је покрет Гега почео, те да Везенковића одмах шаље у Албанију, одакле ће доћи у Србију. Везенковић је отпутовао из Цариграда преко Солуна, Битоља и Прилепа до Љеша и Скадра. Обилазећи поједина места и разна племена, Везенковић је давао новац за куповину оружја и позивао становништво да буде спремно на устанак. Како ни сам није знао када ће доћи до устанка, дајући лажне наде изазвао је у појединим

⁶⁵⁹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 326, стр. 512; И. Г. Сенкевич, *Реакционна политика Австро-Венгрии на Балканах в 60–70-х годах XIX в.*, Австро-Венгрия и Славяно-германские отношения, Москва, 1965, 77–78.

⁶⁶⁰ А. Селищев, *Славянское население в Албании*, Москва, 1931, прилог бр. 8 (копија извештаја Тимајева Игњатијеву из Призрена, 24. новембра/6. децембра 1866), 43–45; АВПРИ, Ф. 180, Оп. 517/2, д. 4328, год. 1867, л. 17; Исто, Ф. 161/3, Оп. 233, Спб Главный архив, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 24.

⁶⁶¹ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 44–45.

⁶⁶² Исто, л. 50–51; Из руског Министарства финансија су за потребе поткупљивања арбанашких племена, Игњатијеву одобравали новчана средства и 7/19. октобра 1867. године, 26. јуна/8. јула 1868. и 3/15. децембра 1868. године (Исто, л. 57, 62, 66); Игњатијев је рачунао да ће постављење Целал-паше за управника Херцеговине, у јануару 1867. године, бити од велике користи за Србију, јер је паша обећао Ристићу да ће из Мостара радити на припреми устанка у Албанији и да ће помоћи акције у Херцеговини. Међутим, изгледа да је Ристић већ тада отписао Целал-пашу из сваке комбинације, наводећи у писму Гарашанину да је Херцеговина добила “за губернатора-кајмакама неког (подв. аутор) Целал-пашу”, чак не образложивши ни да је то исто лице са којим је преговарао у претходном периоду. АС, ИГ, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину, 28. децембар 1866/9. јануар 1867.

местима мање побуне, што је изазвало одговор турских власти. Иако турска војска није успела да ухвати Везенковића, похапсили су многе виђеније људе са којима је остварио контакт. Тада је ухапшен и Красник, један од агената српске владе.⁶⁶³ Везенковић је успео да пребегне у Србију и дође у Београд, средином јуна 1867. године. Предлагао је Гарашанину да устанак треба отпочети што пре, док су Арнаути загрејани за њега. Захтевао је да се из Србије Арнаутима што пре пребаце храна, кафа, дуван, опанци, пушке и муниција. Сматрао је да се може подићи између 20.000–30.000, па чак и до 50.000 људи. Гарашанин ове предлоге није одобрио, али је сматрао да на јесен 1867. године треба “учинити одређену пробу у Арнаутлуку”, којом би се заиста видела вредност евентуалне помоћи Србији. Није одобрио ни Везенковићев предлог да се у Београд позове 50–60 виђенијих Арнаута, са којима би се тачно уговорио ратни план. Гарашанин је сматрао да би долазак толико Арнаута сасвим сигурно изазвао подозрење турских власти. Његов предлог био је да у Београд дође шест до седам виђенијих поглавара из Арнаутлука.⁶⁶⁴ Тек средином фебруара 1868. године у Београд је доведено пет виђенијих Арбанаса, одакле су придобијени поклонима послати натраг. Требало је да сачекају знак из Србије и да отпочну устанак. Ситуација на терену била је сасвим другачија. У Албанији није створена никаква јака војна организација, а евентуална акција зависила је од непоузданих агената који нису били способни да организују и уједине арбанашке поглаваре. Кнез Михаило је био свестан да се не може рачунати на оданост неколико поглавара.⁶⁶⁵

Контакти српских и хрватских политичара су до 1866. године били углавном у форми обичне преписке. Након аустро–пруског рата, Штросмајерова Народна странка очекивала је федералистичко преустројство Монархије. Када им је постало јасно да се Беч окреће Мађарима у циљу постизања договора, Штросмајер је почео да се окреће Србији. У септембру 1866. године саопштио је

⁶⁶³ АС, ИГ, 1636, Ј. Ристић – И. Гарашанину, 2/14. мај 1867; Исто, 1626, Извештај Атанасија Николића И. Гарашанину од 29. маја/10. јуна 1867.

⁶⁶⁴ АС, ИГ, 1634, И. Гарашанин – А. Николићу, 4/16. октобар 1867; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 349, стр. 568; А. В. Карасев, *Подготовка Србији к војне с Османској империји в 60-х гг. XIX века*, 156; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 320–322.

⁶⁶⁵ Занимљиво је да Игњатијев није одустајао од идеје да Арбанаси могу бити јака потпора устанку на Балкану. Тако је 24. фебруара/8. марта 1870. године писао Стремоухову да кнез Никола може искористити Арнауте против Турака, али да резултат “зависи од такта и полета којима ће кнез Никола Петровић приступити тим дивљим племенима”. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1866, л. 72.

Гарашанину о потреби савеза, а у циљу стварања југословенског царства. Извесно је да су водећи хрватски представници рачунали у том тренутку на понављање 1848. године и сукоб Аустријанаца и Мађара. У марту 1867. године, Антоније Орешковић је саставио један предлог, који је послат Штросмајеру, о припремању акције у Босни.⁶⁶⁶ Штросмајер се у начелу сложио са тим планом, као и Гарашанин. Орешковић је убрзо израдио и нацрт предлога споразума између Народне странке и Србије, који је након Гарашанинове редакције послат Штросмајеру. По том Програму, рад на ослобођењу је морао да иде постепено, а на челу покрета стајали би Београд и Загреб као два стожера. Београд је ипак требало да буде центар дипломатске и војне активности. Ослободилачки покрет требало је отпочети у Босни и Херцеговини у лето 1867. године, заједничким напором Србије и Хрвата.⁶⁶⁷ Убрзо након пристанка представника Народне странке на Програм, њихов представник, Матија Мразовић, допутовао је у Београд. На састанку са Гарашанином изјавио је да руководство Народне странке, упркос негативном утиску, који је произвео на њих пут кнеза Михаила у Цариград, и даље остаје на путу сарадње са Србијом. Гарашанин је молио Мразовића да руководству Народне странке објасни да делују заједно са Србијом у циљу подизања устанка у Босни, а у време отпочињања дејстава да пошаљу официре, добровољце и друга средства у циљу потпомагања устанка.⁶⁶⁸

Хрватска народна странка се почетком 1867. године налазила у веома тешкој ситуацији. Њени представници инсистирали су на томе да се склопи нагодба Хрватске директно са Аустријом, а не са Мађарима. Цар Франц Јозеф није пристајао на тај захтев и инсистирао је да хрватски Сабор прихвати одлуку о дуалистичком уређењу државе. Када је постало јасно да Беч неће попустити, вођство Народне странке одлучило се на директне преговоре са Србијом. Штросмајеру је било веома важно да у Бечу знају за преговоре са Србијом, надајући се да ће на тај начин добити за Хрвате значајне уступке. Ту политику су врло добро знали руски амбасадор у Бечу, Штакелберг и директор Азијског департмана, Стремухов. Штакелберг је упозоравао Србију да преговорима са

⁶⁶⁶ *Политичка акција Србије*, док. бр. 143, стр. 260–273.

⁶⁶⁷ *Политичка акција Србије*, док. бр. 144, стр. 273–281; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 359–361.

⁶⁶⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 252, год. 1867, л. 59–60; У мају 1867. године у Загребу је био састављен и један Главни комитет, у циљу припрема устанка.

Штросмајером приступа са највећом опрезношћу, будући да је у души био одан Францу Јозефу, док су Стремоухов и Игњатијев упозоравали српску владу да предлози Хрвата о укључивању Граничара у српску војску, лако могу довести до директног сукоба са Аустријом.⁶⁶⁹

Гарашанин је изгледа сувише олако прихватио споразум са Хрватима. Превидео је неколико важних чињеница. Народна странка је инсистирала да акција у Босни отпочне на лето, у време спровођење избора за сабор, који је требало да закључи Хрватско–угарску нагодбу.⁶⁷⁰ На тај начин желели су да одложе дефинисање положаја Хрватске док се не стекну повољнији услови. Председник српске владе је и олако веровао Орешковићу, иако су га Руси упозоравали да је сплеткарош и агент који ради на свим странама и за свачије интересе.⁶⁷¹ Наде Гарашанина на дејствовање са Хрватима биле су преувеличане. У томе су се слагали и Шишкин и Игњатијев. Штавише, Игњатијев је указивао на опасност која прети ауторитету српске владе, ако се Штросмајеру и другим делатницима изван Кнежевине преда у руке организовање војних јединица од аустријских словена. Руси су истицали да се споразум са Хрватима може закључити само у случају ако Србији буде потребна помоћ словенског елемента из Аустрије. И тада је требало радити опрезно, само са мањим одредима, без утицаја било каквих страних делатника. Свакако да су у страним делатницима, на првом месту, видели Штросмајера.⁶⁷²

О искренности Хрвата можда најбоље сведоче речи Матије Мразовића, главног Штросмајеровог повереника за спољне послове. Он је почетком 1868. године истицао да остаје при ранијем ставу да, у случају било какве акције коју би предузела српска влада, Хрвати неће пристати ни на једну комбинацију “ван

⁶⁶⁹ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 163, год. 1867, л. 108; Исто, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 302; АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 276об–277; Г. Јакшић и В. Вучковић, *нав. дело*, 358, истицали су да “руско зазирање од Хрвата није било поткрепљено никаквим доказима”. Та тврдња се лако може довести у питање, када се сагледа каснија политика Народне странке.

⁶⁷⁰ V. Cliga, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–1870)*, *Historijski zbornik XVII* (1964), 86–87, 89.

⁶⁷¹ Орешковић је почетком јануара 1868. године писао Мразовићу да се одриче свих обавеза према Кнежевини Србији, јер је изневерила уговор који је имала са Народном странком, те да у Србији “садашњи министри, људи мање него само обични, боје се, да им се у наставшој бури не би кормило уз руку отело, па они воле у малој Србији аговати, него у великој конкуренцији, изложени бити ... Хрвате је издала (Ово је истина – напомена М. Мразовића), Грке је издала, Црна Гора много путах од ње преварена неће више с њоме”. J. Šidak, *Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868–1871*, *Historijski zbornik XIX–XX* (1966–67), 354–355; V. Cliga, *нав. дело*, 90.

⁶⁷² АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 276–277.

помоћу државе у којој сада живимо”.⁶⁷³ Из тог састава јасно је да су прваци Народне странке желели споразум са Србијом само ради притиска на Беч. Док је Гарашанин олако пристајао на идеју југословенства који су истицали Хрвати, кнез Михаило био је доста уздржанији. Српски владар био је више наклоњенији руском ставу и великој опрезности у политици према Загребу. Поставља се питање зашто је кнез одобрио споразум са Народном странком? Једино могуће објашњење видимо у томе да је кнез, знајући да ће Беч открити постојање споразума са Хрватима, рачунао да ће оживети стари страхови од 1848. године. У том смислу, кнез је могао да прети Аустрији подизањем устанка на њеној територији и на тај начин предупреди евентуалну акцију Беча у Босни.⁶⁷⁴

⁶⁷³ У даљем тексту он је истицао да “српски и православни живаљ, уза све увјете самостална рада и средстава независне државе, није дорастао предњачити југославенству (...) у искреност других држава ... не можемо вјеровати, а не желимо бити туђим оружјем, да се слабимо без користи. Ми тога наспрама садашњој ситуацији еуропејској не би хтјели зато, што се бојимо, да би се сразили са сродним, жалибоже заосталим и неразвијеним живљем српским на пољу акције, а то би била неисказана несрећа по нашу идеју”. Ј. Šidak, *nav. delo*, 356–358; Никола Христић је истицао да лица из Хрватске са којима је ступљено у преговоре нису била поуздана и искрена. Никола Христић је да је Србија ступила у договор са “неким личностима у Хрватској”, ради понављања 1848. године, односно да би се подизањем устанка у тим крајевима спречило мешање Аустрије. Из тога можемо закључити да је споразум са Хрватима био остварив једино у случају директног мешања Беча у устанак на Балкану. Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 486; Видети и: В. Крестић, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, Нови Сад, 2001, 47–53; Исти, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1995, 129–134.

⁶⁷⁴ Никола Христић је истицао да је Србија ступила у договор са “неким личностима у Хрватској”, ради понављања 1848. године, односно да би се евентуалним подизањем устанка у тим крајевима спречило мешање Аустрије. Из тога можемо закључити да је споразум са Хрватима био заиста остварив једино у случају директног мешања Беча у устанак на Балкану. Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 486.

ПЛАНИРАЊЕ РАТА И РУСКА ВОЈНА МИСИЈА

Коначан изглед и војна снага Балканског савеза

На стварању Балканског савеза радило се током читаве друге владавине кнеза Михаила. Тај рад окончан је у периоду 1866–1868. године. У коначном погледу, Кнежевина Србија имала је склопљене уговоре са три државе – Црном Гором, Грчком и Румунијом и две организације – Бугарским одбором и Хрватском Народном странком. Стварање савеза показало је да балканске државе, упркос бројним несугласицама, могу да нађу заједнички језик. Као велики посредници свакако су се највише истицали руски дипломатски представници на Балкану – Н. П. Игњатијев у Цариграду, Н. П. Шишкин у Београду и А. С. Јонин у Јањини. Важно је истаћи да је званични Петроград као спојницу и језгро читавог савеза видео кнеза Михаила. Он је, у очима руских званичника, био личност која је једина способна да одржи тај савез на окупу. Управо се на питању сарадње балканских народа најбоље види колики је углед уживао српски кнез код осталих владара на Балкану, али и код званичника највеће словенске државе. Успех кнеза Михаила био је можда више у томе што је успео да оживи дух балканског заједништва, него у самом акту стварања савеза.

Стално ишчекивање рата са Османским царством, улога великих сила, бројни догађаји који су уздрмали европски мир 1866. и 1867. године и, на крају, насилна смрт кнеза утицали су на стварање тзв. заветне мисли кнеза Михаила – ослобођења и уједињења српског народа. Историчари су најчешће подледали утицају појединих извора или жустрих расправа, попут оних Јована Ристића и Милана Пироћанца. Реално стање било је сасвим другачије. Кнез Михаило, као врсан државник, дипломата и политичар знао је да Србија не може сама ослободити и ујединити српски народ. У рат против Османског царства није могла сама, а посебно не док су турски гранизони настањивали њене главне тврђаве. За евентуални рат било је потребно обезбедити подршку највећих

европских сила. Пут који је трасирао кнез Михаило није био ни усмерен на ad hoc ослобођење и уједињење српског народа. Након што је успео да добије градове кнез је уклонио једну важну препреку даљој политици. Међутим, кнез ни тада није био спреман да ризикује све оно што је Србија стекла. Томе су ишли у прилог и сви извештаји о војном стању Србије и њених савезника.⁶⁷⁵ Како су све очи европских сила биле усмерене на активности Србије, и Београд и Петроград су се пребацили на једно тајно поље деловања.⁶⁷⁶

Уређење србијанске војске темељило се на *Устројству народне војске*, донетом на Преображенској скупштини. Народну војску чинили су сви Срби узраста од 20 до 50 година. Војници су подељене у две класе, прву су чинили млађи војници, од 20 до 35 година, и другу, старији, од 35 до 50 година. Као и стајаћа, народна војска се делила на родове: пешадију, коњицу, артиљерију и пиониере.⁶⁷⁷ За начелника Главне војне управе постављен је, крајем септембра 1861. године, Иполит Монден, са чином српског пуковника. Успостављено је и пет главних војних команди: Дринско–савска, Јужноморавска, Тимочка, Источноморавска и Главна средоточна.⁶⁷⁸ Крајем 1861. године довршен је први попис војних обвезника, који је требало вршити сваке године. По том попису Кнежевина је имала близу 220.000 војних обвезника. Иако је српска влада рачунала на ту војску, она је постојала само “на папиру”. Војна обука 1861/62. године предузета је само за један део обвезника прве класе. По проценама и бројем првих обвезника, прва класа упућена на обуку бројала је 45.844 пешака, 2.467 коњаника, 1.200 тобџија и 985 пионира, односно 17 пукова са 62 батаљона, 26 ескадрона, 17 пионирских одељења и шест батерија. Можемо рећи да су прве

⁶⁷⁵ У историографији се до сада нико није детаљније бавио стањем војске балканских савезника, нити је поредио њихову војну снагу са војном снагом Османског царства.

⁶⁷⁶ Видети поглавље: *Кнежев “преокрет” – русофил или прагматичар?*

⁶⁷⁷ У пешадију је требало регрутовати 93% обвезника сваке од класа, у коњицу 5% и пиониере 2%. Број припадника артиљерије (тобџија) био је сасвим незнатан и изостављен је из рачуна. Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска*, 26–27; Уређење стајаће војске углавном је остало исто као по Устројству од јуна 1860. године. Пешадија се састојала од једног пука, односно четири батаљона са по четири роте. Цео пук (са штабом) бројао је 2.433 човека. Коњица се састојала из једног дивизиона од два ескадрона по 160 људи и 143 коња. Артиљерија се састојала из две пољске и једне брдске батерије, те пионирске роте од 250 људи. Стајаћа војска је укупно бројала 3.529 људи и 612 коња. М. Ђурђевац, *Организација српске војске у доба кнеза Милоша и уставобранитеља (1815–1860)*, Војно-историјски гласник 6 (1957), 77.

⁶⁷⁸ Законом од 20. марта/1. априла 1864. године извршене су измене успостављањем шест војних кругова: Дринскосавски, Јужноморавски, Тимочки, Источноморавски, Средоточни и Београдски. *Зборник закона и уредаба XVII (1864)*, 98–99.

јединице народне војске у највећем броју биле наоружане ујединаченим и савременим типовима пушака: белгијским *a la Minié* калибра 17,8 мм, руским М.1854 калибра 17,78 мм и преправљаним руским М.1845/63 калибра 18,3 мм.⁶⁷⁹ Барутана у Страгарима, и новоподигнуте барутане у Београду и Свилајнцу, као и радионица муниције у Мајданпеку, углавном су задовољавале потребе војске.⁶⁸⁰ У погледу артиљерије, која је била и најслабили род војске, српска влада је могла да рачуна на укупно 152 топа, од којих је највећи део изливен у крагујевачкој Тополивници педесетих година 19. века.⁶⁸¹ Реално посматрано, србијанска војска је 1866/67. године могла да има до 80.000 војника, од којих је адекватно било наоружано три четвртине. Током целе друге владавине кнеза Михаила рађено је на набавкама нових пушака и топова, те стварања залиха муниције и ђулади.

Први савезник Кнежевине Србије, Црна Гора, у складу са територијом и бројем становника, имала је најмањи број војника. Црногорска војска је задржавала своју стару организацију засновану на племенском принципу, а читава је била народна. Сталнога кадра није било, нити иједног школованог официра. Чинила ју је готово искључиво пешадија, јер других родова и служби готово да није постојало. Војна обавеза обухватала је мушко становништво узраста од 18 до 60 година. Међутим, и у случају опште мобилизације Црна Гора 1867/68. године није могла имати више од 12.500 војника.⁶⁸² Наоружање те војске било је веома лоше. У Црној Гори је почетком шездесетих година 19. века било свега четири хиљаде државних пушака капислара, од тога око 3.000 глаткоцевних (М. 1840 и М. 1846, калибра 18 мм) и 1.000 жлебљених (*Minié* М. 1850, калибра 17.75–17.8 мм) конфискованих у боју на Граховцу 1858. године.⁶⁸³ Од артиљеријског оружја постојало је дванаест малих топова. Оскудна војна средства била су исцрпљена у рату 1862. године. За набавку новијег и модернијег наоружања није било новца. Припреме за рат са Турском захтевале су, пре свега снабдевање оружјем и другим

⁶⁷⁹ Видети поглавље: *Афера "оружје"*; АСАНУ, Заоставштина Радослава Марковића, К.40, док. 41, И XVII/4, *Набавка оружја 1839–1859*; АС, СН, 2915; В. Milosavljevic, *On the infantry weapons of Serbia in the 19th century*, *Весник војног музеја* 35 (2008), 145–146.

⁶⁸⁰ АСАНУ, Заоставштина Радослава Марковића, К. 40, док. 39, И XVII/1, *Барутане и друге војне зграде 1840–1859*.

⁶⁸¹ Ј. Mitrović, *Organizacija i oprema narodne vojske u Kneževini Srbiji 1854. godine*, *Vesnik vojnog muzeja* 5 (1958), 192.

⁶⁸² Упоредити: *Вооруженные силы Румынии, Сербии, Черногории, Египта и Греции*, Санкт-Петербург, 1878, 67–68; А. В. Карасев, *Россия и Балканский союз 60-х годов XIX века*, 133–134.

⁶⁸³ Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, 152.

војним материјалом. Финансијских средстава није било толико да се одједанпут набави већа количина оружја, па се недостатак модернијег оружја покушавао ублажити преправком старих на нови систем изолучених пушака. Изолучивање пушака вршено је у оружаног радионици на Ријечи Црнојевића, чије је машине, српска влада дала Црној Гори. У радионици на Цетињу, истовремено је израђивана пушчана муниција. Преправком и оправком оружја црногорска војска није се могла материјално припремити за рат са Турском. Основни начин решавања недостатка оружја био је набавка и помоћ са стране. Недостатак оружја и необученост у руковању модерним наоружањем сматран је у Црној Гори за горући проблем. Почетком 1865. године Црна Гора је купила у Бечу 6.000 нових пушака, а уз помоћ српске владе из Беча је набављено још три хиљаде нових пушака, које су у Црну Гору стигле у септембру 1865. године. Могло се сматрати да су тиме подмирене најнужније потребе црногорске војске. Књаз Никола је од Србије очекивао помоћ у инструкторима – подофицирима, ради обуке Црногораца у руковању новим наоружањем. Ослањајући се на обећање српске владе да ће помоћи наоружавање црногорске војске, он је затражио од српске владе и помоћ од два до три милиона метака. Крајем октобра 1865. он је поново тражио од Србије да пошаље у Црну Гору и изолучне топове, о чему је у Београду разговарао Петар Вукотић у априлу 1865. године. Кнез Михаило је прихватио молбу црногорскога кнеза.⁶⁸⁴ Одлучено је да се у Црну Гору пошаље једна комплетна батерија брдских топова са 4 хиљаде граната, један и по милион капсула и другог војног материјала. Овај материјал упућен је под фирмом бечког фабриканта оружја Седерла, а преко његовог заступника у Београду, трговца Лазара Трипковића, који је требало да прати експедирање топова и војног материјала у Црну Гору. Војни материјал који је Србија поклонила Црној Гори укран је на шлеп и преко Беча пребачен до Трста, а потом превезен аустријским бродом “Албанија”, који је допловио у Котор 7. марта 1866. године. Истим бродом у Црну Гору су стигли један официр, два подофицира и један трубач –

⁶⁸⁴ Да би се упознала са могућностима ублажавања несташнице у наоружању и увидела потреба црногорске војске, српска влада је у јулу 1865. послала у Црну Гору артиљеријског капетана Велимира Стефановића. Како је било доста тешко транспортовати артиљеријска оруђа из Србије у Црну Гору, Стефановићу је стављено у дужност да проучи могућност изолучивања старих топова у самој Црној Гори. По завршетку рада у Црној Гори, капетан Стефановић је требало да поднесе српској влади своје мишљење о могућностима наоружања црногорске војске. Р. Јовановић, *Покушаји изглађивања спорова*, 23–25.

артиљеријски капетан Милутин Јовановић, који је имао да црногорске артиљерце обучи руковању батеријом послатом из Србије, Алекса Ђорђевић, коме је стављено у дужност обучавање пешадије, Панта Пејовић, са задатком да организује рад на изради топовске и пушчане муниције, и трубач Тодор Којић, да обучи посаде топова и пешадију трубним сигнаlima који су употребљавани у српској војсци.⁶⁸⁵ Под руководством капетана Јовановића, у Црној Гори се обучавао 51 артиљерац, 109 пешадинаца и 10 трубача, а израђивана је и муниција у малој радионици на Цетињу. Уочи одласка из Црне Горе, средином јуна 1866. капетан Јовановић је кнезу Николи поднео извештај о свом раду и мишљење о даљој обуци војске. Он је предложио да се артиљерци који су се обучавали на Цетињу упуте по племенима као подофицири и наставници, да би тамо обучили изван број Црногораца руковању топовима. Капетан Јовановић је предложио старешински кадар батерије на Цетињу и инспекторе који би се старали о обуци војске у Црној Гори. Питомци артиљеријског и пешадијског курса наставили су рад под руководством српских подофицира до средине октобра 1866. године, када су упућени по црногорским племенима. Рад српских официра и подофицира био је од велике важности за побољшање војног стања Црне Горе.⁶⁸⁶ Војне припреме Црне Горе, које је Србија помагала и материјално и кадровски, биле су саставни део припрема за вођење рата са Турском, на чему је српска влада систематски радила. Покушавајући да реформишу црногорску војску по узору на српску, српски официри у Црној Гори су, у ствари, припремали лакшу сарадњу две војске у њиховом будућем рату са Турском, и стварали могућност да њом, у погодном тренутку, могу командовати српски официри. Знано се да ће главни терет у будућем рату са Турском поднети Србија и Црна Гора, па је српска влада преузела на себе да ублажи недостатак оружја у Црној Гори и утиче на организацију црногорске војске.

⁶⁸⁵ Д. Вуксан, *Србија и Црна Гора. Преписка кнеза Николе и кнеза Михајла*, Записи. Часопис за науку и књижевност, год. III, књ. IV, св. 1 (1929), 39–40, 41, кнез Михаило – кнезу Николи, фебруар 1866, кнез Никола – кнезу Михаилу, 17/29. јун 1866.

⁶⁸⁶ Крајем јуна 1866. године радионица на Ријеци Црнојевића привођала је крају изолучивање пушака узетих у бици на Граховцу 1858. године. Почетком јула 1866. кнез Михаило је обавестио књаза Николу о својој одлуци да се у Црну Гору пошаље три хиљаде ока барута и 35 хиљада ока олова и о својој спремности да се у Бечу купи за Црну Гору три до четири хиљаде топовских граната. Највећи део овог пројекта није реализован. Р. Јовановић, *Покушаји изглађивања спорова*, 28–30.

Стање грчке војске, другог активног савезника Србије, било је такође веома лоше. Ситуација у војсци, бројност и наоружање готово су били идентични катастрофалном стању од 1858–1860. године.⁶⁸⁷ Грчка влада се, као и тридесет година раније борила са идејама већег дела народа и појединих политичара, да су паравојне формације и герилско ратовање бољи начин за ослобођење поробљених грчких крајева. И након свргавања краља Отона 1862. године, војна организација није мењана. те је *Војни органични статут* из 1833. године остао на снази.⁶⁸⁸ Примењиван је и *Закон о служењу војног рока* из 1837. године, по коме су у војску позивани мушкарци старости од 18 до 30 година, док су сви Грци старости од 18 до 24 године морали да се упишу у војни регистар, из кога су случајним одабиром позивани будући војници на обуку у трајању од четири године.⁶⁸⁹ Војска се састојала од четири артиљеријске бригаде, једног инжењеријског корпуса и више жандармеријских јединица и јединица Евзони. У децембру 1867. године извршена је мања реорганизација у грчкој војсци, када су формирана четири елитна, лака батаљона Евзони, од којих се сваки батаљон састојао од четири чете. Међутим, њихов главни задатак био је, пре свега, заштита границе. Највећи део пешадијског наоружања чиниле су белгијске пушке 17,8 мм *a la Minié*, чија је набавка почела 1855. године. По војној конвенцији између Србије и Грчке, последња је 1868. године била обавезна да припреми 30.000 војника, укључујући резерву. Међутим, српски војни агент у Атини је крајем 1866. године јављао да грчка војска има само 8.000 војника, 20 артиљеријских оружја и 18.000 пушака.⁶⁹⁰ Стање флоте било је катастрофално. Грчка војска имала је шест мањих ратних бродова – топовњача, један функционалан једрењак и један оклопни

⁶⁸⁷ РГВИА, Ф. 434, Оп. 1, д. 10, л. 1–55.

⁶⁸⁸ По војном уређењу усвојеном у фебруару 1833. године, грчка војске састојала се из: пешадије, коњице, артиљерије, логистике и жандармерије. Исте године основан је и Генералштаб, на чије челу је постављен британски пуковник Томас Гордон. Успостављена је и дужност генералног војног инспектора, у чију надлежност су спадале провера спремности војске, обуке, оружја, дисциплине и морала трупа. Опширније: D. Michalopoulos, *The Evolution of the Greek Army (1828–68), War and Society in East Central Europe XIV* (1984), 317–330.

⁶⁸⁹ Обука је вршена по француским правилима, а број регрута годишње био је око 1.500. Године 1859. обука је смањена на три године, а отпуштени су у наредне три године били дужни да учествују у војним вежбама. Број регрута 1858. и 1859. године био је 2.000, а 1860. до 1862. године попео се на 2.750. Детаљније: *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού 1821–1954*, Αθήνα, 2005.

⁶⁹⁰ Н. Б. Ракочевих, *Ратни планови Србије против Турске (од војвода Карађорђа до краља Петра)*, Београд, 1933, 93.

брод.⁶⁹¹ Кнез Михаило је био врло скептичан у погледу побољшања овог стања за мање од годину дана.

Што се тиче Румуније, након уједињења Влашке и Молдавије, 1859. године, донет је нови *Закон о устројству војске*. Обука војске вршена је под француским правилима, а за координатора војних реформи и организације војске постављен је француски доктор Карл Довил. Офицерски кадар био је прилично лош, а румунски генерали су у руским војним круговима сматрани неспособним за активне војне акције.⁶⁹² Сталне промене на челу Министарства војног нису дозвољавале да се ојача положај војске. За само десет година (1859–1869) промењено је чак деветнаест министара војних.⁶⁹³ У мају 1860. године усвојен је *Закон о обуци војних јединица Уједињених Кнежевина*, а исте године послати су и први официри на обуку у иностранство. Наредне године успостављена је Управа за артиљерију и логистику, а 1862. године Медицински корпус. Нове промене извршене су 1864. године, када је донет нови *Закон о организацији оружаних снага Румуније*. Војни обвезници били су мушкарци узраста од 20 до 50 година, који су били у обавези да четири године проведу у активној служби и две у резерви.⁶⁹⁴ Војска се састојала од сталног кадра и милиције (пограничних јединица). У мирно време регуларна војска бројала је око 7.600 људи. У састав те војске улазили су: четири пука пешадије (сваки пук се састојао од по два батаљона, а сваки батаљон бројао је 800 војника), два пука лаке коњице (сваки пук се састојао од четири ескадрона, а у сваком ескадрону било је по 125 војника) и две, односно четири батерије артиљерије, са свега 28 топова. Стални кадар чинила је и Дунавска флотила, која се састојала од неколико, махом застарелих

⁶⁹¹ Шест топовњача – *Aphroësa, Nauplion, Plixavra, Paralos, Salaminia* и *Syros* порињени су у периоду 1856–1858. године. Тежили су између 300 и 374 тоне и били су опремљени са четири до шест топова. Једрењак *Hellas* пороњен 1861. године, тежине 1628 тона и дужине 61 метар. Био је опремљен са четири мања топа. Оклопни брод *Basileos Georgios* пороњен је 1867. године и био је понос грчке флоте. Био је опремљен са савременим наоружањем, RML топовима од 9 инча, које је користила и тадашња британска флота. R. Chesneau, E. M. Kolesnik, *Conway's All The World's Fighting Ships 1860–1905*, London, 1979, 387–388.

⁶⁹² РГВИА, Ф. 438, Оп. 1, д. 159, л. 6–7; Кнез Куза је 1859. године установио Главни генералштаб, а за првог начелника постављен је пуковник Григор Гардеску. Велике проблеме представљали су недостатак војног кадра и С. Hentea, *Brief Romanian Military History*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007, 84.

⁶⁹³ С. Hentea, *Brief Romanian Military History*, 94.

⁶⁹⁴ РГВИА, Ф. 438, Оп. 1, д. 161, л. 6–17; С. Hentea, *Brief Romanian Military History*, 98.

пловила.⁶⁹⁵ Поред регуларне војске Уједињене Кнежевине имале су и велики број жандарма и пограничних јединица, и то: 5.611 припадника жандармерије и 20.127 припадника пограничних јединица. Укупан број војника Кнежевина Влашке и Молдавије износио је 33.338 и то: 7.600 припадника регуларне војске, 5.611 припадника жандармерије и 20.127 војника у пограничним јединицама.⁶⁹⁶ Румунска влада је тада изразила ванредне напоре да побољша наоружање, али не куповином оружја у иностранству, већ изградњом сопственог Завода за производњу оружја.⁶⁹⁷ Кнез Куза је намеравао да повећа бројност регуларне војске на 60.000 људи, али су његова смена и долазак новог владара, Карла Хоенцолерна, успорили ове намере. Нови румунски кнез није био задовољан стањем у војсци, а бројне проблеме увидео је на војним маневрима одржаним у октобру 1867. године. Крајем године писао је кнезу Михаилу да нема ни говора о уласку Румуније у било какве војне сукобе, док се не поправи стање у војсци.⁶⁹⁸

Када је реч о Бугарима, који су се налазили под влашћу султана, они нису ни могли да имају сталну војну организацију. Једина помоћ са њихове стране, у случају рата против Османског царства, могли су да буду мањи одреди који би ситнијим акцијама слабили турску војску. Њихове снаге били су свесни и у Београду и у Петрограду, те они најчешће нису ни узимани у обзир приликом озбиљнијег разматрања ратних планова. Слично је било и са стањем Арбанаса. И Срби и Руси су веровали да могу да их искористе у случају рата, али је њихово учешће узимано са резервом, највише због поткупљивости и превртљивости главара.

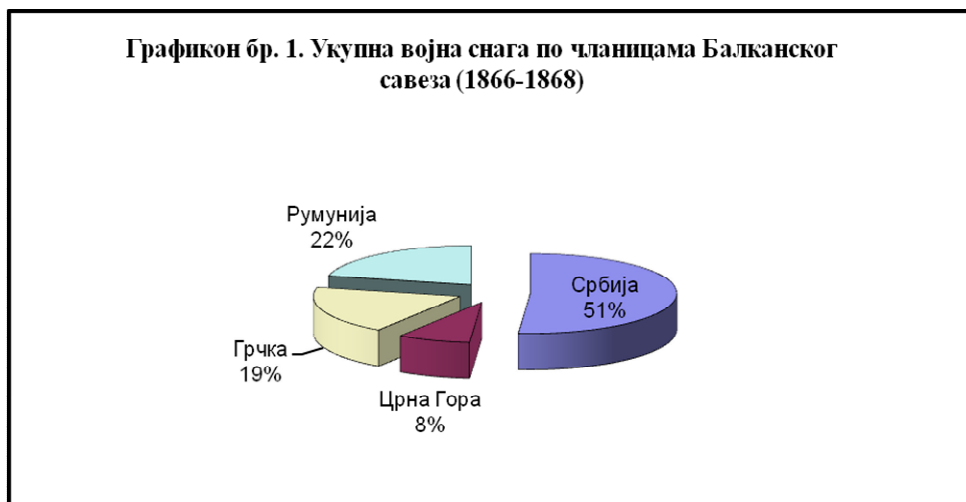
⁶⁹⁵ У октобру 1860. године извршено је уједињење флота Влашке и Молдавије. Скромна флота бројала је шест бродова са 275 морнара. Понос румунске морнарице био је ратни пароброд – *Prințul Nicolae Conache Voporide* порињен 1861. године, који је 1867. године прерађен у оклопни брод, под називом *România*. База флоте налазила се најпре у Измаилу (1861–1864), потом Браили (1864–1867) и од 1867. године у Галати.

⁶⁹⁶ РГВИА, Ф. 450, (Коллекция Военно-ученого архива, Турция), Оп. 1, Д. 59, л. 73–74; У појединим насловима број припадника румунске војске креће се између 31 и 33 хиљаде војника. *Вооруженные силы Румынии, Сербии, Черногории, Египта и Греции*, 67; РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, Д. 160, л. 1–4.

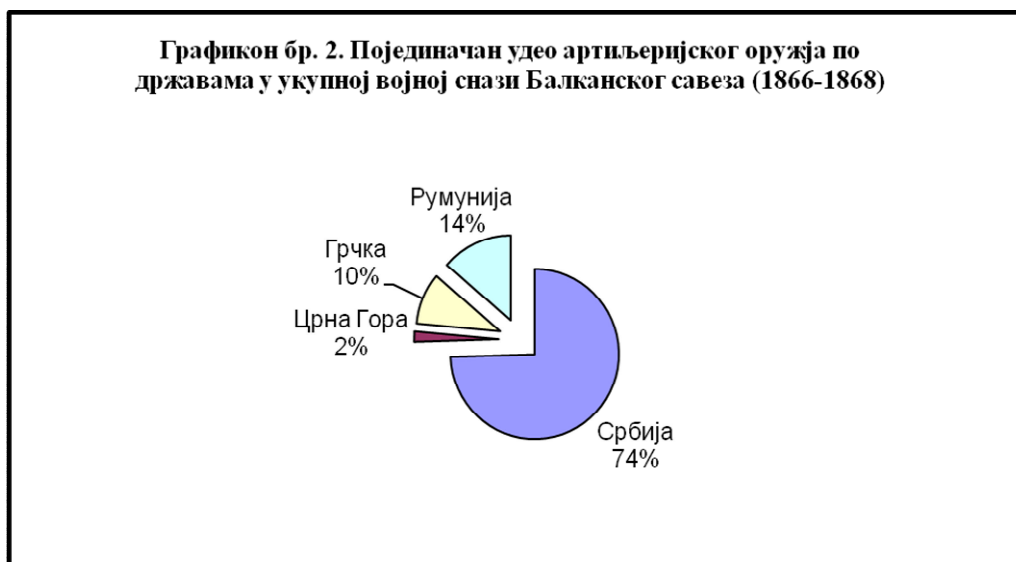
⁶⁹⁷ РГВИА, Ф. 438, Оп. 1, д. 161, л. 6–17, 22–23.

⁶⁹⁸ О том стању најбоље су сведочиле његове речи да је у румунској војсци једино задовољавајуће “стање здравља војника”. *Reminiscences of the King of Roumania*, 250–257; Кнез Карло је у основи задржао војно устројство из времена кнеза Кузе. Једина промена, донета у јуну 1868. године односила се на повећање година у војној служби, са шест на седам година, и то три године у активној служби и четири године у резерви. С. Hentea, *Brief Romanian Military History*, 103.

Стање на терену показивало је да Србија има највећи војни потенцијал од свих савезника. У погледу бројности војске, Кнежевина Србија је у укупном уделу у Балканском савезу учествовала са преко 50%, чиме је представљала главну окосницу савеза.⁶⁹⁹

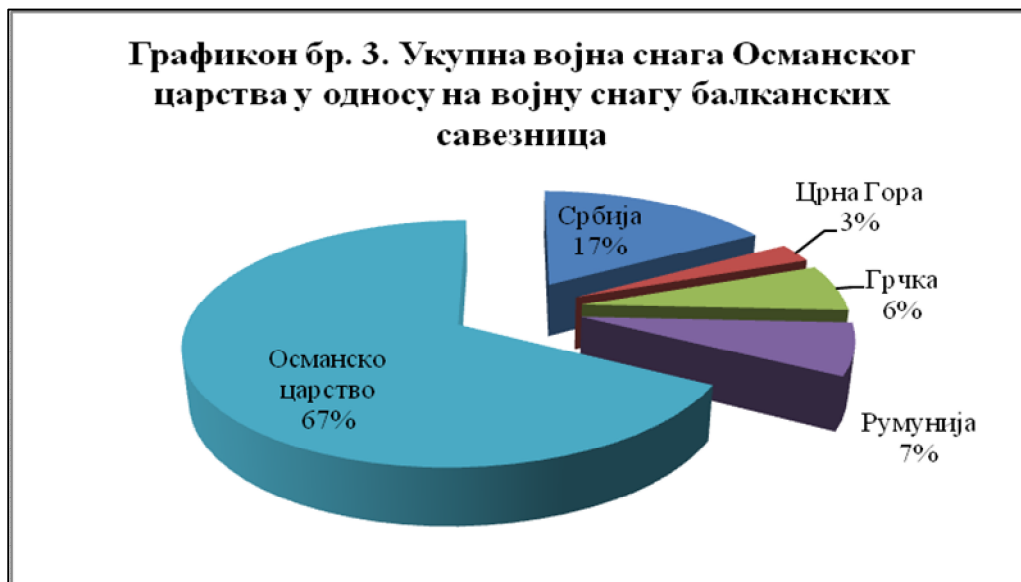
Слично стање на терену било је и када се погледа артиљеријско наоружање балканских савезника. У појединачном уделу, Кнежевина Србија је учествовала са скоро три четвртине.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Прорачун рађен по максималној скали и подацима руских војних агената из Руског војно-историјског архива (РГВИА), по којој је србијанска војска могла да броји до 80.000 војника, црногорска око 12.500, грчка око 30.000 и румунска око 33.000.

⁷⁰⁰ Прорачун рађен по максималној скали и подацима руских војних агената из Руског војно-историјског архива (РГВИА), по којој је србијанска војска имала функционална 152 топа, црногорска четири, грчка 20 и румунска 28.

Турска војска је, у поређењу са балканским државама, имала много бољу организацију и наоружање. Регуларну турску војску чинили су низами, са роком службе од седам година и редифи (резервисти), у којима су се војници налазили још пет година. У случају рата Османско царство је могло да изврши мобилизацију: од 36 до 43 пукова низама (сваки пук од по три батаљона, са 845 војника по батаљону), 36 пешадијских пукова редифа, између 72 и 78 стрељачких батаљона, 40 коњичких пукова, односно 240 ескадрона, са по 152 коњаника у сваком и 84 батерије артиљерије са укупно 504 топа.⁷⁰¹ Три главна војна центра турске војске у европском делу налазила су се у Цариграду, Шумли и Битољу. У мирнодопско време бројност низама достигала је број од 35.000, док се у ратно време тај број удвостручавао. Јединице коњице су у ратно време бројале скоро 18.000 војника. Осим тога, Порта је могла да се користи и бројним нерегуларним јединицама – башибозуцима. Према појединим проценама, турска војска је у ратном стању бројала до 320.000 војника, од тога до 88.000 у европском делу. Процене су да је у европском делу могло да се мобилише и око 40.000 спахија и башибозука.⁷⁰²

⁷⁰¹ РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, Д. 59, л. 1–23; *Военный сборник* 2 (1871), 147–148.

⁷⁰² РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, Д. 64, л. 48–52; Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске (од војвода Карађорђа до краља Петра)*, 95.

Турска војска одликовала се добром дисциплином и фанатизмом. Обуку су вршили немачки инструктори.⁷⁰³ Порта је од 1866. године предузела велики подухват у виду наоружавања војске савременим пушкама и топовима. Још почетком 60-их година 19. века за потребе турске војске набављено је 40.000 пушака спредњача из Велике Британије, система *Pattern 1853 Enfield*, калибра 15мм. Године 1866. почеле су припреме за набавку чак 300.000 пушка *.577 Snider-Enfield* спредњача, калибра 14,7мм. Међутим, како је готово цела производња британске фабрике одлазила на потребе енглеске војске, Порта је морала да потражи новог добављача. Тада је почела сарадња са америчком компанијом Providence Tool Company, са којом је уговорена набавка 50.000 Peabody-Martini пушака, калибра 10,4мм.⁷⁰⁴ Године 1867. почела је и набавка нових Крупових топова М.1867, калибра 78,5мм и домета 3.000 метара. Турска морнарица, у саставу: седам бојних бродова, шест фрегата, четири корвете и девет мањих једрењака, била је надмоћна на Балкану.⁷⁰⁵ На тај начин, турска војска се, у погледу наоружања и војне опреме, налазила далеко испред балканских савезника.

⁷⁰³ Опширније о реформама у турској војсци и обуци: М. Uyar, Е. Ј. Erickson, *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*, Santa Barbara-Denver-Oxford, 2009, 156–174.

⁷⁰⁴ АВПРИ, Ф. 161/4, Оп. 729/2, Но. 286, год. 1866, л. 1–2; РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, Д. 80, л. 7–8; Србија и ослободилачки покрети на Балкану, књ. I, док. бр. 298, стр. 471–472; W. O. Achtermeier, *The Turkish Connection. The Saga of the Peabody-Martini Rifle*, Man At Arms Magazine, Vol. 1, Num. 2 (March/April 1979), 12–14.

⁷⁰⁵ Понос турске флоте чинили су бојни бродови: *Osmanieh, Mahmudieh, Abdul Aziz, Orkanieh*, порињени у периоду 1864–1865. године. Године 1868. Османско царство добија још савременије бојне бродове: *Assari Tewfik, Fatikh, Assari Shevket, Nijmi Shevket*. Опширније и морнарици Османског царства: R. Chesneau, Е. М. Kolesnik, *Conway's All The World's Fighting Ships 1860–1905*, 388–394.

Долазак руских официра и први утисци

Руски војни аташе у Цариграду, пуковник Виктор Антонович Франкини је још у мају 1866. године тражио да Игњатијева да му се доставе подаци о тачном стању у српској војсци. Тај задатак поверен је конзулу Шишкину, који је 23. маја 1866. године послао Игњатијеву запис о стању у српској војсци. Руски конзул се углавном задржао на стању регуларне војске, која је бројала 3.500 војника. Иако није био војнички образован, Шишкину није било тешко да издвоји главне недостатке српске војске: подофицирски чиновници још увек нису формиран на прави начин, рок службе од три године био је недовољан за обуку, број официра није био довољан, међу припадницима официрског кора није било духа заједништва и пријатељства, слаба дисциплина, неуређеност војне обуке, у артиљерији није било специјално обучених официра, који би руковали оруђима савремених образаца.⁷⁰⁶

Српска влада се у јануару 1867. године обратила Петрограду са молбом да се у Београд пошаље неколико официра руске војске, ради упознавања са стањем војске у Србији и припрема за предстојећи рат.⁷⁰⁷ План слања организоване групе руских официра на Балкан предлагао је у фебруару 1867. године Николај Николајевич Рајевски, који је заједно са Михаилом Григорјевичем Черњајевим планирао војну акцију на Балкану.⁷⁰⁸ Рајевски је предлагао да се на Балкан пошаље неколико десетина руских официра из свих родова, који би обучавали, али и преузели команду над српском војском. Предложио је и слање једног генерала, који би руководио свим пословима. Нема сумње да је мислио на М. Г.

⁷⁰⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 252, год. 1866, л. 37–38об; Исто, Ф. 133, Оп. 469, Но. 11, год. 1867, л. 9; Гаршанин је критиковао све наводе руског конзула о стању у српској војсци. Његовом мишљењу прикључио се и Игњатијев, који је сматрао да такав извештај може да произведе врло рђав утисак у Петрограду. Обојица су страховали да ће извештај негативно утицати на Горчакова, те да ће одложити почетак рата. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. 268, 286, стр. 427, 456.

⁷⁰⁷ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 11, год. 1867, л. 9.

⁷⁰⁸ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 957, л. 1–4; Рајевски је молио надређене у Министарству војном и Азијском департману да дозволе учешће руских официра у предстојећој борби хришћана са Турцима, а као главни разлог је наводио то да иницијатива у сукобу не би прешла из руку Русије у руке Аустрије или западних држава. Његова молба није одобрена. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 61, л. 3–4.

Черњајева. У марту исте године Рајевски је отпутовао на Балкан без одобрења министра војног, а у договору са Иваном Сергејевичем Аксаковим, који је био један од главних људи Московског словенског комитета.⁷⁰⁹ Врло брзо, 7. марта 1867. године, Черњајев се лично обратио кнезу Михаилу и ставио му се на расположење, у мирном и ратном стању. Српски кнез је пристао на ову понуду и предложио Черњајеву да измоли отпуст и дође у Београд. Читава преписка ишла је преко Игњатијева, који је био упућен у планове Рајевског и Черњајева, али и Московског словенског комитета. Како министар Миљутин није пристао на захтев Черњајева, “лав од Ташкента” је након вербалног сукоба са надређеним предао оставку. Руски цар је одобрио оставку, али не и пут генерала на Балкан.⁷¹⁰ Ипак, прихватањем оставке, цар Александар II је прећутно одобрио активности генерала Черњајева на Балкану.

Приликом доласка кнеза Михаила у Цариград, са којим је путовао и Миливоје Блазнавац, Руси су затражили да се српски министар војни састане са пуковником Франкинијем, руским војним агентом. У разговорима који су тада вођени Блазнавац је руском агенту предао детаљан запис о стању српске војске.⁷¹¹ Франкини је извештај проследио Министарству војном у Петроград. По том извештају, српска војска се састојала од 80 батаљона са по 500–600 људи (укупно око 44.000). Коњица је била подељена у 33 ескадрона са по 120 људи (око 4.000). Артиљерија је поседовала 258 оруђа, распоређених у 43 батерије.⁷¹² Инжењеријске јединице састојале су се од 22 чете са по 160 људи. Помоћне јединице за превоз материјала чинила су по двоја кола са четири точка (укупно 5.000 кола), организоване у јединице од 80 до 120 људи. Народна војска делила се

⁷⁰⁹ А. Л. Шемякин, *Тайная миссия Н. Н. Раевского на Балканах в 1867 г.*, Материалы международной научной конференции *Профессор Сергей Александрович Никитин и его историческая школа*, Москва, 2004, 239–245; Исти, *Генерал М. Г. Черняев и сербская война*, Токови историје 1–2 (2006), 10–11.

⁷¹⁰ РГВИА, Ф. 726, Оп. 1, д. 174, л. 1об; Исто, Ф. 439, Оп. 1, Д. 11, л. 17об, 18об; ГАРФ, Ф. 109, Оп. 4а, ед. хр. 414, л. 2; АС, ИГ, 1666.

⁷¹¹ АСАНУ, Историјска збирка, 7114.

⁷¹² У 18 батерија били су распоређени топови калибра 4 фунте, у шест батерија калибра 6 фунти, 11 батерија је поседовало различите топове старијих модела, док су се у осам батерија налазили брдски топови калибра 4 фунте. У артиљеријском наоружању постојале су и 24 брдске хаубице калибра 12 центиметара, старијег модела. Блазнавац је истицао да се убрзано радило на припреми нових топова калибра 4 и 12 фунти.

у бригаде, састављене од четири до шест батаљона, једног ескадрона, једне батерије и једне инжењеријске јединице.⁷¹³

Након што је последњи турски војник напустио тло Србије, 6. маја 1867. године, Миливоје Петровић Блазнавац је сутрадан написао врло занимљиво писмо Д. А. Миљутину, руском министру војном.⁷¹⁴ Најпре се осврнуо на разговор који је водио у Цариграду са пуковником Франкинијем, а о питању рата против Османског царства. Руском министру је образложио да је акција Србије након добијања градова постала знатно слободнија, без унутрашњег терета и сталне претње од турских војних посада. Ипак, даљи кораци Србије били су оптерећени бројним тешкоћама и српски министар је од Русије тражио помоћ у решавању кључних питања. Блазнавац је главне проблеме сажео у неколико тачака са својим предлозима:

1. Питање куповине до 2.000 коња ради побољшања стања у артиљерији – Блазнавац је од Миљутина тражио одобрење за куповину коња у Русији, јер није смео да се поузда у набавку из Аустрије;

2. Обезбеђивање снабдевања храном 80.000 војника у случају рата, за најмање 200 дана – иако је по речима српског министра очекивана добра жетва, тражио је евентуалну помоћ за набавку хране из Русије;

3. Питање недостатка војних кадрова и питање набавке пушака – Блазнавац ја затражио долазак одређеног броја руских официра и одобрење набавке пушака из руских војних арсенала.

Сви захтеви српског министра одобрени су у Петрограду, али је појединости требало да испита руска војна мисија. Након одобрења цара Александра II у Србију су тајно отпутовали тројица официра руске војске: Генрих Антонович Лер, пуковник Генералног штаба и професор тактике Николајевске академије, Василиј Иванович Постељников, пуковник и инжењер, и Николај Аполонович Сњесорев, артиљеријски капетан. Руски официри имали су задатак да изврше увид у стање у српској војсци и посете стратешке тачке у земљи, те у складу са тим саставе извештаје за руско Министарство војно. Даље кораке

⁷¹³ По Блазнавчевом извештају, српска војска је поседовала 62.000 пушака калибра 17,8 мм, 45.000 пушака калибра 13,8 мм, а очекивала се испорука још 25.000 пушака до јуна, односно до октобра. Постојало је и 5.000 пушака, калибра 14,6 мм и још 100.000 пушака у народу, непознатог калибра. За пушке је било спремно око 40.000.000 патрона. РГВИА, Ф. 439, Оп. 1, Д. 11, л. 15–16об.

⁷¹⁴ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 56, л. 1–2.

требало је предузети у складу са извештајима руске војне мисије. Капетан Сњесорев је био задужен за стање у артиљерији, пуковник Постељников за опште стање, стратешке тачке у земљи и њихово утврђивање, док је пуковник Лер имао задатак да изради ратни план.⁷¹⁵

Руски официри стигли су у Београд 14. маја 1867. године. За седам дана су се упознали са главним политичким делатницима, политиком Србије, генералним стањем у војсци и војним утврђењима, евентуалним плановима ратних дејстава и финансијским средствима за Министарство војно. На основу њихове молбе, кнез је наредио министру војном да састави посебан извештај о досадашњим војним припремама.⁷¹⁶ Како је Миљутин тражио што пре извештај о оправданости захтева које му је изнео Блазнавац, пуковник Постељников је већ 21. маја 1867. године потпуно подржао српског министра и свом надређеном послао депешу са захтевом да се српској војсци што пре пошаљу: обучени официри за народну војску, коњи, артиљеријска муниција, пушке, обучено медицинско особље и лекови.⁷¹⁷ Истовремено није пропустио прилику да критикује Мондена, претходног министра војног, који, по његовим речима за толико година није успео да побољша стање у српској војсци. Руско Министарство војно се у наредном периоду сагласило са предлозима Блазнавца и Постељникова, осим захтева за слањем обучених руских официра. Разлог је био чисто политичке природе, јер је Горчаков инсистирао на томе да Русија не може да се директно компромитује на тај начин. Био је већ довољно забринут протестима из Беча, Лондона и Цариград због боравка тројице руских официра у Београду.⁷¹⁸

По мишљењу капетана Сњесорева, Срби су били прилично способни за војне послове, те је дух у војсци био задовољавајући упркос неодговарајућој обуци.⁷¹⁹ Иако је био мишљења да је регуларна војска била обучена довољно добро, критиковао је обуку артиљераца. Наиме, војници у том роду су након

⁷¹⁵ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 541; Л. И. Нарочницкая, *Россия и отмена нейтрализации Черного моря 1856–1871*, 95–96.

⁷¹⁶ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 60, л. 1.

⁷¹⁷ Исто, л. 4.

⁷¹⁸ Исто, ед. хр. 68, л. 1; *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 542–543; На питање о разлогу боравка руских официра у Србији, Гарашанин је Лонгворту одговорио да су то путници који су хтели да виде Србију и, као војници долазе у додир са министром војске, а да су апотекари сигурно би се дружили и састајали са апотекарима. АС, ИГ, 1651, И. Гарашанин – Н. П. Шишкину, 29. јун/11. јул 1867.

⁷¹⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Но. 7643, год. 1867, л. 23об.

обуке од три године отпуштани из службе, а потом су се без икаквог реда расипали по свим родовима народне војске.⁷²⁰ Официрски кадар чинили су махом војници обучени у Артиљеријској школи. Квалитетом њиховог знања, руски капетан био је посебно задовољан. Други део чинили су старији официри, обучавани у вишим артиљеријским школама у Аустрији, Пруској, Француској и Белгији. Сњесорев је у различитим местима њихове обуке видео и велике разлике у њиховој припремљености за ратна дејства.⁷²¹

Недостатак командног кадра био је горући проблем и захтевао је хитно решавање. Артиљеријска школа у Београду није имала довољно капацитета да обучи одговарајући број подофицира и официра за нарастајуће потребе српске војске.⁷²² Пуковник Постељников је изнео предлог обучавања око 70 великошколаца за старешине и слања официра и подофицира на обуку у Русију, за родове у којима није било обучених старешина, попут инжењерије.⁷²³ Како је обука официра у иностранству представљала питање које је излазило из војних и залазило у политичке оквире, Постељников је морао да од руског конзула добије подршку за такав потез. За почетак је предлагано слање једног официра и два подофицира, који су након одобрења из Петроград отпутовали за Русију у јулу 1867. године. Убрзо је Миљутин одобрио школовање још официра, уз договор са српским Министарством војним.⁷²⁴ По мишљењу руских официра, Србији је за пуна ратна дејства било неопходно још 170 официра и подофицира, или у крајњем случају најмање 110. По првим прорачунима било је потребно обезбедити најмање 56 официра за потребе артиљерије, где је било највише недостатака.⁷²⁵

⁷²⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Но. 7943, год. 1867, л. 23об–24.

⁷²¹ Исто, л. 24–24об; АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1867, л. 10.

⁷²² АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 487; Артиљеријска школа отпочела је са радом 18. септембра 1850. године. Мада је била намењена за артиљеријске официре, у школи су припремане старешине за све родове. Године 1850. примљена су 23 питомца, док је школовање трајало пет година (АСАНУ, Заоставштина Радослава Марковића, К.40, док. 12, И XVII/8, *Војна артиљериска школа 1850–1858*; И. Мијатовић, *Неговање традиција на Војној академији од 1850. до 1914. године*, Весник војног музеја 35 (2008), 16). I класа од десет свршених официра изашла је из школе 1855. године. У периоду до 1880. године из Артиљеријске школе изашло је 189 официра. М. Ђурђевац, *нав. дело*, 76.

⁷²³ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 60, л. 5–6.

⁷²⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, д. 254а, год. 1867, л. 1; Исто, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 3, год. 1867, л. 17, 29–30, 40; У Петроград су отпутовали Стефан Велимировић, Риста Атанасијевић и Јеротије Симић. Стигли су 25. јула 1867. године. Исто, л. 43; НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 44, л. 1–2; *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютинна 1865–1867*, 542.

⁷²⁵ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 45, л. 12. Видети табелу бр. 1.

Табела бр. 1. Распоред потребног броја официра у артиљеријским штабовима и бригаама⁷²⁶

Место распореда	подпуковник	мајор	капетан прве класе	капетан друге класе	поручник	подпоручник	разводник	грађански чиновници	писари	
1. У батеријама бригада	-	-	-	-	17	17	51	-	-	
2. У штабовима артиљеријских одељења	-	3	4	1	-	-	-	8	16	
3. Испомоћ свим штабовима	-	-	-	-	4	-	-	-	-	
4. У штабу начелника целокупне артиљерије	1	1	-	3	-	-	-	-	6	
5. Испомоћ штабу начелника	-	-	1	1	3	-	-	1	2	
Укупно*	1	4	5	5	24	17	51	9	24	
	56 официра									

⁷²⁶ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 45, л. 12.

* У случају формирања резервних батерија потребно је још 6 поручника и 12 подпоручника. У случају организовања коњичких батерија потребно је још 5 поручника и 10 подпоручника. Укупан број ових подпоручника (22) могуће је добити унапређењем подофицира.

У погледу артиљерије српске војске, капетан Сњесорев је издвојио четири дела: брдску, пољску, опсадну и тврђавску. Тврђавска артиљерија остала је након одласка Турака из Србије, а чинила су је оруђа различитих типова, пореклом из разних држава. Посебну пажњу захтевали су брдска и пољска артиљерија, који је требало да преузму највећи терет у будућем рату. Руски капетан био је задовољан ранијом активношћу Миливоја Блазнавца, док је био управник крагујевачке Тополивнице, те Фрање Заха, управника Артиљеријске школе, а посебно њиховом активношћу за прелазак на топове система Ла Хит.⁷²⁷ У тренутку првих инспекција руске војне мисије, брдска артиљерија српске војске поседовала је лаке топове М.63 од 4 фунте (85.6 мм), израђене или преправљене у Крагујевцу. У саставу пољске артиљерије налазили су се лаки и тешки четворофунташи.⁷²⁸ У саставу артиљерије налазили су се и топови шестофунташи швајцарског система М.53 и дванаестофунташи француског система Вале М.27/53, хаубице Вале М.27/53 калибра 12 цм и 16 цм, као и швајцарске кратке хаубице М.53 од 12 фунти (132 мм). Како није било спровођења систематских експеримената ради утврђивање особина и квалитета артиљеријског оруђа, капетан Сњесорев је спровео прве детаљније анализе и њихово понашање на бојном пољу. Најпре је покушао да утврди ситуацију у пољској артиљерији, где је испитао вероватноћу погодака српских артиљераца на топовима четворофунташима са различитих растојања. Потом је детаљно испитао и анализирао број погодака оруђа у саставу брдске, опсадне и тврђавске артиљерије. Сњесорев није био претерано задовољан добијеним резултатима, али је сматрао да ће највећи део артиљерије бити спреман за дејства до 1. септембра, до 1. децембра готово цела артиљерија, а до 1. априла 1868. године, по мишљењу Сњесорева читава војска требало је да буде у потпуности оспособљена за ратне операције.⁷²⁹

⁷²⁷ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 63, л. 2–2об.

⁷²⁸ АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 87–89; Тешки четворофунташи имали су у дрвету и гвођжу јачу израду него лаки истог калибра. Поред тога, предњаци лаких топова имали су по два, а предњаци тешких топова по један сандука за муницију. Ширина коловоза тешких батерија била је 1,3 м, а лаких 1,2 м; Министар војни, М. П. Блазнавац, обавестио је чланове владе на седници од 10/22. маја 1867. године да је Србија одласком Турака добила 294 топа, махом старе конструкције. *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, 44.

⁷²⁹ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 63, л. 7; Сњесорев је предлагао и већи ангажман у крагујевачкој Тополивници, где је детаљно образложио потребу за још најмање 193 обучена човека. АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 477–488.

Табела бр. 2. Анализа погодака артиљеријских оруђа са различитих растојања

Број погодака	Брдска артиљерија			Опсадна артиљерија			Тврђавска артиљерија	
	картеч	шрапнел	граната	картеч	шрапнел	граната	картеч	граната
Број погодака на једно оружје								
Прецизно – са растојања 600 корака ⁷³⁰	1	–	–	1	–	–	1	–
Прецизно – са растојања 900 корака	–	1	2	–	1	1	–	2
Прецизно – са растојања 1800 корака	–	1	4	–	1	3	–	4
Прецизно – са неодређеног растојања	1	–	4	1	–	4	–	–
Под углом – са растојања 2400 корака	–	–	2	–	–	2	–	–
У земљану мету – са растојања 900 корака	–	–	1	–	–	1	–	3
У земљану мету – са растојања 2400 корака	–	–	3	–	–	3	–	–
У камену грађевину – са растојања 300 корака	–	–	2	–	–	2	–	–
Укупно	2	2	18	2	2	16	1	9

⁷³⁰ Растојање од једног корака износи око 0.76 метара. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Спб Главный архив, Политодел, Номер 1 (год. 1867), л. 16.

Табела бр. 3. Прорачун погодака топова у саставу пољске артиљерије са различитих растојања

Врста топа	Растојање у корацима					
	900	1200	1500	1800	2100	2400
Лаки топ четворофунташ	45%	30%	20%	14%	10%	/
Тешки топ четворофунташ	70%	57%	49%	39%	30%	23%

Недостатак у српској војсци био је и у погледу труба и коњичких сабљи. На предлоге руских официра, цар Александар II је 3. јула 1867. године одобрио слање 4.000 труба и 3.000 коњичких сабљи за потребе српске војске.⁷³¹ Део је одмах, у четири сандука послат у Београд, где су испоручени 6. августа. Остатак је пристигао 2. октобра.⁷³²

У погледу пушака, капетан Сњесорев је послао врло детаљне извештаје надређенима у Петрограду. Утврдио је да је Блазнавац у извештају који је предао пуковнику Франкинију претерао са бројем оружја, посебно у погледу броја функционалних пушака. По његовом извештају, српска војска је поседовала белгијске *a la Minié* пушке калибра 17,8 мм, руске М.1854 калибра 17,78 мм и преправљане руске М.1845/63 калибра 18,3 мм. Укупно пушака овог, већег калибра било је око 58.700. Аустријских пушака калибра 13,8 мм и 14,7 мм било је око 45.000.⁷³³ Тачан број пушака у народу није утврђен, а постојало је на десетине ручно рађених пушака, различитих калибара. Укупан број пушака износио је нешто више од 100.000, што је било више него дупло мање од броја који је наводио српски министар војни.

⁷³¹ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 63, л. 5–6; АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 3, год. 1867, л. 32–33, 35–36.

⁷³² АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 3, год. 1867, л. 49, 75.

⁷³³ Средином 1866. године, Блазнавац и Филип Христић су успели да из Хамбурга преко Аустрије увезу 27.000 перкусионих жлебљених спредњача система Лоренц М.1854, калибра 13.8 мм (АВПРИ, Ф. 133, оп. 469, Но. 19, год. 1866, л. 12). Пушке су биле намењене извозу у САД, али су од завршетка Грађанског рата остале у магацинима америчких компанија у Хамбургу. Почетком 1867. године српска влада је, уз сагласност Бизмарка, купила у Хамбургу око 30.000 саксонских капислара М.1850/56, калибра 14.7 мм и перкусионих жлебљених спредњача система Лоренц М.1854, калибра 13.8 мм, намењених такође извозу у САД. Део тих пушака, 5.000 комада, је 20. марта 1867. године упућен као поклон на Цетиње. Пушке су допремљене до Трста, одакле су паробродом пребачене до Котора и 8. маја су стигле на Цетиње. АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 490; Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, 153–156.

Капетан Сњесорев је врло ревносно анализирао карактеристике пушака и њихову убојитост у рукама српских војника. Након вежби дошао је до закључка да при пуцању са растојања од 200 метара војници одлично погађају људску мету, при бржем пуцању, од 2 пуцња у минути, постотак погодака је око 40%, док је бри најбржем испаливању, са 4 пуцња у минути, постотак погодака око 10%. По проценама капетана Сњесорева, српској војсци требало је још најмање 4.562.000 патрона.⁷³⁴ Тешкоће су представљале и различите врсте барута: из српских фабрика, турски, аустријски, разни старији типови. Капетан Сњесорев је извршио и анализу стања барута и дошао до закључка да је барут српске производње најбољи, док аустријски и старији типови барута нису премерени, израђени су доста давно и држали су се у залихама за крајњу нужду. У погледу турског, Сњесорев је истакао да је споља добар, али да унутрашње карактеристике нису познате, тако да је морао да се остави за крајње потребе. Хладно оружје било је најчешће руске производње, старије и одличног квалитета, али је у народу постојало доста турског оружја, такође одличног квалитета.⁷³⁵

Руси су били свесни да је Србији неопходна помоћ у испоруци нових пушака, како за потребе народне војске, тако и за евентуалну помоћ другим балканским савезницима.⁷³⁶ У Београду су знали да ће се са Русијом договорити око испоруке оружја, али су најпре желели да реше испоруку већ купљених пушака. Кнез Михаило је тражио руско посредовање око испоруке, већ купљених пушака, почетком године у Хамбургу, а намењених извозу у САД. Део пушака испоручен је на Цетиње, а остатак, од 25.000, америчка компанија је задржала, правдајући се забраном извоза. Кнез је почетком маја 1867. године молио руског цара да се учине одређени напори у Вашингтону, да би се набављене пушке испоручиле.⁷³⁷ Руси су прихватили кнежеву молбу и Едуард А. Стекл, амбасадор

⁷³⁴ Највише патрона било је за пушке калибра 13,8 мм – 4.562.000, и за пушке калибра 17,8–18,3 мм 5.108.000, дакле укупно 9.670.000 патрона. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1867, л. 7–8; Исто, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 492.

⁷³⁵ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1867, л. 80б.

⁷³⁶ Још 16. априла 1866. године из Азијског департамана су писали Н. П. Игњатијеву да да свој предлог о помоћи Србији са 100.000 пушака, са којим се амбасадор у Цариграду у потпуности сагласио. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1866, л. 1–3.

⁷³⁷ Исто, Номер 2, год. 1867, л. 1–2; Исто, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 75; У домаћој и руској историографији уопште се не помиње било каква дипломатска иницијатива Русије по питању набавке ових пушака. Не помиње се такође ни било какав набавка преко америчке компаније, нити учешће владе САД. Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске од*

у Вашингтону, је током маја и јуна водио преговоре са америчком владом по питању испоруке оружја. Вилијам Хенри Севард, државни секретар САД, лично је средином јула одобрио испоруку пушака преко њујоршке компаније *Herman Voker & Company*. Прва транша од 16.000 пушака требало је да буде послата одмах, а друга, од 9.000 кроз неколико дана.⁷³⁸

Прве кораке ка добијању нових пушака из Русије учинио је Миливоје Петровић Блазнавац, у писму Миљутину од 7. маја 1867. године, али је руски министар желео да сачека извештај руских официра из Србије. Након изношења заједничког мишљења руских официра из Србије да је српској војсци неопходна набавка “одређене количине” нових пушака, Миљутин је 6. јуна 1867. године обавестио Блазнавца да ће Србији бити одобрена набавка пушака у Русији. Од српске стране захтевао је слање поузданог лица за контролу транспорта и предлог руте којом би се оружје добило.⁷³⁹ Питање тајности било је кључно за обе стране. Руски министар је чекао захтев из Београда са тачним бројем пушака. Блазнавац је 12. јула писао свом руском колеги да је Србији неопходно најмање 100.000 пушака, калибра 17,8 мм, које би у укупном броју највероватније чиниле резерву за народну војску у случају веће мобилизације, односно поделиле би се “браћи у околним државама”, који би се подигли на устанак. Одговорно лице за испоруку оружја са српске стране био је, као и 1862/63. године, Атанасије Николић. Блазнавац је тражио и 4.000–5.000 сабљи и 40.000–50.000 торби (ранаца) за војну опрему. Од набавке коња је одустао, наводећи да ће се у самој

XVIII до XX века, 153–156, наводи само да је српска влада набавила пушке у Хамбургу, које су биле намењене извозу у САД.

⁷³⁸ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 2, год. 1867, л. 3, 5–6, 9; НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 64, л. 1–4; Познато је да је Коста Магазиновић, српски дипломата у Букурешту тада успоставио добре односе са тек постављеним америчким конзулом у Букурешту, Луисом Цапкајем. Постојала је чак и идеја отварања америчког конзулата у Београду. Б. Поповић, *Покушај успостављања америчко-српских односа 1867. године*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 28, св. 1–3, Београд 1962, 52–53.

⁷³⁹ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 39, л. 1–4; У Петрограду су разматрали и питање које је Блазнавац изнео, а у вези са куповином до 2.000 коња у Русији. Према руским проценама, најнижа цена коња у губернијама које су биле најподогније (Волинска, Подољска, Кијевска, Херсонска, Черниговска, Полтавска и у Бесарабији) кретала се од 35 до 60 рубаља, односно од 42 до 72 гроша. Од Полтаве (као крајње назначеног пункта) до Београда било је око два месеца путовања. Пут би коштао додатних 10 рубаља по коњу месечно, а заједно са по једним човеком на два коња, који би коштао 5 рубаља, укупна цена би била 25 рубаља. По коначним проценама, сваки коњ би до Београда укупно коштао око 100 рубаља, односно 120 гроша. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 44, л. 3.

Србији обезбедити довољна количина за мање артиљеријске батерије.⁷⁴⁰ Гарашанин је сутрадан, 13. јула, преко руског конзула послао званичан захтев у руско Министарство иностраних послова, које је, поред Министарства војног, требало да одобри испоруку оружја. Да би се питање што пре решило, Гарашанин је обавестио Петроград да ће преко Косте Магазиновића у Букурешту ступити одмах у преговоре са румунским кнезом Карлом, око несметаног пролаза конвоја преко Румуније.⁷⁴¹

Николић је отпутовао за Петроград, где се 22. јула састао са П. Н. Стремоуховим, директором Азијског департмана.⁷⁴² И са руске и са српске стране су се сложили да је пре почетка било каквих припрема оружја неопходно обезбедити сагласност Румуније. Николић је предлагао и две додатне опције: преко Кронштадта или Риге до Хамбурга, а потом транзитно у Србију преко пријатељских трговачких кућа, или из Херсона на трговачким бродовима преко Црног мора и Дунавом до граница Србије.⁷⁴³ Већ 26. јула руском конзулу у Београду јављено је да ће Србији бити одобрена испорука 100.000 пушака, али да ће достава ићи Дунавом од Хамбурга, преко поверљиве трговачке куће, у две етапе: 80.000 + 20.000 пушака.⁷⁴⁴ Шишкину је 2. августа наложено да одмах пренесе Гарашанину критике због неопрезности Магазиновића у Букурешту, јер су за испоруку оружја сазнали готово сви румунски министри. Од председника српске владе захтевано је да одмах нареди Магазиновићу да се снађе и слаже да је рад Србије на набаци оружја из Русије пропао.⁷⁴⁵ Убрзо се видело да је дошло до неспоразума. Како су Руси страховали да за посао око пушака не сазнају румунски министри, поједине сумње председника румунске владе, Братијанија, због тајних састанака кнеза Карла и Магазиновића схватили су као да сви знају за преговоре око испоруке оружја. Истог дана када су стигле критике Гарашанину, Офенберг, руски конзул из Букурешта је јавио да је Магазиновић поступао доста

⁷⁴⁰ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 56, л. 3–4.

⁷⁴¹ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1866, л. 4–7.

⁷⁴² Атанасије Николић је отпутовао за Петроград 13. јула 1867. године, још пре коначног одговора са руске стране. Овакав поступак Гарашанин је Николићу образложио речима “док ми пишемо и добијемо одговор, то ће дуго да траје, а ти ћеш одма моћи приступити к делу”. АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 125.

⁷⁴³ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1866, л. 8–9; АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7380/32, л. 125–126.

⁷⁴⁴ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1866, л. 12–13.

⁷⁴⁵ Исто, л. 20.

опрезно и да је само румунском кнезу изложио намеру српске владе о набавци оружја. Након састанка српског агента и руског конзула прекинути су сви преговори са кнезом Карлом по том питању, услед страха да румунски владар не прошири вест о наоружавању Србије. И Магазиновић и Офенберг су сматрали да је за превоз најбоље искористити грчке товарне бродове и речни пут Дунавом.⁷⁴⁶

Услед неусаглашености ставова око тачне руте превоза, питање испоруке оружја остало је отворено и наредних месец дана. Гарашанин је 3. септембра изнео предлог Шишкину да се део пушака, намењених Србији, из кијевских магацина пребаци у Николајев одакле би се бродовима транспортовале до српске границе. У Николајеву је оружје требало предати бугарском трговцу Тошкову, а као главног купца навести београдског трговца Тому Андрејевића.⁷⁴⁷ Наредних дана, из Кијева је у Николајев послато 20.000 пушака, док је осталих 80.000 требало транспортовати из Кронштадта или Риге до Хамбурга.⁷⁴⁸ Питање покретања испоруке је и даље одуговлачено, јер су обе стране страховале од последица уколико се сазна да Русија поново наоружава Србију. Кнез Михаило и српска влада били су мишљења да у Србију најпре треба додати оружје из Николајева, док је остатак требало оставити у Петрограду или Риги до даљњег, односно до постизања споразума са одређеном трговачком кућом у Хамбургу.⁷⁴⁹ Средином октобра кренула је пошиљка из Николајева, која је одмах изазвала подозрење.⁷⁵⁰ Из Петрограда су одмах јавили Гарашанину да се остатак пушака остави у Хамбургу до даљњег, јер је извесно да би испоруку зауставила Аустрија.⁷⁵¹ У периоду до 1. новембра из Петрограда је у Хамбург транспортовано 20.000 пушака М.1854, калибра 17,8 мм са 28.000 патрона и 4.069 труба. Ту се стало са даљим испорукама. Средином фебруара 1868. године српска влада је поново покренула питање испоруке обећаних пушака. Почетком марта,

⁷⁴⁶ Исто, л. 22–23.

⁷⁴⁷ Исто, л. 44, 45.

⁷⁴⁸ Исто, л. 46–47.

⁷⁴⁹ Исто, л. 53–54.

⁷⁵⁰ Исто, л. 76; У питању је било 3.200 жлебљених и 14.500 глаткоцевних пушака, које су стигле у Србију. Л. И. Нарочницкая, *Россия и отмена нейтрализации Чёрного моря 1856–1871 гг.*, 96–97.

⁷⁵¹ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1866, л. 64; Испоруке су највероватније вршене преко мањих пошиљки сандука преко руског посланства у Бечу, будући да се у руским архивским документима помињу бројни сандуци који су од почетка фебруара стизали у београдски конзулат. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 3, год. 1867, л. 87, 91.

договорена је испорука и у Србију је тада највероватније стигло 4.000 пушака.⁷⁵² Руско Министарство војно је 13. маја послало обавештење Министарству иностраних послова, да се при садашњој ситуацији треба уздржати од даљег слања војних материјала у Србију.⁷⁵³ Разлог је било велико подозрење Аустро–Угарске.

Од априла су, на иницијативу српског кнеза и министра Блазнавца, покренути и преговори са Русима око испоруке сукна за униформисање народне војске. Руско Министарство војно је одговорило позитивно и већ 2. маја 1868. године у Београд је послат тачан прорачун са ценама за официрске и војничке шињеле. Цене су биле испод тадашњег просека на тржишту. Руси су истицали да се за пола године може сашити пола милиона аршина, односно 325.000 метара шињела. Како је потражња српске владе била упола мања, за шивење 65.000 шињела било је потребно око три месеца. На тај начин, до краја августа је требало да се заврши униформисање српске војске. Убиство кнеза Михаила прекинуло је ове преговоре, као и испоруку пушака.⁷⁵⁴

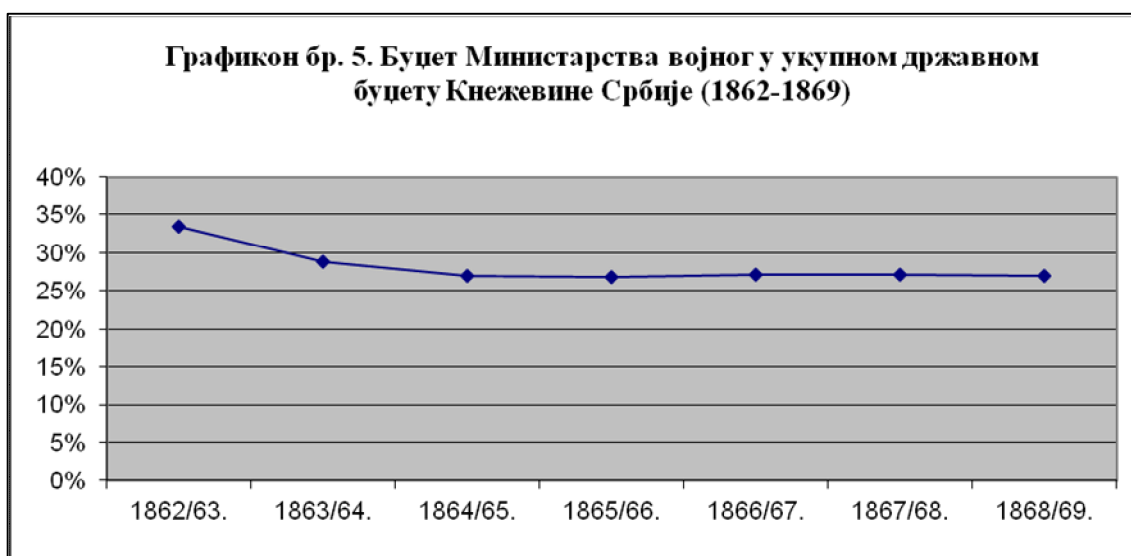
⁷⁵² АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 30–32.

⁷⁵³ Исто, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1866, л. 77, 89, 97; Будући да је била уговорена испорука 20.000 пушака, питање преосталих 16.000 отворио је Јован Ристић. О овоме сазнајемо на основу Ристићевог писма Стремоухову од 13/25. децембра 1868. године и Шишкиновог телеграма Стремоухову од 17/29. децембра исте године. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 311–312, 313–314а; Није нам познато да ли су ове пушке стигле у Србију и када. Упоредити: АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1866, л. 119.

⁷⁵⁴ Поново их је покренуо Јован Ристић, у новембру 1868. године. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 4, год. 1868, л. 1–2, 4–7, 12–19, 20–26.

Ратни планови и несугласице

Руски официри су за време боравка у Србији донели важне одлуке везане за реорганизацију војске и питање распореда у случају рата. Један од првих предлога било је повећање средстава из буџета за Министарство војно, у оквиру кога би се посебно повећала издвајања за артиљерију.⁷⁵⁵ Међутим, руски предлог није усвојен, јер новчаних средстава које су они предлагали није било.⁷⁵⁶ Рачунало се да ће предвиђени руски зајам покрити ванредне војне трошкове.

Наредни руски предлози тицали су се тачних распореда војске и успостављања четири главне војне команде (Ћуприја, Чачак, Ваљево, Крагујевац). За управљање артиљеријом руски официри су изнели предлог да се успостави шест штабова: штаб начелника целокупне артиљерије, штаб Источно–моравске артиљерије (Ћуприја), штаб Јужно–моравске артиљерије (Чачак), штаб Дринско–савске артиљерије (Ваљево), штаб Средоточне артиљерије (Крагујевац) и штаб опсадне артиљерије.⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 45, л. 9.

⁷⁵⁶ По руском предлогу требало је издвојити око 126.000 дуката само на потребе артиљерије (НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 45, л. 11). У буџету за 1866/67. рачунску годину за потребе Министарства војног издвојено је преко 27% укупног буџета. Готово иста сума била је задржана и за следећу рачунску годину. *Србске новине*, бр. 132, 10/22. новембар 1866; бр. 156, 5/17. децембар 1867.

⁷⁵⁷ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 45, л. 9–10; АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1867, л. 23. Тачна анализа плана распореда војске и наоружања види се у следећим табелама.

Табела бр. 4. Распоред војске по командама

Војна команда	Број батаљона	Број батерија			Број брдских водова	Помоћне јединице за снабдевање			Број кола мобилних помоћних јединица	Број ескадрона
		Коњичке	Лаке	Пољске		Број сандука патрона		Број кола са муницијом		
						За мање батерије	За веће батерије			
Војна команда Ћуприја	30	2	7	2	1	36	8	60	104	12
Војна команда Чачак	28	1	6	2	1	28	8	56	–	6
Војна команда Ваљево	13	1	2	1	1	12	4	26	–	10
Војна команда Крагујевац	11	1	–	3	3	4	12	22	–	6
Укупно	82	5	15	6	6	80	32	164	104	34

Табела бр. 5. Распоред постојећег броја пушака по војним командама

Војна команда	У пешадији	У коњици	У пионирским четама	У резерви	Укупно
Војна команда Ћуприја	30.000	2.250	1.000	8.313	41.563
Војна команда Чачак	20.400	900	1.800	5.775	28.875
Војна команда Ваљево	15.000	1.500	600	4.275	21.375
Војна команда Крагујевац	6.600	900	–	1.875	9.375
Укупно	72.000	5.550	3.400	20.238	101.188

**Табела бр. 6. Распоред артиљеријских оружја по командама
са помоћним учешћем пешадије и коњице⁷⁵⁸**

Војна команда	Војна управа Туприја										Војна управа Ваљево					Војна управа Чачак				Укупно		
	Туприја	Крушевац	Књажевац	Зајечар	Негодин	Кладова	Сип	Брза Паланка	Ада Кале	Лепена	Укупно	Ваљево	Лозница	Лешница	Шабац	Ужице	Укупно	Чачак	Пожега		Карановац	Укупно
Број 22цм хаубица	20	/	/	13	18	7	3	/	2	/	63	/	6	6	6	/	18	/	4	/	4	85
Број 16цм хаубица	5	/	/	/	/	7	2	2	/	2	18	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	18
Број 12фун. топова	/	/	/	/	/	/	10	/	/	/	10	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	10
Број 2фун. топова	/	/	/	/	/	/	/	/	4	/	4	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	4
Артиљеријских официра	2	/	/	1	1	1	1	/	1	/	7	/	1	1	1	/	3	/	1	/	1	11
Батаљона пешадије	3	1	1	4	5	2	2	1	1	/	20	2	3	3	2	2	12	2	2	2	6	38
Ескадрона коњице	/	/	/	1	2	/	/	/	/	/	3	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	3
Пионирских чета	пет чета										три чете					девет чета				17		

⁷⁵⁸ АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 376.

Сип – место на обали Дунава, недалеко од Кладова; Лепена – село на 8 км од Књажевца, на путу за Бољевац.

На основу плана капетана Сњесорева артиљерију би чинила три главна дела: пољска, опсадна и тврђавска. Пољска би се сатојала од 17 бригадних батерија, шест резервних пољских батерија и пет коњичких батерија. Првих 15 бригадних батерија било би одређено за операциона дејства, док би две за почетак биле у стратешкој резерви. Опсадну артиљерију чинило би укупно 10 батерија, али би људство тих батерија било распоређено међу бригадним батеријама, а по потреби би се издвајале батерије опсадне артиљерије. Помоћне јединице за снабдевање биле би такође распоређене у бригадним батеријама пољске артиљерије.⁷⁵⁹ Требало је извршити поједине поправке на топовима, а капетан Сњесорев је рачунао да се уз веће напоре тај посао може завршити за четири месеца, од 1. јула до 1. октобра 1867. године. Набавку кола за превоз у артиљерији и сандуке за складиштење муниције требало је завршити до 1. децембра. До истог датума требало је набавити 2.540 коња и 1.170 волова. Сњесорев је рачунао да се артиљерија може комплетно припремити за ратна дејства до 1. марта 1868. године.⁷⁶⁰

Већ након завршетка аустро–пруског рата у Петрограду се јавио страх од нових заплета у Европи и неспремности Русије. Д. А. Миљутин, министар војни, саставио је 18. октобра 1866. године пројекат повећања војног буџета. У објашњењима је детаљно навео могуће опасности – јачање Пруске, могући распад Аустрије, јачање Италије и Француске.⁷⁶¹ Иако Министарству војном није одобрено повећање средстава, Миљутин је покушавао да дозна оцену могућих дејстава на Балкану, уколико дође до већих заплета у Европи.⁷⁶² Због тога је пуковник Франкини, руски војни агент у Цариграду добио налог да изради могући операциони план. Франкини је до јануара 1867. године завршио план, који је

⁷⁵⁹ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 45, л. 9–10.

⁷⁶⁰ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 1, год. 1867, л. 29–35, 42.

⁷⁶¹ По његовим речима, Пруска је у кратком периоду блиставим победама показала снагу и значење систематских припрема своје војске за рат. Аустрија, која се ближи распаду, без обзира на лоше стање финансија, за неколико месеци је успела да мобилише своју војску на северним и јужним границама. Чак и Италија, која је тек недавно добила на политичком значају, без средстава и новца, показала се на прави начин на бојном пољу. У даљем тексту је истицао да су компликације око Мексика и Рима помогле Европи да увиди и схвати велику војну силу Француске. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 28, ед. хр. 5, л. 8–9, 14.

⁷⁶² Највећа издавања за Министарство војно у Русији била су у периоду 1863 . и 1864. године, у време устанка у Пољској. Након гушења устанка, та издавања су враћена у раније оквире, те је Министарство војно у укупном буџету 1866. године имало удео од око 32%, а у наредне две године (1867–1868) око 31%. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 28, ед. хр. 6, л. 1–2; Исто, ед. хр. 8, л. 1.

допуњаван током фебруара. Приликом израде плана, руски пуковник је имао нацрт *Проекта устанка християна у европској Турској*, који је у августу 1866. године саставио капетан Љубомир Ивановић, српски војни аташе у Цариграду.⁷⁶³ Ивановић је процењивао да број војника на Балкану, који би се употребили у случају рата против Османског царства, може достићи цифру од 192.000. Снагу турске војске проценио је на око 220.000 војника.⁷⁶⁴ Врло натегнуто, Ивановић је дошао до закључка да би Порта могла да устанку супротстави око 150.000 војника, од чега је рачунао да би 45.000 било упућено против устаничких чета, а 105.000 би било супротстављено српској и грчкој војсци исте бројне снаге. Највећи терет будућег рата пао би на Србију, која је требало да материјално обезбеди устанике и ојача своју војну снагу. Пре отпочињања дејстава требало је утврдити места војних магацина и ојачати поједина утврђења.⁷⁶⁵ Ратни план састојао се из четири главне фазе. У првој је требало ослободити Шабац, Кладово и Смедерево. Друга фаза предвиђала је напад на Сјеницу, где би се јединице србијанске војске суреле са одредима црногорске војске. У трећој фази Ивановић је предвидео поделу сјеничке војске, где би један одред кренуо долином Увца и Лима ка Вишеграду, а други ка Новом Пазару. Последња, четврта фаза предвиђала је напад на Лесковац, Куршумлију, Ниш и Пирот, као и продор у Босну преко Бијељине. Линије одбране од евентуалног турског упада требало је поставити на потезу дуж Дрине код Лознице на западу и према Видину на истоку. Ивановић је предвидео помоћ четничких одреда Арнаута, Бугара и Срба на просторима које би ослобађала српска војска. Црногорска војска требало је да

⁷⁶³ Љубомир Ивановић је у новембру 1865. године упућен у Цариград да прати турске војне припреме, а средином 1866. године је практично наименован за војног аташеа код капућехаје Ристића. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 130, стр. 292–293; *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 52.

⁷⁶⁴ Број редовне војске у Србији проценио на 5.500 војника, а народне на 50.000. Том броју је придодео снагу црногорске војске од око 15.000 војника и процену од око 52.000 устаника у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Бугарској (Ивановић је сматрао да се у Херцеговини може окупити 5.000 људи, у Босни 15.000, у Старој Србији 2.000 и Бугара око 30.000). Снагу Краљевине Грчке проценио је на око 30.000 војника, устаника у Епиру и Тесалији на 20.000 и снагу албанских племена на 15.000 људи. Д. Берић, *“Проект” Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку християна у европској Турској*, Зборник за историју 27 (1983), 153–157.

⁷⁶⁵ Ивановић је за места војних магацина предвидео Књажевац, Јовановац (недалеко од Крагујевца), Крушевац, Карановац, Пожегу, Јадар и Крагујевац. Даље је требало утврдити одбрану путева који воде ка Крагујевцу – од Београда, од Јагодине и од Чачка и Карановца и утврдити Књажевац, Делиград, Крушевац, Карановац, Пожегу, Дубље и долину Јадра. Д. Берић, *“Проект” Љубомира Ивановића из 1866. године*, 166.

потпомогне србијанску у продору у Метохију, те води самосталне операције у Херцеговини, уз помоћ тамошњих српских устаника. Одлучујућа битка против турске војске требало је да се одигра у долини Вардара.⁷⁶⁶

Пуковник Франкини је приликом израде свог ратног плана подржао главне идеје које је изнео Ивановић. Међутим, одмах се примећује да је преувеличао бројно стање српске војске и истовремено смањио број турских војника, у односу на план капетана Ивановића. По његовом мишљењу српска војска је могла да има до 85.000 војника, од тога 4.500 припадника регуларне војске. У првом маху Турци су могли да се супротставе са 36.000 регуларних војника и осам до десет хиљада башибозука. За разлику од српског капетана, који је сматрао да прво треба напасти турске тврђаве у Србији, па потом кренути у продор ка југоистоку и југозападу, руски пуковник је био у дилеми. Иако је био свестан опасности од турске војске у тврђавама, Франкини је сматрао да је турска војска у тврђавама слаба, окружена српским становништвом, те да би се након почетка дејстава сама предала. Као и српски капетан, велике наде је полагао у организацију четничких одреда у Босни, Албанији и Бугарској.⁷⁶⁷ По главном ратном плану, према манастиру Рачи требало је концентрисати 10.000 војника, ка Јагодини 5.000, око Смедерева 5.000, у долини Велике Мораве 13.000, око Крагујевца 8.000 и Крушевца 5.000. Додатни корпус од 5.000 људи требало је распоредити ка Студеници (2.500) и Ивањици (2.500). Важан део западног фронта чинили су Ваљево и Лозница, где је требало распоредити 7.000 људи, са још додатних 3.500 у резерви. Офанзивни план пуковника Франкинија предвиђао је широка ратна дејства. Главни фронт требало је успоставити деловањем долином Велике Мораве ка Нишу, са стратешким акцијама у потезу између Зајечара и Неготина ка турској граници, у циљу одвлачења дела турских снага. Други фронт био је предвиђен продором ка Новом Пазару, Сјеници и Колашину, са циљем успостављања везе са Црном Гором, преко Дробњака и Васојевића.⁷⁶⁸ Министар војни Миљутин је сматрао да ће се ситуација у потпуности изменити уколико Порта пристане да уступи тврђаве Србима и учини друге уступке.⁷⁶⁹

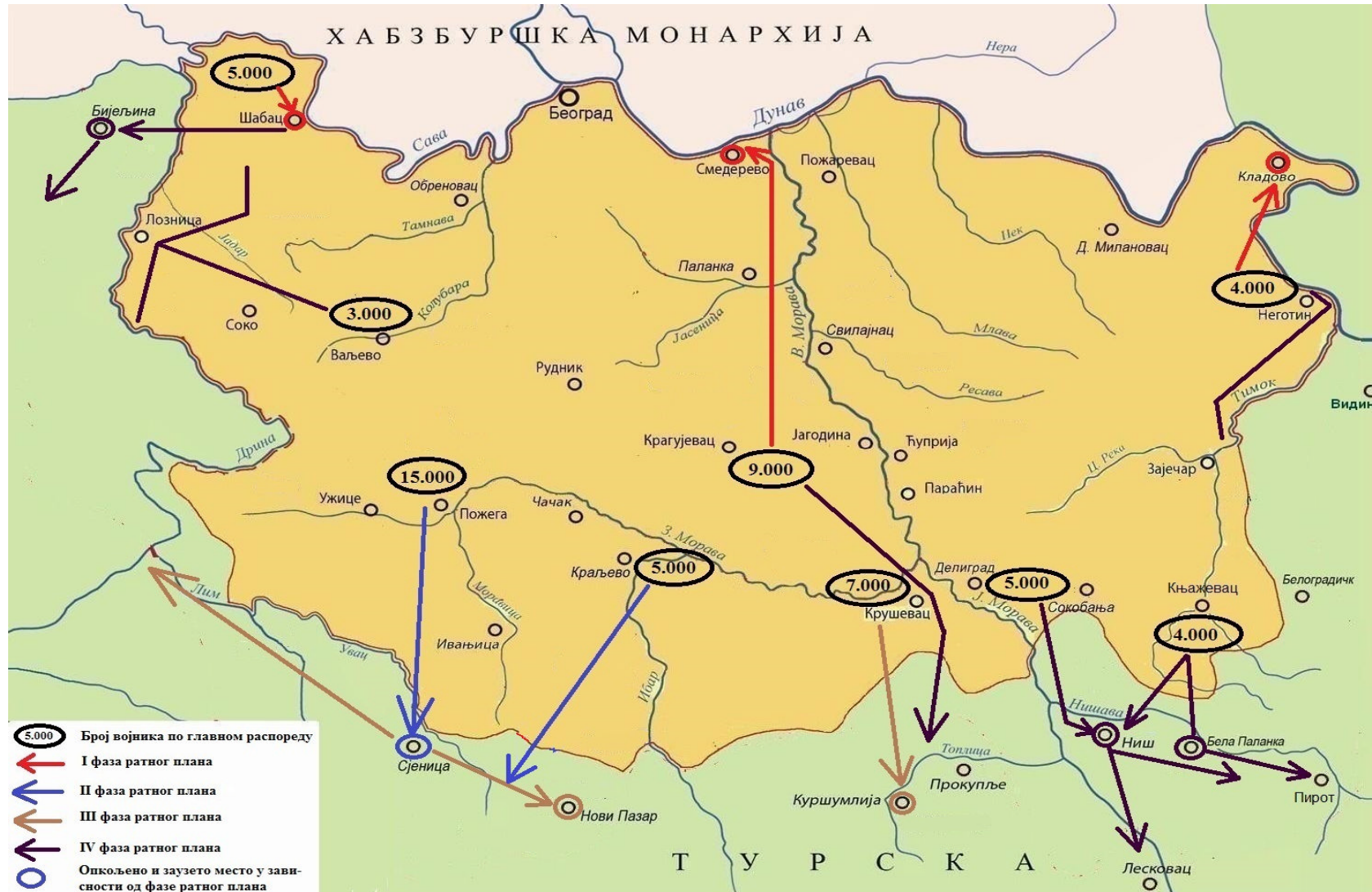
⁷⁶⁶ Д. Берић, "Проект" Љубомира Ивановића из 1866. године, 166–171. У погледу операција грчке војске, Ивановић није дао разрађен план.

⁷⁶⁷ АСАНУ, Историјска збирка, 7110, Један руски запис од 13/25. фебруара 1867; АС, ИГ, 1621.

⁷⁶⁸ РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, Д. 81, л. 1–62; АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 341–344.

⁷⁶⁹ АСАНУ, Историјска збирка, 7111, Д. А. Миљутин – В. А. Франкинију, 16/28. фебруар 1867.

Карта бр. 1. Ратни план капетана Љубомира Ивановића (август 1866)

Карта бр. 2. Ратни план пуковника В. А. Франкинија (јануар/февруар 1867)

Након што је Србија добила градове, план пуковника Франкинија није даље анализиран у Петрограду. Сам руски агент је након разговора са Миливојем Блазнавцем у Цариграду, априла 1867. године сазнао да је изводљивост овог плана под великим знаком питања, на првом месту због неодговарајућег стања у народној војсци по питању наоружања.⁷⁷⁰ Главна негативна страна овог плана била је у томе што руски пуковник није имао тачан увид у стање српске војске и могућности њеног деловања.

Након добијања градова и доласка руске војне мисије у Србију, пуковник Постељников је прегледом стратешких тачака у Кнежевини израдио план могућих ратних дејстава. Као место главног војног магацина и главног центра, руски пуковник је навео Крагујевац, односно Рудник. Београдску тврђаву, због положаја и лоше фортификације Постељников није оценио позитивно. Војна дејства је, по његовом мишљењу, требало почети брзим нападом на Сјеницу од Пожеге, са слањем мањих одреда ка путу између Ниша и Видина. Рачунао је одмах на подршку Црне Горе и из Босне, Херцеговине и Бугарске. Сматрао је да би падом Сјенице била отворена директна веза са Црном Гором, чиме би се уз помоћ одреда из Босне и граничара одсекла турска војска у Босни. На истоку и југоистоку би се уз помоћ бугарских чета пресекле војне комуникације између Ниша и Видина и Ниша и Цариграда. Како је рачунао на продор турске војске ка Шапцу и Ваљевоу, односно ка Кладову и Зајечару, главне линије одбране Србије требало је подићи између Лознице и Мишара, између Неготина и ушћа реке Тимок и код Зајечара.⁷⁷¹ Са ови планом био је сагласан и пуковник Лер, који је такође издвајао Сјеницу као важну стратешку тачку. Свакако, када се овај план анализира детаљније види се да је у питању више одбрамбени, него нападачки предлог.⁷⁷²

Даљих ратних планова од стране руске војне мисије није било. Након планиране реорганизације војске требало је израдити нови или допунити постојеће предлоге ратних планова. Међутим, јавили су се бројни проблеми и неспоразуми између појединих официра српске војске и официра руске војне мисије.

⁷⁷⁰ РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, Д. 81, л. 66; Исто, Ф. 439, Оп. 1, Д. 11, л. 14об.

⁷⁷¹ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 60, л. 1–3.

⁷⁷² Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске (од војвода Карађорђа до краља Петра)*, 90.

У првој етапи мисије руских официра, до краја јула 1867. године, упркос појединим несугласицама, српска власти биле су задовољне њиховим радом. Један од првих разлога за несугласице била је идеја о укључивању официра из руске војске на кључна места у српској војсци.⁷⁷³ Сам Гарашанин је делио то мишљење, те је чак и молио Стремоухова да се у Србију пошаљу руски официри, који би били способни да заузму место министра војног или начелника Главног штаба. Блазнавац је био спреман на пријем само Сњесорева у српску службу, и то као начелника артиљерије.⁷⁷⁴ Подела између председника српске владе и министра војног била је и више него јасна. Тај тренутак поклопио се са почетком бројних оптужби на рачун Блазнавца.

У извештајима слатим надређенима у Петрограду, руски официри су нападали Блазнавца, који се, по њиховим речима, саглашавао са свим примедбама само на речима, а не и делима. Кнезу је преносио само одређене информације, а не целе извештаје које су састављали, што није одговарало истини. Сматрали су да Блазнавац није способан да у својим рукама држи целу војну управу, будући да је показао неспособност као организатор и администратор.⁷⁷⁵ Сњесорев је у готово сваком извештају оптуживао Блазнавца за неспособност у администрацији, а посебно је критиковао његову жељу да сам контролише све и води рачуна о свему. Занимљиво је да су руски официри предлагали довођење официра из Русије за министра војног или начелника Главног штаба, који је, по њиховом мишљењу, требало да контролише сва војна питања, управо као што је то радио Блазнавац.

⁷⁷³ Та идеја била је тешко остварива и тога је био свестан и пуковник Постељников који је наводио да се томе противе поједини српски официри, да постоје бројне интриге против укључивања, али су важне препреке биле и непознавање језика и међународни односи. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, Д. 60, л. 4об.

⁷⁷⁴ Гарашанин је чак истицао да не постоје политичке препреке том захтеву, јер су се у српској војсци већ налазили странци, а и у самој турској војсци налазили су се страни официри у активnoj служби. Стремоухов није био спреман да пристане на такав захтев, као ни Д. А. Миљутин, министар војни. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 65, л. 19об–20; Исто, ед. хр. 63, л. 11об, 14; Д. А. Милютин, *Воспоминания 1865–1867*, 541; Званични Петроград није хтео да пристане ни на активно ангажовање капетана Сњесорева у српској војсци. АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Но. 7643, год. 1867, л. 11–12.

⁷⁷⁵ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 63, л. 12, 14об, 17–23об, 26–26об.

Рад руске мисије додатно је оптерећен жељом и захтевима да се њихово мишљење поштује, готово без преиспитивања.⁷⁷⁶ Крајем августа, Блазнавац је позвао Сњесорева да учествује у разматрању пројеката реорганизације војске. Руски капетан је, без улажења у суштину реформи, одмах критиковао српског министра, сматрајући да у пројекте нису унети сви предлози рада руске војне мисије. Блазнавац је посебно критикован јер је желео да покрене пројекат темељне реорганизације војске, док је Сњесорев сматрао да би било каква опсежна реформа, спроведена у тадашњем тренутку, представљала катастрофу.⁷⁷⁷ Јасно је да је руски капетан гледао праволинијски, у смеру рата који је требало отпочети на пролеће, без обзира на то да ли српска војска може да поднесе тај терет.

Док је Сњесорев кривио Блазнавца за све што није било добро у српској војсци, ипак није могао да порекне да је министар радио на материјалном обезбеђивању и активним вежбама народне војске.⁷⁷⁸ Иако је и сам био свестан да српска војска тешко може да буде спремна за рат на пролеће 1868. године, Сњесорев је настављао да оптужује Блазнавца за поделе које је наводно направио у земљи. Истицао је постојање две струје у српској влади – једна је била за рат, а друга против. Сасвим неоправдано, за неспремност војске, па чак и за одлазак из Србије пуковника Лера и Постељникова почетком јула 1867. године, оптуживао је Блазнавца и све официре школоване у Западној Европи. Сматрао је да они страхују од руског утицаја, а сам министар војни, уколико дође до рата и евентуалног пораза, желео је да сву кривицу пребаци на Русију.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ Исто, ед. хр. 64, л. 11; Н. Сњесорев је П. Н. Стремоухову писао 26. јула/7. августа 1867. године да српско Министарство војно није у стању да ради по указаним предлозима, те да систематска упутства руске мисије ни чему не воде. АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Но. 7943, год. 1867, л. 11.

⁷⁷⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Но. 7943, год. 1867, л. 65–65об. Планирани пројекат реформе, по мишљењу Сњесорева, био је дело Антонија Орешковића и министра Блазнавца. Руског капетана лично је погодило подсмевање Орешковића на рачун руске војске, изречено у присуству целе комисије и министра војног, који није учинио ништа да то прекине.

⁷⁷⁸ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 63, л. 15–16об.

⁷⁷⁹ Исто, л. 27–31об; Занимљиво је како је Сњесорев описивао поделу на две струје, за и против рата. Сматрајући да је струја која не жели рат, а коју води Блазнавац незнатна, наводио је једну епизоду са Михољске скупштине у Крагујевцу. Наводно, Блазнавац је по сваку цену желео да пред кнезом и народом истакне своје пријатељство са Русијом преко руског официра. Због тога је Сњесорева, правдајући се да кнез воли спољашњу декорацију, замолио да све време буде у униформи. Наводно, Блазнавац се трудио да стално буде уз руског официра и на тај начин, по речима Сњесорева, показивао народу да воли и цену Русију.

Све оптужбе капетана Сњесорева лако се могу довести у питање. У српској влади није било подела по питању ратних припрема, на којима је свакако рађено. Руски капетан је сам у извештајима наводио да Блазнавац не жели стриктно одређивање рока за почетак рата, а не да је у потпуности противан тој идеји. Јасно се увиђа да је тзв. подела на две струје, за и против рата, више наменута од стране, најпре Сњесорева, а потом прихваћена и од Шишкина. Српски министар војни је увиђао све недостатке српске војске и сматрао да се припреме не могу обавити до планираног датума које су зацртавали руски официри. Тај датум свакако није прописао нико од надлежних из Петрограда, већ сами чланови руске војне мисије. На тај начин, највише Сњесорев, изашао је из делокруга своје мисије, чији је задатак био само утврђивање стања у српској војсци и давање препорука за побољшања. Својим активностима више се понашао као министар војни него као руски официр, који је требало да се држи по страни. И сам Сњесорев је био врло скептичан по питању спремности војске на пролеће 1868. године, те је више пута продужавао рок по месец дана. У његовим депешама приметна је жеља да сву одговорност за неспремност војске одбаци са себе, те је у бројним, понекад и небитним ситницама, налазио могућност да оптужује Блазнавца. Сасвим је сигурно да је од Гарашанина и Шишкина инструкисан да у званичним извештајима оптужује српског министра као аустрофила и човека који је са Анком Константиновић у потпуности ставио кнеза под свој утицај.⁷⁸⁰

Након смене Гарашанина, почетком новембра 1867. године, приметно је још више јачање оптужби на рачун Блазнавца. Међутим, поново, и поред низа негативних речи против министра војног, Сњесорев и даље није одрицао његову даљу активност на војним припремама. Војни магацини су и даље расли на кључним тачкама које су раније подвукли руски официри.⁷⁸¹ Кнез Михаило се убрзо након доношења одлуке о смени Гарашанина, поново обратио руском цару са жељом да Сњесорев буде примљен у српску војску. Миљутин је то одбио, али је истакао да ће руски официр остати у Србији још неко време, те да ће бити на

⁷⁸⁰ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 63, л. 32–32об.

⁷⁸¹ Исто, ед. хр. 64, л. 1–2об, 4; У свим историографским радовима где је реч о раду руске војне мисије у Србији, аутори су наводили само оптужбе које је Сњесорев износио на рачун Блазнавца. Нико није истицао значај те, по једне реченице у сваком извештају, где се јасно говори да министар војни није напустио војне припреме. И у последњем извештају из Београда, од 14/28. фебруара 1868. године, Сњесорев је јасно констатовао да се по наређењу Блазнавца и даље ради на војним припремама. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 64, л. 16.

располагању кнезу.⁷⁸² Управо на том примеру види се да Русија није желела да буде званично уплетена у евентуалну акцију на Балкану. То је и јасан доказ да су бројни предлози Сњесорева и инсистирање да се поштују датуми, које је он зацртавао, били одраз његове иницијативе. Руски официри, који су на Балкану изашли из оквира директних наредби Петрограда, неоправдано су стварали притисак и атмосферу наводних несугласица. Кнез Михаило није желело да уђе у неизван рат против Османског царства, али није прекинуо ни војне припреме, што није ни искључивало једно друго. Из Петрограда нису вршили никакав притисак на кнеза са тачно одређеним датумом за почетак акције, али су наговештавали да би српска војска требало да буде спремна за дејства у случају већих покрета у Европи. Свакако да су у тим већим покретима рачунали на француско–пруски рат.⁷⁸³

Занимљив је преокрет који је сада учинио руски капетан. Иако је имао упутства од свог министра војног, где је јасно истицано да Русија није у могућности да помогне акцију на пролеће 1868. године, изразио је још фанатичнији став. Док је раније веровао да постоји макар и минимална могућност да српска војска буде спремна за покрет, сада је истицао да српска влада треба да искористи упорност и решеност народа и да крене у рат.⁷⁸⁴ Блазнавац је јасно видео да су идеје руског официра равне самоубиству целе Кнежевине, те је, потпуно оправдано, одлучио да прекине контакте са њим. Сњесорев је то искористио да и даље критикује рад српског министра и његових првих сарадника.⁷⁸⁵ Иако су постојале идеје да се руски капетан повуче из Београда, у

⁷⁸² НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 58, л. 1–2; Исто, ед. хр. 59, л. 1; Исто, ед. хр. 63, л. 71–71об; Исто, ед. хр. 66, л. 18, 22–23.

⁷⁸³ У писму Сњесореву од 18. децембра 1867. године, Миљутин је укратко сумирао раније извештаје руског капетана о раду у Београду, али је и сам имао подељено мишљење о војним припремама. Сматрао је да се подаци које он добија од Сњесорева морају упоредити са подацима Министарства иностраних дела, да би се на прави начин стекла слика војног и политичког положаја Србије. Сам Миљутин је истакао скептичност у погледу рата на пролеће 1868. године. АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Но. 7943, год. 1867, л. 78–78об, 79–80.

⁷⁸⁴ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 36, ед. хр. 64, л. 7–9об.

⁷⁸⁵ Исто, ед. хр. 64, л. 13–15. Руски капетан је био посебно незадовољан именовањима Јована Белимарковића на место помоћника министра војног и капетана Љубомира Ивановића, на место начелника артиљерије. О капетану Ивановићу, Сњесорев пише: “Он је веома мало начитан, у тој мери, да ја не могу да утврдим: да ли је он у животу читао нешто осим новина, закона и уџбеника, по којима је давао свој официрски испит? Саме новине чине његово само случајно читање, и то искључиво српске, иако је ваљда у Белгији научио да говори француски. Све што Г. Ивановић зна, познато му је путем личног искуства, што га чини веома ограниченим ... Различита деловања и рад у току службе, довели су га у сукоб са много људи и дали му лошу репутацију у земљи, међу свим

Петрограду су мислили да би тај потез произвео негативан утисак на кнеза. Горчаков није ни сумњао колико је проблема изазвао руски капетан својим изјавама и сукобима са Блазнавцем током јесени 1867. године.

Извесно је да је Србија у првој половини 1868. године фигурирала као главни војни чинилац на Балкану. Руско Министарство војно је рачунало на рат између Француске и Пруске, у коме би се на одређени начин покренуло и питање Балкана. Миљутин је у реферату цару о стању у руској војсци, од 13. јануара 1868. године истицао да постоји велика вероватноћа да се Русија укључи у рат Пруске и Француске, зарад остварења својих интереса, те је инсистирао да се повећају средства Министарства војног.⁷⁸⁶ Почетком јануара исте године, руском официру, Василију В. Скалонеу, који је још у јуну 1865. године послат из Петрограда ради топографског и статистичког проучавања Балканског полуострва и азијске Турске, прикључен је Богољуб Каталинић.⁷⁸⁷ Каталинић, тада још увек званично официр у аустријској војсци, а незванично сарадник српског Министарства војног, прикључен је Скалонеу по директном одобрењу Блазнавца.⁷⁸⁸ Руси су

официрима.” Лоше мишљење имао је и о Јовану Белимарковићу. “Потпуковник Бели Марковић је до свог последњег постављења за помоћника војног министра био начелник инжењерије. Он је добио образовање првенствено у Београду, а потом у Бечу, где је био спреман да постане адвокат, али је по повратку у отаџбину, привучен војним мундиром, постао инжењеријски официр. Г. Постељников боље од мене оцењује Г. Бели Марковића у инжењерским специјалностима: ‘Г. Бели Марковић много чита /скоро искључиво на немачком језику/, а има посебна интересовања за све осим за своју специјалност. Ослањајући се на богату родбину, он има готово независан положај у служби’. Начули смо спекулације да је за време Мондена био стављен пред суд, али да је врло брзо ослобођен оптужби.”

⁷⁸⁶ НИОР РГБ, Ф. 169, К. 30, ед. хр. 1, л. 103, 105; О случају рата сведоче тајни спискови које је Министарство војно припремило, са свим главнокомандујућим и командантима појединих одреда и начелницима појединих штабова. НИОР РГБ, Ф. 169, К. 37, ед. хр. 1, л. 24–43.

⁷⁸⁷ РГВИА, Ф. 38, Оп. 7, Д. 505; В. В. Скалоне је био племићког порекла, а школовао се у Петрограду. У војну службу, Улански пук, ступио је у октобру 1861. године. Учествовао је у гушењу устанка у Пољској 1863–1864. године. У јуну 1865. године добио је отпуст и отпутовао у Османско царство. Написао је опширан извештај под називом “Наш војни задатак у Азијској Турској”, као и запис “О војном значају Србије у вези са општим војним задатком Русије на Истоку” (ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 643; РГВИА, Ф. 38, Оп. 7, ед. хр. 505, л. 73). Опширније: Н. М. Васильевич, *Перспективы сербско-русского военного сотрудничества в 60-е – нач. 70-х гг. XIX в.*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2009, 113–115.

⁷⁸⁸ РГВИА, Ф. 400, Оп. 21, ед. хр. 324, л. 25 об; Исто, Ф. 428, Оп. 1, ед. хр. 108, Л. 69об; Исто, Ф. 38, Оп. 7, ед. хр. 505, л. 113–115; Каталинић се у априлу 1868. године Каталинић вратио за Београд, највероватније носећи заједнички извештај са путовања са руским официром. Скалоне је и сам предлагао да отпутује за српску престоницу, али га је у томе спречило убиство кнеза Михаила (РГВИА, Ф. 38, Оп. 7, ед. хр. 505, л. 114об–116); Каталинић је сам отпутовао за Петроград, где је примљен у руску службу. До краја 1868. године саставио је значајне извештаје о снази Војне границе, који су посебно интересовали Н. П. Игњатијева и руске војне кругове. Главни циљ је било евентуално деловање Русије у француско–пруском рату, када се очекивао и

очекивали да заједнички рад руског и српског официра донесе најзначајнија обавештења о турској војсци, топографији и становништву, што је било неопходно за евентуална ратна дејства. У Петрограду је 25. маја 1868. године израђен чак и ратни план, у коме су детаљно анализирани могућности укључивања руске војске у рат против Аустро–Угарске. По том плану, руска војска је требало одмах да заузме Галицију и Буковину и преко Карпата и форсирањем Дунава пређе на Балкан, где би дејствовали заједно са српском војском.⁷⁸⁹ У Петрограду су рачунали на француско–пруски рат, али је опција рата против Аустро–Угарске, која је претпостављала и руско војно деловање на Балкану имала најмање изгледа на остваривање. Русија је најпре рачунала да из предстојећег европског заплета извуче што више користи дипломатским путем, а најпре да добије подршку за питање неутрализације Црног мора.

устанак на Балкану. Н. М. Васильевич, *Перспективы сербско-русского военного сотрудничества*, 117–132.

⁷⁸⁹ Опширније: *Военный сборник* 7 (1868), 37–70; У овом периоду Русија је одобрила и испоруку оружја преко своје територије, које је у Пруској купила Румунија. Пошиљка од 10.000 пушака и 6.000 коњичких карабина стигла је почетком октобра у Букурешт. АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 5, год. 1868, л. 5–8, 30–32, 34–35.

КНЕЖЕВ “ПРЕОКРЕТ” – РУСОФИЛ ИЛИ ПРАГМАТИЧАР?

Предаја градова

Година 1866. донела је бројне промене у Европи и на Балкану. Свргавање кнеза Кузе у Румунији и приближавање аустро–пруског рата ставили су руској дипломатији у изглед много лакше остваривање главног циља тадашње спољне политике – измену ограничавајућих одредби Париског мира. Русија је покушала да придобије Француску за тај циљ већ за време конференције у Паризу, која је у фебруару и марту 1866. године решавала румунско питање, али без успеха.⁷⁹⁰ Шишкин је у разговору са Гарашанином истакао да би одлазак кнеза Михаила у Цариград побољшао односе са Портом, а Србија је могла да очекује добитак Малог Зворника и Кастела. Гарашанин је ипак сматрао да кнез може отићи у Цариград, само ако му се обећа добитак преосталих царских градова. Руски конзул није имао одобрење из Петрограда да предложи кнежев пут у Цариград, али је то учинио надајући се да ће се на тај начин ослабити турски притисак на Србију и омогућити неометан рад на склапању Балканског савеза.⁷⁹¹ У разговору Игњатијева и Ристића, обојица су се сложили да постоји могућност да се на конференцији у Паризу створи ситуација повољна по Србију и истакне питање градова. Ристић је тада написао један мемоар о тврђавама и послао га у Петроград преко Игњатијева.⁷⁹² Међутим, Горчаков није подржао идеју да се било каква

⁷⁹⁰ W. E. Mosse, *England, Russia and the Rumanian Revolution of 1866*, The Slavonic and East European Review, vol. 39, No. 92 (Dec. 1960), 80–92.

⁷⁹¹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 389–393.

⁷⁹² АС, ИГ, 1580, Ј. Ристић – И. Гарашанину 2/14. март 1866; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 393–405. Ристићев *Мемоар* датиран је са 11. мартом 1866. године и у њему је јасно истакнут значај преосталих царских градова за Србију, на првом месту Београда. Извесно је да је овај *Мемоар* Ристић писао по наговору Игњатијева, који је Горчакову јављао да се најпре мора решити питање Београда, а са њим би се решило и питање “осталих градића”. *Србија и ослободилачки покрети*, док. бр. 248, стр. 399–400.

питања везана за Србију отварају на конференцији у Паризу. Страховао је да би то изазвало Османско царство и остале велике силе и додатно компромитовало Русију да стоји иза српских захтева. Горчаков није рачунао на то да је Ристић већ обавестио кнеза о разговору са Игњатијевим, те да је у Београду припреман одлазак изасланика у Париз. Образложивши свој став Игњатијеву, Горчаков га је позвао да исти пренесе Ристићу. Међутим, Игњатијев је намерно каснио са преношењем става из Петрограда. Рачунао је да ће питање уступања градова имати више изгледа на успех ако се упути на неутралном терену, у Паризу, а не у Цариграду или Београду. Због тог кашњења, писмо капућехаје о ставовима званичне Русије стигло је у Београд у време када је Јован Мариновић већ отпутовао за Париз.⁷⁹³ Циљ мисије био је да у Паризу и Лондону обавести тамошње владе о разлозима лоших односа са Портом, о сталном наоружавању турске војске у градовима и на границама Србије и да испита терен око уступања тврђава. Ни кнез ни Гарашанин нису много очекивали од Мариновићеве мисије.⁷⁹⁴ Разговори које је српски изасланик водио у Лондону и Паризу крајем априла и почетком маја 1866. године донели су поражавајуће вести. Србија није могла да очекује никакву помоћ, већ је упућивана на директне преговоре са Портом, што је значило ново одуговлачење. У престоницама западноевропских сила углавном се говорило у корист Турске, али је било и приметно отопљавање у ставовима Лондона и извесно попуштање у погледу уступака Србији.⁷⁹⁵ Ипак, главни сарадник Србије и даље је остајала Русија.

Пораз Аустрије и рату са Пруском и избијање устанка на Криту, августа 1866. године, променили су ситуацију на европској позорници.⁷⁹⁶ Велике силе су

⁷⁹³ *Србија и ослободилачки покрети*, док. бр. 249, стр. 402.

⁷⁹⁴ АС, ИГ, 1563; Гарашанин је писао: “Нека француска и енглеска влада и не приме српске разлоге, ипак је у нашем интересу да дознају да је горко искушење повод који нас на овом путу одржава, а не као што они погрешно мисле наше амбиције”, АС, ИГ, 1581, И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 22. март/3. април 1866; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 406–409; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 118–122.

⁷⁹⁵ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 149–153, 158–160, 165–168, 172–174; Упоредити и званичну преписку Гарашанина и Мариновића од 26. марта/7. априла до 22. маја/3. јуна 1866 (АС, ИГ, 1579).

⁷⁹⁶ У извештајима из Атине француски амбасадор је страховао да су догађаји на Криту увод у општи устанак на Истоку (АСАНУ, 12577/Б23, Исписи из париских архива, Гобино – Мустјеу, Атина, 18. септембар 1866). Русија је страховала од зближавања Француске и Аустрије у решавању Источног питања, па чак и територијалних компензација Аустрији на Балкану. Ранија политика Горчакова, усмерена на зближавање са Француском била је осуђена на неуспех. Сам министар је био принуђен да призна да је озбиљан и тесан савез са Пруском најбоља комбинација,

биле забринуте ескалацијом сукоба широм Османског царства, тако да је Србија могла да очекује важне уступке. У бројним извештајима који су стизали у Петроград истицано је велико незадовољство хришћана у Османском царству. Сви су са великим симпатијама пратили устанак на Криту и полагали велике наде у евентуалну акцију Србије и Црне Горе.⁷⁹⁷ Руска дипломатија је одмах почела са радом да избијање устанка искористи за вршење притиска на Порту, и оствари бројне уступке за хришћане у целом Османском царству. Рачунали су на заједничку акцију са Лондоном и Паризом, јер су знали да и Француска и Енглеска не желе распламсавање сукоба.⁷⁹⁸ Ристић је, по саветима Игњатијева, решио да затражи предају Малог Зворник и Кастела. О озбиљности ситуације сведочи и чињеница да је Порта почетком септембра озбиљно разматрала уступање ових насеља, рачунајући да српској влади одузме могући повод за рат.⁷⁹⁹

У тренутку када су се ломила копља око “мајушних питања Малог Зворника и Кастела”, Игњатијев је Ристићу предложио да је најповољније време да се директно од Порте затражи предаја свих преосталих царских градова. У дугом разговору, Игњатијев је капућехаји, готово видовито, изложио да Аустрија мора пристати на српски захтев, Русија ће обезбедити подршку Француске, Пруска и Италија неће правити тешкоће. Једини проблем остајала је Велика Британија, за коју је руски амбасадор био сигуран да ће морати да попусти, уколико не жели заоштравање односа у Османском царству. Добивши подршку Игњатијева, Ристић је кнезу послао предлог да се директно од Порте затраже

иако није природна. Почетком августа 1866. године почели су преговори Петрограда и Берлина. Н. И. Хитрова, *А. М. Горчаков и отмена неутрализацији Черного моря 1856–1871 годы*, у: Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения, Москва, 1998, 130–132.

⁷⁹⁷ Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875, 52–61.

⁷⁹⁸ Горчаков–Будбергу и Брунову (у Париз и Лондон), 20. август/1. септембар 1866. и Горчаков–Брунову (у Лондон), 12/24. септембар 1866, *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 7. année (avril, mai, juin 1867), Paris, 1867, 688–693. Међутим, како је грчки краљ Ђорђе припремао женидбу са руском кнегињом Олгом Константиновном, британске и француске дипломате су рачунале да Русија само покушава да осигура своје интересе, па су одустале од евентуалне подршке. *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII–начало XX в.)*, 170–171.

⁷⁹⁹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. I, док. бр. 295, стр. 469; АС, ИГ, 1580, J. Ристић – И. Гарашанину 2/14. септембар 1866; Британије је такође изнела став да Порта треба да изађе у сусрет српским захтевима у вези Малог Зворника и Кастела. ТНА, FO 881/1500, Лајонс–Стенлију, 10. октобар 1866. и Стенли–Лајонсу, 20. октобар 1866.

градови, без икаквог мешања амбасадора великих сила у Цариграду.⁸⁰⁰ Како су велике силе желеле мир на Балкану, био је то један од Ристићевих главних адута када је бирао тренутак за акцију. Знајући да ће Србија затражити предају градова, Горчаков је стао уз Игњатијева и подржао ту идеју. Крајем септембра 1866. године, на саветовању код цара, Горчаков је чак предложио да Русија иступи са једностраном декларацијом о отказивању придржавања одредаба Париског мира.⁸⁰¹ Руски министар је разматрао могућност да се одмах по одобрењу добијања градова истакне предлог да Србија и остале балканске државе добију независност. Са Бизмарком у Берлину и кнезом Михаилом у Београду, сматрао је Горчаков, потребна је само царева иницијатива да се све повољно реши. Међутим, Горчаков није добио одговарајућу подршку. Против њега су иступили велики кнез Константин Николајевич, министар војни Д. А. Миљутин, министар финансија М. Х. Рејтерн. Они су сматрали да Русија није спремна за евентуални сукоб нити сме да ризикује улазак у нове спољнополитичке заплете. Иако је цар Александар II истакао да у потпуности подржава мишљење Горчакова, стао је на страну већине министара.

Највеће противљење у Београду идеји да се од Порте траже градови исказао је Гарашанин, сматрајући да је боље да се то питање реши са великим силама.⁸⁰² На састанку у двору, приликом читања Ристићевог писма, председник владе је кнезу истицао да се не срамоти и тражи оно што неће моћи да добије: “Што је Турска на сабљу добила, то она неће никад мирно уступити”. Кнез је у одговору капућехаји истакао Гарашаниново противљење, те није преостало ништа друго него да Ристић допутује у Београд, чврсто решен да приклони кнеза.⁸⁰³ Капућехаја је знао да га у Београду очекује подела у самој влади, али није знао ко

⁸⁰⁰ Руски амбасадор у Паризу, Будберг, је још 12. септембра покушао да дозна став Мустјеа по питању тврђава, истакавши да се Србима морају учинити уступци. Будберг се позвао на благоданствено став француског министра у време бомбардовања Београда, када је био на функцији француског амбасадора у Цариграду. Одговор Мустјеа био је јасан, да не може дати гаранције око тих уступака. АСАНУ, 12577/Б20, Исписи из париских архива, Мустје Таљерану (у Петроград), 12. септембар 1866.

⁸⁰¹ Рачунао је да би Русија требало да пожури са декларацијом, истакавши да се припрема коначно уједињење Немачке, унија Белгије са Француском, аустријска окупација Босне и Херцеговине, те у том случају Русија треба да добије Бесарабију, а балкански народи независност од султана. Опширније: С. W. Chester, *Prince Gorchakov and the Black Sea Question 1866. A Russian Bomb that did not Explode*, *The American Historical Review*, vol. 48, No. 1 (Oct. 1942), 52–60.

⁸⁰² Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 295–300.

⁸⁰³ А. Васиљевић, *Моје успомене*, 90–91.

је све, осим Гарашанина, противан идеји да се градови траже директно од Порте. Могао је да одахне када је видео да је једини противник само председник владе.

Писмо за Мехмед Рушди–пашу, великог везира, датирано са 29. октобром 1866. године, писао је Јован Мариновић. Одмереним и достојанственим, а на појединим местима и врло ласкавим тоном, Србија је отворено затражила од султана да турска војска напусти преостале царске градове.⁸⁰⁴ Два дана касније Ристић је отпутовао за Цариград, а 10. новембра предао је великом везиру кнежево писмо. Тврдио је да ће уступањем градова Србији, кнежево пријатељство према Порти бити јавно осведочено и да Србија даље неће износити било какве нове захтеве.⁸⁰⁵ За разлику од Русије и Француске које су детаљно биле упућене у проблем, Беч је био обавештен званичним путем два дана пре званичне предаје кнежевог писма везиру, док Лондон нико од српских званичника није обавестио о намераваном кораку. Била је то последица негативног става Британије који је Србији био познат од пролећа 1866. године. Од самог почетка српске дипломатске акције било је јасно да Русија и Француска деле став да треба подржати српске захтеве, иако су им мотиви за одлуку различити.⁸⁰⁶

Кабинет у Лондону био је посебно забринут могућим устанком на Балкану, те је енглески амбасадор упозоравао Горчакова да смири кнеза Михаила. Руски министар био је одлучан, приговоривши да Порта није учинила уступак Србији евакуацијом Малог Зворника и да ће Русија настојати код Порте да се обрати пажња српским захтевима, нарочито у садашњим условима. Горчаков је јасно истакао да не прихвата британски покушај да се питање градова замени за питање Малог Зворника, остајући при ставу да је прави уступак султана, као знак поверења према кнезу Михаилу, предаја свих утврђења.⁸⁰⁷ У притисцима да се коначно донесе одлука о уступању тврђава, руски министар је видео даље

⁸⁰⁴ TNA, FO 881/1500, кнез Михаило–великом везиру, 17/29. октобар 1866; *Србске новине*, бр. 30, 11/23. март 1867.

⁸⁰⁵ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, 474.

⁸⁰⁶ Мустје је нагласио да Француска влада подржава српске захтеве да би оснажила Портин утицај у Србији, а Русија пак да би тај утицај ослабила. TNA, FO 881/1500, Коули–Стенлију, 2. новембар 1866.

⁸⁰⁷ *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 7. année (avril, mai, juin 1867), 700–701, Горчаков–Брунову, 27. октобар/5. новембар 1866; TNA, FO 881/1500, Бјукенан–Стенлију, 8. новембар 1866; *Les origines diplomatiques de la guerre de 1870–1871*, vol. 13, док. 3747, Мустје–Талерану, 12. новембар 1866; Истовремено је Лонгворт из Београда упозоравао да се српска војска спрема да на пролеће пређе Дрину (српски Рубикон) и да очекују помоћ руске војске на Дунаву. TNA, FO 881/1500, Лонгворт–Лајонсу, 10. новембар 1866.

урушавање турске власти, али је сматрао да се тренутно мора одржати мир међу хришћанима. У писму Игњатијеву од 22. октобра 1866. године, Горчаков је наредио амбасадору да апелује на хришћане у циљу одржавања мира и на Порту да спроведе неопходне реформе. Такође је истицао да је кнез Михаило поносан, темпераментан, осетљив, али и племенит владар, који разуме положај Русије и у интересу своје земље неће кренути у рат, док год се то не усагласи са Петроградом.⁸⁰⁸

У Београду су планирали да у Петроград пошаљу изасланика, који би се директно консултовао са руским званичницима око најважнијих питања и руске помоћи. Званични изговор за путовање требало је да буде свадба престолонаследника Александра. Међутим, закаснили одговор из Петрограда, у коме су позивали српског изасланика, утицао је да Мариновић не отпутује на време и присуствује свадби. Горчаков је намерно одуговлачио Мариновићев пут, јер је очекивао састанак са пруским престолонаследником, са којим је требало утаничити питање међусобне подршке.⁸⁰⁹ Приликом разговора Мариновића и Горчакова, канцелар је остао при ставу да Русија не може одредити време почетка устанка, али да ће дати зајам Србији и у једном тренутку послати и руске официре да утврде стање у српској војсци.⁸¹⁰ Мариновић је од Горчакова затражио да Русија задржи остале силе од мешања у случају устанка на Балкану. Руски министар је остао при ставу да комешање на Балкану тренутно није у руском интересу, упркос Мариновићевој изјави да такав став води ка слабљењу руског утицаја.⁸¹¹ Ипак, у случају рата Русија је обећала да ће учинити све напоре да

⁸⁰⁸ *Archives diplomatiques 1868. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome premier, 8. année (janvier, février, mars 1868), Paris, 1868, 290–291, Горчаков–Игњатијеву, 10/22. октобар 1866.

⁸⁰⁹ На састанку са пруским престолонаследником, у начелу је договорена међусобна подршка Русије и Пруске. Руски министар је сматрао да је Кримски систем у потпуности уништен, Аустрија ослабљена, Пруска је територијално увећана, Француска је изолована, док је Велика Британија заузета својим пословима. У складу са тим идејама требало је усмерити даљу руску политику и на Балкану. Због тога је Горчаков саветовао Мариновићу да посети и Берлин. Како је та одлука донета накнадно, Гарашанин је преко руских конзулата у Београду и Бечу послао антидатирано писмо насловљено на Бизмарка, руском конзулу у Берлин, где је требало да га преузме Мариновић. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 194–195, 200; У књизи Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 306, није истакнуто да је идеја о посети Берлину уствари била руског порекла.

⁸¹⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 305, су истицали да Горчаков није обећао слање руских официра, што није у складу са писмом Горчакова цару Александру II од 3/15. новембра 1866. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 6, год. 1866, л. 40–44; Упоредити: Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 486.

⁸¹¹ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 219, год. 1866, л. 583.

остале силе спречи од интервенисања. Ова изјава није имала много значаја, будући да је Горчаков знао да Србија без јасне подршке Русије није могла да покрене било какву већу акцију на Балкану. У разговору са српским изаслаником поново су јасно подвучене две опције. Прва се сводила на ранију Горчаковљеву идеју, да се затишје у Европи искористи и Порта примора да реформама побољша положај хришћана у Османском царству. На тај начин, ослобођење хришћана дошло би постепено, пропадањем турске власти, са једне стране и унутрашњег развоја хришћана и развоја њихове националне припадности, са друге. Друга опција била је усмерена на рат са Османским царством, али само у случају да прва опција не уроди плодом и уколико се остваре повољне прилике у Европи.⁸¹² Курс умерене политике за темељ је имао опрезну спољну политику и придобијање великих сила за решавање кључних питања. Како није у потпуности искључена могућност рата нити се могао предвидети ток устанка који је горео на Криту, Горчаков није прекинуо да подржава идеју балканског заједништва и склапање савеза који је предводила Србија. У том смислу није ни одрицао материјалну помоћ Србији. Међутим, умерена политика је претпостављала да се Србија тренутно задовољи добијањем тврђава, а Русија је преузела не себе обавезу да покрене иницијативу за побољшање положаја хришћана у Османском царству.⁸¹³

Горчаков је истакао и идеју да Мариновић, након посете Петрограду и Берлину, посети и Беч. Посета аустријској престоници требало је да представља знак побољшања и руско–аустријских и српско–аустријских односа.⁸¹⁴ Приликом

⁸¹² ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 4488, л. 99; Исто, ед. хр. 3422, л. 8.

⁸¹³ Горчаков је тадашњи став потврдио годину дана касније, у извештају цару Александру II од 23. децембра 1867/4. јануара 1868, сумирајући руску спољну политику у претходних годину дана. ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1362, л. 10–11об; Да је дошло до утаначавања две опције, мирне и ратне, сведочи опрезна Мариновићева изјава Гарашанину, да ће Србија, у случају да се повољно реши питање градова, морала оставити Порту на миру пет до шест година, док се не створе нове прилике и поводи. Гарашанин је био врло незадовољан новим курсом политике, која је на првом месту наводила мир, а тек у крајњем случају рат. Европејце, наводи Гарашанин, треба једном научити, све без разлике, да су Срби само своји. Он их је 30 година упознавао и сматрао је да то што их Срби сада не слушају као раније, томе су сами криви. На њихово стално упућивање српском народу да чека на време и околности за своје политичке акције, треба им отворено рећи да ће наш народ сам изабрати и време и околности за свој рад. АС, ИГ, 1587, И. Гарашанин – Н. Дучићу, 15/27. децембар 1866.

⁸¹⁴ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 219, год. 1866, л. 92; Како са Пруском није потписан никакав уговор о савезу, Горчакову је остављена могућност да се нада реализацији свог старог програма, путем зближавања са Француском и њиховом заједничком деловању на Балкану. Горчакова је посебно бринула могућност зближавања Париза и Беча, нарочито након што је Беч успео да реши питање односа са Мађарима и стабилизује државу. Неминовност рата са Пруском, навела је чак и Француску да покуша зближавање са Русијом и осигура њену неутралност (О. Р. Айрапетов,

посете Берлину, Мариновић је од Бизмарка добио чврсто обећање да ће Пруска, у складу са руском политиком према питању тврђава, подржати тај српски захтев. Са друге стране одрицао је могућност рата на Балкану, из чега се јасно види да је Бизмарк по том питању стајао на истој линији као и Горчаков. Српски изасланик је и у Бечу, од Бајста, добио уверавања да ће Аустрија подржати српски захтев у Цариграду.⁸¹⁵ Порта је, по његовом мишљењу, требало да добровољно напусти тврђаве и на тај начин избегне већу катастрофу. Бајст се сложио да је захтев кнеза Михаила за уступањем тврђава сасвим природан корак и он не види за Турску значај београдске тврђаве осим у симболици и имену.⁸¹⁶ Француска је истакла сличан став. У интересу Порте било је да узме у обзир жеље Срба и одустане од тврђава чија позиција није имала посебан војни значај. Порта би, по мишљењу Мустјеа, поступила мудро ако би учинила ту жртву, јер би то била гаранција бољих односа са Кнежевином Србијом.⁸¹⁷ Због све одлучнијег става Србије према Османском царству, Француска и Аустрија су вршиле притисак да Порта поправи односе са кнезом Михаилом. Истовремено, српски владар је, по угледу на румунског кнеза Карла који је у новембру 1866. године, посетио Цариград, требало да учини исти корак.⁸¹⁸

Игњатијев је већ почетком децембра 1866. године веровао да је питање уступања тврђава Србима решено, посебно због јасних страхова Француске и

Внешняя политика Российской империи (1801–1914), Москва, 2006, 269). У том лавирању требало је на неки начин умирити Беч, што је био један од основних разлога да Русија “од свег срца” подржи Мариновићеву посету Бечу. ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр 1424, л. 274–276.

⁸¹⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 306–307.

⁸¹⁶ *Austrian Red-Book. Diplomatic Correspondence of the Imperial-Royal Ministry for Foreign Affairs from November 1866 to 31st December 1867*, No. 1, London, 1868, 128–129, Бајст–Метерниху, 10. новембар 1866; TNA, FO 881/1500, Стенли–Коулију, 19. новембар 1866; *Archives diplomatiques 1868*, tome premier, 297–299, Штакелберг–Горчакову, 16/28. новембар 1866; Главни мотив Бајста да се Србији учини уступак по питању тврђава било је његово уверење да Србија, у случају негативног одговора султана, добија повод за рат. Будући да је аустријска полиција располагала са информацијама о тајним плановима Србије и раду на споразумевању балканских народа, Бајст је журио да спречи могући рат већ на пролеће 1867. године (*Austrian Red-Book*, No. 1, док. 91, стр. 149, барон Бајст–амбасадорима, 3. фебруар 1867; А. С. Медяков, *Между Востоком и Западом: внешняя политика монархии Габсбургов в первые годы дуализма (1866–1871)*, Москва, 2010, 150–151); Горчаков је био врло задовољан, сматрајући да Бајстова одлука о тврђавама у Србији покреће нову еру у аустријској спољној политици, која се не задржава на ситницама. *Archives diplomatiques 1868*, tome premier, 8. année, 299–301, Горчаков–Брунову, 23. новембар/5. децембар 1866.

⁸¹⁷ *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 7. année (octobre, novembre, décembre 1867), Paris, 1867, 1558, Мустје–Буреу, 10. јануар 1867.

⁸¹⁸ TNA, FO 881/1500, Лајонс–Стенлију, 28. новембар 1866 и Коули–Стенлију, 8. децембар 1866.

Британије.⁸¹⁹ Рачунајући на тај страх, Горчаков је веровао да може да издејствује подршку Француске, а потом и осталих сила, за усвајање начела немешања на Балкану. У основи, руски министар је рачунао да би спречавањем великих сила, а истовремено јачањем покрета хришћана на Балкану, Порта била приморана да сама спроведе неопходне реформе. Тим потезом били би осигурани интереси и Русије и хришћана на Балкану, а везане руке осталим силама. Био је то и разлог што је Горчаков јасно подржао тадашње обнављање српско–грчких преговора. У руском предлогу Паризу, под видом решавања Критског питања, које је стављено у први план, Горчаков је стидљиво изнео и предлог о усвајању начела немешања на Балкану. Врло брзо Руси су тестирали нову политику, тиме што су амбасадори у Бечу и Лондону открили преговоре са Французима и истакли да је Париз пристао на њихове предлоге.⁸²⁰ Бајст се, сасвим логично, интересовао шта Русија подразумева под принципом немешања, односно шта радити у случају да Срби, Грци и Румуни интервенишу против Порте? Штакелберг је објашњавао да принцип немешања није примењив за наведене народе, јер, према његовим речима, они припадају истој породици као и хришћани под непосредном влашћу султана. И Париз и Беч су одмах одбацили руски предлог, сматрајући да би се Русија наметањем овог споразума наметнула и као најјача гарантна сила на Истоку.⁸²¹

Из Париза су Петрограду нудили да заједнички раде на уступању тврђава Србији, а да се Грчкој предају покрајине које представљају њене природне границе. Горчаков није директно одбио овај предлог, али је знао да је у питању

⁸¹⁹ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1424, л. 302–306.

⁸²⁰ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, ед. хр. 1424, л. 276–285, 288–291; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 312–315, су протумачили политику Русије из француског угла. Откривање руско–француских преговора Лондону и Бечу тумачили су индискрецијом руских амбасадора, а суштина је била опицавање пулса осталих сила по том питању. Упоредити: С. Татищев, *Император Александр II. Его жизнь и царствование*, Москва, 2006, 470–471.

⁸²¹ *Austrian Red-Book. Diplomatic Correspondence of the Imperial-Royal Ministry for Foreign Affairs from November 1866 to 31st December 1867*, No. 1, London, 1868, док. 90, стр. 143–144, Бајст–Прокешу, 22. јануар 1867; У истом писму Бајст је истицао: “Општи споразум може се постићи само добром вољом од стране Петрограда... Морамо признати, неутрализација Црног мора и друге препреке којима су се 1856. године покушале везати руке Русији, нису биле срећна комбинација по нас... Ми разумемо да Француска и Енглеска имају потешкоћа да мењају главни резултат Кримског рат, али питање самопоштовања не може бити одлучујуће сада, када су виши интереси у питању. Да ли је одсуством руске флоте у Црном мору, Цариград заиста заштићен од опасности са те стране?... Због тога је неопходно да се начине уступци Петрограду, у замену да ограние своје акције...”; TNA, FO 421/24, Фејн–Стенлију, Париз, 27. децембар 1866; Исто, Бонар–Стенлију, Беч, 13, 15. и 18. јануар 1867.

само игра француске дипломатије. Игњатијев је, за разлику од Горчакова, одмах истакао противљење француском плану. Руски амбасадор на Босфору показао се као највећи противник француске идеје о компензацијама само за једну страну, односно Грке.⁸²² Претње француског конзула у Београду, да ће аустријска војска ући у Босну ако Србија предузме било какав корак против Порте, изазвале су револт код кнеза Михаила, али и Игњатијева. Руски амбасадор је јављао кнезу да “Русија ради за српске интересе као за своје”, док су из Петрограда поручивали српском владару да су француске идеје о територијалним уступцима Грцима апсолутно неприхватљиве за Русију.⁸²³

О коначном ставу Француске јасно је сведочио план, који је Мустје, министар иностраних послова и бивши амбасадор у Цариграду, средином јануара 1867. године изложио великим силама. Стављајући у први план питање реформи у свим хришћанским провинцијама, Француска је истицала очување Османског царства у целини.⁸²⁴ На тај начин Париз се трудио да предупреди евентуални покрет хришћана на Балкану и због тога је пожуривао са коначним решавањем српског захтева о тврђавама. Бајст и Мустје су пре тога усагласили ставове да неће бити конференције о Источном питању на којој би се могле појавити разне жеље хришћана у вези са надокнадом на рачун Турске. Све револуционарне покрете, одлуком два кабинета, требало је одлучно сузбити. Бајст је покушавао да задржи стање у Турској после уступања градова Србији, и да себи припреми простор на којем ће деловати у будућности, док су Французи страховали од јачања руског утицаја у Цариграду. Ставовима Париза и Беча прикључио се и Лондон, који је поручио да британска влада сматра да је пожељно да султан

⁸²² Упоредити: *Русия и българското национално-освободително движение*, том II, док. 215, 224, стр. 389–390, 405–407; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 2, 505–521.

⁸²³ АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, 30, 46, 339–340; Горчаков је истакао мишљење да је са Французима немогуће преговарати, будући да је “Русија гледала на будућност хришћана, а Француска на учвршћивање турске власти”.

⁸²⁴ *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 7. année (octobre, novembre, décembre 1867), Paris, 1867, 1581–1587, Мустје–Буреу, 4. јануар, 15. и 16. март 1867. Игњатијев је у писмима Горчакову детаљно анализирао француски план, показујући да су те реформе оне исте које Порта већ спроводи – затварање хришћанских школа, ограничавање самоуправе хришћанских општина, наметање турског језика као искључиво државног. У основи пројекта реформи лежала је идеја “османизације” целог Царства. Игњатијев је закључио да предложени пројекат не одговара ни интересима хришћана, а ни Русије. АВПРИ, Ф. 133, оп. 469, д. 31, год. 1867, л. 148–167, 356–362, 373–383.

одмах, без одлагања преда тврђаве као свој поклон српском кнезу. Упутства из Лондона била су пресудна за повољно решење питања градова.⁸²⁵

Лондон и Париз су изражавали велике сумње да Русија гура Србију у рат против Турске, како би могла да се окористи новом и повољном позицијом коју ужива код хришћана. Из бојазни да Русија не подигне устанак на Балкану пре него Порта одреагује, Лајонс је инсистирао на Порти да се бар полувзанично саопшти српском капућехаји да ће питање Београда бити повољно решено.⁸²⁶ Истог дана, 28. јануара, Али–паша је издао налог заповеднику београдске тврђаве, Али–Риза паши да обавести кнеза Михаила да ће питање тврђава бити решено повољно. И енглески и француски амбасадори у Цариграду су упозоравали турске ministre да је свако даље одлагање опасно. Порта је врло брзо преломила и одлучила 17. фебруара, да се београдска тврђава заједно са осталим утврђењима предају кнезу Михаилу на управљање и чување, као поклон за кнежеву исказану лојалност и поштовање према султану. Султан је решење санкционисао 18. фебруара 1867. године.⁸²⁷ Српски владар је о томе званично обавештен у писму Али–паше датираним са 3. мартом 1867. године, а пет дана касније кнез Михаило је обавестио султана да прихвата позив да дође у Цариград.⁸²⁸

⁸²⁵ Након притисака из Лондона и Париза, велики везир Мехмед Рушди–паша поднео је оставку. На његово место дошао је Али–паша, а за министра спољних послова Фуад–паша. Обојица су били присталице француске политике, те се сматрало да ће питање уступања тврђава бити решено врло брзо; Улози Велике Британије у питању добијања градова у домаћој историографији није посвећивана велика пажња. У раду др Сузана Рајић расветљена су бројна питања и одговорено на питање зашто је Лондон пристао на уступке Србији. С. Рајић, *Велика Британија и градско питање 1866/1867. Борба за Београд*, Београдски историјски гласник 4 (2013), 123–140.

⁸²⁶ О страховима Велике Британије, а посебно због подизања устанка на Балкану у жеку побуне на Криту видети: В. Kenneth, *Great Britain and the Cretan Revolt, The Slavonic and East European Review*, Vol. 35, No. 84 (Dec. 1956), 77–84.

⁸²⁷ ТНА, FO 881/1500, Лајонс–Стенлију, 29. јануар 1867; Исто, Лајонс–Стенлију, 13. фебруар 1867; Исто, Лајонс–Стенлију, 18. фебруар 1867; Опширније: С. Рајић, *нав. дело*, 123–140.

⁸²⁸ *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 7. année (octobre, novembre, décembre 1867), 1559, 1560–1562, 1563–1564, Мустје – Буреу, 1. фебруар 1867; Али–паша – кнезу Михаилу, 3. март 1867; Кнез Михаило – Али–паши, 8. март 1867; *Србске новине*, бр. 31, 14/26. март 1867; Кнез је још пре званичног писма турског министра обавештен о окончању градског питања. Одлуку о удовољењу српским захтевима, Али–паша је у поверењу саопштио Прокеш–Остену, аустријском амбасадору у Цариграду. Да би предухитрио Игњатијева, Прокеш је о томе одмах обавестио Аугуста Ленка, посланика у Београду. У три сата изјутра 20. фебруара, Ленк је кнежевом ађутанту Кости Бучевићу предао писмо за кнеза, који је тиме незванично извештен о султановој одлуци. Игњатијев је у овом поступку видео Бајстову жељу да балканским народима што брже демонстрира нову еру у својој политици, створивши од турске сагласности по питању тврђава право позориште. АВПРИ, Ф. 180, Оп. 517/2, Но. 24, год. 1867, л. 171; ТНА, FO 881/1500, Лајонс–Стенлију, 27. фебруар 1867; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 8/20. фебруар 1867, стр. 297.

Кнез Михаило је 1. априла 1867. године стигао у Цариград на султановом пароброду “Султанија” и био је одмах примљен код султана Абдул Азиса I. О турском незадовољству око уступања тврђава говорили су поједини детаљи са пријема у палати Долмабахче. Велики везир погнут “поче говорити француски, себи у недра, читаву беседу, која се једва чула ... Мариновић, мало наглув, истегао врат у напред, да чује шта говори велики везир, те да захвали у име свију нас на премилостивом пријему ... и то је учинио како је велики везир говорити престао ... Поносно и господско држање Књажево дејствовало је врло јако на султана, великог везира и на све, с којима је долазио у додир. Судаћи по непрестаном гледању султановом у Књаза, по понизном и услужном понашању Али–паше и Фуад–паше, према Књазу, изгледало је, да они у себи мисле и у души осећају: Та ово није вазал, ово је тек прави Господар”.⁸²⁹

Портиним *Ферманом* (10. април 1867), насловљеним на кнеза Михаила, управа над утврђењима Шапца, Београда, Смедерева и Кладова уступљена је кнезу и српској војсци, с тим да се на њиховим бедемима, поред српске, вије и турска застава. Једино ограничење односило се на то да преправке утврђења нису могле да се врше без дозволе Порте. Ферман је прочитан на Калемегдану 18. априла уз велику свечаност, а око 11 сати, 6. маја 1867. године последњи турски војник је напустио Србију.⁸³⁰

⁸²⁹ Љ. Узун–Мирковић, *У свити књаза Михаила*, Београд, 1899; Детаљније о самом пријему у Цариграду и повратку у Београд видети: З. Јанковић, *Пут у Цариград. Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд, 2006, 76–90.

⁸³⁰ *Српске новине*, бр. 49, 6/18. април 1867; Исто, бр. 50, 8/20. април 1867; Исто, бр. 53, 15/27. април 1867; Исто, бр. 56, 25. април/7. мај 1867; АС, СН, 653; *Archives diplomatiques 1867. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 7. année (octobre, novembre, décembre 1867), 1565, Ботмилијан–Мустјеу, 18. април 1867; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 369–374; З. Јанковић, *нав. дело*, 91–101.

(Не)промењена политика

Од тренутка када је донета повољна одлука да султан одобрава уступање тврђава кнезу Михаилу, Русија је покренула питање реформи у Османском царству. Тиме је настављен раније трасирани пут, да се мирним путем уруши турска власт на Балкану. Будући да акција о усвајању начела немешања и директних преговора са осталим силама није дала резултата, Игњатијев је предлагао да се директно са Портом отпочну преговори. Сматрао је да након добијања тврђава за Србију, следи рад на побољшању положаја хришћана, након чега би се они лакше ујединили против Порте. У супротном, по његовом мишљењу, Порта је уз помоћ осталих европских сила могла брзо да преживи кризу.⁸³¹

Прозревши руски став о реформама, Француска је поново разматрала идеју да Грчка добије Крит, Епир и Тесалију. Из угла Петрограда био је то смишљени корак да се Грчка удаљи од Србије. На овај став Француске није реаговао Горчаков, већ Штакелберг, из Беча, који је истакао да је Русија спремна да за Србију у том случају тражи добитак Старе Србије.⁸³² Свакако не случајно реаговао је руски дипломата у Аустрији, који није помињао Босну и Херцеговину. Имао је у виду незванични став Аустрије, који му је француски амбасадору у Бечу пренео крајем јануара 1867. године, изјавивши да Аустрија има намеру да се прошири од стране Далмације, имајући у виду Босну и Херцеговину. Штакелберг

⁸³¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 706, л. 1–16; АВПРИ, Ф. 180, Оп. 517/2, Но. 4323, год. 1867, л. 84–115; Игњатијев је 21. марта 1867. године послао Горчакову своје примедбе на Хатихумајун и примедбе на француски мемоар, који се базирао на Хатихумајуну. АВПРИ, ф. 133, оп. 469. 1867 г., д. 31, л. 168–222, 227–247об; *Archives diplomatiques 1868. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome premier, 8. année (janvier, février, mars 1868), Paris, 1868, 640–648; Горчаков је пристао на предлог Игњатијева и овластио га да директно са Портом разговора о озбиљном и гарантованом побољшању положаја хришћана, а на основу идеје о административној аутономији хришћанских области. Знајући за енергично противљење Велике Британије и Француске, Горчаков је упозоравао британског амбасадора да ће “за сваку кап крви која падне на Криту бити одговорна Велика Британија”. Ипак, Порта је одбила руски предлог, свакако уз подршку Француске и Британије. АВПРИ, ф. 133, оп. 469. 1867 г., д. 35, л. 201–202; *Archives diplomatiques 1868, tome premier*, 8. année (janvier, février, mars 1868), 638–640, Горчаков –Брунову (Лондон), 15/27. март 1867.

⁸³² АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 253, год. 1867, л. 26; Упоредити: АС, ИГ, 1671.

је тада одлучно одговорио да би то била објава рата Русији.⁸³³ Француска није пристајала на било какве компензације Србији, будући да је сматрала да је та накнада већ учињена добитком градова. Став Париза био је из угла Русије врло лицемеран. Док су француске дипломате биле спремни да траже накнаду за Грчку, само да смире разбуктавање пламена устанка на Балкану, истицали су да се залажу за очување целокупности Османског царства. “Принцип националности”, из угла Париза, поново се морао примењивати селективно.

Сасвим је сигурно да је кнез, од добијања вести да је повољно решено питање градова, почео да размишља о путу даље политике, посебно према Босни. Добро је схватао да ће Пешта, у будућем дуалистичком систему са Бечом, бити важан чинилац. Због тога је и донета одлука да се Никола Крстић упути у Пешту, ради разговора са Андрашијем.⁸³⁴ Руси су свакако били упознати са кнежевим плановима, што се јасно види из њихових дипломатских акција, којима су тестирали ставове осталих сила по питању Балкана. Стремоухов је средином фебруара турском амбасадору у Петрограду предао савет да се Босна уступи Србији, али остане под сизеренством султана, јер би се том ампултацијом Османско царство спасило од гангрене.⁸³⁵ Истовремено је руски амбасадор у Бечу изнео предлог Францу Јозефу да би се односи Беча и Петрограда поправили ако би се Аустрија одрекла претензија на пограничне делове Кнежевине Србије.⁸³⁶ Руски предлог одмах је одбила Француска, али званично не и Аустрија. У Бечу се размишљало да би одуговлачењем и лавирањем око уступања Босне Србији на управу, Балкан био умирен, макар у периоду док дуализам у Дунавској монархији не заживи и Аустрија не буде спремна да се суочи са спољнополитичким проблемима. Беч је страховао да се евентуални устанак на Балкану не прошири на Босну и Херцеговину, а потом и на делове Аустрије. Због тога је Бајст покушавао да добије на времену, те је преко руског амбасадора у Бечу 13. марта поручио

⁸³³ Исто, Ф. 133, Оп. 469, Но. 163, год. 1867, л. 15.

⁸³⁴ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 10/22, 12/ 24. и 16/ 28. фебруар 1867, стр. 298–299, 301–302.

⁸³⁵ А. С. Медяков, *Между Востоком и Западом*, 157; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 344.

⁸³⁶ У Бечу су били свесни руског става још од времена Мариновићевог боравка у Петрограду, у новембру 1866. године, када је аустријски амбасадор изјављивао Горчакову да је Аустрија спремна, да се у случају распада Османског царства одрекне претензија на Дунавске кнежевине, под условом да се Русија сагласи да се она прошири на западне провинције Османског царства. Горчаков је одлучно одбио такав вид компензација. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 66, год. 1866, л. 525; А. С. Медяков, *Между Востоком и Западом: внешняя политика монархии Габсбургов в первые годы дуализма (1866–1871)*, Москва, 2010, 155–156.

Горчакову да је Аустрија спремна да остави својој судбини остатак Османског царства, ако се устанак на Балкану не би проширио на Босну и Херцеговину, те ако би јој Русија гарантовала очување *statusa quo* у тим провинцијама.⁸³⁷

У Београд је 14. марта пристигао Едмунд Зичи. Кнезу је пренео усмену поруку од аустријског цара.⁸³⁸ Зичи је истакао да речи: када гори комшијина кућа, сосед мора учинити све да је спасе, кнез Михаило не схвати као претњу, већ као упозорење пријатеља да учини све да не буде увучен у неодређену акцију, без циља. Спречавање преласка чета у Босну, кнез није могао да обећа, правдајући се да има само 4.000 војника стајаће војске, а народну војску не сме да шаље, јер она не би учинила ништа против свог народа. Истакао је идеју да је спреман да закупи Босну од Турске са очувањем сизерене власти султана. Зичи је потом посетио Мариновића и од њега сазнао да има исте ставове као и кнез. По Мариновићевим речима, била је то “нова политика”.⁸³⁹ План који му је кнез изложио, по Зичијевом мишљењу, он је већ дуго времена неговао. “Нова политика”, да се мирним путем добије Босна, и то од султана, била је више нека врста пробе, у контексту и ранијих руских предлога по том питању, да би се пажња Беча преусмерила са правих планова Београда. Прво, кнез је знао да би изношење предлога да се Босна добије мирним путем на управу било неприхватљиво, како за султана, тако и за Беч. Друго, из даљих корака Србије јасно се види да је кнез за Босну имао сасвим другачији план.

⁸³⁷ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 163, год. 1867, л. 240–243.

⁸³⁸ У периоду када је Зичи стигао у Београд, Аустрија је почела јачање војних одреда на јужним границама. Био је то свакако вид претње да кнез Михаило пристане на аустријске захтеве, а у Београду су сматрали да је аустријска војска спремна да уђе у Босну на први знак немира. АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 1, год. 1867, л. 46, Шишкин – Горчакову 14. март 1867.

⁸³⁹ *Политичка акција Србије*, 255–258; У писму кнеза Зичију од 15. марта наводи се да су његову пријатељску политику према Аустро–Угарској не може сумњати, а као доказ наводи његову уздржаност у аустро–пруском рату. Кнез је био спреман да сарађује и да прихвати идеју да добије на управу Босну, са очувањем сизерене власти султана. *Политичка акција Србије*, 253–254; Г. Јакшић је погрешно тумачио кнежев разговор за Зичијем (*Кнез Михаило и Босна. Једна епизода из 1867*, Политика, 23. април 1927); Руси су истог дана били у потпуности упознати разговором које је кнез водио са Зичијем. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 253, год. 1867, л. 41; У Зичијевом разговору са кнезом јасно се види испитивање свих опција о Босни од стране Беча. Будући да са Петроградом није могла да се договори око Босне, Аустрија се окренула Француској. У Паризу су добили чврста обећања да је Француска против присаједињења Босне Србији. Истовремено, Мустје је аустријском амбасадору истакао да је најбоље решење да Босна остане под турском управом, али да би Париз признао анексију Босне од стране Аустрије, да те покрајине не би припојила Србија (А. С. Медяков, *Между Востоком и Западом*, 159); Француска је, се своје стране, покушавала да придобије Аустрију за евентуални сукоб са Пруском, будући да је почетком марта 1867. године у први план иступило питање Великог војводства Луксембург и питање његовог статуса.

Непосредно пред полазак у турску престоницу, кнез је молио Шишкина да хитно телеграфише у Петроград да се никако не откривају погледи Београда према Босни и Херцеговини, док он не стигне у Цариград.⁸⁴⁰ Пред кнежев долазак на Босфор, Бајст је Прокешу послао упутство да на сваки начин спречи било какво помињање Босне, али да кнез ништа не посумња. Истовремено је упозорио руског амбасадора у Бечу да постоји могућност покрета на Балкану и да се Србија ужурбано припрема за рат. Бајст је поново истакао опасност од ширења сукоба на територије Хабзбуршке монархије и посебно подвукао да Србија мора престати да прети Босни и Херцеговини. Депеша руског амбасадора је послата Горчакову, а потом Игњатијеву, који је у Цариграду кнезу Михаилу и Мариновићу, одмах по доласку, изјавио да се не смеју показивати било какви ратоборни знаци према Аустрији.⁸⁴¹ Србија је тренутно морала да се задовољи тврђавама, али и да се припрема за рат. Кнез је већ у Цариграду, у разговорима са Игњатијевим и пуковником Франкинијем, покренуо значајнију иницијативу о наоружавању Србије. По повратку у Београд, очекивао је долазак руске официрске мисије и реализацију новог зајма из Русије.⁸⁴²

Напори руске дипломатије да спорна питања у Османском царству реше реформама, нису уродили плодом. Сви руски предлози, као и покушаји сарадње са Бечом, Паризом и Лондоном по питању Османског царства сумњичени су као “горчаковски пут распаду Османског царства”.⁸⁴³ Одржавање *Етнографске*

⁸⁴⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 285; Стремоухов је, поред кнежеве молбе да се не објављују нови погледи, написао: “Он сам је о томе неопрезно говорио Зичију”. Исто, л. 290; На путу за Париз, на Светску изложбу, кнез је у Бечу разговарао са секретаром руског конзулата и истакао да је зажалио што је тако далеко отишао у откривању својих планова старом пријатељу Зичију. АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 48, год. 1867, л. 3–6; Истовремено је жалио што Беч нема никаквих обзира, будући да је позван на крунисање Франца Јозефа угарском круном, на церемонији на којој је планирано представљање и грбова српских земаља, па и Босне и Херцеговине. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 253, год. 1867, л. 74.

⁸⁴¹ АВПРИ, Ф. 180, Оп. 517/2, Но. 26, год. 1867, л. 319; У разговору Мариновића и Игњатијева у Цариграду било је јасно да султан, а ни остале велике силе не би пристале да се Босна преда Србији на управу, али је руски амбасадор упозоровао да је најбоља позиција да се неко време сачека са разрађивањем даље акције према Босни. *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. Документы*, т. 2. (1865–1875), док. 48, стр. 85; Упоредити: *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 170, 184, стр. 407, 434.

⁸⁴² Зајам од милион дуката, уговорен још у новембру 1866. године, приликом мисије Јована Мариновића у Петрограду, потписао је Милан Петронијевић (АС, ИГ, 1639, И. Гарашанин – М. Петронијевићу, 20. мај 1867). Прву рату овог зајма, у износу од 100.000 дуката подигао је у Бечу у руском посланству члан Главне контроле Михаило Давидовић. АС, ИГ, И. Гарашанин – кнезу Михаилу, 25. јул 1867.

⁸⁴³ Горчаков се 18. априла 1867. године обратио осталим европским силама са мемоаром, у коме је изложио пројекат реформи у хришћанским областима Османског царства, на основу

изложбе и Словенског конгреса у Москви, у мају 1867. године, појачало је сумње осталих сила у намере Русије. Забринутост Беча била је усмерена на евентуално зближавање свих Словена, будући да је Монархија већ имала бројних унутрашњих проблема. Париз и Лондон су на “словенске хације” у Москви, гледали као на покушај Русије да истакне своју предводничку улогу у целом словенском свету. Колико год је углед Русије порастао, посебно међу хришћанским становништвом на Балкану, скуп у Москви створио је велике тешкоће руској дипломатији. То се видело већ приликом одржавања Светске изложбе у Паризу, месец дана након скупа у руској престоници. Светска изложба била је нека врста незваничног конгреса, где су све силе испитивале своје могућности у циљу проналажења савезника. Русија се нашла изолована, усмерена на Пруску. Французи више нису пристајали на преговоре са Русима око Крита и Источног питања. Султан Абдул Азис, који је такође боравио у Паризу, добио је пуну подршку Наполеона III, речима да се Француска неће мешати у унутрашње послове Османског царства.⁸⁴⁴

Већ 18. августа, дошло је до сусрета између Наполеона III и Франца Јозефа. Француски владар желео је да обезбеди подршку Аустро–Угарске у будућем рату против Пруске, док је аустријски желео подршку Француске у

административне аутономије. У основи је било спровођење реформи, усмерених ка територијалној аутономији провинција Османског царства у којима су већину чинили хришћани. Требало је образовати следеће аутономне провинције: 1. Румелија са делом Македоније, 2. Бугарска, 3. Босна, Херцеговина, северна Албанија, Косово и Метохија; 4. Епир, Јужна Албанија, Тесалија и део Македоније, 5. Споради на челу са острвом Хиос. Француска је одмах одбила овај план, оценивши га као горчаковски пут распаду Османског царства. Занимљиво је да је сада Фуад–паша пристајао да са руским амбасадором разговара о предложеном плану. Таква промена Порте свакако је била условљена развојем догађаја на Балкану и на Криту. Знало се да Србија преговара са Грчком и Румунијом. Порта је преговорима о реформама имала намеру да предупреди и одложи рат, док је Русија желела да уруши њену власт. АВПРИ, ф. 133, оп. 469. 1867 г., д. 48, л. 454–455; *Санкт–Петербургские ведомости*, 10/22. децембар 1867; *Archives diplomatiques 1868*, tome premier, 8. année (janvier, février, mars 1868), 650–658.

⁸⁴⁴ Л. А. Пухова, *Визит Александра II в Париж в 1867 г.*, Вестник МГУ. Серия “История” 6 (2008), 63–69; В. М. Хевролина, *Российская дипломатия и балканский вопрос во второй половине 60-х годов XIX века: стратегия и тактика*, 48; Био је то “ветар у леђа” Порти, која је одмах иступила са депешом амбасадорима великих сила у Петрограду, у којој се наводило да је за десет година од проглашења Хатихумајуна највећи део одредаба спроведен у дело, те да нема потребе за новим реформама. Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, *Русские проекты реформ в Европейской Турции в 1867 г.*, 114; *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII–начало XX в.)*, 172–173; Непосредно пре доласка руске мисије у Париз, у мају 1867. године, на конференцији у Лондону призната је неутралност Луксембурга, а изолована Француска морала је да се одрекне претензија на ту територију. Међутим, наде Горчакова да ће са Француском успети да нађе заједнички језик врло брзо су се распршиле. Руски цар је приликом посете Паризу, дочекан са узвицима “Живела Пољска”, а само два дана касније на њега је покушан атентат.

Источном питању. Француска и Аустрија закључиле су протокол о појединим политичким питањима. У случају устанка на Балкану обе силе су биле сложне да се успротиве ангажману руске војске, па чак и да Аустрија окупира Румунију. Договорен је и заједнички рад у политици према Османском царству, усмерен на одржавање територијалне целокупности. У протоколу није било речи о Србији и њеној политици према Босни, иако је познато да је Наполеон III нудио ту покрајину Аустро–Угарској.⁸⁴⁵ Одмах након завршетка састанка у Салцбургу, 23. августа, Андраши је отпутовао за Иванку, где се сусрео са српским кнезом.⁸⁴⁶ Није познато како су тачно текли разговори у Иванки. Шишкин је знао за овај састанак, али је сматрао да разговор није доносио ништа ново. Кнезу је, по повратку у Београд, предочио да Беч и Пешта имају заједнички циљ – удаљавање Србије од Русије, иако су им средства различита. У депеши послатој 10. октобра у Петроград, руски конзул је истакао да је приликом разговора у Иванки и изражавања кнежевог страха од намера Беча да окупира Босну и Херцеговину, добио обећање од Андрашија да се он никада неће сагласити са тим проширењем.⁸⁴⁷ Можда је и најрелевантније за ове преговоре писмо Ласла Хуњадија, блиског Андрашијевог сарадника, кнезу Михаилу од 16. марта 1868. године. Кнезу је послао једну књигу о Босни и Херцеговини и додао: “ако једном и поведемо озбиљне преговоре о тим покрајинама, добро ће бити да отуда имамо бар добре и истоветне географске карте”. Синтагме “ако једном” и “озбиљни преговори” лако могу да доведу у питање било каква значајнија обећања од

⁸⁴⁵ Л. М. Шнеерсон, *Франко–прусска војна и Русија. Из историје руско–пруских и руско–француских односа у 1867–1871 г.*, Минск, 1976, 46–48; За неприхватање уношења те идеје у званични протокол заслужан је Андраши, будући да је и без Босне имао бројних проблема у Угарској за решавање политичких односа између мађарске мањине и словенске већине. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 395.

⁸⁴⁶ Кнез је након посете Светској изложби у Паризу, отпутовао за Иванку. У Паризу се 28. јула сусрео са Александром А. Кирејевим, једним од истакнутих словенофила. Није познато о чему су разговарали. НИОР РГБ, Ф. 126, К. --, ед. хр. 4а, л. 50об.

⁸⁴⁷ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 313–320; Овај извештај се слаже са каснијим тумачењем Јована Ристића, да Андраши кнезу није нудио део Босне, али је уверавао кнеза да “Угарска нема ни агресивних ни амбициозних намера на Истоку” (Ј. Ристић, *Последња година спољашње политике кнеза Михаила*, Београд, 1895, 61–62). Милан Пироћанац је претпостављао да је Андраши тражио од Михаила “да сачува мир на Балкану, док се не реши борба, која је предстојала између Француске и Пруске, те да би Аустрија имала потпуно одрешене руке на другој страни”. У награду за то, Михаилу је “по свој прилици обећано да ће му Француска и Аустрија, у случају победе француског оружја, стварно помоћи да задобије Босну и Херцеговину” (М. Пироћанац, *Кнез Михаил и заједничка радња балканских народа*, 79–80). Тумачење Пироћанца о подршци Француске и Аустрије никако није одговарало званичним ставовима тих сила, које су одрицале сваку могућност да се Босна припоји Србији.

Андрашија дата у Иванки.⁸⁴⁸ Највероватније је тумачење да је Андраши кнезу понудио задржавање Беча у намери да Аустро–Угарска окупира Босну, док је од кнеза заузврат тражио да се обавезе да акције Србије неће, ни на који начин, бити усмерене према простору Дунавске монархије.⁸⁴⁹ Андраши није крио страх, који му је задавала тадашња политика руске владе и покушавао је да одвоји Србију од Русије. Иако припајање Босне Србији није било оствариво, будући да је Андраши знао да Беч никада неће пристати на ту идеју, а и сам је био противан идеји ширења Србије у том правцу, кнез Михаило је уствари пристао на “куповину времена”. Рачунао је да ће Пешта спречити евентуалну реакцију Беча, док је сам припремао акцију у Босни.⁸⁵⁰ Аустро–Угарска се налазила у врло тешком стању, требало је консолидовати тек утврђени дуалистички систем, што је Србији јасно отварало боље поље деловања. Кнез је био свестан да решавање српског питања веже са италијанским није могуће од раније, као и да револуционарни пут није остварив. То се јасно видело након краткотрајног аустро–пруског рата. Након пута у Цариград, кнез је схватио да све велике силе желе одржање *statusa quo* на Балкану, па чак и Русија, која је својим саветима о одлагању акције покушавала да задржи Србију. У тој ситуацији, кнез је одлично схватио улогу Мађарске,

⁸⁴⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 400, 457, су цитирали овај део писма, тумачећи га као мађарске алузије да ће кнезу помоћи да мирним путем добије Босну. Аутори су истицали да је Хуњади у марту 1868. године позивао кнеза да “остане стрпљив и да се не удаљује од политичке линије усвојене на састанку у Иванки”. Исто тумачење усвојио је и канадски историчар Јан Аморур (I. D. Armour, *Apple of Discord: Austria–Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867–71*, *The Slavonic and East European Review* Vol. 87, No. 4 (2009), 643). Ова тумачења лако се могу довести у питање.

⁸⁴⁹ Била је то иста линија отпочета на разговору између Андрашија и Николе Крстића, почетком марта 1867. године. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 19. фебруар/3. март 1867, стр. 303–307; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 3, 135; У Шишкиновом извештају, од 29. октобра 1868. године, истичу се две тачке наводног споразума између кнеза и Андрашија: 1. “Мађарска влада се обавезује да изврши притисак на кабинет у Бечу да у потпуности одустане од капитулација у Србији, али да српска влада допусти да сваки аустријски поданик добије право на непокретну имовину и искључиво право да оснива индустријске заводе и гради железничке пруге”, 2. “Обавезали су се да Босна и Херцеговина припадну Србији, не назначивши рок за то, с тим што би српска влада узела на себе обавезу да у току наредне две године не предузима никакава непријатељска дејства против Порте и не подржава било какве покрете хришћана, који могу избити у току тог времена”. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 234–237.

⁸⁵⁰ Тумачења да је кнез прихватио понуду да добије Босну, те да је, неповерљив према Русији и према балканским савезницима, почео да размишља о алтернативном плану (Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 401; А. С. Медяков, *Југославјанска политика Андраши (1867–1871)*, Централна Европа в новое и новейшее время, Москва, 1998, 158–159) нису у сагласности са ранијим нити даљим кнежевим радом, те сарадњом са званичном Русијом. Мишљења смо да је историографија састанку у Иванки, сасвим неоправдано, дала превише значаја. Тумачења да је Андраши нудио кнезу Босну, а још више став да је кнез прихватио ту понуду немају никакве основе у изворима.

нарочито после склапања Нагодбе. Пешта је постала равноправна са Бечом, а у политици Аустро–Угарске према Балкану чак и претежнији фактор. Због тога је од посебне важности за Србију било да придобије Андрашија.

Знајући за састанак француског и аустријског цара, Горчаков је пожурио да предупреди могуће последице њиховог договора. Страховао је од стварања антируске коалиције из времена Кримског рата. Тада изнете идеје руског министра имале су итекако одраза и на спољну политику Србије. У извештају цару од 6. септембра 1867. године, Горчаков је истакао да се једино Русија озбиљно труди око интереса хришћана, али, пре свега, мора да води рачуна о својим националним интересима и да се не подвргава опасностима. Русија више није смела да се поставља у први план, било са реформним захтевима или јавном подршком хришћанима. Рат је био могућ једино у случају директног угрожавања територије или независности саме Русије. По речима Горчакова, Катарина II је посматрала Исток као предео ширења Русије, док је сто година касније било сасвим другачије време. Интереси Русије били су важнији од побољшања положаја хришћана на Балкану.⁸⁵¹ У тим условима, Горчаков је 18. октобра 1867. године јавно предложио европским силама да потпишу колективну декларацију о немешању на Балкану. Принцип немешања Горчаков је образложио и циркулано послао и руским амбасадорима у европским престоницама. Русија није могла да уђе у рат, балкански народи нису били припремљени за заједничку борбу и сваки сукоб са Турцима завршио би се у крви. Овакав став Русије изјављен је и Србији и Грчкој.⁸⁵²

Од августа је почела да јача опозиција кнезу Михаилу, што се видело на заседању Друге омладинске скупштине, одржане на Преображење 1867. године у Београду.⁸⁵³ Омладинци су из научног прешли у политички круг, здравицама у

⁸⁵¹ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 48, год. 1867, л. 394–401.

⁸⁵² Исто, Ф. 180, Оп. 517/2, Но. 3242, год. 1867, л. 14–16; В. М. Хевролина, *А. М. Горчаков и национално–освободителна борба јужнословјанских народа в 60–70-е годы XIX в.*, у: Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рожденья, Москва, 1998, 107; Игњатијев је био противан овој декларацији, видевши у томе акт руске немоћи, док је Порта добила одрешене руке да настави борбе на Криту.

⁸⁵³ Уједињена омладина српска је основана у августу 1866. године у Новом Саду. Као покрет, Уједињена омладина је окупљала све Србе старије од 18 година, без обзира на државне границе и социјалну припадност. Циљ Омладине био је да унапреди образовање, културу и науку, а пре свега јачање националне свести код Срба у Хабзбуршкој монархији, Кнежевини Србији и Османском царству. Постојало је и револуционарно схватање да се народ мора припремити за “одређени тренутак”, да се изведе дело националног ослобођења и уједињења, по угледу на италијанске

част одсутних опозиционара, Владимира Јовановића и Светозара Милетића, док је за председника скупштине изабран Јеврем Грујић, осуђени судија Великог суда. Након притиска српске владе, омладинци су решили да затворе заседање.⁸⁵⁴ У Петрограду су били веома забринути да “младе патриоте” врло лако могу да пређу на осетљива политичка питања и додатно компромитују српску владу у очима Европе. Поред тога, учешће појединих руских револуционара на скупштини оцењено је веома негативно у руској престоници.⁸⁵⁵

Кнез Михаило је и сам увидео да опозиција режиму јача, те да се више не може изаћи на крај са либералима хапшењима и отпуштањима. Томе су у прилог ишли и либерални захтеви, истакнути на Михољској скупштини, која је одржана месец дана после омладинске. Тражио се удео Скупштине у законодавству, одговорност министара кнезу и Скупштини, да Скупштина сама бира своје часништво, а не да их поставља кнез, да чиновници из просветне, правосудне и финансијске струке могу бити изабрани за посланике, те да се изда закон о слободној штампи.⁸⁵⁶ Ови слободоумни предлози, иако одбијени од већине посланика оданих кнезу, показали су да режим захтева извесна побољшања. Тога су били свесни и кнез и његови министри, изузев Гарашанина.⁸⁵⁷ И руски конзул

карбонаре “Младе Италије”, покрета “Risorgimento” и акције Манцинија и Гарибалдија. В. Јовановић, *Успомене*, 223–227; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1982, 184–191.

⁸⁵⁴ АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/202; Д. Васић, *Кнез Михајлова омладина*, Политика 6. јануар 1936, 5; *Записници седница*, 47–48; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, 281–283.

⁸⁵⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, СПБ Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 108–111; *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, 69–70, 71–74; Светозар Марковић је за време боравка у Петрограду, од 1866. године, успоставио тесне везе са руским револуционаром И. И. Бочкаревим, који је присуствовао омладинској Скупштини у Београду. Руска полиција је пажљиво мотрила на ове везе. У Петрограду је 1866. године основано и омладинско друштво *Српска обитина*, које је 1868. године прерасло у Јужнословенску организацију. Друштво је личним контактима и радом успело да добије позив на оснивање Словенског клуба у Петрограду. Идеја о оснивању Словенског клуба потекла је од тајног руског друштва “Сморгонская академия”. У папирима И. И. Бочкарева сачуван је списак чланова управе, коју су чинили 15 Руса и један Србин – Сава Грујић. Услед хапшења Бочкарева и распуштања академије у октобру 1868. године, идеја о Словенском клубу је остала нереализована. ГАРФ, Ф. 95, Оп. 2, ед. хр. 354; В. Г. Карасев, *К вопросу об участии русских и сербских революционеров в подготовке восстания в Боснии и Герцеговине в начале 70-х годов XIX в.*, Национально–освободительное движение Южных славян, Москва, 1966, 114–130.

⁸⁵⁶ АС, НС, ф. I, р. 5-16/1867; Б. Радовановић, *Михољска скупштина у Крагујевцу 1867. године*, Шумадијски анали 4 (2008), 47–48; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, 283–285.

⁸⁵⁷ Гарашанин је кнезу истицао да се “снага народа србског само у личности књаза може представити, остане ли књаз нула, то ће и народ то исто бити”. АС, ИГ, 1680.

је био свестан да кнез размишља о унутрашњим реформама, будући да је био сведок опозиционог деловања на Омладинској, али и на Михољској скупштини.⁸⁵⁸

Јасан став званичне Русије да тренутно не може подржати устанак на Балкану, али и да се више не може борити дипломатским путем за корените реформе у Османском царству, који би водили постепеном урушавању турске власти утицали су на кнеза Михаила. Раније отворена подршка Русије хришћанима на Балкану, морала је да се пребаци на потпуно тајно деловање. У другој половини октобра и првој половини новембра Горчаков је морао да се бори са готово свим руским представницима на Балкану, који су били противни његовој политици одржања мира. У истом периоду, српски кнез је морао да бира између свог председника владе и министра војног. Кнез је, у том тренутку учинио једини могућ потез. Сменио је Гарашанина 14. новембра 1867. године.⁸⁵⁹ Николи Христићу је образложио да је разлог смене председника владе била његова индискреција и препуштање Антонију Орешковићу тадашњих преговора са секретаром пруског конзулата Лоберном и конзулом Розеном.⁸⁶⁰ Пруска се заиста интересовала о могућностима Србије да подигне на устанак Србе и Хрвате у аустријској Граници, у случају избијања француско–пруског рата. Гарашанин је пренео Шишкину свој страх да “га Пруска не повуче даље од онога где он хоће да иде, истаквши да је спреман на рат са Турском, али да не би у исто време био и непријатељ Аустрије”.⁸⁶¹ Био је то разлог што је избегавао састанак са Розеном,

⁸⁵⁸ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 128, 177–182.

⁸⁵⁹ *Србске новине*, бр. 143, 4/16. новембар 1867; Гарашанинова смена је у историографији тумачена на различите начине, преко његовог противљења кнежевој женидби са Катарином Константиновић, индискреције у односима према Аустрији, претерано русофилској политици итд. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 430–435; В. Ћоровић, *Око пада Илије Гарашанина у јесен 1867. године*, Политика 23–26. април 1938, 5; АС, СН, 614; Аустријски представник Ленк је у вези са Гарашаниновом сменом писао Бајсту, истог дана када је објављен указ о смени председника владе, да Русија стоји иза свега. АСАНУ, Исписи из бечких архива, бр. 1534, док. 53; Лонгворт је приметно да Мариновић, који је тврдио да није консултован о овој промени и да је не одобрава узима ствари сувипе олако. АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/47, Лонгворт–Лајонсу, 28. новмбар 1867.

⁸⁶⁰ Христић је наводио: “Ушавши код Књаза, нађем га у ходању по соби. Био је врло суморан и узбуђен, и са јетком оштрином рече ми: Звао сам вас да вам кажем једну новину”. *Из мемоарских забележака старог државника Николе Христића. Пад владе Илије Гарашанина и влада Николе Христића 1867 године*, Политика 18. фебруар 1940, 15–16; У отпусном писму Гарашанину, кнез је наводио: “Миољском скупштином која је, по вољи Божјој већ трећи народни савет за мога времена, закључује се и један период моје владе, а са њиме и мисија управи, којој сам вас пре шест година на чело ставио. Ви сте на моје задовољство одговорили потребама овог првог периода, и што се данас с вашом службом растати и новим је силама поверити морам, то чиним уступајући захтевању времена и новим потребама државним”. АС, ПО, к. 25, бр. 81.

⁸⁶¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 321–324, 331.

препустивши преговоре Орешковићу. Из Петрограда су још раније упозоравали кнеза да је Орешковић агент који не ради само за Србију, што се и показало када је Беч “открио” детаље његових разговора са Розеном. Горчаков је изразио велико незадовољство. Откривањем преговора у Београду, и то у време када се он борио за декларацију о немешању на Балкану, Беч је добио повод више да врши притисак на Србију, верујући да су у све уплетени прсти руске политике.

Смена председника владе била је у том контексту дипломатски маневар. Гарашаниновим пензионисањем, кнез је покушао да оствари смиривање ситуације и смањење притиска из Беча. Истовремено је показивао Пешти да неће подржати пруске идеје о подизању на устанак Срба и Хрвата у Граници, што је била важна тачка у добијању мађарске подршке од раније. Пребацивање сарадње између Русије и Србије на потпуно тајно деловање, кнезу је отворило могућност да пред осталим великим силама покуша да докаже да је његов главни циљ усмерен на српске, а не на руске потребе. У исто време, од Русије је очекивао само залагање за начело немешања. Настављени су напори ка довршавању преговора на склапању Балканског савеза, као и војне припреме. Краткотрајно затишје, кнез је искористио да покрене унутрашње реформе у циљу измена постојећег уставног уређења и новог помирења свих група у земљи. Тиме се поново враћао идеји из времена када је ступио на престо, а која је остала неостварена. Свакако да се доста тога променило од 1861. године. Кнез је тада тражио руску подршку да дипломатским путем обезбеди промене унутрашњег уређења, а сада је тражио подршку у случају отварања најболнијег питања, аустријске окупације Босне и Херцеговине. Девет дана након смене Гарашанина, 24. новембра, Горчакова је обећао да ће Русија ступити у Галицију, ако Аустрија ступи у Босну.⁸⁶²

Нови начин остваривања старог програма нису схватили сви. Смена Гарашанина довела је до распламсавања критика на рачун даље политике кнеза Михаила. Шишкин, иначе кум бившег председника владе, показао се као најоштрији у оценама. У депешама Стремоухову писао је да кнез скреће на погрешан пут, удара на своју популарност у земљи и практично гаси Балкански

⁸⁶² *Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел в двух томах*, Т. 2. (1865–1876), под редакцией П. А. Зайончковского, Москва 1961, 223; Из овог кнежевог интересовања и каснијих корака можемо закључити да је размишљао да се озбиљније позабави питањем Босне и скрене курс са јужнословенског на српско питање.

савез. Изражавао је посебну љутину јер од кнеза није добио никакво објашњење поводом промена у влади.⁸⁶³ Са Шишкиновим оценама били су сагласни и сви руски представници на Балкану. Заједно са његовим депешама Стремоухову, капетан Сњесорев је својим извештајима Миљутину само “доливао уље на ватру”. Обојица су највише нападали Блазнавца, који је по њиховим речима био отворени непријатељ Русије. Кнез је на све начине покушавао да умири Шишкина и нагласи да није дошло до коренитих промена у спољној политици. Руски конзул није хтео ни да саслуша објашњења, наводећи да су то “само празне речи, те да ни кнез ни људи из његове околине не раде ништа да то и докажу”. У лавинама оптужби које је слао у Петроград, Шишкин није бирао речи, те је у једном извештају изражавао жаљење што је “судбина тужне Србије и целог југословенског света пала у руке будала”.⁸⁶⁴ У нападима на кнеза Михаила и Блазнавца, потеклим из пера руских представника, припадника словенофилске струје, јасно се уочава расцеп у руској дипломатији. Горчаков последња два месеца 1867. године није могао да контролише своје подређене на Балкану, будући да је и сам жестоко критикован због умерене политике. Руски министар суочавао се са растом опозиције у самом Петрограду, посебно у Азијском департаману свог Министарства. О снази словенофилске струје сведочило је и Шишкиново непоштовање основних упутстава које је добијао од свог министра. Руски конзул је, и поред наређења од Горчакова, одбио да се извине кнезу Михаилу за своје нетактично понашање недостојно једног дипломате. У својим поступцима није видео никакву кривицу, те је чак наводио да никоме не дугује објашњења, како ни кнез Михаило не дугује никоме никакво објашњење за смену својих сарадника.⁸⁶⁵

Постављањем Ристића на место председника владе и министра иностраних дела, кнез је покушао да умири противнике који су сматрали да се удаљава од

⁸⁶³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 128, 203–204, 223.

⁸⁶⁴ Исто, л. 128, 240–246, 336–337; Под “будалама” је свакако мислио на кнеза Михаила и Блазнавца.

⁸⁶⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 247–248; Овакав став руског конзула у Београду и извештаји других представника са Балкана, створили су неоправдану слику у историографији да је смена Гарашанина изазвала захлађење у српско–руским односима (Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 437–443). Јака словенофилска струја у Петрограду, којој су углавном припадали и руски представници на Балкану није прихватала било какво одлагање рата на Балкану. Нису разумели суштину промена које је кнез Михаило покушао да остваре, као ни идеју Горчакова да се комплетна подршка Русије пребаци на тајно поље деловања.

Русије, али и да учини помак ка унутрашњим реформама.⁸⁶⁶ Ристићеве предлоге о изменама у влади, довођењем Стевче Михаиловића и одстрањивањем Николе Христића, које је предочио пред полазак из Цариграда, кнез није прихватио, те је Ристић у Београду дочекан са разрешењем.⁸⁶⁷ Место председника владе припало је Николи Христићу.⁸⁶⁸ Ангажовањем Радивоја Милојковића, Ристићевог пашенога за израду нацрта устава, кнез је делимично угађао Ристићу, а у исти мах показивао да Христић није задрти конзервативац, противник устава, како га је интелигенција сматрала. Како је Ристић и даље одбијао улазак у владу са Христићем, у владу је као либерални елемент ушао Димитрије Црнобарац.⁸⁶⁹ Кнез је поново схватио да је идеја помирења страначких група у земљи врло тешко остварива. Личне несугласице и суревњивости, спречавали су заједнички рад, чак и на питањима спољне политике, око које су сви истицали наводну сагласност.

У нову, 1868. годину, ушло се са старим теретима. Кнез је био растрзан између Шишкинових оптужби и лажних денунцирања, балкански савезници су сумњали да је дошло до промена и удаљавања од Русије, док су Француска, Британија и Аустро–Угарска вршиле притиске због војних припрема.⁸⁷⁰ Шишкин је 5. јануара предао кнезу три писма, од Горчакова, Миљугина и Штакелберга., а

⁸⁶⁶ Лонгворт је Ристића сматрао “простом кнежевом лутком и штићеником генерала Игњатијева”, те је сматрао да кнез није учинио посебне промене сменом Гарашанина. АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/47, Лонгворт–Лајонсу, 28. новембар 1867.

⁸⁶⁷ АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/480, Ј. Ристић–кнезу Михаилу, новембар 1867; *Из мемоарских забележака старог државника Николе Христића. Сукоб Јована Ристића и кнеза Михаила 1867*, Политика 21. фебруар 1940, 14.

⁸⁶⁸ *Србске новине*, бр. 151, 23. новембар/5. децембар 1867.

⁸⁶⁹ Рад на изради уставног нацрта поверен је Радивоју Милојковићу. Милојковић је, својим уставним пројектом, требало да измири ова два опречна захтева. Највећи уступак либералима био је у признању слободе штампе и уставном обезбеђењу независности судова. Одредбе о министрима биле су уступак конзервативцима, јер су министри и даље били кнежеви органи. Скупштина је по Милојковићевом пројекту била дводомно тело, које су чинили Народна скупштина, као изборни орган, и стални дом. Чиновници су по пројекту могли бити бирани за посланике, чиме се остваривала Ристићева замисао о придобијању незадовољне интелигенције. Стални дом је требало да настане проширивањем Савета, укључивањем одређеног броја лица из свештених, војних и чиновничких редова. Скупштина би, са сталним домом, добила законодавну власт, али без законодавне иницијативе и буџетског прав. АС, ПО, к. 25, бр. 103; М. Кулаузов, Маша, *Уставни нацрт Радивоја Милојковића од 1868. године*, Истраживања бр. 17 (2006), 63–77.

⁸⁷⁰ Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 443–448; Посебно незадовољство исказивао је и Бајст, који је страховао од војних припрема у Србији. Упозоравао је кнеза да су сви немири које покушава да изазове авантуристички и могу бити фатални. Позивао се на добијање градова и истицао “услугу” коју је Монархија учинила Србији у виду интервенције код Порте (*Austrian Red-Book*, No. 1, док. 126, стр. 199–201, Бајст–Ленку (у Београд), 19. децембар 1867); Кнез је средином јануара на захтев енглеског конзула Лонгворта да објасни даље наоружавање војске истакао да му је основни циљ да се достигне војна спремност каква постоји и у другим државама. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 3–4.

такође га је упознао и са депешом Стремоухова на своје име. Штакелберг је тражио од кнеза да врати Гарашанина због његовог личног утицаја на хришћане и смени Блазнавца. Горчаков није помињао Гарашанинову смену. Кнез је руског конзула примио врло хладно, раздражен и разочаран његовим понашањем. На том краткотрајном састанку, кнез није улазио у било какву полемику са Шишкином.⁸⁷¹ Прочитавши писма, кнез се писмом обратио лично Горчакову, у коме је критиковао понашање руског конзула у Србији и тон писма амбасадора из Беча. Руски министар је потом Штакелбергу навео да Русија не жели да врши притисак на кнеза Михаила да врати Гарашанина, нити ће тражити оставку Блазнавца. “Ми немамо намеру – писао је Горчаков, да управљамо Србијом нити се мешамо у њене унутрашње послове”.⁸⁷² Сличан став Горчаков је изнео и у писму кнезу, где је и навео да је свестан погрешних процена руског конзула у Београду, о чему је обавестио и цара и министра војног Миљутина, који је на основу извештаја Шишкина и Сњесорева стекао сасвим погрешну слику о војној снази Србије.⁸⁷³ Истовремено, Блазнавац је у врло опширном извештају о војној снази Србије под насловом *Rapport sur la situation militaire de la Servie adresse par le Ministre de la Guerre Son Altesse Sérénissime le Prince de Serbie* одлучно одбацио све оптужбе на његов рачун. Описао је стање у војсци пре и након његовог наименовања за министра војног, обративши посебну пажњу на податке о томе шта је све урађено за време његовог министровања. Извештај је, након кнежевог одобрења, послат у Петроград.⁸⁷⁴

Средином јануара Горчаков је покушао да примири руске представнике у Османском царству. Свима је 18. јануара послат циркулар у коме је истакнуто да МИД сматра врло опасним сваке локалне испаде против турске власти, јер садашњи политички положај не може да обезбеди успешан исход.⁸⁷⁵ Конзулу у Јањини, Јонину је 24. јануара послата специјална депеша у којој му је строго

⁸⁷¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254а, год. 1867, л. 242–246, 258–260; Није сасвим јасан Штакелбергов став у критици кнеза, будући да је припадао умереној струји Горчакова. Упоредити: АСАНУ, Историјска збирка бр. 7889, Д. Црнобарац, *Тајни мемоари моји*, 3–4, 10; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 3, 21–23.

⁸⁷² *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 191, стр. 446–447; А. В. Карасев, *Россия и Балканский союз 60-х годов XIX века*, 186; *Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг.*, 180.

⁸⁷³ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, ед. хр. 1070, л. 1–2.

⁸⁷⁴ Исто, д. 1069, л. 1–17об.

⁸⁷⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181, Но. 535, год. 1868, л. 121.

наложено да обустави организацију устанка у Албанији. У новим условима, А. Ф. Будберг је предложио политику чекања, са којом су се сагласили цар Александар II и Горчаков. И сам Игњатијев се приклонио умереној струји, сматрајући да се све наде морају усмерити у предстојећи француско–пруски рат, када и балкански народу морају да крену у акцију. Очекивао је да то буде на пролеће 1869. године.⁸⁷⁶ Иако се раније противио декларацији о немешању у питања Балкана, сада је тврдио да је тај руски став спречио Аустрију да окупира Босну и Херцеговину, а Француску и Британију од окупације Атине и грчких острва. Сматрао је да Русија мора да делује на Србију, Грчку и Бугаре да се спрече сви превремени иступи и да се чека повољније време. У будућем француско–пруском рату предлагао је да се руска војска коцентрише на граници са Аустријом и спречи њено учешће у решавању Источног питања.⁸⁷⁷

На састанку од 3. фебруара 1868. године, коме су присуствовали цар, Горчаков, Будберг и Игњатијев, цар Александар II је у потпуности стао на страну умерене политике.⁸⁷⁸ Словенофилски кругови, који су од одржавања Етнографске изложбе знатно ојачали, покушавајући да издејствују јасну војну подршку Русије хришћанима на Балкану, претрпели су пораз. Деловање Русије на Балкану и помоћ хришћанима морали су да се сведу на најмању меру и то у строгој тајности. Обједињавање хришћана требало је наставити као и до сада, уз строго спречавање било каквих превремених дејстава. Читава акција је остајала у рукама Србије, која је почетак рата требало строго да координише са Петроградом и то тек у време француско–пруског рата. Кнез Михаило је и сам почео да аустријском и енглеском конзулу даје врло помирљиве изјаве.⁸⁷⁹ У аустријским војним извештајима јасно се види неповерење према наводној мирољубивој политици кнеза Михаила. Истицано је да кнез ради у договору са Русијом, одакле му је

⁸⁷⁶ В. М. Хевролина, *Российская дипломатия и балканский вопрос во второй половине 60-х годов XIX века: стратегия и тактика*, 51; *Дневник П. А. Валуева*, Т. 2. (1865–1876), 235.

⁸⁷⁷ Л. И. Нарочницкая, *Россия и отмена нейтрализации Черного моря*, 150–152.

⁸⁷⁸ *Дневник П. А. Валуева*, Т. 2, 236–238; В. М. Хевролина, *Российская дипломатия и балканский вопрос во второй половине 60-х годов XIX века: стратегия и тактика*, 52; Након што је званично обавештен о политици Русије, Шишкин се тек тада извинио кнезу Михаилу за раније понашање. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 439, фус. 5 су констатовали, на основу једног енглеског извештаја да се руски конзул понизно извинио кнезу, али нису повезивали тај догађај у контексту победе умерене струје у Петрограду.

⁸⁷⁹ Упоредити: АСАНУ, Историјска збирка бр. 7889, Д. Црнобарац, *Тајни мемоари моји*, 24–25.

саветовано да буде спреман за важне догађаје.⁸⁸⁰ Сличног мишљења био је и енглески конзул, који је сматрао да српска милиција може лако прећи границу, те да је све и припремљено за акцију. Посебно је подвлачио опасност од преласка наоружаних чета у Бугарску. Иако је српска влада порицала било какву одговорност, Лонгворт је у тим акцијама видео заједнички рад Београда и Букурешта.⁸⁸¹

Кнез је 14. фебруара позвао Лонгворта на састанак. Говорио му је о руским захтевима, који су од њега отуђили све велике силе и бацили га у очајање. Детаљно му је говорио о сукобу са Шишкином и прочитао делове Штакелберговог писма, где се говорило о смени Гарашанина.⁸⁸² Овим поступком, кнез је највероватније желео да скрене пажњу енглеског конзула са питања припрема рата на његов наводни сукоб са Русима. Сукоб са Шишкином није био никаква тајна, а са друге стране, кнез је Лонгворту прочитао само извод из Штакелберговог писма и то део где се критикује Блазнавац и кнез позива да врати Гарашанина. Непосредно пре овог састанка, Лонгворт је исказивао највећи притисак на српску владу због преласка наоружаних чета у Бугарску и војних вежби, а након састанка истицао је да кнез апелује за помоћ британске владе против руског притиска. Иако је енглески конзул можда и поверовао кнежевим изјавама о одржању мира, аустријски војни извештаји говорили су супротно. У Србији се припремала изградња шест војних болница, куповани су волови за вучу, издвајана су велика средства за војне припреме. Све то је, по мишљењу аустријске војне команде из Земунa, рађено по споразуму са Русијом.⁸⁸³

У складу са прикривањем било каквих припрема и преурађене акције, донета је одлука да се на Цетиње упути Јован Ристић. За одабир Ристића велику

⁸⁸⁰ Л. Пелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 297.

⁸⁸¹ Али-бег је делио Лонгвортов став и сматрао да се све изводи са знањем Русије, која “окреће кабаницу према ветру, што и кратковидом пада у очи”. (Л. Пелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 297–298). Исти став имала је и Француска. *Archives diplomatiques 1869. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 9 année (avril, mai, juin 1869), Paris, 1869, док. 31, л. 506, Мустје – амбасадорима у Берлину, Лондону, Петрограду и Бечу, 4. фебруар 1868; Исто, док. 33, л. 508–509, Мустје – Буреу (у Цариграду), 28. фебруар 1868.

⁸⁸² Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 455; Кнез је, одмах након пријема Штакелберговог писма, почетком јануара, извукао концепт, у коме је издвојио само оне делове у којима је критикован и у којима се од њега тражило да врати Гарашанина. АСАНУ, Историјска збирка бр. 7889, Д. Црнобарац, *Тајни мемоари моји*, 3; Остаје нејасно да ли је можда кнез Лонгворту прочитао управо тај свој концепт.

⁸⁸³ Л. Пелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 298–300.

улогу одиграла је руска дипломатија, будући да је његов ранији рад у Цариграду уливао поверење свим хришћанима на Балкану. Званичан циљ мисије било је крштење ћерке кнеза Николе, док је тајни било одвраћање црногорског владара од било каквих превремних покрета, које би изазвале сумње западних сила. Ристићева мисија требало је и да побољша захладнеле односе са Црном Гором.⁸⁸⁴ Упоредо са мисијом на Цетињу, кнез је у Беч послао Косту Цукића. Званично, циљ мисије било је склапање поштанске конвенције. Незванично, Цукић је требало да учини све и увери Беч у миран став српске владе и разјасни акције о раду Карађорђевића и њиховим плановима.⁸⁸⁵ У Бечу нису много веровали Цукићевим мирољубивим изјавама. Сматрали су да је српски кнез у складу са руском политиком желео само да краткотрајно умири велике силе, те да се српска војска увелико припрема за прелазак босанске границе. Сви напори ка истицању мирног става пропали су са откривањем српско–румунског уговора.⁸⁸⁶

Почетком априла, аустријски шпијуни су открили детаље поверљивог разговора Блазнавца и Мариновића. У њему је министар војни истакао да Србија нема разлога да страхује од Мађара, већ да Мађари треба да се боје Срба – “што се Мађари владају неразумније, то се Срби морају више радовати и не би се могло ништа више желети него да се Угарска одвоји од Аустрије, јер у том случају ни Аустрија, ни Угарска, не би биле дорасле Јужним Славенима”.⁸⁸⁷ Ови наводи сасвим сигурно су убрзали долазак новог аустроугарског конзула у Београд. Бењамин Калај стигао је већ 19. априла. Он је јасно водио двоструку политику. По упутствима Бајста морао је да сузбија српске тежње према Босни, док је по саветима Андрашија требало да их охрабрује.⁸⁸⁸ Шишкин је врло брзо уочио

⁸⁸⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 15–16; Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, 172–173.

⁸⁸⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 9, 41–43; Истовремено, Цукић је са руским амбасадором у Бечу, Штакелберг требало да покрене питање става Русије према доношења новог Устава у Србији. Штакелберг се сложио и истакао да Србија може донети Устав без страха од гарантних сила, у договору са Скупштином. АСАНУ, Историјска збирка бр. 7889, Д. Црнобарац, *Тајни мемоари моји*, 31.

⁸⁸⁶ Порта је одмах почела да појачава број војника на српској граници, од Дунава до Новог Пазара. АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 39, 64–65.

⁸⁸⁷ Л. Фелап, *Извештаји команданта трупе бригаде у Земуну*, 300.

⁸⁸⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 462–463; *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875)*, приредио А. Раденић, Београд, 2002, предговор приређивача, XX–XXI и Калајев запис од 3. маја 1868, стр. 13–14.

Калајеву политику, наводећи да је његов основни циљ да кнеза придобије за лажна обећања Пеште, чиме су се осигуравали интереси целокупне Монархије.⁸⁸⁹

Суочен са новим руским ставом, да се било каква акција одложи до француско–пруског рата, кнез је желео да додатно испита могућности те опције, а посебно према акцији ка Босни. Како је постојао велики страх да Аустро–Угарска не заузме Босну, да би се предупредиле сумње и опипао терен, италијанском конзулу је саопштено да је Србија одлучно противна тој идеји. Сковасо је аустријском команданту у Земуну 13. априла саопштио да је руски утицај одстрањен, а Шишкин врло нерасположен. Српска влада сада, како је он истакао, сматра да своје циљеве може постићи без рата, да је у њеном интересу да са Турском живи у пријатељству и да се не шири на њен рачун, те да је одлучна да се њено одржање евентуално и бори.⁸⁹⁰ Није сасвим јасан разлог Сковасог одласка у Земун, али је извесно да је стари аустријски непријатељ желео да Бечу јасно стави до знања да аустријске намере према Босни могу довести до рата. Истог дана, Милан Петронијевић, министар спољних послова, разговарао је са Али–бегом, Портиним комесаром. Интересовао се за став Порте према евентуалном уступању Босне Аустроји. Турском комесару је истакао да Србија жели мир, али му је ставио до знања да је Београд спреман да, чим Беч предузме било какву акцију у Босну, изазове немире у Војној граници. Циљ Србије, што су у Бечу прозрели, захваљујући разгранатој шпијунској мрежи, био је да се аустријске агитације у Босни искористе за улазак српске војске и наводно очување султанових права. У аустријским војним извештајима јасно се види да су знали да је уклањање руског утицаја само привидно, да се спрече било какве сумње приликом преласка српске војске преко границе.⁸⁹¹

Питање акције у Босни, кнез је желео да додатно обезбеди, што је био и један од главних циљева дипломатске мисије Јована Ристића у Пешти, Берлину и Петрограду.⁸⁹² “Мешовита, поступна комбинација”, како је видео Ристић, готово

⁸⁸⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 254б, год. 1868, л. 67–68, 463.

⁸⁹⁰ Л. Ђелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 301.

⁸⁹¹ Л. Ђелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 302; У извештају аустријског војног команданта из Земуна од 26. априла 1868. године јасно је истакнуто да је сукоб кнеза и Шишкина био више личне него политичке природе. Исто.

⁸⁹² Упоредити: Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II, 1. јануар 1868–31. децембар 1876*, прир. М. Јагодић, Београд, 2006, 30. март/11. април 1868, стр. 23; У писму насловљеном на Горчакова од 10/22. априла 1868. кнез је изнео жељу да ће Русија позитивно решити питање капитулација.

је извесно била усмерена на то да се Русија и Пруска заложе за начело немешања, Пешта да задржи Беч од евентуалне акције, док би кнез кренуо на Босну.⁸⁹³ Нажалост, из сачуваних извора не може се тачно одредити на који начин и када је кнез намеравао да покрене акцију. Неспоредно пре доношења одлуке о Ристићевој мисији, Игњатијев се са одсуства из Петрограда вратио у Цариград управо преко Берлина и Беча. Шириле су се гласине да је руски амбасадор приликом посете Берлину истицао идеју да се Крит припоји Грчкој, те да хришћани у Турској добију независност и формирају конфедерацију, под колективном гаранцијом великих сила, док би Цариград био проглашен за слободан град. У Бечу је Бајсту јасно истакао да се побуна на Криту не може у потпуности угушити, те да ће и “даље бити угарак који је спреман да запали остале делове Османског царства”.⁸⁹⁴ Аустријски страх од Русије и даља, отворена подршка грчке владе устанку на Криту отворили су старе ране. Осећала се велика напетост када је Ристић кренуо из Београда пут Пеште.

Званични циљ мисије било је настојање да се између Беча и Русије изврши капитулација. На састанку са грофом Андрашијем добио је стара уверавања, да Угарска не жели окупацију Босне и Херцеговине од стране Монархије. По мишљењу Андрашија, мешање Беча било би безуспешно и крајње опасно по целу Монархију, јер би присаједињењем Босне она само појачала своје унутрашње несугласице, укључивањем још већег броја Словена у своје границе. Ристићу је истакао да мешање у послове Османског царства и заузимање Босне захтева војна странка, којом руководи надвојвода Албрехт Фридрих Рудолф Доминик, војвода од Тешена. Андраши је навео да се Бајст налази на страни војне странке, али да он не губи наду да ће успети да га приклони својим ставовима. Био је спреман да подржи Србију у Бечу, а заузврат је тражио помирљиви став према Србима у Аустро–Угарској, којима би био обезбеђен развитак језика и вере.⁸⁹⁵

Истакао је добротворство које је Царска влада доследно усмеравала ка Србији и њеном кнезу, истакавши да се Ристићу може поклонити пуно поверење у разговорима. АВПРИ, Ф. 161/1, СПБ Главни архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 254б, год. 1868, л. 571.

⁸⁹³ Упоредити: Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, књ. 3, 307.

⁸⁹⁴ *Auswärtige Angelegenheiten. Correspondenzen des Kais. Kön. Gemeinsamen Ministerium des Aussern, N° 2, vom Januar bis November 1868*, Wien, 1868, док. 16, стр. 30, Бајст – амбасадорима у Паризу, Лондону, Фиренци, Берлину, Петрограду и Цариграду, 8. април 1868; Исто, док. 19, стр. 32–34, Пусвалд (Атина) – Бајсту, 9. мај 1868.

⁸⁹⁵ АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/421, Ј. Ристић–кнезу Михаилу, 19. април/1. мај 1868; АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 3 (год. 1868), л. 2–4.

Стигавши у Берлин, Ристић је сазнао да се Бизмарк налази на одмору, те је отпутовао за Петроград. У руској престоници наишао је на срдачан пријем. Читав разговор са Андрашијем Ристић је саопштио Русима.⁸⁹⁶ Руси су истакли и Ристићу, а и кнезу да обрати пажњу на Андрашијеве речи, поготово јер долазе у време кад се Аустро–Угарска стара да гради железничку пругу кроз Босну, која би била веза са Мађарском. Ристић се сложио да су Андрашијеви предлози сумњиви, рачунајући да му је главни циљ спречавање немира на Балкану, који су се лако могли пренети преко Дунава. Истовремено, Ристић је у Петрограду посебно изразио страх од јачања војне странке у Аустрији.⁸⁹⁷ У разговорима са царем и Горчаковим, истакао је да кнез Михаило има у својим рукама договор са хришћанима у Турској: Црна Гора ће се прикључити општем покрету, становништво Босне и Херцеговине, као и Старе Србије готово је да следи сваки покрет српске владе, маса Бугара, не марећи на њихове унутрашње несугласице, расположена је да дејствује са Србијом, а ту је и подршка Арбанаса и савез са Грчком. Ристић је посебно истакао страх од мешања Аустро–Угарске и подвукао могућност да би Србија могла да подигне и аустријске Србе на устанак. Руси су поручивали да од аустријске интервенције не треба страховати.⁸⁹⁸ Српски изасланик је од Русије тражио продужење природне подршке Србији, те да се стара да не дође до било каквог мешања великих сила, уколико српска војска пређе у Босну. У Петрограду су пристајали на ту опцију, али је покрет требало везати са почетком француско–пруског сукоба.⁸⁹⁹ Ристић се потом вратио у Берлин, рачунајући да ће од Бизмарка моћи да дозна конкретније ставове Пруске.

⁸⁹⁶ АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњакловића, 14556/421, Ј. Ристић–кнезу Михаилу, 19. април/1. мај 1868; АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 3 (год. 1868), л. 2–4.

⁸⁹⁷ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Политодел, Номер 3 (год. 1868), л. 5, 8–9; Питање капитулација је у Петрограду одмах решено, без већих тешкоћа, те се кнез Горчакову захвалио у писму од 3/15. маја 1868. године, у коме је нарочито истакао да тај потез Русије види као посебну жељу да се учврсте аутономна права Кнежевине. АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 61–62, 573.

⁸⁹⁸ Свакако да је Горчаков имао у виду споразум који је крајем марта 1868. године склопљен између Русије и Пруске, по коме је, у случају аустријске интервенције у Босни и Херцеговини Пруска била дужна да концентрише на аустријску границу 100.000 војника, а Русија је узела исту обавезу у случају француско–пруског рата. Ј. М. Шнеерсон, *Франко–прусская война и Россия*, 66–71; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 442–443.

⁸⁹⁹ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, СПб Главный архив, Политодел, Номер 3 (год. 1868), л. 4–5; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 459–460, нису давали важност Ристићевој мисији у Петрограду, истакавши да је кнез Михаило највећу важност давао мисију у Берлину; У Петрограду се детаљно анализирали све могућности и рачунали да је победа Пруске извесна. РГВИА, Ф. 440, Оп. 1, Д. 185, л. 1–30; Калај је 25. јуна 1868. у свом Дневнику оставио запис да се Ристић у Петрограду

Бизмарк му је отворено рекао да ускоро предстоји рат између Француске и Пруске. У питањима око евентуалног мешања Аустро–Угарске те питања Босне, пруски премијер је истакао да не треба страховати, будући да би то довело до противљења Русије. Велико задовољство, Бизмарк је изразио и по питању војне спремности Србије. Ристић се потом сусрео са руским амбасадором у Берлину, Убријем, од кога је покушао да сазна колико је искрен Бизмарков став. Од Убрија је добио потврдан одговор и објашњење да је “ваздух пун запаре, олуја је можда још далеко, но може загрмити”.⁹⁰⁰ Српски изасланик остао је у Берлину, где је очекивао нови састанак са пруским премијером. Међутим, Бизмарк је убрзо оболео, те је Ристић морао да сачека његов повратак државним пословима. У пруској престоници остао је скоро месец дана. Подужи боравак у Берлину и ишчекивање новог сусрета са Бизмарком најбољи су доказ да је Ристић желео да са Пруском и руским амбасадором заједнички утврди даљи план деловања.⁹⁰¹

Игњатијев је већ 12. маја јављао Горчакову да се аустријска војска спрема да уђе у Босну.⁹⁰² Кнез је био упознат са овим претњама и одмах је одобрио маневре народне војске, који су почели десет дана након извештаја Игњатијева, 22. маја. Готово је извесно да кнез више није имао стрпљења да чека почетак француско–пруског рата. Имао је у виду стални став званичног Петрограда, који је и ранијих година позивао на мир и чекање. Два дана пред атентат, 8. јуна, кнез је имао трочасовни разговор са Гарашанином о заједничкој радњи балканских

уверио да Русија неће да помогне Србији у заузимању Босне, већ хоће само “да подбада народе против Турске, да би затим могла да лови у мутном” (*Дневник Бењамина Калаја*, 42). Калајево тумачење није било далеко од истине.

⁹⁰⁰ АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњакковића, 14556/428, Ј. Ристић–кнезу Михаилу, 30. април/12. мај 1868; Поволно је решено и питање капитулација, које је Ристић такође изнео Бизмарку. Исто, 14556/436, Исти–Истом; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 460, су навели да се Ристић у Берлину није уопште састао са Бизмарком, што не одговара писмима српског изасланика кнезу Михаилу.

⁹⁰¹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 61–62; У писму непознатом (највероватније Мариновићу) од 31. маја/12. јуна 1868. Ристић је истакао да полази у Београд, те да му о свему пише преко Шишкина. Помињање руског конзула сасвим сигурно говори о томе да је и он био упућен и циљеве Ристићеве мисије. У истом писму Ристић је навео да, након убиства кнеза, продужење његове мисије више нема смисла. АВПРИ, Ф. 161/1, СПБ Главный архив V–A2, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 582–583, Ј. Алексић, *Став Француске према Србији*, 147–149, је истицали да се највише очекивало од Ристићеве посете Паризу, у који није успео ни да стигне, јер је кнез убијен. Ово тумачење не одговара хронологији Ристићеве мисије. Од последњег састанка са Бизмарком, 11. или 12. маја, до атентата на кнеза, 10. јуна протекло је скоро месец дана. Да је Ристић имао највише очекивања од Париза, сасвим је сигурно да не би месец дана боравио у пруској престоници, чекајући на Бизмарково оздрављење.

⁹⁰² *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. Документы*, т. 2. (1865–1875), док. 68, стр. 114–115.

народа. Пошто је бивши министар требало да путује за Беч, кнез му је поручио да се задржи што краће и да му се јави одмах по повратку. Након састанка, Гарашанин је Шишкину истакао да кнез намерава да га поново узме у састав владе.⁹⁰³ Да ли је кнез са Гарашаниновим наименовањем желео да крене у акцију и када? Скоро је извесно да је кнез врло брзо спремао војни покрет у Босни.⁹⁰⁴ Рачунао је да ће моћи да искористи Русију и Пруску за остваривање начела немешања, а посебно је имао у виду њихов став према Аустро–Угарској. Уз то, очекивао је да ће Пешта у страху за своје територије спречити Беч од мешања. Као резервни план имао је у рукама и могућност да у војни покрет укључи и Границу, чиме би цела Аустро–Угарска била заузета својим унутрашњим проблемима. Никола Христић је наводио да је доношење новог устава, чији је нацрт по његовим речима усвојен од стране кнеза и владе, одложено “да би га изнели и увели тек по ослобођеној и увеличаној Србији ако би нам срећа ово принесла”.⁹⁰⁵

⁹⁰³ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254б, год. 1868, л. 75–76; Упоредити: М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 91.

⁹⁰⁴ Калај је у свом Дневнику 6. јуна изнео запажање да се увелико говори о “неком великом устанку у Босни”. *Дневник Бењамина Калаја*, 28.

⁹⁰⁵ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 546; Почетком октобра 1868. године, намесници су се преко Шишкина интересовали о могућности добијања Босне преко сарадње са Андрашијем (*Освободитељна борба народова Босни и Херцеговини и Русија. Документи*, т. 2. (1865–1875), док. 78, стр. 135–137). Горчаков је одговорио намесницима преко руског конзула да не верују Андрашију, те да добијање Босне и Херцеговине није реално, нити је то питање у рукама Андрашија. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254б, год. 1868, л. 421–424.

Топчидерска катастрофа

Готово одмах након завршетка аустро–пруског рата и склапања мира 23. августа 1866. године почеле су критике спољне и националне политике кнеза Михаила. Средином године припремана је завера против кнеза у циљу да отпусти поједине ministre, на првом месту Николу Христића. Завереници су били спремни да збаце кнеза, уколико не пристане на њихове предлоге и да на престо доведу црногорског кнеза Николу, чиме би се ујединиле две српске државе. Завера је припремана у војсци, али није имала много присталица. Након покушаја придобијања Јована Белимарковића за учешће, завера се распала. Белимарковић је завереницима запретио да ће све открити кнезу, ако не одустану од своје намере.⁹⁰⁶

Завршетак аустро–пруског рата временски поклопио са оснивањем Уједињене омладине српске, од које је стизало највише критика на политику кнеза Михаила. У основи, они су критиковали режим кнеза Михаила што није начинио веће ослободилачке кораке, а нарочито што није везао ослобођење српског народа са италијанским и немачким. Разочарани држањем кнеза Михаила, они су почели да му замерају на недостатку смелости и националне енергије.⁹⁰⁷ У извештајима аустројске полиције јасно се наводи се да су припадници Уједињене омладине били спремни и решени да раде уклањању кнеза Михаила са престола.⁹⁰⁸ Нажалост, нису до краја истражене везе појединих припадника Омладине са бившим кнезом Александром Карађорђевићем. Занимљиво је да је на поједине омладинске манифестације, попут Светосавске беседе 26. јануара 1867.

⁹⁰⁶ Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, 281.

⁹⁰⁷ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, 169–170; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, 287–288; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, 466–473; Н. Петровић, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске*, Уједињена омладина српска. Зборник радова, Нови Сад, 1968, 9–31.

⁹⁰⁸ Док су појединци инстистирали да се у *Застави* објави допис да су се људи кнеза Александра Карађорђевића окупили у Турн Северину да крену у Србију, Милетић је изјављивао да су Аустрија, Русија, Турска и кнез Михаило једна банда чија тенденција иде за тим да се одржи status quo. По извештајима аустројске полиције, Стеван Владислав Каћански је у децембру 1866. године почео да ради на организацији завере против кнеза Михаила, те је у Руми основао читаво тајно удружење под називом *Црна чета*. Одржавао је везе и са Светозарем Милетићем. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 146, 160 стр. 307–320, 370–371.

године и Српске беседе 4. марта исте године, одржаним у Будимпешти, као говорник позиван васпитач деце бившег кнеза Александра Карађорђевића.⁹⁰⁹

Добијањем градова, Србија је остварила велики успех, али критике појединаца на рачун кнеза Михаила нису престајале. Сада је нападан јер је градове примио без рата, па је називан и турским пандуром, “јер се обавезивао да ће турске градове чувати”. Омладинци и либерали су певали “досад беше један барјак, узданица сва, србска војско, србско срце, сад га имаш два! У висини полумесец цариградска сјаја, нек га види из далека она тужна раја, нека види, нек се теши, ако ј’ још при виду, како Србину лепо чува Турску пирамиду”.⁹¹⁰ Владимир Јовановић и Уједињена омладина, критиковали су кнежеву владу као недораслу за оружану акцију за народно ослобођење и уједињење. Омладина, задојена романтичарским идејама, није схватала да је политика балканских држава умногоме зависила од великих сила и да је у погледу националне политике учињено колико се могло сходно времену и историјским околностима.⁹¹¹ Иако се кнез Михаило жалио аустријским властима на непријатељско писање *Заставе* и доказивао да кнез Александар Карађорђевић шаље знатна новчна средства Светозару Милетићу, Беч није ништа учинио по том питању.⁹¹²

Кнезу је 16. марта стигла порука од Андрашија, преко Ласла Хуњадија, у којој је отворено опоменут да династија Карађорђевић ради на његовој смени у сарадњи са Народном странком у Хрватској.⁹¹³ Свакако да је вид претње супарничком династијом произвео тежак утисак код кнеза. И руски конзул је приметио осетно јачање пропаганде Карађорђевића. Дошао је у посед брошура, у

⁹⁰⁹ На првом предавању говорио је о могућем напретку српске нације, а на другом о националним особеностима старих Срба насупрот новом Српству. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 165, 169, стр. 394–395, 402–403.

⁹¹⁰ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, 170; Ратоборност омладине је 1867. године и доживљавала свој врхунац. Незадовољство српском владом због неодлучности, омладински припадници су изражавали кроз књижевне радове, па се Змај тако подсмевао “београдским бакама” и њиховом кунктаторском “на пролеће”, Ј. Скерлић, *Омладина*, 203; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, 296–297.

⁹¹¹ АС, ИГ, 1710, 1711; Упоредити: *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића*, 240–242.

⁹¹² Двадесетак дана пред атентат на кнеза Михаила, аустријска војна команда из Земуна наводила је да Светозар Милетић са неколицином незадовољника у Београду ради на обарању садашње српске владе, те да у Срему има више присталица. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), док. 190, 195, стр. 445–446, 453–454; Не постоје подаци да су из Беча упутили било какво упозорење београдској полицији на ове вести.

⁹¹³ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 457.

којима је истицано зближавање мађарске владе, српских либерала и хрватске Народне странке. Постојале су чак и неодређене идеје да се Петар Карађорђевић прогласи за бана у Хрватској, а потом подстакну немири у самој Србији. Шишкин је у извештајима стално наводио да присталице свргнуте династије све више јачају.⁹¹⁴

У бечким војним круговима постојао је огроман страх од српско–руске сарадње, а посебно према јачању националног духа код Срба у јужним крајевима Аустро–Угарске. У поверљивим војним извештајима из Земуна истицано је “да постоји нераскидива духовна веза између Срба са обе стране Дунава и Саве и да ће се ватра, која за сада само тиња, снажно распламсати када избије јужнословенски покрет”.⁹¹⁵ У Бечу су веровали и да постоји тајни споразум између Русије и Србије. Кнежева активност у последњих неколико месеци живота и припремање акције према Босни, готово је извесно, убрзали су његов нестанак са политичке сцене.

Кнез је у поподневним часовима, 10. јуна 1868. године, кренуо у уобичајену шетњу Кошутњаком, уз пратњу ордонанса, мајора Светозара Гарашанина, послужитеља Мите Томарчевића, Томаније Обреновић, Анке и Катарине Константиновић. Четворица завереника, Ђорђе и Коста Радовановић, Лазар Марић и Станоје Рогвић, налазили су се од раног поподнева у Кошутњаку. Били су детаљно упознати са кнежевим кретањем. Око 18 сати дошло је до спровођења плана атентата у дело. Убијени су кнез и Анка Константиновић, док су Катарина, ађутант Гарашанин и послужитељ рањени.

У Петрограду су изражавали велику жалост поводом смрти кнеза Михаила. Вест о смрти српског кнеза у руској престоници је дочекана са неверицом. Цар Александар II је на вест о атентату “био два дана као у бесвести, шетао сам и није говорио готово ни са ким”.⁹¹⁶ Руским званичницима било је јасно да су изгубили важан стуб своје политике на Балкану. Њихов дугогодишњи рад на помиривању

⁹¹⁴ Руски конзул је у Петроград преносио њихове ставове: “Зашто да траћимо снагу и проливамо крв за владу, која нас угњетава својим самовлашћем и затире пут народу ка грађанским слободама? Европа никада неће допустити образовање самосталне јаке државе од Србије, а ако се прикључимо угарској политици добићемо права која никада нећемо добити од наше владе, и у савезу са њом можемо образовати Словенску конфедерацију”. Конзул је своја сазнања изнео Николи Христићу, који је истакао да кнеза не треба мучити са тим новим и безбедним стремљењима либералне партије. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 24–25.

⁹¹⁵ Л. Пелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 298.

⁹¹⁶ АСАНУ, ЈР, IX/5, бр. 417, Јан Вацлик – Јовану Ристићу, 9/21. јул 1868. године.

интереса балканских држава и народа, који је био остварив за време кнежевог живота, враћен је на почетак. То се можда најбоље види из речи Игњатијева, који је Стремоухову писао: “Најтеже време преживљавамо сада на Истоку. Потребно је много вештине, опрезности и среће да се изађе из садашње критичне епохе”.⁹¹⁷ Била је приметна извесна паралисаност у руским круговима. Нико није знао како да одреагује у први мах, а посебно како ће се кнежево убиство тачно одразити на даљу руску политику на Балкану.

Власт у Србији преузело је привремено Намесништво, до избора новог владара, које су по положају чинили председник Савета Јован Мариновић, министар правде Рајко Лешјанин и председник Касационог суда, Ђорђе Петровић. Намесништво је издало прокламацију да ће се сазвати Велика народна скупштина да изабере новог кнеза, иако је према *Закону о наследству престола* и његовој *Допуни*, престо припадао Милану Обреновићу, унуку Јеврема Обреновића.⁹¹⁸ Министар војни, Миливоје Петровић Блазнавац, предухитрио је сазив Велике скупштине и 11. јуна 1868. године у војсци издао прокламацију у којој је прогласио Милана Обреновића за владара Србије. Захвљујући присебности министра војног избегнути су већи потреси.⁹¹⁹ Шишкин је одмах депешом јавио да је у руском интересу да се потпомогне признавање Милана за кнеза. Свој став образлагао је компромитовањем Русије и одавањем бројних тајни радњи остварених за живота кнеза Михаила, у случају да на престо дође Александар Карађорђевић.⁹²⁰

⁹¹⁷ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 535, год. 1868, л. 59.

⁹¹⁸ По *Закону о наследству књажеско-србског престола* из 1859. године, престо наслеђују мушки потомци “племена Милоша Обреновића I” по реду прворођења. У односу на Берат из 1830. године сада је право наследства престола проширено на бочну линију, а право Порте је “ограничено” да српским владарима издаје берат само после изумрећа династије Обреновић. Кнез је у случају да нема мушког потомства, могао у договору са Саветом и Скупштином, за живота, усвојити сина за наследника престола. Уколико би кнез умро без наследника, остављено је право Народној скупштини да бира “за наследног кнеза оног Србина, у коме Народ буде имао највише поверења”. (*Зборник закона и уредаба*, XII (1859), 66–69). Закон је допуњен на Преображенској скупштини 1861. године, а промена се односила на чл. 4. *Закона о наследству*, где је отворена могућност да кнез тестаментом именује наследника. (*Зборник закона и уредаба*, XIV (1861), 164–166; АС, НС, ф. I, р.7/1861). Привремено намесништво се у прокламацији позивало на тачку 1. чл. 6. *Закона о народној скупштини* из 1861. године, по коме се Велика народна скупштина сазивала да изабере новог кнеза уколико нема законитог престолонаследника (*Зборник закона и уредаба*, XIV (1861), 138).

⁹¹⁹ АВПРИ, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 2, год. 1868, л. 270; А. Васиљевић, *Моје успомене*, 93; Није сасвим јасна улога руског конзула у овим догађајима, осим што је врло поносно истицао да су му се сви чланови владе обраћали за савете. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254б, год. 1868, л. 86.

⁹²⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 254б, год. 1868, л. 367.

У Петрограду су посветили пажњу избору новог кнеза, из угла своје политике, односно да на престо у Србији не дође владар који би потпао под аустријски и француски утицај.⁹²¹ На заказани састанак у Цариграду 16. јуна, поводом избора кнеза у Србији, коме су присуствовали Фуад–паша, амбасадори Француске, Енглеске и Аустрије, није дошао Игњатијев. Послао је првог драгомана руске амбасаде, који је желео да сазна став Порте у случају избора кнеза Николе Петровића, ако би га изабрала Скупштина у Београду. Фуад–паша је одмах одбацио такву могућност, јер кнез Никола није потицао из Србије. Аустријски амбасадор Прокеш–Остен, стао је на страну Порте, а против могућности избора црногорског владара. Придружили су се и амбасадори Француске и Енглеске. Велике силе су страховале од могуће нестабилности у Србији, која се лако могла пренети на остале делове Османског царства, те нису имале ништа против избора Милана. Истовремено су задржавале Порту да се уздржи од било каквог мешања до коначне одлуке Скупштине.⁹²² Будући да Игњатијев није имао одобрење од Горчакова да предложи избор Николе Петровића на престо у Београду, морао је да одустане од те идеје. Званични Петроград се придружио ставовима Беча, Париза и Лондона да се не меша у избор кнеза, али је Игњатијев саветовао Шишкину да покуша и потпомогне избор Гарашанина и Мариновића за намеснике. Посредник са Блазнавцем требало је да буде Ристић.⁹²³ Руски план показао се одмах као неуспешан, будући да ниједна страна није пристајала на заједничку сарадњу.⁹²⁴ Руски конзул био је врло незадовољан, сматрајући да је Блазнавац узео сву власт у своје руке. Ипак, истицао је руски интерес, да се свим силама ради на превазилажењу унутрашњих раздора, који би могли да доведу до привремене окупације Кнежевине од стране Аустрије. “Да ли би било боље да са наше стране покажемо да се не противимо ни диктатури Блазнавца ако би она водила ка спречавању немира?” питао се Шишкин. Даље је наводио: “Ако Срби нису били способни да опросте кнезу

⁹²¹ Исто, Ф. 133, Оп. 469, Но. 22, год. 1868, л. 34–35.

⁹²² *Auswärtige Angelegenheiten. Correspondenzen des Kais. kön. Gemeinsamen Ministerium des Äussern, 2, vom januar bis november 1868*, Wien, 1868, док. 37, стр. 41, Прокеш – Бајсту, 16. јун 1868; *Archives diplomatiques 1869. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome deuxième, 9 année (avril, mai, juin 1869), Paris, 1869, 495–498, Мустје – Буреу 19. јун 1868, Мустје – Енгалхарту, 24. јун 1868.

⁹²³ АВПРИ, Ф. 133, Оп. 469, Но. 22, год. 1868, л. 117; Исто, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 553.

⁹²⁴ Исто, Ф. 166, Оп. 508/1, Но. 2, год. 1868, л. 281.

Михаилу његове мање недостатке, који су се искупљивали његовим патриотизмом и великодушношћу, ако су допустили да га убију ка пса, нека буду кажњени за то самовлашћем и диктатуром Блазнавца. Они су то потпуно заслужили”.⁹²⁵

Пошто је кнез већ проглашен, Велика народна скупштина, одржана 2. јула, само је утврдила наследно право Обреновића на престо и изабрала намеснике малолетном владару, Миливоја Петровића Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића.⁹²⁶ Намесници су 5. јула обавестили великог везира Али-пашу о одлуци Скупштине и избору Милана за кнеза.⁹²⁷ Кабинет у Бечу, а њему се убрзо придружила и Француска, био је одмах спреман да подржи захтев намесника да кнез Милан добије од султана Берат и наследно достојанство. Политика Аустрије и њена ажурност по том питању свакако су били условљени жељом да се, што је могуће више, скрати време за евентуалне компликације у Србији, а самим тим и на Балкану.⁹²⁸ Султан је признао избор новог српског кнеза, коме је Бератом додељено наследно достојанство. Истовремено, Порта је признала и избор намесника.⁹²⁹

Вођа завереника који су припремили атентат на кнеза Михаила био је београдски адвокат Павле Радовановић, док је план о самом убиству направио Лазар Марић, бивши председник Пожаревачког суда. План о преврату који би дошао после атентата припремили су Павле Радовановић и његов брат Љубомир, бивши ваљевски адвокат. Радовановић је преко жене био у роду са бившим кнезом Александром Карађорђевићем, али је био у вези и са истакнутим

⁹²⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 130.

⁹²⁶ АСАНУ, Историјска збирка, 7915, *Прокламација коју су издали намесници кнежеви: М. П. Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић приликом доласка на владу Милана Обреновића; Србске новине*, 21. јун/3. јул 1868.

⁹²⁷ *Archives diplomatiques 1869*, tome deuxième, 499–500, Lettre de la Régence de Serbie an Grand Vizir Aall pacha, le 23 juin 1868.

⁹²⁸ *Auswärtige Angelegenheiten. Correspondenzen des Kais. kön. Gemeinsamen Ministerium des Äussern*, 2, док. 37, стр. 42, барон Бајст – амбасадорима у Паризу и Лондону, 11. јул 1868; док. 40, стр. 43, барон Бајст – барону Прокешу, 12. јул 1868; док. 41, стр. 43, кнез Метерних – барону Бајсту, 16. јул 1868; док. 43, стр. 44, барон Прокеш – барону Бајсту, 24. јул 1868; *Archives diplomatiques 1869*, tome deuxième, Мустје – Буреу (у Цариград), 19. јун 1868, док. 17, л. 495–496; Мустје – Енгелхарту (у Београд), 24. јун 1868, док. 18, л. 497–498.

⁹²⁹ *Archives diplomatiques 1869*, tome deuxième, Мустје – Буреу (у Цариград), 17. јул 1868, док. 22, л. 500–501; Буре – Мустјеу (у Париз), Терапија 22. јул 1868, док. 23, л. 501; Буре – Мустјеу (у Париз), Терапија 28. јул 1868, док. 24, л. 502; Бајст је био посебно задовољан, истакавши да Порта и даље мора да ради у циљу смиривања евентуалне опасности из Београда, чиме се смирује опасност на Истоку. *Auswärtige Angelegenheiten. Correspondenzen des Kais. kön. Gemeinsamen Ministerium des Äussern*, 2, док. 44, стр. 45, барон Бајст – барону Прокешу, 3. август 1868.

либералима, Владимиром Јовановићем, Стојаном Бошковићем и Милованом Јанковићем. Међу хартијама Павла Радовановића пронађен је списак намесника и министара предвиђених да преузму власт, а ту су била имена Димитрија Матића и Стојана Бошковића, као намесника, Владимира Јовановића, као министра иностраних послова, Милована Јанковића као министра финансија.⁹³⁰ Оружје за извршење убиства набавио је Павле Радовановић, који је годину дана раније дао новац брату Ђорђу да набави револвере у Аустрији. Недоумице изазива четвороцевна “биберница” белгијске производње, система Маријет, калибра 9,2 мм. Како је ово оружје било луксузне производње, није се тако лако могло набавити на слободном тржишту, а уз то, новац који је Павле Радовановић дао брату Ђорђу за куповину револвера био је довољан за куповину три обична револвера, највероватније система Лафоше, али не и луксузне “бибернице”. Највероватније да је ово оружје поклоњено завереницима, а било је нарочито популарно међу високим војним круговима и аустријске и турске војске.

Атентат се може довести у везу са појединим турским званичницима у Босни, али и са аустријским војним круговима. У том контексту, руски конзул је поредио атентат са, неколико година раније откривеном, Мајсторовићевом завером против кнеза Михаила.⁹³¹ Поједини припадници аустријске војне елите желели су да по сваку цену очувају цео западни Балкан под аустријским утицајем, а од посебне важности су истицали Босну и Херцеговину. На челу конзервативног војног круга био је надвојвода Албрехт Фридрих Рудолф Доминик, војвода од Тешена. Он је још од пораза аустријске војске код Садове истицао да је главни

⁹³⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 145; АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/48, 14556/49; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*, 6/18. јун 1868, стр. 34; *Дневник Бењамина Калаја*, 13. јун 1868, стр. 34–35.

⁹³¹ Шурак бившег кнеза Александра Карађорђевића, Сима Ненадовић је признао да је у јесен 1867. године разговарао у Сарајеву са Осман–пашом, босанским везиром, са којим је наводно постигао договор у убиству кнеза Михаила (Л. Ђелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 306; *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, прикупио И. Н. Ђукановић, књ. 1, Београд, 1990, 286; Исто, књ. 2, 177–178). Осман–паша је у време Светоандрејске скупштине био управник београдске тврђаве. Показао се као велики противник Обреновића, те је почетком 1861. године премештен. Српска влада је, износећи као доказ записник о Ненадовићевом саслушању, затражила од Порте смену Осман–паше, што је и учињено почетком 1869. године. Симу Ненадовића је као једног од главних завереника истицао и Шишкин. Он је истицао податак да је пруски конзул Розен неколико дана пре атентата разговарао са Ненадовићем, и од њега сазнао да су дани кнеза Михаила одбројани. Розен о томе није никога обавестио, те је Шишкин сматрао да је то учинио по саветима Лонгворта. АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 147.

циљ аустријске спољне политике Солун.⁹³² У том циљу требало је уклонити све препреке на Балкану, а једна од главних био је свакако кнез Михаило. Врло је вероватно да су активирање војних припрема у Србији у мају и јуну 1868. године и наговештај да кнез има намеру да крене у акцију према Босни, оставили јак утисак у Бечу. Међутим, нема конкретних доказа који би упућивали на позадину атентата у страним престоницама.

Кривицу либерала било је, такође, тешко доказати.⁹³³ Руски конзул је био мишљења да су атентат организовали припадници Омладине и поједини либерали у Србији. И сам је увидео да се Ристић и Блазнавац труде да придобију либералну групу у Србији, те да су полако нестајале и све оптужбе, раније изношене за њихово учешће у атентату на кнеза. Као учеснике у завери наводио је Стојана Бошковића, Љубомира Каљевића, Јеврема Грујића и либерале Пречане.⁹³⁴ Шишкин је често истицао бројне пропусте око суђења убицама кнезу Михаилу, те да је добио штампани примерак стенографских бележака са суђења, у коме су избачена сва места где су оптужени говорили о везама са личностима и истакнутим људима на високим положајима.⁹³⁵ Посебно је наводио Калајево учешће у скривању доказа који су могли да компромитују многе Србе и Аустрију, те да се чак трудио да неке од њих постави за високе државне функционере. Калајеву улогу у скривању доказа видео је као скривање улоге и саме Аустро–Угарске. По мишљењу Шишкина, замисао Андрашија била је остварена: у борби са унутрашњим елементима, Србија неће бити способна да размишља о било каквој активној спољној политици. Био је врло скептичан у погледу учешћа

⁹³² L. Albertini, *The Origins of the War of 1914: European relations from the Congress of Berlin to the eve of the Sarajevo murder*, London, 1952, 33.

⁹³³ Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића, 199; Г. Јакшић, *Трагични свршетак кнеза Михаила*, Политика 6. јануар 1937, 6; Ј. Ћелап, *Извештаји команданта трупне бригаде у Земуну*, 304–306; У руској штампи, у појединим чланцима, за атентат на кнеза окривљавана је Омладина, а посебно Владимир Јовановић и Светозар Марковић (*Голос*, 19. јун/1. јул 1868); Г. Јакшић је у раду *Завера против кнеза Михаила. Питање Владимира Јовановића*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 9, Нови Сад, 1954, 106–112, покушао да докаже да Јовановић није учествовао у завери. Његово тумачење може се подвргнути критици, будући да је као доказ навео писма самог Јовановића, који сасвим сигурно не би сам себе јавно окривио; *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 2, 137–145.

⁹³⁴ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 249; Шишкин је наводио да је Блазнавац сакрио и уништио бројне документе, након кнежевог убиства. Исто, л. 101–102; Упоредити: *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 2, 43.

⁹³⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 91–93, 344–346; Шишкин је избегавао да помене и брисање места где су се поједини завереници доводили у везу и са Русијом; Упоредити: *Суд убицама кнеза Михаила, Стенографски извештај*, Београд, 1868.

Карађорђевића у припреми атентата. Сматрао је да је објављивање вести о кривци бившег кнеза Александра исконструисано најпре од стране саме владе. Доказ тој тврдњи изводио је из чињеница да је Карађорђевић оптужен у новинама одмах након проглашавања Милана за кнеза, у циљу да се спречи евентуална могућност његовог повратка на српски престо и скрене пажња са осталих завереника.⁹³⁶

Из сачуваних извора јасно се види да је званични Петроград убиство кнеза Михаила посматрао као пораз Русије. У руској престоници владало је велико интересовање за питање одговорности личности укључених у атентат, али и политичке позадине. Постојале су јасно изражене сумње да стварне кривце и налогодавце треба тражити у Бечу, па чак и Пешти.⁹³⁷ У том смислу, сматрало се да је са нестанком кнеза Михаила, Аустро–Угарска стављала до знања Русији да њена политика на Балкану нема изгледа на успех. Са нестанком кнеза, Петрограду је било потпуно јасно да се за даље кораке на Балкану мора рачунати на став Беча, са којим се морало радити на постизању споразума.

⁹³⁶ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Но. 2546, год. 1868, л. 91–93, 332–333.

⁹³⁷ Исто, л. 249; У Архиву Српске академије наука и уметности, Историјској збирци, бр. 9892, чува се један запис у коме се такође за убиство кнеза Михаила окривљује Аустрија. Непознати аутор наводи да је податке “преписао из Медаковићевог (Данила или Милорада Медаковића – прим. аутора) бележника”. Нажалост, до данас нису откривене те Медаковићеве личне белешке нити у литератури постоји било какав помен о њима. Упоредити: *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 1, 30; Исто, књ. 2, 43–45.

ЗАКЉУЧАК

Односи Србије и Русије за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868) били су изразито присни, пријатељски. Разлоге томе свакако не треба тражити само у чињеници да су се интереси обе државе у том периоду у потпуности поклапали. Личност кнеза Михаила била је у доброј мери спојница две словенске државе. Српски владар је био веома цењен, не само у руској, већ и у свим европским престоницама. О њему су са поштовањем говорили сви, почев од цара Александра II до његових најближих сарадника, попут А. М. Горчакова, министра спољних послова или Д. А. Миљутина, министра војног. У лику кнеза Михаила видели су прави образац европски углађеног дипломате, човека од поштења и части, који држи до својих обећања и речи. У том правцу треба посматрати руску политику према Балкану 60–их година 19. века. Више је кнежева личност оличавала темеље руских позиција на Балкану, него што су то биле поједине државе или народи.

Већ за време прве владавине (1839–1842), кнеза Михаило је успео да успостави добре односе са појединим личностима Руске империје, али му то није помогло да сачува престо својој династији. И у емиграцији је одржавао добре односе са појединим Русима, нарочито онима који су након Кримског рата заузели кључне позиције у Петрограду. Од посебне важности било је његово познанство са будућим руским министром иностраних послова, А. М. Горчаковим. Достојанствено држање кнеза Михаила у емиграцији, насупрот држању кнеза Милоша, који је на све начине покушавао да се домогне двора у Топчидеру, утицали су на формирање става код руских државника да млађи кнез не гледа само на своје интересе и повратак на власт. Такав поглед на кнеза Михаила утицао је да већина припадника руске политичке елите поистовети повратак Обреновића на престо у Београду, са доласком младог, а не старог кнеза. Како Михаило није хтео буде стављен у први план, испред оца, те се и сам залагао за повратак кнеза Милоша на престо, Руси су у томе видели јако патријархално васпитање. На тај начин, у кнезу Михаилу су спојили готово све особине које су

сами сматрали посебним врлинама, од достојанства и европске углађености до патријархалног духа. Тиме је, и пре доласка на престо, од кнеза Михаила у Петрограду створен помало митски лик, готово без мана обичног човека.

Основни циљ спољне политике кнеза Михаила од доласка на престо, рат против Османског царства и рад на ослобођењу и уједињењу српског народа, у целости се поклопио са интересима руске спољне политике. Руски званичници су подржавали идеју развијања националности на Балкану, сматрајући да је то једини пут којим се хришћани могу ослободити турске власти. У томе треба тражити у корене добрих односа између Србије и Русије за време друге владавине кнеза Михаила. Русији је одговарало да у Србији створи јако језгро окупљања балканских хришћана, чиме је, у својим рукама, имала главни адут у случају распада Османског царства и ширења свог утицаја. У случају одржавања Османског царства, Русија је могла да преко свог утицаја на Балкану врши притисак на остале велике силе у циљу поништавања одредби Париског мира. Подршку коју је Русија пружала Србији можемо сагледати из више углова: дипломатског, финансијског и војног. Већ крајем 1860. године ударени су темељи добрим односима, да би током 1862. године били реализовани први зајам и прва већа испорука оружја. Тим поступцима, Русија је јасно настојала да веже Србију уз себе. У времену када су Петроград и Париз јавно сарађивали, до почетка 1863. године и избијања устанка у Пољској, Србија је могла да рачуна на подршку обе силе и управо у том периоду остварени су значајни добици. Хатишериф из 1838. године је законима донетима на Преображенској скупштини *de facto* стављен ван снаге, а Русија је дипломатским путем и бројним саветима подржала промене које је кнез спровео у земљи. У периоду након бомбардовања Београда и у време заседања Канличке конференције, уз дипломатску подршку Русије и Француске, остварен је добитак у погледу рушења тврђава Ужице и Соко. У домаћој, али и иностраној историографији није била расветљена улога Русије у тим, али и другим, кључним тренуцима. Један од важних примера свакако је улога и значај Русије приликом договора око најважнијих закона Преображенске скупштине. Са друге стране, улога Русије је често стављана у други план, попут догађаја након бомбардовања Београда и Канличке конференције, будући да се у историографији

најчешће издвајала Француска, као главна сила које је подржавала српске интересе.

У време устанка у Пољској 1863. године и најјачих притисака на Русију од стране других великих сила, у Петрограду нису заборавили на Србију и њене интересе. Залагањем Русије у наредном периоду успешно је спроведено коначно извршење Канличког протокола и настављена изградња темеља за добијање преосталих царских градова, у којима се налазила турска војска. У јек унутрашње кризе у Србију, попут Мајсторовићеве завере и њених последица, руски представници стали су у потпуности на страну кнеза Михаила. Нису дозвољавали никакво мешање других сила, будући да су у томе видели нарушавање унутрашње аутономије Кнежевине. Руска подршка јасно се видела и у време прославе педесетогодишњице Другог српског устанка, када је на кнеза Михаила вршен снажан притисак да одустане од такве манифестације. Док су Porta, Беч и Лондон у прослави видели јасну антитурску црту, у Петрограду су сматрали да је прославом уздигнута династија Обреновић. На тај начин, сматрали су поједини руски званичници, кнез Михаило је добио посебан ореол, спој традиције и историје са јасном надом за бољу будућност свих хришћана на Балкану.

Русија, која је почетком 60-их година 19. века преживљавала дубоке унутрашње реформе, покушавала је да преко Србије створи јако упориште на Балкану. Руски званичници нису знали када ће руска војска бити спремна за дејства, будући да су војне реформе текле спорије од очекиваног. Свакако да је превагу у Петрограду однела струја, која је одрицала активно учешће Русије у било каквом војном покрету хришћана на Балкану, против Османског царства. Њена подршка, у том случају, могла је да буде само дипломатска. Та акција видела се посебно у стварању Балканског савеза, будући да су се руске дипломате активно укључиле у преговоре балканских држава и народа. Њихов главни циљ био је да се превазиђу сукобљени интереси, анимозитети, личне сујете појединих владара и питање територијалних подела. Русија је на томе активно радила, посебно у време вишегодишњих преговора Србије са Црном Гором и Грчком. Међутим, већ у време најјаче активности и склапања самих уговора, крајем 1866. и током 1867. године, било је јасно да је рат балканских држава против Османског

царства неизводљив. У прилог томе јасно говоре подаци о скоро катастрофалном војном стању балканских савезница, али и промене на европској позорници, које су довеле до новог груписања великих сила.

Било је јасно да велике силе одлажу пропаст Османског царства. Кнез Михаило је то видео већ од краја 1866. године. Свакако да су догађаји 1866/67. године били увод у Велику источну кризу, која је одлагана наредних осам година, све док и Петроград и Беч нису постали способни да преузму на себе “тако велики залагај”, односно простор европске Турске. Спољна политика Србије у прорачунима великих сила није имала изгледа на успех. Русија није имала снаге, нити воље да подржи рат против Османског царства. У Петрограду су страховали од нове изолације Русије и врло могуће, нове “кримске коалиције”. Сви руски реформни покушаји и подршка хришћанима виђени су као јасна тежња да се убрза пропаст Османског царства. Начело “Балкан балканским народима” и стварање Балканског савеза створили су, сасвим неоправдано, мит о спољној политици кнеза Михаила. Мишљење да је Србија пропустила прилику да обави процес ослобођења и уједињења српског народа, које је било заступљено у мислима ондашњих политичара и јавном мњењу, није било оправдано. Од 1867. године било је јасно да ниједна од великих сила, а на првом месту Аустро–Угарска, неће признати право на наслеђе у европском делу Турске, ниједној од балканских држава. Кнез је увидео да идеја о Србији као језгру окупљања хришћана на Балкану, претпоставља да Кнежевина поднесе и највећи терет у свим сукобима. Након добијања градова 1867. године, ни сам кнез Михаило није више био спреман да ризикује све што је Србија стекла до тада у једном неизвесном рату. У сваком случају, кнез је наставио са старим планом, планирања рата. Анализирајућу доступну архивску грађу дошли смо до закључка да кнез није одустао од акције, како је до сада истицано у историографији. Кнез је сматрао да се морају боље утврдити везе са хришћанима на Балкану, реорганизовати војно устројство, припремити залихе оружја, остварити боље расположење осталих великих сила према Србији и чекати најбољу прилику која би омела Европу да се умеша. Међутим, важна промена била је у томе што је кнез био врло скептичан у погледу општег устанка и револуционарног деловања на Балкану, те је већ у другој половини 1867. године покушавао да деловање Србије усмери са

јужнословенског покрета на српски покрет. Због тога је пажњу све више усмеравао ка Босни. Рачунао је на подршку Петрограда и Берлина у обезбеђивању начела немешања, те подршку Пеште, која је требало да задржи Беч од евентуалног мешања. Француско–пруски рат и победа Пруске, рачунали су поједини руски званичници, требало је да доведу до прекрајања карте на Балкану. Притиском на остале силе, тада је било могуће осварити мирним путем територијалне компензације за балканске државе, или, у случају неуспеха, директно ратом против Османског царства. Кнез није био спреман да чека ту прилику. Имао је у виду стално руско одлагање и политику чекања. Због тога је, сасвим сигурно, непосредно пред атентат припремао акцију у Босни. Та активност га је највероватније и коштала живота.

У нашој, али и руској историографији до сада је истицано мишљење да је у односима Србије и Русије крајем 1867. године наступило захлађење. Разлоге томе историчари су видели у приснијим односима кнеза и грофа Ђуле Андрашија, смени Илије Гарашанина са места председника владе, јачању утицаја Миљивоја Петровића Блазнавца, који је сматран за човека блиског проаустријским круговима и сл. Доказе таквим тумачењима домаћи историци су налазили тумачећи домаће изворе или комбинујући изворе домаће и француске, односно британске провенијенције. Насупрот њима, руски историчари су долазили до истих закључака, посматрајући извештаје Н. П. Шишкина, руског конзула из Београда. Заиста, уколико се посматра само једна линија у руској политици, коју су заступали дипломате попут Н. П. Шишкина или А. С. Јонина, конзула у Јањини, може се стећи сасвим погрешан утисак о односима Русије и Србије у последње две година владавине кнеза Михаила. Користећи грађу Канцеларије Руског министарства спољних послова, те извештаје из руских представништава у Бечу, Лондону и Паризу, које смо комбиновали са раније поменути архивалијама, дошли смо до сасвим супротних закључака. Званични Петроград и кнез Михаило налазили су се, уз мање несугласице, на истом политичком колосеку све до Топчидерске катастрофе, 10. јуна 1868. године. На тај начин, успели смо да дамо ново тумачење догађаја који су историографији дуги низ година посматрани погрешно: питање Босне, сусрет кнеза Михаила и Андрашија у Иванки и наводно захлађење у српско–руским односима.

Посматрано у целини, кнеза Михаила не можемо окарактерисати као русофила. Поклопљени интереси Русије и Србије кнезу су само отворили пут спољне политике, који је водио ослоњу на Петроград. Кнез је схватао да руска политика на Балкану наилази на непремостиве тешкоће и велика противљења осталих великих сила. Због тога је и сам покушавао да, на неки начин, створи баланс у односима према Русији и према осталим великим силама. Ипак, у томе није увек успевао, будући да су западноевропски државници у кнезу Михаилу најчешће видели експонента руске политике на Балкану. Неоправдано карактерисање кнеза као русофила и “руског човека” утицали су на то да је кнез често, за своје предлоге и изјаве, налазио на велике тешкоће и неповерење Беча, Лондона и Париза. Они су у кнежевим речима и предлозима готово увек налазили руску позадину. Кнез је тога био итекако свестан и већ у другој половини 1867. године, покушавао је да се реши тог терета и са Русијом пређе на што скривеније поље деловања.

Русији ни на који начин није одговарало да кнез Михаило нестане са политичке сцене. За руског цара и његове прве сараднике у Петрограду, српски кнез је био и остао узданица њихове политике на Балкану. Кнежево убиство погодило је лично, не само цара Александра II, већ и министра А. М. Горчакова, као и готово све руске амбасадоре у европским престоницама. Свима је било јасно да је са смрћу кнеза Михаила срушен главни темељ руске балканске политике и уништен њен готово десетогодишњи рад међу балканским државама и народима. То се посебно види у наредном периоду, када се Русија сусрела са консолидованом Аустро–Угарском и ојачалим аустријским утицајем. У Петрограду су у кнезу Михаилу видели прву линију одбране од продора Аустрије на Балкан, а са његовим нестанком и променама међу европским силама, почеле су и видне промене у руској политици.

Библиографија

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Домаћи архиви

Архив Србије

Књажеско-српска агенција у Букурешту (Заступништво Србије у Букурешту)

Илија Гарашанин

Јеремија Станојевић

Министарство иностраних дела – инострано одељење (МИД – И)

Поклони и откупи

Стојан Новаковић

Хартије Јована Мариновића

Архив Српске академије наука и уметности

Заоставштина Драгослава Страњаковића

Заоставштина Радослава Марковића

Историјска збирка

Јован Ристић

Константин Николајевић

Матија Бан

Исписи из бечких архива

Исписи из париских архива

Рукописно одељење Матице српске

Универзитетска библиотека “Светозар Марковић”

Збирка Јоце Вујића (1863–1934)

Страни архиви

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)

- Ф. 133 (Канцелярия министра иностранных дел)
- Ф. 137 (Отчеты Министерства иностранных дел)
- Ф. 146 (Славянский стол)
- Ф. 161/1 (Спб Главный архив V–A2, Политические донесения по Ближнему Востоку)
- Ф. 161/3 (Спб Главный архив, Политодел)
- Ф. 161/4 (Дела Азиатского департамента МИД не вшедшие в описи Главного архива)
- Ф. 166 (Архива Миссии в Белграде)
- Ф. 180 (Посольство в Константинополе)
- Ф. 209 (Консульство в Белграде)

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

- Ф. 95 (Следственная комиссия 1862. г. по делам о распространении революционных воззваний и пропаганде)
- Ф. 109 (Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии)
- Ф. 547 (Берг Федор Федорович (Фридрих-Вильгельм Ремберт))
- Ф. 678 (Александр II)
- Ф. 722 (Константин Николаевич)
- Ф. 730 (Николай Павлович Игнатъев)
- Ф. 828 (Горчаков Александр Михайлович)
- Ф. 912 (Дашков Яков Андреевич)
- Ф. 1127 (Будберг Андрей Федорович)
- Ф. 1463 (Коллекция отдельных документов личного происхождения)

Отдел письменных источников Государственного Исторического музея (ОПИ ГИМ)

- Ф. 346 (Михаил Федорович Раевский)

Российский государственный архив древних актов (РГАДА)

Ф. 3 (Разряд III – Дела относящиеся до внутренней и внешней политики России)

Ф. 15 (Разряд XV (Дипломатический отдел))

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)

Ф. 1 (Канцелария военного министерства)

Ф. 38 (Главное управление Генерального штаба)

Ф. 400 (Главный штаб)

Ф. 428 (Коллекция Военно-ученого архива, Австро-Венгрия)

Ф. 432 (Коллекция Военно-ученого архива, Германия)

Ф. 434 (Коллекция Военно-ученого архива, Греция)

Ф. 437 (Коллекция Военно-ученого архива, Италия)

Ф. 438 (Коллекция Военно-ученого архива, Румыния – Молдавия и Валахия)

Ф. 439 (Коллекция Военно-ученого архива, Сербия)

Ф. 440 (Коллекция Военно-ученого архива, Франция)

Ф. 450 (Коллекция Военно-ученого архива, Турция)

Ф. 501 (Штаб генерал-фельдцейхмейстера)

Ф. 503 (Артиллерийский департамент)

Ф. 726 (М. Г. Черняев)

Российская государственная библиотека, Научно–исследовательский Отдел рукописей (НИОР РГБ)

Ф. 126 (Киреевы и Новиковы)

Ф. 129 (Киселевы)

Ф. 169 (Милютин Дмитрий Алексеевич)

Ф. 327 (Черкасские)

Foreign Office, The Public Record Office

НОВИНЕ И ЧАСОПИСИ

Время (1861–1862)
Военный сборник (1868, 1871)
Голос (1863, 1865, 1868)
Застава (1866–1868)
Јавор (1862)
Le Figaro (1867–1868)
Политика (1928, 1931, 1935, 1936, 1937, 1938, 1940)
Санкт-Петербургские ведомости (1867)
Современник (1866)
Србске новине (1840, 1852, 1858–1868)
The London Gazette (1862–1863)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- ❖ *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Paris, 1861–1867.
- ❖ *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, приредио Љубомир Никић, Годишњак Музеја града Београда III (1956), 385–416.
- ❖ *Austrian Red-Book. Diplomatic Correspondence of the Imperial-Royal Ministry for Foreign Affairs from November 1866 to 31st December 1867*, No. 1, London, 1868.
- ❖ *Auswärtige Angelegenheiten. Correspondenzen des Kais. kön. Gemeinsamen Ministerium des Äussern, 2, vom januar bis november 1868*, Wien, 1868.
- ❖ *Ministère des Affaires étrangères, Documents diplomatiques*, Paris, 1860–1867.
- ❖ *British and foreign state papers*, Vol. XLIX – LVII, London, 1867–1870.
- ❖ Васиљевић Алимпије, *Моје успомене*, приредио Радош Љушић, Београд, 1990.
- ❖ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860–1862, 1863–1864, 1865–1867*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва, 1999, 2003, 2005.
- ❖ Вујовић Димо, *Три документа о бављењу Вука Караџића у Црној Гори 1860. и 1862. године*, Историјски записи, год. XVII, књ. XXI, св. 1 (1964), 110–115.

- ❖ Вуксан Душан, *Србија и Црна Гора. Преписка кнеза Николе и кнеза Михајла*, Записи. Часопис за науку и књижевност, год. III, књ. IV, св. 1 (1929), 38–43; год. III, књ. IV, св. 2 (1929), 113–117; год. III, књ. IV, св. 3 (1929), 177–180.
- ❖ *Граф П. Д. Киселев и его время. Материалы для истории императоров Александра I, Николая I и Александра II*, том третий, подготовил А. П. Заблоцки-Десятовски, Санкт Петербург, 1882.
- ❖ Грујић Јеврем, *Записи Јеврема Грујића. Књига прва. (Пред Светоандрејску скупштину)*, Зборник за ИЖ, Прво одељење, књ. 7, Београд 1922; *Књига друга. (Светоандрејска скупштина)*, Зборник за ИЖ, Прво одељење, књ. 8, Београд 1923; *Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Зборник за ИЖ, Прво одељење, књ. 9, Београд, 1923.
- ❖ Исти, *Правни претрес пропасти Великог суда у Србији 1864 (део 1–2)*, Нови Сад, 1867.
- ❖ *Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел в двух томах*, Т. 1–2. (1861–1864, 1865–1876), под редакцией П. А. Зайончковского, Москва, 1961.
- ❖ *Европейская дипломатия и Сербия в начале 60-х годов XIX века*, подг. Никитин А. Сергей, Вопросы истории 9 (1962), 75–102.
- ❖ *Записки Михаила Чайковского (Мехмет-Садык паши)*, Русская старина 94 (апрель, май, июнь 1898).
- ❖ *Записници са седница министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1898*, приредио Никола Шкеровић, Београд, 1952.
- ❖ *Зарубежные Славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века*, составители В. Матула, И. В. Чуркина, Москва, 1975.
- ❖ *Иван Сергеевич Аксаков в его писмах, ч. 2, т. 4 (1858–86)*, С–Петербург, 1896.
- ❖ Ивић Алекса, *Архивска грађа о југословенским и културним радницима*, књ. III (1780–1894), Београд, 1932.
- ❖ Јовановић Владимир, *Успомене*, приредио Василије Крестић, Београд, 1988.
- ❖ *Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века*, том II, књ. I, приредили С. И. Данченко, Н. Петровић, Београд, 1989.
- ❖ Калај Бењамин, *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875)*, приредио Андрија Раденић, Београд, 2002.

- ❖ *К истории Парижского мира 1856 г.*, подг. И. Я. Бессмертная, Красный архив 2/75 (1936), 10–61.
- ❖ *К истории франко–русского соглашения 1859. г.*, подг. М. Бессмертная, Красный архив 3/8 (1938), 182–255.
- ❖ Kossuth Louis, *Memories of my exile*, translated form the original hungarian by Ferencz Jausz, New York, 1880.
- ❖ Крестић Василије, Љушић Радош, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918*, Београд, 1991.
- ❖ Крестић В. Петар, *О убиству кнеза Михаила Обреновића*, Мешовита грађа 29 (2008), 97–126.
- ❖ Крстић Никола, *Јавни живот I, 9. април 1864 – 18. децембар 1867; Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*, прир. М. Јагодић, Београд, 2005–2006.
- ❖ Леовац Данко, *Долазак Николаја Н. Рајевског у Србију и стање српског официјерског кадра 1867. године*, Српске студије 3 (2012), 395–404.
- ❖ Исти, *Извештај барона Ливена о Србији (1840)*, Српске студије 4 (2013), 323–335.
- ❖ Исти, *Мере безбедности пре и после промене на српском престолу 1860. године*, Мешовита грађа 32 (2011), 369–379.
- ❖ *Лицеј 1838–1863, Зборник докумената*, приредио Радош Љушић, Београд, 1988.
- ❖ Љушић Радош, *Писма Данила Медаковића и Карла Пацека о кнезу Михаилу (прилог за биографију)*, Врањски гласник XXXI–XXXII (1998/99), 55–68.
- ❖ *Мемоари Стефана–Стевче Михаиловића. У два дела. Од 1813 до 1842 и од 1858 до 1867*, приредио Живан Живановић, Зборник за ИЈК, Прво одељење, књ. 18, Београд 1928.
- ❖ Мијатовић Чедомилъ, *Кнез Милош и пуковник Хоџес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша*, Споменик СКА XVII (1892), 41–116.
- ❖ Милићевић Ђ. Милан, *Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара: из последњих девет година кнежевог живота*, Београд, 1896.
- ❖ Исти, *Смрт књаза Милоша Обреновића I и ступање на владу књаза Михаила Обреновића III*, Београд, 1860.

- ❖ *Москва–Србија Београд–Русија: документа и материјали. Том 2, Друштвене и политичке везе 1804–1878 / Москва–Србија Белград–Россия: сборник документов и материалов. Том 2, Обществено-политические связи. 1804–1878. 22, приређивачи/составители: М. Јовановић, А. Тимофејев, Л. Кузьмичева, Е. Иванова, Београд–Москва, 2011.*
- ❖ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. Документы, т. 1. (1850–1864), т. 2. (1865–1875), ред. Ю. А. Писарев, М. Экмечич, Москва, 1985, 1988.*
- ❖ *Ostrowski Christien, Lettres Slaves (1864–1865). Pologne-Europe-Moskovie, Tome III (L'Insurrection de 1863), Paris, 1865.*
- ❖ Пауновић Јелена, *Неколико докумената о предаји градова Србији из британских архива*, Мешовита грађа 24 (2005), 189–202.
- ❖ Пауновић–Штерменски Јелена, *Два британска документа из Цариграда о промени на престолу Србије 1860. године*, Мешовита грађа 32 (2011), 349–368.
- ❖ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I (књига прва од 29 марта 1848 до 31 децембра 1858 године), II (књига друга од 4 јан. 1859 до 29 марта 1874), средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, књига XXII, Београд, 1931.
- ❖ Пироћанац Милан, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд, 1895.
- ❖ *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, приредио Војислав Вучковић, Београд, 1965.
- ❖ Поповић Ј. Радомир, *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, Мешовита грађа 24 (2005), 75–162.
- ❖ Поповић–Петковић Радмила, *Збирка докумената Јована Ристића у Архиву Историјског института САН*, Архивски алманах 3–4 (1956), 39–43.
- ❖ Иста, *Шта је у архиви Јована Ристића сачувано о убиству кнеза Михаила*, Архивски алманах 1–2 (1968), 259–278.
- ❖ *Претиска Илије Гарашанина*, књ. 1 (1839–1849), приредио Гргур Јакишћ, Београд, 1950.

- ❖ Раденић Андрија, *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861*, Архивски преглед 1–2 (1970), 112–148.
- ❖ Исти, *Документација тајног Национално-ослободилачког комитета у Београду 1860–1861*, Годишњак града Београда, књ. 14 (1967), 61–80.
- ❖ *Reminiscences of the King of Roumania*, edited from the original with an introduction by Sidney Whitman, New York – London, 1899.
- ❖ Ристић Јован, *Бомбардовање Београда (1862)*, Београд, 1872.
- ❖ Исти, *Последња година спољашње политике кнеза Михаила*, Београд, 1895.
- ❖ Исти, *Србија и Porta после бомбардања Београда. Успомене Јована Ристића*, Београд, 2010.
- ❖ *Россия и Пруссия в Шлезвиг–Гольштинском вопросе*, подг. Е. Моравская, Красный архив 2/93 (1939), 51–118.
- ❖ *Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869*, составители М. В. Сидорова, Е. И. Щербакова, Москва, 2006.
- ❖ *Русия и българското национално–освободително движение 1856/1876. Документи и материали*, том II (јануари 1864 – мај 1867), Софија, 1990.
- ❖ *Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917*, составитель И. В. Ковьменко, Москва, 1952.
- ❖ *Светоандрејска скупштина*, приредио Андрија Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука СХП, Нова серија 15, Београд, 1964.
- ❖ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, I, приредили Василије Крстић и Радош Љушић, Београд, 1983.
- ❖ *Србима посланица из Москве*, адаптација текста В. Крстић, Београд, 2006.
- ❖ Стојанчевић Владимир, “Копија известија” руских конзула о стању у Турској из 1864. године, Мешовита грађа 13 (1984), 119–135.
- ❖ *Суд убицама кнеза Михаила, Стенографски извештај*, Београд, 1868.
- ❖ *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 1 (Топчидерска катастрофа), књ. 2 (Неколико првака либералних и завера), прикупио Илија Н. Ђукановић, Београд, 1990.

- ❖ *Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875. Грађа из совјетских архива*, прир. В. Н. Кондратјева, Нови Сад, 1977.
- ❖ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, прир. Драгослав Страњаковић, Београд, 1939.
- ❖ Христић Никола, *Мемоари 1840–1862*, приредио Витомир Христић, Београд, 2006.
- ❖ Christitch Phillip, *A Few Remarks on the Speech of Mr Layard, delivered in the House of Commons, Concerning Servia, on Friday, May 29th 1863*, London, 1863.

ЛИТЕРАТУРА

Студије, монографије

- ❖ Albertini Luigi, *The Origins of the War of 1914: European relations from the Congress of Berlin to the eve of the Sarajevo murder*, London, 1952.
- ❖ Алексић–Пејковић Љиљана, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд, 1967.
- ❖ Anderson S. Matthew, *The Eastern Question 1774–1923: a study in international relations*, London – Melbourne – Toronto – New York, 1966.
- ❖ Андреев Р. Александр, *Последний канцлер Российской империи – Александр Михайлович Горчаков. Документальное жизнеописание*, Москва, 1999.
- ❖ Богдановић Бранко, *Пушке – два века пушака на територији Југославије*, Београд, 1990.
- ❖ Исти, *Сто четрдесет пет година Застава оружја Крагујевац*, Крагујевац–Београд, 2000.
- ❖ Васильевич М. Нигалатий, *Перспективы сербско-русского военного сотрудничества в 60-е – нач. 70-х гг. XIX в.*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2009.
- ❖ *Великие реформы в России 1856–1874*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла, Москва, 1992.

- ❖ Виноградов Н. Владилен, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова*, Москва, 2005.
- ❖ Исти, *Британский лев на Босфоре*, Москва, 1991.
- ❖ Исти, *Международные отношения на Балканах, кн. 1 (1830–1856 гг), кн. 2 (1856–1878 гг)*, Москва, 1990, 1986.
- ❖ *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII–начало XX в.)*, ответственный редактор Н. С. Киняпина, Москва, 1978.
- ❖ *Всеороссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года*, Москва, 1867.
- ❖ Вучковић Ј. Војислав, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд, 1957.
- ❖ Генов Цонко, *Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858–1878)*, София, 1986.
- ❖ *Германская экспанзия в Центральной и Восточной Европе. Сборник статей по истории так называемого “дранга нах остен”*, ред. В. Д. Королюк, Москва, 1965.
- ❖ Гњатовић Драгана, *Стари државни дегови. Прилог економској и политичкој историји Србије и Југославије 1862–1941*, Београд, 1991.
- ❖ Guumer Laurence, *Curing the Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht, 2011.
- ❖ Дурковић-Јакшић Љубомир, *Бранислав, први југословенски илегални лист (1844–1845)*, Београд, 1968.
- ❖ Ђорђевић Владан, *Европа и Балкан. дипломатска историја балканских хришћанских држава у деветнаестом веку, кн. 1 (Европа и Румунија)*, Београд, 1911.
- ❖ Ђорђевић Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1918*, Београд, 1995.
- ❖ Ђорђевић Живота, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864*, Београд, 1984.
- ❖ Isti, *Џикур-џесма 1862*, Beograd, 1983.
- ❖ East W. Gordon, *The Union of Moldavia and Wallachia, 1859: An Episode in Diplomatic History*, Cambridge, 1927.

- ❖ Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. II, Београд, 1989.
- ❖ Embree Michael, *Bismarck's First War: The Campaign of Schleswig and Jutland, 1864*, Solihull, 2007.
- ❖ *История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза)*, под редакцией В. М. Хевролини и др., Москва, 1999.
- ❖ *История Румынии 1848–1917*, ред. В. Н. Виноградов, Москва, 1971.
- ❖ Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије (1861–1880)*, Београд, 2004.
- ❖ Јакшић Гргур, Вучковић Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд, 1963.
- ❖ Јакшић Гргур, Страњаковић Драгослав, *Србија од 1813. до 1858. године*, Београд, 1937.
- ❖ Јанковић Зорица, *Пут у Цариград: Кнез Михаило, предаја и одлазак Турака из Србије*, Београд, 2006.
- ❖ Јовановић Добривоје, *Јеврем Марковић. Испред свог времена*, Јагодина, 2009.
- ❖ Јовановић Радоман, *Политички односи Србије и Црне Горе 1860–1878*, Цетиње, 1977.
- ❖ Јовановић Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд, 1990.
- ❖ Исти, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1990.
- ❖ Карасев В. Александр, *Россия и балканский союз 60-х годов XIX века*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1984.
- ❖ Киняпина С. Нина, *Внешняя политика России второй половины XIX в.*, Москва, 1974.
- ❖ Ковачевић М. Душко, *Русија у међународним односима 1856–1894: од Кримског рата до савеза са Француском*, Београд, 2012.
- ❖ Крестић Василије, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, Нови Сад, 2001.
- ❖ Исти, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1995.
- ❖ Кузнецов Ф. Феликс, *Публицисты 1860-х годов*, Москва, 1980.
- ❖ Лопатников А. Виктор, *Горчаков. Время и служение*, Москва, 2011.
- ❖ Љушић Радош, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 2004.

- ❖ Исти, *Књига о Начертанију, национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд, 2004.
- ❖ Исти, *Прво намесништво (1839–1840)*, Београд, 1995.
- ❖ Макарова Ф. Ирина, *Болгары и Танзимат*, Москва, 2010.
- ❖ Медяков С. Александр, *Между Востоком и Западом. Внешняя политика монархии Габсбургов в первые годы дуализма (1866–1871)*, Москва, 2010.
- ❖ Mekenzi Dejvid, *Jovan Marinović, evropski gospodin i srpski diplomata (1821–1893)*, Beograd, 2006.
- ❖ Isti, *Jovan Ristić – evropski državnik*, Beograd, 2004.
- ❖ Мигулин П. Петр, *Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко–критического обзора*, т. 1, Харьков, 1899.
- ❖ Милићевић, Јован, *Јеврем Грујић: историјат светоандрејског либерализма*, Београд, 1964.
- ❖ Минц И. Исаак, Лебедев И. Николай, *Очерки политической истории Румынии 1859–1944*, Кишинёв, 1985.
- ❖ Мироненко В. Сергей, Фриз Л. Грегори, *Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории России XIX – начала XX в, том 1*, Москва, 1994.
- ❖ Moises R. Enrique, *Under the Flags of Freedom: British Mercenaries in the War of the Two Brothers, the First Carlist War, and the Greek War of Independence (1821–1840)*, Lanham, Maryland, 2009.
- ❖ Нарочницкая И. Лидия, *Россия и войны Пруссии в 60-х годах за объединение Германии “сверху”*, Москва, 1960.
- ❖ Иста, *Россия и отмена нейтрализации Черного моря, 1856–1871 гг: к истории Восточного вопроса*, Москва, 1989.
- ❖ Никитин А. Сергей, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва, 1960.
- ❖ Никифоров В. Константин, *Сербия в середине XIX века (начало деятельности по объединению сербских земель)*, Москва, 1995.
- ❖ Павићевић Бранко, *Данило I Петровић Његош, Књаз црногорски и брдски 1851–1860*, Београд, 1990.
- ❖ Исти, *Црна Гора у рату 1862*, Београд, 1963.

- ❖ Пауновић–Штерменски Јелена, *Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)*, одбрањена докторска теза у рукопису, Филозофски факултет Београд, 2013.
- ❖ Покровский Н. Михаил, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей*, Москва, 1923.
- ❖ Попов А. Нил, *Друга влада Милоша Обреновића (од 1859–1860 г.)*, књ. 1–2, Београд, 1882.
- ❖ Исти, *Србија после париског мира. Свето-андрејевска скупштина (1858–1859)*, Београд, 1872.
- ❖ Попов Чедомир, *Источно питање и Српска револуција (1804–1918)*, Београд, 2008.
- ❖ Поповић Васиљ, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд, 2007.
- ❖ Исти, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд, 1925.
- ❖ Попов Димитар и др., *Историја Бугарске*, приредио С. Пириватрић, Београд, 2008.
- ❖ Поповић Ј. Радомир, *Аврам Петронијевић (1791–1852)*, Београд, 2012.
- ❖ Исти, *Тома Вучић-Перишић*, Београд, 2003.
- ❖ Продановић Јаша, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, Београд, 1947.
- ❖ Ракочевић Б. Новица, *Ратни планови Србије против Турске (од војска Карађорђа до краља Петра)*, Београд, 1933.
- ❖ Ранке Леополд, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд, 1892.
- ❖ Ревуненков Г. Владимир, *Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия*, Ленинград, 1957.
- ❖ Riall Lucy, *The Italian Risorgimento. State, society and national unification*, London-New York, 1994.
- ❖ Ристић П. Љубодраг, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, Београд, 2008.
- ❖ Ристић Јован, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 1 (1848–1860), књ. 2 (1860–1868), књ. 3 (1868–1872), Београд, 1887–1901.

- ❖ Sainty S. Guy, Heydel-Mankoo Rafal, *World Orders of Knighthood and Merit*, vol. 1, London, 2006.
- ❖ Сенкевич Г. Ирина, *Россия и Критское восстание 1866–1869 гг*, Москва, 1970.
- ❖ Серова В. Ольга, *Горчаков, Кавур и объединение Италии*, Москва, 1997.
- ❖ Stavrianos Leften, *Balkan posle 1453*, Beograd, 2005.
- ❖ Стојанчевић Владимир, *Срби и Бугари 1804–1878. Чланци и расправе*, Нови Сад, 1995.
- ❖ Страњаковић Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842–1853, унутрашња и спољна политика*, Београд, 1932.
- ❖ Исти, *Илија Гарашанин*, Крагујевац, 2005.
- ❖ Исти, *Михаило и Јулија*, Београд, 1940.
- ❖ Subotić Milan, Obrenović Zoran, *Sricanje slobode. Studije o роћесима liberalne политичке misli u Srbiji XIX века*, Niš, 1992.
- ❖ Татищев Сергей, *Император Александр II. Его жизнь и царствование*, Москва, 2006.
- ❖ Tejlor J. P. Alan, *Borba za prevlast u Evropi (1848–1918)*, Sarajevo, 1968.
- ❖ Терзић Славенко, *Србија и Грчка (1856–1903) – борба за Балкан*, Београд, 1992.
- ❖ Uyar Mesut, Erickson J. Edward, *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*, Santa Barbara, Denver, Oxford, 2009.
- ❖ *Формирование национальных независимых государств на Балканах, конец XVIII – 70-е годы XIX века*, ответственный редактор И. С. Достян, Москва, 1986.
- ❖ *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού 1821–1954*, Αθήνα, 2005.
- ❖ Халфин А. Нафтулла, *Политика России в Средней Азии (1847–1868)*, Москва, 1960.
- ❖ Hentea Călin, *Brief Romanian Military History*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007.
- ❖ Хитрова И. Нина, *Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70-х годах XIX века*, Москва, 1979.
- ❖ Chesneau Roger, Kolesnik M. Eugene, *Conway's All The World's Fighting Ships 1860–1905*, London, 1979.

- ❖ Чепелкин А. Максим, *Российская дипломатия и итальянский вопрос 1856–1861*, Москва, 1995.
- ❖ Чернуха Г. Валентина, *Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века*, Ленинград, 1978.
- ❖ Чертан Е. Евгений, *Русско-румынские отношения в 1859–1863 годах*, Кишинев, 1968.
- ❖ Шемјакин Андреј, *Смрт грофа Вронског*, Београд, 2006.
- ❖ Широкоград Б. Александр, *Россия–Англия: неизвестная война 1857–1907*, Москва, 2003.
- ❖ Шишков С. Сергей, *Награды России 1698–1917*, т. 1–2, Владивосток, 2003.
- ❖ Шнеерсон М. Лев, *Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих европейских держав: из истории “германского вопроса”*, Минск, 1962.
- ❖ Исти, *Франко–прусская война и Россия. Из истории русско–прусских и русско–французских отношений в 1867–1871 гг.*, Минск, 1976.
- ❖ Шуб Давид, *Политические деятели России (1850–ых – 1920–ых гг.). Сборник статей*, Нью-Йорк, 1969.

Чланци, расправе, прилози

- ❖ Алексић-Пејковић Љильана, *Мисија Милоја Лешјанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године*, Историјски часопис 21 (1974), 125–164.
- ❖ Иста, *О мисији Вука Караџића на Цетињу 1860–1861. године*, Историски гласник 1–2 (1958), 77–84.
- ❖ Иста, *Планови о повезивању италијанског и источног питања и српско-италијански односи за време Источне кризе 1861–1862. године*, Историски гласник 1–2 (1975), 23–47.
- ❖ Иста, *Политика Француске према Херцеговачком устанку 1861–1862. године*, Историјски часопис 9–10 (1960), 411–430.
- ❖ Иста, *Српска штампа и ратови за ослобођење и уједињење Италије 1859–1866. године*, Историјски часопис 20 (1973), 251–306.

- ❖ Иста, *Србија и Црна Гора као центри национално–ослободилачке борбе јужнословенских народа до 1878. године*, Историјски часопис 29–30 (1983), 299–313.
- ❖ Иста, *Став Француске према захтеву Црне Горе за територијалним проширењем 1867. године*, Историски гласник 3–4 (1955), 123–135.
- ❖ Иста, *Став Француске према турско–црногорском рату 1862. године*, Историски гласник 1 (1953), 23–43.
- ❖ Armour D. Ian, *Apple of Discord: Austria–Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867–71*, The Slavonic and East European Review Vol. 87, No. 4 (2009), 629–680.
- ❖ Achtermeier O. William, *The Turkish Connection. The Saga of the Peabody-Martini Rifle*, Man At Arms Magazine, Vol. 1, Num. 2 (March/April 1979), 12–21.
- ❖ Барболов Георги, *Русия и Балканите през 1866–1869 г.*, у: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. Международна научна конференция, посветена на памета на Людмила Живкова (София, 27–28 септембра 1983), София, 1985, 75–84.
- ❖ Бељаков С. Саша, *Южные славяне глазами московского славянофила: Путешествие И. С. Аксакова по славянским землям: май–август 1860*, Славянский альманах 2002, 94–111.
- ❖ Богдановић Бранко, *Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, Зборник Историјског музеја Србије 31 (2003), 137–181.
- ❖ Бона Габор, *Покушаји јужнословенско–мађарске војне сарадње 1849–1867. године*, у: Српско–мађарски односи и сарадња 1848–1867, ур. Василије Крестић, Београд, 1987, 131–138.
- ❖ Bourne Kenneth, *Great Britain and the Cretan Revolt*, The Slavonic and East European Review, Vol. 35, No. 84 (Dec. 1956), 77–94.
- ❖ Вяземская Е. К., *К. Д. Петкович и русско–черногорские связи в 50-е–60-е годы XIX в.*, Балканские исследования 15 (1992), 113–114.
- ❖ Виноградов Н. Владилен, *Дипломатическая борьба вокруг объединения Дунайских княжеств (1856- 1859 гг.)*, Вопросы истории 8 (1986), 57–73.
- ❖ Војводић Васо, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини (1868–1873)*, Историјски гласник 1–2 (1960), 3–50.

- ❖ Вујовић Димо, *Састанак књаза Николе и Исмаил-паше 4. маја 1867*, Историјски записи, год. VI, књ. XX, св. 4 (1963), 686–689.
- ❖ Вулетић Витомир, *Иван Аксаков – Срби и Источно питање*, Зборник Матице српске за славистику 67 (2005), 7–50.
- ❖ Исти, *Једна руска веза Уједињене омладине српске*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 7–8 (1962–1963), 143–155.
- ❖ Вучковић Војислав, *Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861*, Историјски часопис 9–10 (1959), 381–409.
- ❖ Генова Людмила, *Великите сили и балканската политиика на Италија през 60-те години на XIX в.*, у: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. Меѓународна научна конференција, посветена на паметата на Людмила Живкова (Софија, 27–28 септембра 1983), Софија, 1985, 66–74.
- ❖ Гросул Ј. Владислав, *Польская политическая эмиграция на Балканах в 40 – начале 50-их годов XIX в.*, Балканский исторический сборник II, Кишинев, 1970.
- ❖ Дубровина В. Елена, *Австро–прусская война и начало формирования новой внешнеполитической концепции Венгрии*, у: Централна Европа в новое и новейшее время (сборник к 70-летию Т. М. Исламова), ответственный редактор А. С. Стыкалин, Москва, 1998, 137–151.
- ❖ Дурковић-Јакшић Љубомир, *Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862. године*, Историјски записи, год. XVII, књ. XXI, св. 1 (1964), 11–44.
- ❖ Исти, *Учествовање пољских револуционара у животу Београда почетком друге половине XIX века*, Годишњак града Београда, књ. XIV (1967), 45–60.
- ❖ Ђорђевић Живота, *Београдски ђаци и школе у лето 1862. године*, Годишњак града Београда XXIV (1977), 107–113.
- ❖ Исти, *Дружина омладина лицејска и политичка активност београдских ђака почетком шездесетих година XIX века*, Историјски часопис 27 (1980), 189–195.
- ❖ Исти, *Политичка и књижевна активност на Лицеју и Великој школи од Светоандрејске скупштине до суспендовања Друштва српске словесности*, Зборник радова Универзитет у Београду 1838–1988, Београд, 1988, 755–771.

- ❖ Исти, *Покушај Николе Христића 1860. године да се обрачуна са противницима*, Историјски часопис 23 (1976), 257–269.
- ❖ Ђурђевац Мило, *Организација српске војске у доба кнеза Милоша и уставобранитеља (1815–1860)*, Војно-историјски гласник 6 (1957), 52–79.
- ❖ Elrod B. Richard, *Austria and the Venetian Question 1860–1866*, Central European History, Vol. 4, No. 2 (Jun. 1971), 149–170.
- ❖ Екмеџић Милорад, *Рокушај организовања устанка у Босни 1860–62. године*, Godišnjak Istorijskog društva BiH IX (1958), 73–107.
- ❖ Зуева В. Надежда, *Российская дипломатия и болгарское национально–освободительное движение в 1867. г.*, у: История и культура Болгарии. К 1300 – летию образования Болгарского государства, Москва, 1981, 164–178.
- ❖ Зуева В. Н., Шатохина Е. М., *Русские проекты реформ в Европейской Турции в 1867. г.*, Балканские исследования, вып. 2 (Проблемы истории и культуры), Москва, 1976, 107–115.
- ❖ Јакшић Гргур, *Кнез Михаило и Босна. Једна епизода из 1867*, Политика, 23. април 1927.
- ❖ Јовановић Радоман, *Покушаји изглађивања спорова између Црне Горе и Србије после црногорско–турског рата 1862. године*, Историјски записи, год. XXVI, књ. XXX, св. 1–2 (1973), 5–31.
- ❖ Исти, *Црна Гора према предаји градова Србији 1867. год.*, Историјски записи, год. XXIII, књ. XXVII, св. 1–2 (1970), 129–139.
- ❖ Карасев А. В., *Подготовка Србији к војне с Османской империей в 60-х гг. XIX века*, Балканские исследования, вып. 13 (Босния, Герцеговина и Россия в 1859–1875 годах: народы и дипломатия), Москва, 1991, 148–159.
- ❖ Карасев Г. Виктор, *К вопросу об участии русских и сербских революционеров в подготовке восстания в Боснии и Герцеговине в начале 70-х годов XIX в.*, у: Национально–освободительное движение Южных славян, Москва, 1966, 114–130.
- ❖ Исти, *Из историје руско–српских револуционарних веза у првој половини седамдесетих година XIX века*, Историјски гласник 1–4 (1962), 87–109.
- ❖ Исти, *Сотрудничество Живоина Жуевича в “Современнике” (1863–1865)*, Советское славяноведени 1 (1971), 41–58.

- ❖ Исти, *Сотрудничество Живоина Жуевича в газете “С.-Петербургские ведомости” в 1864 году (Опыт источниковедческого исследования)*, Советское славяноведение 6 (1968), 39–55.
- ❖ Киняпина Н. С., *Борьба России за отмену ограничительных условий Парижского договора 1856 года*, Вопросы истории 8 (1972), 35–51.
- ❖ Косев Димитр, *Болгарская национальная революция и политика России на Балканах в 60–х годах XIX в., 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. Материалы международной научной конференции 15–17 мая 1978*, Москва, 1979, 75–86.
- ❖ Крестић В. Петар, *Пут у Цариград у свити кнеза Михаила*, Зборник Матице српске за историју 79–80 (2009), 157–173.
- ❖ Кудрявцева Е. П., Пономарев В. Н., *Закрытие Проливов для военных судов: от Лондонских конвенций до Берлинского трактата (1840–1878 гг.)*, у: Россия и черноморские проливы (XVIII – XX столетия), ответственные редакторы Л. Н. Нежинский и А. В. Игнатъев, Москва, 1999, 121–221.
- ❖ Леовац Данко, *Значај руских архива за изучавање српске историје 50–их и 60–их година 19. века*, Зборник радова “Хуманизација универзитета”, Ниш, 2013, 388–398.
- ❖ Исти, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858–1869) – начела и пракса*, Српске студије I (2010), 217–239.
- ❖ Исти, *Ослободилачки планови и акције Србије почетком 60-их година 19. века*, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку: зборник радова (поводом 170 година од избијања Нишке буне), Ниш, 2012, 161–172.
- ❖ Isti, *Serbia and Russia during the second rule of Prince Milos Obrenovic (1858–1860)*, Belgrade Historical Review 2 (2011), 205–219.
- ❖ Љушић Радош, *Нацрт Устава Ђорђа Стојаковића за Кнежевину Србију из 1860. године*, у: *Србија 19. века, изабрани радови*, књ. 1, Београд, 1994, 229–242.
- ❖ Исти, *Обреновићи у Револуцији 1848. године*, у: Зборник радова научног скупа Српски покрет у Револуцији 1848–1849, Нови Сад, 2000.
- ❖ Медяков С. Александр, *Югославянская политика Андраши (1867–1871)*, Центральная Европа в новое и новейшее время, Москва, 1998, 152–174.

- ❖ Мијатовић Иван, *Неговање традиција на Војној академији од 1850. до 1914. године*, Весник војног музеја бр. 35 (2008), 14–22.
- ❖ Миллер И. С., *Русско–польские революционные связи в период восстания 1863. г.*, у: История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации, V международный съезд славистов (София, сентябрь 1963), Москва, 1963, 120–158.
- ❖ Милићевић Јован, *Положај Србије уочи Париског мира 1856*, Историјски часопис XXIII (1976), 249–257.
- ❖ Милутиновић Коста, *Гарашанинови повереници у Далмацији*, Историјски гласник 1–2 (1974), 121–132.
- ❖ Milosavljević Branka, *On the infantry weapons of Serbia in the 19th century*, Весник војног музеја 35 (2008), 145–146.
- ❖ Mitrović Jeremija, *Organizacija i oprema narodne vojske u Kneževini Srbiji 1854. godine*, Vesnik vojnog muzeja 5 (1958), 183–204.
- ❖ Michalopoulos Dimitris, *The Evolution of the Greek Army (1828–68)*, War and Society in East Central Europe XIV (1984), 317–330.
- ❖ Mosse E. Werner, *England, Russia and the Rumanian Revolution of 1866*, The Slavonic and East European Review, vol. 39, No. 92 (Dec. 1960), 73–94.
- ❖ Isti, *How Russia Made Peace September 1855 to April 1856*, Cambridge Historical Journal, Vol. 11, No. 3 (1955), 303–313.
- ❖ Никитин А. Сергей, *Русская дипломатия и национальное движение южных славян в 50–70 годы XIX в.*, у: История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации, V международный съезд славистов (София, сентябрь 1963), Москва, 1963, 159–186.
- ❖ Никић Драгољуб, *Неколико заједничких обележја планова ослободилачке акције Србије у Босни 60-тих и 70-тих година XIX века*, Историјски гласник 1–2 (1987), 141–156.
- ❖ Никифоров В. Константин, *Деятельность российской дипломатии в Сербском княжестве после прихода к власти уставобранителей*, Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия, отв. редактор И. В. Чуркина, Москва, 1992, 28–51.

- ❖ Николић Видосава, *Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године*, Годишњак града Београда IX–X (1962–1963), 269–289.
- ❖ Павловский В. Сергей, *О попытке Г. С. Раковского создать политическую газету в Одесе (1858–1859)*, Советское славяноведение 4 (1979), 86–95.
- ❖ Панченкова Т. М., *Россия, Франция и Турция в 1863 году*, Новая и новейшая история 6 (1970), 111–120.
- ❖ Пауновић–Штерменски Јелена, *Два српска кнеза, отац и син – слике из британских дипломатских извештаја*, Историјски часопис 60 (2011), 333–335.
- ❖ Ista, *The British diplomacy and the celebration of the fiftieth anniversary of the second Serbian uprising*, Beogradski istorijski glasnik II (2011), 191–204.
- ❖ Перовић Радослав, *Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862 преко Румуније (Прилози историји српско–румунских односа)*, Годишњица Николе Чупића XLVIII (1939), 184–234.
- ❖ Петровић Никола, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске*, Уједињена омладина српска. Зборник радова, Нови Сад, 1968, 9–33.
- ❖ Попов Нил, *Взгляд очевидца на греко–болгарскую распрю*, Исторический вестник, т. 25, Но. 8 (1886), 274–286.
- ❖ Попова А. А., *Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX века*, Вопросы истории 10 (1953), 49–64.
- ❖ Поповић Богдан, *Покушај успостављања америчко-српских односа 1867. године*, у: Прилози за књижевност, кезик, историју и фолклор, књ. 28, св. 1–3, Београд, 1962, 49–57.
- ❖ Phyllis Auty, *Необјављени документи енглеског министарства о Србији 1837–1911*, Историјски часопис 12–13 (1963), 413–443.
- ❖ Радевић Милорад, *Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности (1864)*, Историјски часопис 16–17 (1970), 133–141
- ❖ Исти, *Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878. године*, Историјски часопис 27 (1980), 183–195.
- ❖ Раденић Андрија, *Планови за национално ослобођење и уједињење југословенских земаља 60-тих и 70-тих година XIX века*, Историјски часопис 18 (1971), 341–345.

- ❖ Рајић Сузана, *Велика Британија и градско питање 1866/1867. Борба за Београд*, Београдски историјски гласник 4 (2013), 123–140.
- ❖ Riker W. T., *Michael of Serbia and the Turkish Occupation*, I, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 12, No. 34 (Jul. 1933), 133–154; Vol. 12, No. 35 (Jan. 1934), 409–429; Vol. 12, No. 36 (Apr. 1934), 646–658.
- ❖ Ristić P. Ljubodrag, *Serbo-Russian relations from 1856 to 1862 according to reports by British consuls in Belgrade*, *Balkanica* 27 (1996), 99–116.
- ❖ Сенкевич Г. Ирина, *Реакционная политика Австро–Венгрии на Балканах в 60–70-х годах XIX в.*, *Австро–Венгрия и Славяно–германские отношения*, Москва, 1965, 74–87.
- ❖ Степанова И. Людмила, *Подготовка кадров болгарской интеллигенции в России (50 – 70-е годы XIX в.)*, *Советское славяноведение* 4 (1986), 24–33.
- ❖ Стојанчевић Владимир, *Обновљена српска држава и Арбанаси 1804–1876. године*, у: *Зборник радова Србија и Албанци у XIX и почетком XX века. Циклус предавања 10–25. новембра 1987*, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1990, 5–34.
- ❖ Сторожук В. П., *Польская эмиграция в Румынии и восстание 1863 года (по материалам донесений дипломатических представителей России)*, *Освободительное движение Западных и Южных Славян XIX–XX вв.*, Москва, 1965, 77–89.
- ❖ Schmitt E. Bernadotte, *The Diplomatic Preliminaries of the Crimean War*, *The American Historical Review*, Vol. 25, No. 1 (October 1919), 36–67.
- ❖ Temperley Harold, *The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution*, *Journal of Modern History*, Vol. 4, No. 3 (September 1932), 387–414.
- ❖ Трајковић Петар, *О боравку кнеза Милоша у Русији за време Кримског рата*, *Историјски гласник* 1–2 (1960), 169–177.
- ❖ Фалькович М. С., *Антигабсбургские планы польских, итальянских и венгерских революционеров в контексте национальных движений народов Австрийской империи в 50–60-е годы XIX в.*, у: *Национальное движение в Центральной Европе: сотрудничество и контакты (30–70-е годы XIX в.)*, Москва 1991, 183–216.

- ❖ Хевролина В. М., А. М. Горчаков и национально-освободительная борьба южнославянских народов в 60–70-е годы XIX в., у: Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения, Москва, 1998, 101–112.
- ❖ Иста, *Российская дипломатия и балканский вопрос во второй половине 60-х годов XIX века: стратегия и тактика*, Отечественная история 1 (2005), 39–56.
- ❖ Хитрова Н. И., *А. М. Горчаков и отмена нейтрализации Черного моря 1856–1871 годы*, у: Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения, Москва, 1998, 125–135.
- ❖ Иста, *Россия и черногорско-герцеговинские события 50–начала 60-х годов XIX в.*, Балканские исследования. Проблемы истории и культуры, выпуск 2, Москва, 1976, 99–106.
- ❖ Cvijetić Leposava, *Prvi zajam Kneževine Srbije*, Finansije 4 (1957), 131–134.
- ❖ Clarke F. James, *Serbia and the Bulgarian Revival (1762–1872)*, American Slavic and East European Review, Vol. 4, No. 3/4 (Dec. 1945), 141–162.
- ❖ Cliga Vera, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–1870)*, Historijski zbornik XVII (1964), 85–114.
- ❖ Chester W. Clark, *Prince Gorchakov and the Black Sea Question 1866. A Russian Bomb that did not Explode*, The American Historical Review, vol. 48, No. 1 (Oct. 1942), 52–60.
- ❖ Чуркина В. Искра, *Илья Гарашанин и его отношение к России (1842–1860 гг.)*, Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.), Москва, 1995, 81–99.
- ❖ Иста, *К вопросу о первом русском обществе помощи югославянским народам*, Балканские исследования, Вып. 10 (1987), 62–75.
- ❖ Шемякин Л. Андрей, *Генерал М. Г. Черняев и сербская война*, Токови историје 1–2 (2006), 7–28.
- ❖ Исти, *Тайная миссия Н. Н. Раевского на Балканах в 1867 г.*, Материалы международной научной конференции Профессор Сергей Александрович Никитин и его историческая школа, Москва, 2004, 239–245.
- ❖ Šidak Jaroslav, *Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868–1871*, Historijski zbornik XIX–XX (1966–67), 341–367.

- ❖ Шкеровић Никола, *Врење и завере против Турске четрдесетих година XIX в. (према извештају Портиног повереника Л. Раду-а, а у вези с акцијом пољске емиграције)*, Историјски записи, год. VII, књ. X, св. 2 (1954), 474–497; год. VIII, књ. XI, св. 1–2 (1955), 131–142.

БИБЛИОГРАФИЈЕ

- ❖ Виноградов С. А., *Библиографија радова о историји Југославије објављених у СССР од 1945. до 1962. године*, Историјски часопис 14–15 (1965), 623–641.
- ❖ Мереник Славица, *Библиографија Мешовите грађе (Miscellanea) I–XXX*, Мешовита грађа 30 (2009), 163–175.
- ❖ Мереник Славица, Милорадовић Маша, *Библиографија Историјског часописа (1949–2003)*, Историјски часопис 50 (2003), 205–286.

Прилог бр. 1.

Биографије руских конзула у Србији за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)

Александар Георгијевич Влангали

(?, 1824 – 1. април 1908)

Био је руски географ, истраживач, историчар, економиста, дипломата, члан Државног савета Руске империје.

Рођен је у племићкој породици Санкт-Петербуршке губерније. Његов отац, Георгије Михајлович Влангали (1781–1834) био је Грк по националности који је 1802. године ступио у руску службу као познати турколог и начелник Научног одељења за источне језике Азијског департмана Министарства спољних послова. Александар је школовање у Рударском институту у Санкт-Петербургу завршио 1843. године, након чега се активно бавио рударско-инжењерским пословима. У периоду од 1843. до 1845. године радио је на Рударском институту. Године 1844. добио је чин потпоручника, а наредне године поручника. Исте године добио је прекоманду у Алтајски округ, на југозападу Сибира, где је био надлежан за руднике сребра Салагерског округа и фабрика у Гавриловском и Гурејевском округу. Већ у априлу 1846. године премештен је у команду за истраживање руде сребра у токовима река Бије и Катунја, а повремено је радио и као предавач на Рударском одељењу Барнауљске окружне школе. Године 1850, након успешног истраживања сребрних и златоносних руда у Киргиским степама, добио је место начелника Петровског и Карамишевског рудника, а исте године је доставио и прву испоруку сребра у Санкт-Петербург. Од 1852. године био је надзорник главне физичке опсерваторије, а потом старији ађутант штаба Корпуса рударских инжењера. У време Кримског рата (1853–1856) додељен је штабу главнокомандујућег активне војске у чину капетана, а потом прекомандован у штаб генерала Е. И. Тотлебена у Севастопољу, где је као инжењер руководио одбрамбеним припремама. Том приликом је за исказану храброст награђен

орденом Св. Станислава II степена са мачевима. Након окончања рата вратио се истраживањима рудног богатства, овај пут гвоздене руде у Олонецком региону.

Прва дипломатска дужност Влангалија била је у периоду од 13. јуна 1858. до 14. јануара 1859. године, када је био у специјалној мисији у Црној Гори, у раду комисије за разграничење између Црне Горе и Турске. Тада се показао као велики поборник интереса хришћана на Балкану. Од 28. марта 1859. до 1. јула 1860. године био је распоређен у Руско друштво за пароброде и трговину као потпуковник, а 26. септембра 1860. године добио је место генералног конзула у Србији, од почетка 1862. године у чину пуковника. На месту конзула у Београду био је званично до 27. јула 1863. године, када је постављен за изванредног посланика и опуномоћеног министра у Кини. Од априла 1865. године носилац је чина генерал мајора. Из дипломатске службе повукао се 11. маја 1873. године, на сопствени захтев. У јуну 1882. године постављен је за тајног саветника, а у априлу 1889. године за државног секретара Његовог царског величанства. Потом се поново враћа у дипломатску службу, као изванредни и опуномоћени посланик у Италији, у периоду од 12. марта 1891. до 8. јуна 1897. године. Након повратка у Санкт-Петербург именован је за члана Државног савета. Умро је у Италији у Сан Рему, где је и сахрањен.

Од 1866. године био је члан Сибирског одељења Руског географског друштва, а од 1883. године и члан Руског географског друштва. Носилац је више одликовања Руске империје (орден Светог Станислава II степена са мачевима (1855), орден Светог Владимира IV степена (1860), Орден Светог Владимира III степена (1867), орден Светог Станислава I степена са мачевима (1869), орден Свете Ане I степена (1871), Орден Светог Владимира II степена (1883), Орден белог орла (1886) и Орден Светог Александра Невског (1892)) и страних држава (Орден Данила I II степена (Црна Гора 1859), Витез Легије части (Француска 1859), Велики крст ордена Изабеле Католичке (Шпанија 1868), Велики крст ордена Краљице Италије (Италија 1872), Орден Данила I I степена (Црна Гора 1882), Орден Светог Александра I степена (Бугарска 1883), Велики крст ордена Филипа Великодушног (Хесен-Дармштат 1884), Велики крст ордена Руже (Бразилија 1884), Орден Мецидија I степена (Турска, 1884), Велики крст ордена Карла III (Шпанија 1885), Велики крст ордена Данеброга (Данска, 1886), Велики

крст ордена Михаила (Баварска 1886), Велики крст ордена Спаситеља (Грчка 1887), Велики крст ордена Безгрешног зачећа девице Марије Вила Вискозке (Португалија 1888), Велики крст Црвеног орла (Пруска 1888), Велики орден Таковског крста (Србија, 1891), Велики крст ордена Светих Маврикија и Лазара (Италија 1897).

Николај Павлович Шишкин

(11. август 1830 – 11. децембар 1902)

Био је руски дипломата, министар иностраних послова и члан Државног савета Руске империје.

Рођен је у племићкој породици, као син Павла Сергејевича Шишкина и Прасковје Николајевне Баранове, ћерке угледног сенатора и саветника Н. И. Баранова. Рођен је у Јарослављу, а образовао се у Александровском лицеју у Санкт Петербургу.

У јуну 1847. године почео је чиновничку службу у канцеларији Јарославског губернатора, од 1852. године као старији чиновник. У априлу 1853. године прешао је у Азијски департаман Министарства иностраних дела, где је извршавао дужности млађег службеника, а потом и старијег помоћника главног начелника. Године 1857. добио је нови посао, у руском посланству у Паризу, да би две године касније био премештен на место секретара у Руско генерално конзулство у Букурешту. Ту дужност је обављао до 1861. године, када је постављен на место руског конзула у Једрену, а 1863. године на место генералног конзула у Београд, где је провео дванаест година. Дужност у Београду и сам је сматрао за један од најсветлијих и најзапаженијих тренутака у својој каријери. У периоду 1875–1880. године премештен је на место опуномоћеног посланика и министра у Сједињеним америчким државама. Његов главни задатак на служби у Вашингтону био је да придобије подршку САД у политици Русије према Далеком истоку. Био је и један од главних организатора руске експозиције на Светској изложби у Филаделфији, на прослави поводом 100 година проглашења независности САД-а. Године 1880. добио је место опуномоћеног посланика у

Грчкој, да би 1884. године био премештен на место опуномоћеног посланика на двору краља Шведске и Норвешке. Ту дужност је обављао до 1891. године. У Стокхолму је оставио велики утицај, како на пољу политичких и дипломатских, тако и економских веза. Након повлачења из Стокхолма, до 1897. године био је један од првих сарадника министра иностраних послова. Тада се углавном занимао унутрашњим и административним пословима. Учествовао је и у тајним преговорима између Русије и Француске 1894. године. Након смрти Н. К. Гирса, Шишкин је 1895. године, од јануара до марта, привремено преузео место министра иностраних послова. По мишљењу тадашњих сарадника цара Александра III, Ламздорфа и Витеа, Шишкин је поштењем и радом по 16 сати дневно успео да се пробије у сам врх политике. Оптуживан је да је за време кратког министровања дозволио Јапану да превлада на Далеком истоку, посебно јер је према том суседу водио врло мирољубиву политику. Од марта 1896. године био је државни секретар Његовог царског величанства, а од августа исте године до јануара 1897. године поново је управљао Министарством спољних послова. Након последње смене наменован је за члана Државног савета. Умро је 1902. године, а сахрањен је на гробљу Пјятигорског Богородичиног женског манастира у Гатчини. Из брака са Варваром Николајевном Шаховском, ћерком кнеза Николаја П. Шаховског, имао је троје деце: Николаја Николајевича, поморског официра, Виктора Николајевича, саветника и вице-конзула у Амстердаму и Агафоклеју Николајевну.

Одликован је највишим орденима Руске империје, закључно орденом Св. Александра Невског.

Прилог бр. 2.

Руски представници и амбасадори у најзначајнијим европским престоницама шездесетих година 19. века

Држава	Руски представник / амбасадор	Период
Велика Британија	Филип Иванович Брунов (1797–1875)	8. фебруар 1858 – 21. мај 1870. (акредитован амбасадор од 4. децембра 1860.)
Влашка и Молдавија (Румунија)	Николај Карлович Гирс (1820–1895)	1858 – 24. јануар 1862. 24. јануар 1862 – 1863.
	Генрих Генрихович Офенберг (1821–1888)	1863 – 4. мај 1868. 4. мај 1868 – 18. јануар 1872.
Грчка	Александар Петрович Озеров (1817–1900)	9. јануар 1857 – 25. октобар 1861.
	Андреј Дмитријевич Блудов (1817–1886)	25. октобар 1861 – 30. август 1865.
	Евгениј Петрович Новиков (1826–1903)	30. август 1865 – 29. мај 1870.

Држава	Руски представник / амбасадор	Период
Краљевина Сардинија (Италија)	Ернест Густавович Штакелберг (1813–1870)	26. јул 1856 – 4. фебруар 1861. 11. август 1862 – 3. август 1864.
	Николај Дмитријевич Кисељев (1800–1869)	3. август 1864 – 26. новембар 1869.
Османско царство	Алексеј Борисович Лобанов–Ростовски (1824–1896)	26. новембар 1858 – 10. јун 1859. 10. јун 1859 – 14. март 1863.
	Евгениј Петрович Новиков (1826–1903)	7. новембар 1862 – 22. јул 1864.
	Николај Павлович Игњатијев (1832–1908)	14. јул 1864 – 15. јануар 1877. (акредитован амбасадор од 25. марта 1867)
Пруска	Андреј Фјодорович Будберг (1817–1881)	8. фебруар 1858 – 3. новембар 1862.
	Павел Петрович Убри (1818–1896)	3. новембар 1862 – 18. јануар 1871.
Француска	Павел Дмитријевич Кисељев (1788–1872)	11. јул 1856 – 15. септембар 1862.
	Андреј Фјодорович Будберг (1817–1881)	3. новембар 1862 – 10. април 1868.
	Ернест Густавович Штакелберг (1813–1870)	25. април 1868 – 30. април 1870.

Држава	Руски представник / амбасадор	Период
Хабзбуршка монархија (Аустро–Угарска)	Виктор Петрович Балабин (1811–1864)	5. август 1858 – 22. јул 1860. 22. јул 1860 – 12. август 1864.
	Ернест Густавович Штакелберг (1813–1870)	3. август 1864 – 25. април 1868.

БИОГРАФИЈА

Данко (Љубиша) Леовац рођен је 16. новембра 1986. године у Прибоју, где је завршио основну школу и гимназију. Основне студије историје и дипломске академске студије историје – мастер завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Дипломски рад “Србија и Кримски рат (1853–1856)”, одбранио је 17. септембра 2009. године са оценом 10 (десет), а основне студије завршио је у року, са просеком оцена 9,88. Мастер рад “Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1850–1870)” одбранио је 24. септембра 2010. године са оценом 10 (десет). Мастер студије завршио је у року, са просеком 10,00. Докторске студије историје уписао је у децембру 2010. године на Катедри за историју српског народа у новом веку, Одељења за историју, Филозофског факултета у Београду. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а потом као истраживач сарадник, ангажован је на пројекту “Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси” (ев. број 177014) и запослен на Филозофском факултету у Београду.

Као студент завршне године студија, академске 2008/2009. године, проглашен је за најбољег студента Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Године 2008/2009. и 2009/2010. био је стипендиста Фонда за младе таленте Републике Србије. Од 2009. године је сарадник Матице српске на изради *Српског биографског речника*, а од 2010. године секретар *Центра за српске студије* Филозофског факултета у Београду. Од академске 2009/2010. године ангажован је у настави на Одељењу за историју Филозофског факултета, на предметима *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века*, *Србија у међународним односима у 19. и почетком 20. века*, *Држава и друштво Кнежевине и Краљевине Србије* и *Увод у историјске студије*. Као предавач и координатор учествовао је на више стручних семинара и скупова за наставнике историје. У периоду 2010–2013. године обавио је више студијских боравака и архивских истраживања у Руској федерацији.

До почетка 2014. године објавио је 12 научних радова у часописима, те зборницима радова са домаћих и међународних конференција.

Активно влада енглеским и руским језиком, а служи се француским.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора ДАНКО ЛЕОВАЦ

Број индекса 5И100010

Студијски програм ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ ИСТОРИЈЕ

Наслов рада СРБИЈА И РУСИЈА ЗА ВРЕМЕ ДРУГЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА

МИХАИЛА (1860–1868)

Ментор ПРОФ. ДР СУЗАНА РАЈИЋ

Потписани/а ДАНКО ЛЕОВАЦ

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 5. фебруара 2014.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРБИЈА И РУСИЈА ЗА ВРЕМЕ ДРУГЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИХАИЛА

(1860–1868)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 5. фебруара 2014.

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.